

...КИ БА...

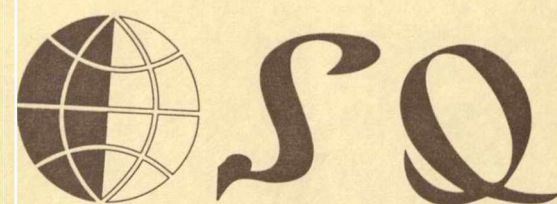
BAKERY

ideas in motion

БАКІ БАКУ

BAKU BAKOU

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Monoqrafiya AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun elmi şurasının
qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür

*Kitabın işıq üzü görməsində maddi və mənəvi dəstəyinə görə
«AzEuroTel» birgə müəssisəsinə təşəkkürümüzü bildiririk.*

Kamil FƏRHADOĞLU.

BAKI. İÇƏRİŞƏHƏR. BAKI, "Ş-Q" & "ÇİNAR-ÇAP", 2006, 256 səh.

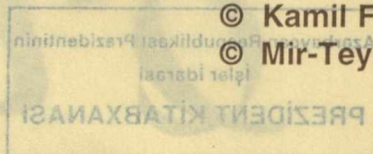
Kamil Fərhadoğlunun təqdim etdiyi ümumiləşdirilmiş monoqrafiyada Bakının çoxəsrlik tarixi, arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri, etnoqrafik müşahidələr, yazılı mənbələr, numizmatik və epigrafik tədqiqatlar əsasında qələmə alınmışdır. Kitabda orta əsrlər dövrünün tarixçi, alim, coğrafiyaşünas, tacir, diplomat və səyyahlarının Bakının sənətkarlıq, ticarət, ticarət yolları və xüsusilə də neft və duz hasilatı haqqında xeyli dəyərli məlumatları toplanmışdır. Qala divarları içində aparılan son arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar olunmuş qiymətli sənətkarlıq nümunələri ilə bərabər Şirvan memarlıq məktəbinin şah əsəri olan Şirvanşahlar sarayı kompleksi və eləcə də İçərişəhərdəki bütün memarlıq abidələrinin tarixi kitabda öz əksini tapmışdır. Əsərdə toplanmış tarixi dəlillər və arxeoloji materiallar qədim Bakının əsas səcdə mərkəzlərindən biri olmasını təsdiq edir. İçərişəhərdə, xüsusilə də Qız qalası ətrafında aparılan tədqiqatlar, elmi müşahidələr və analoji müqayisələr burada böyük bir dini kompleksin olduğundan, sonralar isə məscid həyəti, ibadətqah, xanəqah və ya ziyarətgaha çevrildiyindən xəbər verir. Əsərdə Qız qalasının daha qədim dövrə aid olması haqqındakı ehtimallar araşdırılır, qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri fonunda müqayisəli təhlili verilir. Kitabda aşkar olunmuş arxeoloji materiallar əsasında qədim Bakının sənətkarlıq sahələri də geniş tədqiq olunur.

4702060104

F M-659-06 2006

ISBN 5-565-00380-6

© "Ş-Q", 2006,
© Kamil Fərhadoğlu, 2006,
© Mir-Teymur (art-dizayn), 2006.

ÖN SÖZ

Ölkəmizin paytaxtı Bakı dünyanın ən qədim və mədəni şəhərlərindən biri kimi məşhurdur. Əsrlərcə xalqımızın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında böyük rolu olan bu şəhərin mübarizəli tarixi geniş şəkildə araşdırılmış, haqqında qiymətli əsərlər yazılmışdır. Lakin etiraf edək ki, şəhərin ən qədim dövrü, eləcə də IX-XV əsrlər tarixinin qaranlıq səhifələri arzu olunan səviyyədə və yetərinə tədqiq edilməmiş problem kimi qalır. Eyni fikri şəhərin arxeoloji, etnoqrafik, numizmatik və epigrafik cəhətdən ətraflı öyrənilməməsi məsələsinə də şamil etmək olar. Bu baxımdan uzun illərin və gərgin əməyin məhsulu olan, aktuallığı, dərin mənə və məzmunu ilə seçilən Kamil Fərhadoğlunun "Bakı İçərişəhər" adlı ümumiləşdirilmiş monoqrafiyası böyük maraq doğurur.

Əsərdə Bakının çoxəsrlik dövrünün ümumi inkişafı, xüsusilə iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlığın arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri, etnoqrafik müşahidələr, yazılı mənbələr və tədqiqatlar əsasında qələmə alınmışdır.

Xatırladaq ki, Azərbaycanın bir sıra qədim şəhərləri – Qəbələ, Beyləqan, Naxçıvan, Şamaxı və başqaları arxeoloji cəhətdən öyrənilmiş, bu barədə qiymətli kitablar yazılmışdır. Lakin Bakı şəhəri haqqında tarixi-arxeoloji baxımdan ümumiləşdirilmiş əsərlər demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Bu cəhətdən "Bakı İçərişəhər" monoqrafiyası diqqəti cəlb edir. Əsərin məziyyəti bir də ondadır ki, arxeoloji materiallar tarixi qaynaqlarla müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Bakı şəhəri əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olan Abşeron yarımadasının cənubunda, Xəzər dənizinin sahilində yerləşir. Qədim zamanlardan başlayaraq Bakı şəhəri Şərqi, Orta Asiya, habelə digər qonşu ölkələrlə dəniz, karvan yolları vasitəsilə iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamış, özünün zəngin neft məhsulları, tikinti-inşaat materialları, duz yataqları və balıqçılıq təsərrüfatı ilə məşhur olmuşdur. Şəhər təşəkkül tapdığı dövrdə böyük yaşayış məntəqəsi, sonralar isə siyasi-inzibati, iqtisadi-mədəni mərkəzə çevrilərək özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir.

Memarlıq abidələri canlı tarixdi, keçmişimizlə bu günümüz arasında ayrılmazlıq körpüsüdür. Daşlara hopmuş musiqidi, sükuta qorq olan şeirdi, bayatıdı. Bakının çoxəsrlik memarlıq abidələri arasında Qız qalası şah əsəridi, İçərişəhərin rəmzidi, ucalığıdı. Daşlardan yonulub, yapılan həqiqətdi, əfsanədi, nağıldı. Şirvanşahlar sarayı kompleksi ibrətamizlikdi, gör-götür dünyasıdı. Şəhərin qədim qala divarları yadellilərə, qəsbkarlara qarşı səddi, sipərdi, alınmazlıqdi. Məscidlər Allahın evidi. Karvansaraylar vəfalı, vəfasız mehmanların rahatlığı, təmizlik yeridi. Bayıl kompleksi ibrətamizliklə dolu sirdi-sehirdi, heyrətdi, hikmətdi. Əsərin mənə və məzmunundan irəli gələrək bu abidələr haqqında yığcam məlumatın verilməsi xoş təəssürat bağışlayır, onun aktuallığını bir daha artırır. Bu məqsədlə göstərilən memarlıq abidələrinin ətrafında geniş həcmli arxeoloji tədqiqat işləri aparılmış, əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri monoqrafiyanın məzmununu zənginləşdirmişdir.

Şəhərin iqtisadi həyatında sənətkarlığın rolunu göstərən əmək alətləri, tikinti-inşaat materialları, silahlar, məişət, incəsənət və bəzək məmulatları aşkar edilmişdir. Şəhərin ərazisində aparılan son "yenidənqurma" işləri ilə əlaqədar ayrı-ayrı arxeoloji qazıntı işləri aparılmış və xeyli miqdarda qiymətli sənətkarlıq məmulatı nümunələri toplanmışdır.

2000-ci ildə UNESCO İçərişəhəri "Dünya İrs Siyahısı"na salıb. 2002-ci ilin payızında həmin təşkilatın xüsusi missiyası Bakıya səfər edərək, qoruğun vəziyyəti ilə tanış olub və hesabat hazırlayıb. 2003-cü ilin iyulunda həmin hesabat əsasında İçərişəhər təhlükədə olan abidələr sırasına daxil edilib.

Heç şübhəsiz, mövzunun işlənməsinə ruhlandıran əsas amil 17 fevral 2003-cü ildə Azərbaycan

Respublikasının prezidenti, dahi öndərimiz Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə verdiyi "Bakı şəhərində İçərişəhər tarixi-memarlıq qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" xüsusi sərəncamı olmuşdur. Sərəncamda göstərilir: "İçərişəhərin ərazisində mütəmadi olaraq aparılan qazıntı işləri nəticəsində əldə olunmuş arxeoloji materialların zənginliyi nümayiş etdirir ki, İçərişəhər Azərbaycan xalqının tarixinin, o cümlədən onun milli dövlətçilik tarixinin bir çox açılmamış səhifələri haqqında, zəngin mənəvi və maddi sərvətlər xəzinəsi barədə dəyərli mötəbər məlumatlar verən və tədqiqinə hələ də ehtiyac duyulan tükənməz mənbədir. Mütəxəssislər İçərişəhərin qədim yaşayış məskəni olması ilə yanaşı, onun ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar etdikləri mədəni təbəqələrin Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu müəyyən etmişlər."

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi IX-XV əsrlərlə şərtləndirilmişdir. Məlum olduğu kimi, ərəb istilasına bağlı hadisələr Azərbaycanın tarix və mədəniyyətində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. IX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan mədəniyyəti öz yerli xüsusiyyətlərini saxlamaqla ümummüsəlman mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi inkişaf edir. Azərbaycanda IX əsrdə müstəqil, yerli feodal dövlətləri yaranır. Tədqiqatın IX-XV əsrlər zaman kəsiyində verilməsi bir tərəfdən mövzunun mənbə bazasının xarakteri, digər tərəfdən isə Bakı şəhərinin siyasi tarixinin bəzi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Belə ki, arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan faktiki materiallar Bakı şəhərinin IX-XV əsrlərdə sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını səciyyələndirmək üçün kifayət olduğu halda, XVI-XVII əsrlər üçün qanəddici deyildir. Digər tərəfdən, tədqiq olunan dövrdə Bakı Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuş, onun iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu da tədqiqatın IX-XV əsrlər zaman kəsiyində aparılmasını şərtləndirərək zəruri etmişdir.

Hal-hazırda tarixi, arxeoloji, numizmatik və epigrafik materialları birlikdə öyrənməklə şəhərlərin tarixinə dair biliklərimizi daha da zənginləşdirmək mümkündür. Feodalizm cəmiyyətinin ictimai-iqtisadi həyatında böyük rol oynayan şəhərlərin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi vacibdir. Tarixi mənbələr və arxeoloji materiallar göstərir ki, Azərbaycanın feodal şəhərlərinin çoxu antik və ilk orta əsrlər dövründə iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş və sıx əhaliyə malik olan iri yaşayış məntəqələrinin böyüməsi sayəsində meydana gəlmişdir.

Azərbaycan ərazisində IV-IX əsrlərdə sənətkarlığın inkişafında daha əlverişli şəraitin yaranması bir sıra qədim şəhərlərin canlanmasına və yenilərinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda IX əsrdən başlayaraq məhsuldar qüvvələrin daha da inkişafı ilə əlaqədar şəhərlərin əhəmiyyəti artır. IX əsrdən etibarən Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlıq və ticarətin inkişaf etdiyini sikkə tapıntıları da sübut edir. Bu dövrdə gümüş və mis pul mübadiləsi genişlənir. Əsərdə arxeoloji qazıntılar, elmi müşahidələr və təsadüfi tapıntılar nəticəsində əldə olunan numizmatik materiallardan geniş istifadə edilmişdir.

Nəhayət, Bakının bir şəhər kimi inkişafında iqtisadi baza ilə yanaşı, odlar diyarı kimi tanınması da mühüm rol oynamışdır. Bəllidir ki, ərəb istilasına qədər Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərində bütpərəstlik, atəşpərəstlik, xristianlıq dinləri yayılmış və onların müvafiq mərkəzləri mövcud olmuşdur. Atəşpərəstlik dininin əsas səcdə mərkəzlərindən biri də qədim Bakı idi. Əsərdə toplanmış tarixi dəlillər və arxeoloji materiallar bunu bir daha təsdiq edir.

Bu dövrün tarixçiləri, alim, coğrafiyaşünas, tacir, diplomat və səyyahları Azərbaycan şəhərləri, sənətkarlıq, ticarət və ticarət yolları haqqında xeyli dəyərli məlumat vermişlər. Bakı şəhərinin tarix və mədəniyyətinin araşdırılması və öyrənilməsində rus alim və şərqşünaslarının da əməyi danılmazdır. Əsərdə yeri gəldikcə həmin mənbələrdən ətraflı şəkildə istifadə edilmişdir. Şəhərdə XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində əldə edilən maddi-mədəniyyət qalıqları isə şəhərin tarixini IX əsrdən qədimə aparmırdı. Son illər İçərişəhərdə aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilmiş bir sıra arxeoloji materiallar Bakı şəhərinin tarixinə yenidən baxmağa və onun bir neçə əsr əvvəllərə aid olmasına imkan verir. Son illərdə İçərişəhərdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən antik dövrə aid yeni tapıntılar, şəhərin qədim yaşayış məskəni olduğunu müəyyənləşdirmək baxımından çox qiymətli dir.

İçərişəhərdə hal-hazırda qaynar yaşayışın davam etməsi və çoxlu memarlıq abidələrinin olması şəhər ərazisində geniş arxeoloji tədqiqatlar aparmaq imkanını xeyli azaldır. Demək olar ki, arxeoloji qazıntılar əsasən küçə və döngələrdə, son zamanlarda isə bərpa işləri ilə əlaqədar sökülən binaların yerində aparılır. Şəhərlərin və şəhər həyatının tədqiq olunması Azərbaycan xalqının ictimai, iqtisadi həyatını, onun maddi

və mənəvi mədəniyyətini düzgün işıqlandırmaq üçün böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu ərazidə çox qədimlərdən çıxan qaz və neft yanıb od-atəş halında göründüyü üçün Bakı şəhərində yaşayan qədim xalq – "baq", "baqa", ərazi isə – "Baqavan", "Bakuyə", "Baku", "Baki" və Bakı kimi səslənmişdir. Bu toponim "Allah şəhəri" və ya "Günəş şəhəri" mənasını daşıyır. Bakı adının əbədi və müqəddəs şəhər anlamı verməsini də ehtimal etmək olar.

Su həyatdır, yaşarlığın təsdiqidir, məhsuldarlıq rəmzidir. Hər hansı bir yaşayış məntəqəsinin su ilə təchizi əsas amil, başlıca şərtlərdəndir. Şəhərin təbii-coğrafi şəraitini, xüsusilə iqlimlə bağlı həyatını susuz təsvir etmək qeyri-mümkündür. Ona görə də əsərdə bu barədə xeyli maraqlı məlumatların verilməsi tamamilə qanunauyğundur.

Bakı sənətkarlığın inkişafı nöqtəyi-nəzərdən daha çox diqqəti cəlb edir. Tədqiq edilən dövrdə burada onlarca sənət növlərinə aid qiymətli materiallar aşkar edilmişdir. Əsərdə metalışləmə sənətinə daha geniş yer verilməsi materialın zənginliyi ilə bağlıdır. Misgərlərin və zərgərlərin metaldan hazırladıqları əmək alətləri, silahlar, bəzək əşyaları, bədii metalışləmə nümunələri daha səciyyəvidir.

Dulusçuluq sənəti arxeologiya elminin əlifbası, əsas istinad mənbəyi sayılır. Bu elmin böyük nailiyyətlərinin çoxu bilavasitə dulusçuluqla əlaqədardır. Minilliklərdən xəbər verən arxeoloji abidələrin xronoloji ardıcılığını, əhalinin məişətini, sənətkarların estetik zövqünü öyrənməkdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də əsərdə haqlı olaraq şəhərin dulusçuluq sənətinin inkişafı, sadə dulus məmulatı, boyalı qablar, fayans, şirli qablar, basma naxışlı qablar haqqındakı geniş araşdırmalar daha maraqlıdır.

Bakı şəhərinin ətraf ərazisindəki geniş otlaqlarda yerli xırdabuynuzlu heyvan cinsləri yetişdirilmişdir. Zərif qoyun yunu toxuculuğun inkişafına zəmin yaratmışdır. Ona görə şəhərdə toxucular yun məmulatından müxtəlif növ geyim dəsti, yorğan-döşək dəsti hazırlamışlar. Şirvanda naxış-naxış, çeşid-çeşid xalça növləri geniş ərazidə tanınmışdır. Bakı xalçaçılarının zərif və yüksək zövqlə hazırladıqları xalıların, xalçaların sorağı bir sıra ölkələrdə yüksək qiymətləndirilmişdir.

Bakı və onun ətraf ərazisi daş tikinti materialları ilə zəngindir. Orta əsrlərdə şəhərin yüksək zövqlə tikilən binalarında müxtəlif keyfiyyətli daş karxanalarının materialları əsas yer tutmuşdur. Ona görə də şəhərin hər yerində daşışləmə sənətinin yadigarları olan memarlıq tarixinin şahidləri indi də insanı həyrətdə qoyur, xalqımızın qan yaddaşı, daş yaddaşı kimi. Daşışləmə sənətilə yanaşı ağacışləmə sənəti də dövrünə görə yüksək səviyyədə olmuşdur.

Daha qədim dövrlə səsləşən şüşə istehsalının IX-XV əsrlərdə Bakıda geniş yayıldığını qiymətli dəlil sübutlar təsdiq edir. Ona görə də tədqiqatçının bu sahəyə aid ətraflı məlumat verməsi tamamilə qanunauyğun və diqqətəlayiqdir.

Şəhərdə sənətkarlığın inkişafı və ticarətin geniş miqyas almasını təsdiqləyən ən qiymətli qaynaq, əldə edilən müxtəlif adlar və xalqlara məxsus sikkələrdir. Əsərdə təqdim olunan sikkələr şəhərin tarixinin müəyyən dövrlərini öyrənməkdə mühüm rol oynadığı kimi, həm də ticarətin miqyasını müəyyənləşdirmək kimi imkanlar açır.

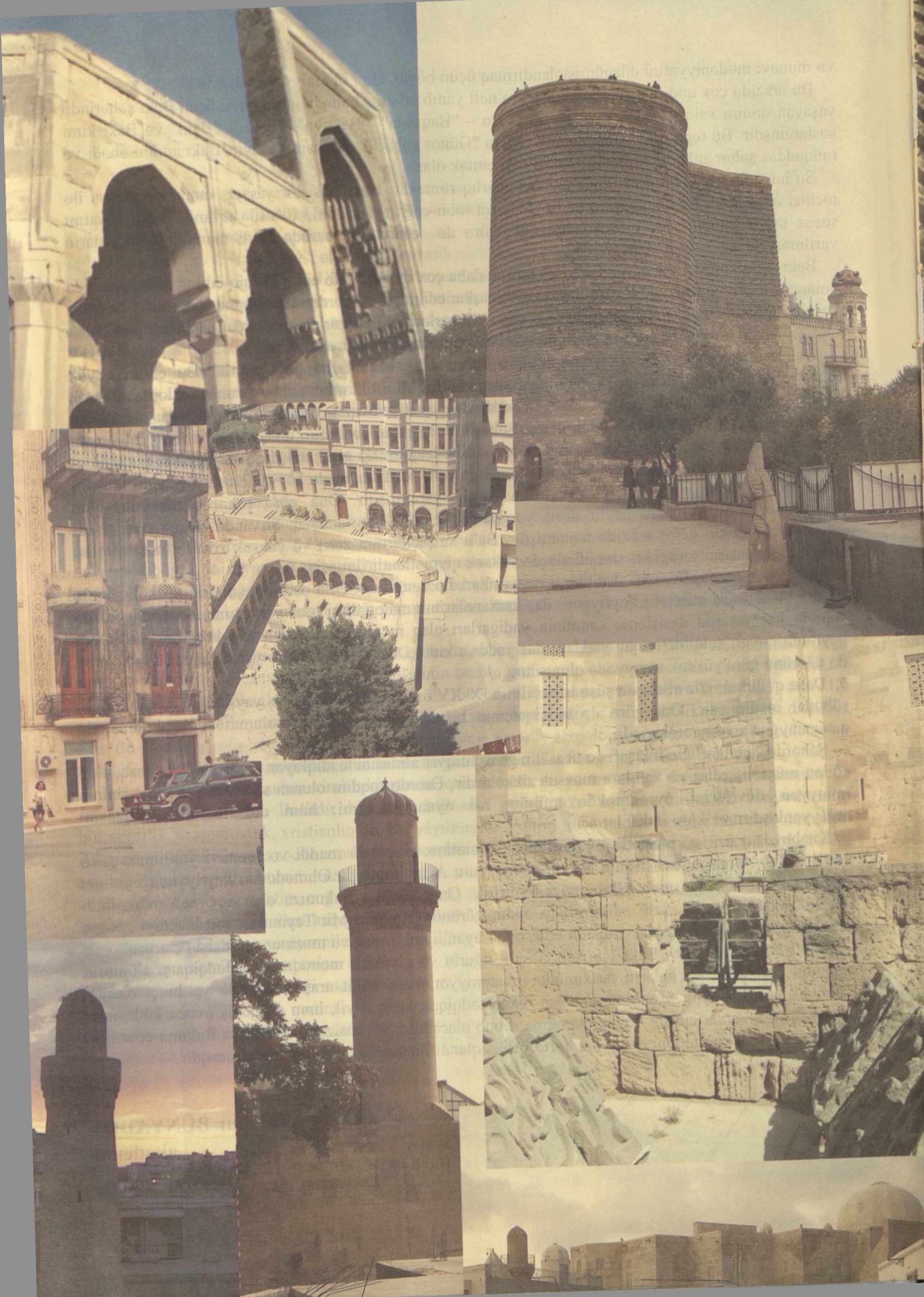
Kitabın işıq üzə görməsində əvəzədməz xidmətinə, eləcə də maddi və mənəvi yardımına görə «AzEuroTel» birgə müəssisəsinin baş direktoru Nuru Ağamirzə oğlu Əhmədovun xeyriyyəçilik rolunu xüsusilə qeyd edir və minnətdarlığımızı bildiririk. Onun doğma Bakımıza olan xeyrixah münasibəti kitabın yüksək zövqlə tərtib edilməsində aydın görünür. Rəssam Mir-Teymurun tərtib etdiyi zəngin illüstrativ materiallar isə əsəri oxunaqlı edir, onun əyaniliyini, mənə və məzmununu daha da artırır.

Kamil Fərhadoğlunun "Bakı İçərişəhər" adlı uğurlu və qiymətli monoqrafiyası tədqiqatçı alimlərin diqqətini cəlb edəcək, onların tariximizlə, mədəniyyətimizlə bağlı araşdırmalarına yardımçı olacaq, köməklik göstərəcəkdir. Zənnimizcə, əsər təkcə tədqiqatçıların deyil, həm də geniş oxucu kütləsinin, baxısevərlərin və xaricilərin böyük marağına səbəb olacaqdır. Şübhəsiz, monoqrafiya Bakının çoxəsrlik tarixinin, iqtisadi və mədəni həyatının hərtərəfli işıqlandırılmasında öz rolunu oynayacaqdır.

Teymur BÜNYADOV
akademik

Saharsalma va siyasi tarix

1-ci Fəsil

Şəhərsalma və siyasi tarix

1.1. Şəhərsalma tarixindən

Azərbaycan xalqının tarixi qədim və zəngindir. Bu tarix hər şeydən öncə qədim şəhərlərin qalıqlarında, dəbdəbəli saraylarda, ahəngdar biçimli, incə naxışlı türbələrdə, monumental məscidlərdə, xalqımızın yadelli işğalçılara qarşı "düyünlənmiş yumruqları" olan möhtəşəm qalalarda yaşayır.

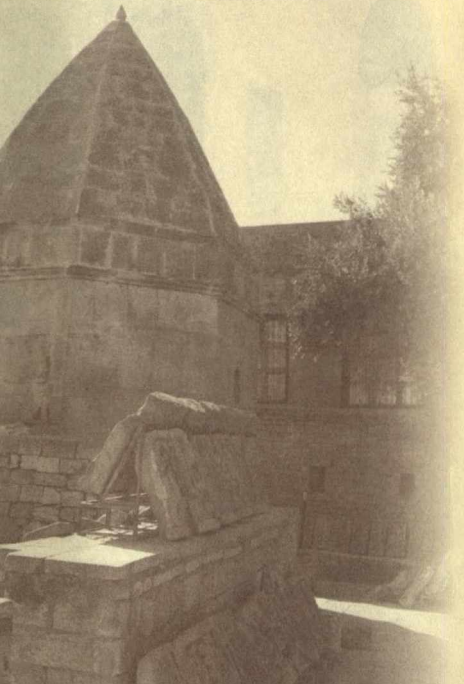
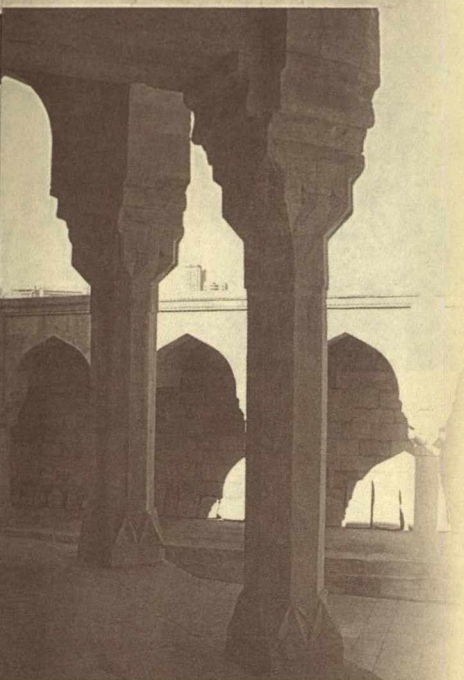
Qədim abidələrdən hər biri yarandığı dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, ulu nəsilərin arzu və istəklərini, estetik zövqünü əks etdirən daş salnamələrdir. Ulu vətənin hər qarışında – Qobustan qayalarında, Alban tikililərində, Arran, Şirvan-Abşeron, Təbriz-Naxçıvan abidələrində hər an müdrik babalarımızın "ürəkləri döyünür". Nəsilərin yaratmış olduqları bütün nadir sənət inciləri bizə doğmadır, əzizdir. Çünki onların bu gün bizdə oyatdığı dərin iftixar hissi azadlıq uğrunda qanlı vuruşmalarda sarsılmayan əcdadlarımızın sönməz istedadından, silinməz izlərindən xəbər verir. Tarixi abidələr xalqın keçmişini, onun tərəqqi və tənəzzül çağlarını parlaq əks etdirir, qüdrətinə ehtiram ilə baş əydiyimiz sənətin sirlərindən söhbət açır. Bəs qədim şəhərlər? Onlar qədim nəsilərin ictimai-iqtisadi, mədəni həyatında böyük rol oynamışlar. Tarix elminin dayacağı olan Arxeologiyanın əsas vəzifəsi, sadəcə olaraq, maddi-mədəniyyət abidələrini aşkar edib öyrənmək deyil desək, bu yanlış fikir olardı. Arxeologiya elminin əsas məqsədi tapıntıların köməyi ilə sıx məskunlaşmış yaşayış məskənlərini, o cümlədən şəhərləri aşkarlayıb tədqiq etməklə qədim xalqları, mədəniyyətləri kəşf etmək, onların əsrlərin yaddaşında yatan gizli sirlərini üzə çıxarmaqdır.

50 milyonluq Azərbaycan xalqının ictimai-iqtisadi həyatını, onun maddi və mənəvi mədəniyyətini düzgün işıqlandırmaq üçün orta əsrlərdə şəhərlərin və şəhər həyatının tədqiq olunmasının böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

Mənbələr və tədqiqat əsərlərində şəhərlərin meydana gəlməsi və inkişafı problem məsələ kimi birtərəfli şərh olunur və bir qayda olaraq şahların və ya hökmdarların fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Y.A.Paxomov, İ.M.Cəfərzadə, Ə.Ə.Əlizadə, M.X.Şərifli, Z.M.Bünyadov, Q.M.Əhmədov, İ.A.Babayev, N.M.Vəlixanlı və digər görkəmli tədqiqatçılar şəhər problemləri, onların meydana gəlməsi və inkişaf prosesini öz əsərlərində işıqlandırmışlar. Bu müəlliflərin elmi mülahizələri arasında müəyyən ziddiyyətlərə baxmayaraq, onların əsərlərində şəhərlərin öyrənilməsi məsələsi ilə bağlı maraqlı fikirlər vardır.

Tarixi mənbələrə, arxeoloji, numizmatik və epigrafiq materiallara əsaslanaraq Azərbaycan medevistlərinin əsərlərindən bəhrələnərək bu problem məsələni hərtərəfli tədqiq etmək mümkündür.

Feodalizm cəmiyyətinin ictimai-iqtisadi həyatında böyük rol oynayan şəhərlərin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi çox vacibdir. Tarixi və arxeoloji materiallar göstərir ki, Azərbaycanın şəhərləri antik və ilk orta əsrlər dövründə iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş və sıx əhaliyə malik olan iri yaşayış məntəqələrinin böyüməsi nəticəsində meydana gəlmişlər.

Azərbaycan ərazisində IV-IX əsrlərdə feodal təsərrüfatının sürətli inkişafı sənətkarlığın tərəqqisi üçün əlverişli zəmin yaratmış, qədim şəhər həyatının canlanmasına və yeni şəhərlərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdu.

Ərəb yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanda onlarla şəhər var idi. Bu şəhərlərin bir çoxu işğaldan sonra da öz inzibati, siyasi və iqtisadi əhəmiyyətini saxlamışdı. Ərəb müəlliflərinin əsərləri bu dövr üçün əsas mənbə sayılsa da, Azərbaycan şəhərlərinin sayını müəyyənləşdirmək çətindir. Belə ki, orta əsr ərəb müəllifləri "Mədinə" (şəhər) ilə "Karyə" (kənd) sözlərindəki fərqə varmır, bəzən "Karyə" terminini həm şəhər, həm də kənd mənasında işlədirdilər. Əl-Müqəddəsinin Azərbaycan şəhərlərinin təsnifatı haqqındakı görüşləri maraqlıdır. O, inzibati əhəmiyyətinə görə, şəhərləri üç qrupa böldü: "Misr" paytaxt, "qəsəbə" vilayət mərkəzi, "Mədinə" vilayət şəhəri [111, s.80].

Arxeoloji tədqiqatların nəticələri ilə təsdiq olunan yazılı mənbələr Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlığın və ticarətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Şəhərlərdə urbanizasiya prosesi gücləndikcə, şəhər əhalisi torpaq işlərindən tamamilə uzaqlaşmış, yalnız sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olmağa başlamışlar.

Sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin sürətli inkişafı, daxili və xarici ticarətdə qazanılan uğurlar şəhərlərin sosial-iqtisadi quruluşunda mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Şəhristandan – qala divarlarından kənarda geniş ticarət və sənətkarlıq məhəllələri – rabadlar meydana gəldi. Şəhər əhalisi içində sənətkarlar və tacirlər üstünlük təşkil etməyə başladılar. Müxtəlif sənət və peşə sahibləri bazarların ətrafında, xüsusi məhəllələrdə məskən salırdılar. Peşələrinə görə sənətkarların bazarlarda artıq öz sırası – rastalar yaranmışdı. Təsərrüfat həyatında olan tərəqqi şəhərlərin feodal şəhərinə çevrilməsinə şərait yaratdı.

Azərbaycanda IX əsrdən başlayaraq məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar şəhərlərin əhəmiyyəti və rolu artırdı. Onların inkişafı prosesini xarakterizə edərkən, şəhərlərin zaman keçdikcə sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi formalaşdığını izləmək olar. Həyatın axarında şəhərlər getdikcə məhdud bazarlı, inzibati hərbi mərkəzlərdən böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrilib, beynəlxalq ticarətin dayaq nöqtələrinə çevrilirdilər. Bunu yazılı mənbələr, arxeoloji, epigrafi və numizmatik materiallar da təsdiq edir. Onu da qeyd etməliyəm ki, ilk dövrlərdə işğalçı və qəsbkar dövlətlərin hücumlarından qorunmaq üçün şəhərlər həm də inzibati hərbi mərkəzlər funksiyasını yerinə yetirmişlər.

Əldə olunmuş arxeoloji materiallar IX əsrdən etibarən Azərbaycan şəhərlərində sənətkarlıq və ticarətin inkişaf etdiyini sübut edir. Bu dövrdə ticarətdə gümüş və mis pul tədavülü genişlənmişdi. Əsərdə şəhər probleminin tədqiqində, əldə olunan numizmatik materiallardan geniş istifadə olunmuşdur.

X-XIII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində ixtisaslaşmış müxtəlif sənət sahələri var idi. Mənbələrdən və arxeoloji qazıntı materiallarından məlum-

dur ki, toxuculuq, ipəkçilik, xalçaçılıq, dabbaqlıq, zərgərlik, dəmirçilik, şüşə istehsalı, dulusçuluq, dərziçilik, dülgərlik, inşaat işləri və sənətkarlığın başqa sahələri inkişaf etmişdi. Bu dövrdə ucalan saraylar, qalalar, bürclər, məqbərələr, inşa olunan körpülər, eləcə də yaşayış binaları mahir ustaların peşəkarlığından xəbər verir. Əsərdə məhz bu qəbildən Bakı şəhərinin sənətkarlığı, ticarəti araşdırılır və ucaldılmış sarayların, möhtəşəm abidələrin memarlıq üslubu, su təchizatı və təsərrüfat həyatının inkişaf xüsusiyyətləri şərh edilir. Bakının təmsalında orta əsr şəhərləri maddi-mədəniyyət nümunələri fonunda araşdırılır.

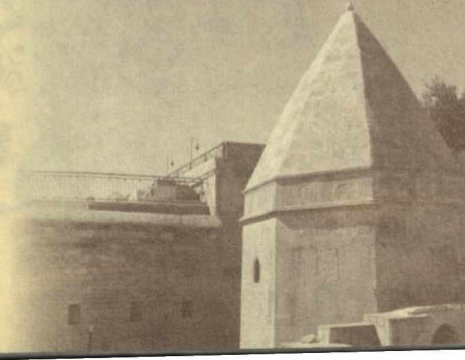
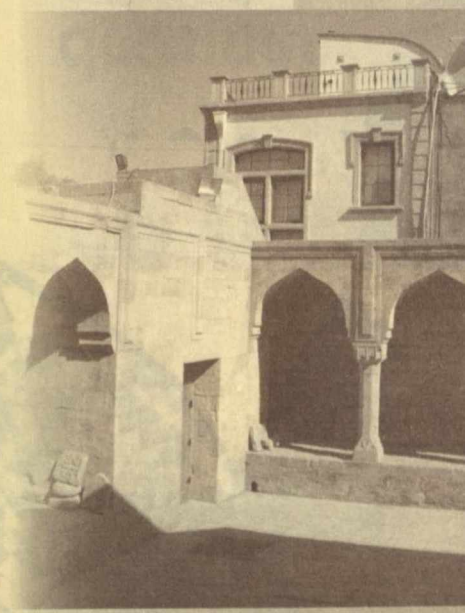
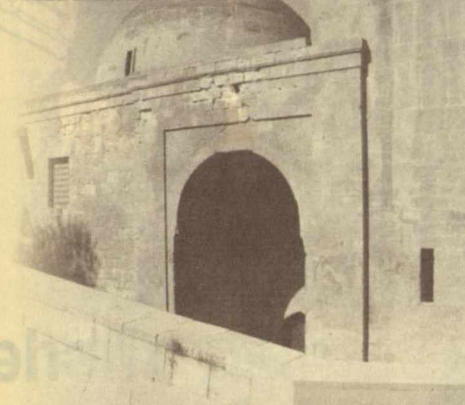
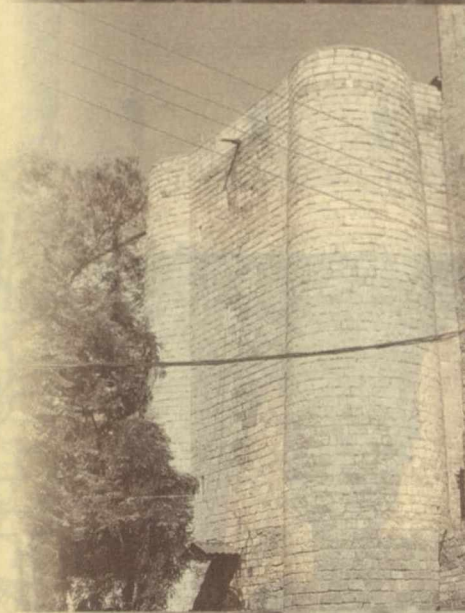
Şəhərlər bir növ canlı orqanizmdir. Hər şəhərin özünəməxsus taleyi vardır. Bəzi şəhərlər hərbi, siyasi hadisələrdən kənarda qalsa da, bir qismi tarixi hadisələrin güclü burulğanında çırpınırdı. Bu şəhərlər talan və yanğınlara, feodal çəkişmələrinə, təbii fəlakətlərə tab gətirməyərək məhv olur, digəri isə əlverişli təbii-iqlim şəraitinə, güclü iqtisadiyyatına, ticarət və sənətkarlığının inkişafına görə çiçəklənərək şöhrət qazanırdı.

Orta əsr Azərbaycan şəhərləri mahir memarların, sənətkarların peşəkarlığından söhbət açır, bizi keçmiş qərinələrə aparır. Dövrümüze gəlib çatmış şəhərlərin dar, əyri-üyrü küçələrini, meydançalarını göz önünə gətirdikcə ötən yüzilliklərdə hakim olmuş şəhər həyatının zaman keçdikcə necə dəyişdiyini görürük. Qədim şəhərlərin divarları arasında sanki keçmişə qayıdaraq, o dövrün həyatını yaşayırdıq, duyuruq. "Mədəni qatlarda" şəhərsalma ənənələrini izlədikdə qədim şəhərdə sənət eşqilə yaşayıb-yaradan insanların ürək çırpıntılarını eşidirik.

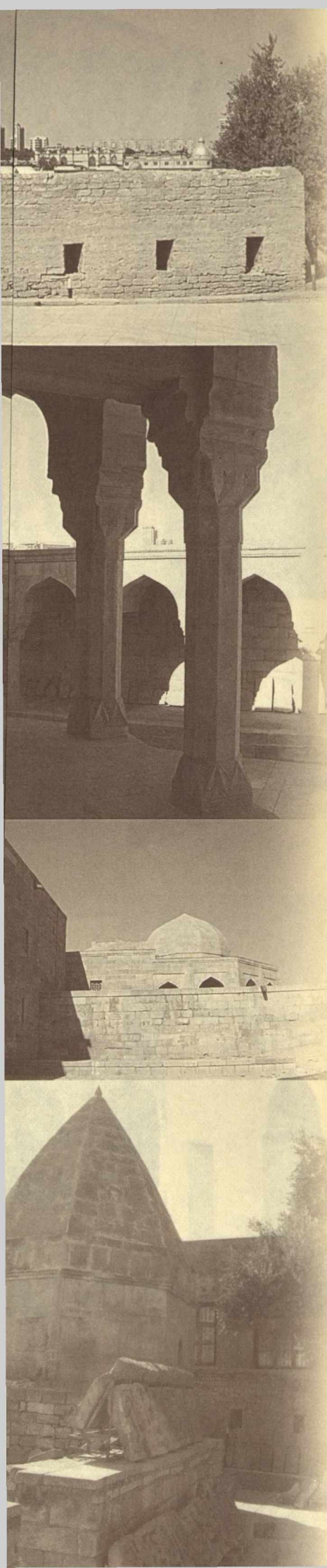
Azərbaycan hələ qədim zamanlardan tək-cə Cənubi Qafqazda deyil, eləcə də Yaxın Şərqdə əhalinin sıx məskunlaşdığı ölkələrdən biri kimi tanınmışdır. Əlverişli iqlimi, təbii coğrafi şəraiti və sərvətlərinin bolluğu, ölkənin ərazisindən keçən beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət yolları bu diyarın iqtisadi cəhətdən inkişafına kömək etmişdir. Müləyim iqlimi, məhsuldar torpağı, bol su mənbəyi (IV-V əsrlərdə Mil və Muğan düzlərində çökəlmiş süni suvarma kanalları) burada əsrin əvvəllərindən başlayaraq iri yaşayış məntəqələrinin meydana gəlməsi üçün əsas zəmin olmuşdu. Təsədüfi deyildir ki, hələ eramızın əvvəllərində yunan-roma astronomu və coğrafiyaşünası Klavdi Ptolemey (70-147-ci illər) "Coğrafiya dərslisi" kitabında Albaniyanın ərazisindəki 28 şəhərin adını çəkmişdi. Bunlardan biri Bakıya uyğun gəlir. O, Bakını Baruka və ya Qaytara kimi göstərir.

Tarixi tədqiqatlar və arxeoloji qazıntı işlərinin nəticələri göstərir ki, şəhərlərin böyük bir qismi yaranmazdan əvvəl onların yerində yaşayış məntəqələri mövcud olmuşdur. Təsərrüfat həyatının güclənməsi və mədəniyyətin tərəqqisi bu yaşayış məntəqələrinin getdikcə böyüyərək şəhərlərə çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Feodal münasibətlərinin inkişafı, əmək bölgüsünün dərinləşməsi, sənətkarlığın durmadan yüksəlməsi, daxili və xarici ticarətin genişlənməsi şəhərlərin meydana gəlməsi və inkişafı prosesini sürətləndirmişdi.

Azərbaycanda şəhərlər müxtəlif zəmin əsasında formalaşaraq inkişaf tapmışdı. Əsas karvan yolları üzərində yerləşən yaşayış məntəqələrində sənətkarlığın və ticarətin inkişafı həlledici amil olmuşdu. Bir sıra şəhərlər ilkin olaraq qalaların, istehkamların, yaşayış məntəqələrinin böyüməsi nəticəsində yaranmışdır. Şamaxı və Bakı belə şəhərlərdəndir. Əlbəttə, Bakının kiçik yaşayış məntəqəsindən şə-

hərə çevrilməsində neft və duz kimi sərvətlərin olması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bakının "müqəddəs" otlar diyarı kimi tanınması onun həyatında mühüm rol oynamışdır. Bəllidir ki, ərəb istilasına qədər Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərində bütperəstlik, atəşperəstlik, xristian dinləri yayılmış və onların dini ibadət yerləri – mərkəzləri mövcud olmuşdur. Atəşperəstlik dininin əsas ocaqlarından biri də qədim Bakı idi. Mənbələrdə 624-cü ildə Bizans imperatoru İraklinin (610-641) Bakıya gəlməsi və bir çox abidələri dağıtması haqqında məlumat da vardır.

Orta əsr şəhərlərində sənətkarlıq sahələrinin tərəqqisi ilə qırılmaz surətdə bağlı olsa da, sənətkarlığın inkişafı həlledici amil kimi qəbul edilə bilməz. Bunun üçün sənətkarın istehsal etdiyi məmulatı mübadilə etmək üçün həm də bazarın olması zəruri idi. Bu baxımdan sənətkarlıq mərkəzlərini birləşdirən ticarət yollarının olması əsas amil kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

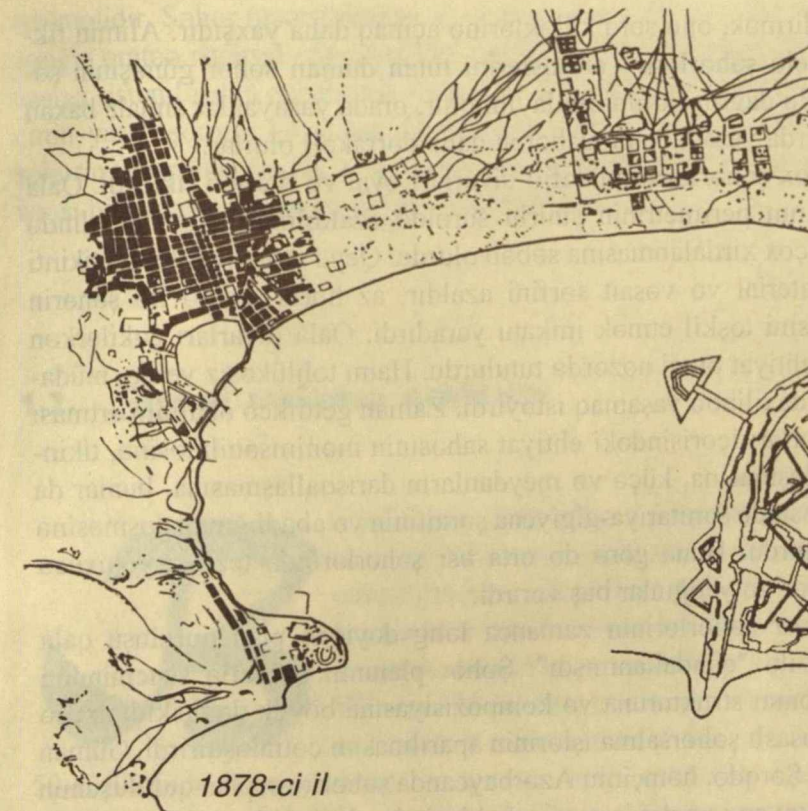
Şəhərlərdə izdihamlı ticarət meydanları, küçələr və bəzən də böyük məhəllələr meydana gəlirdi. XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlıq geniş inkişaf etmişdi. O zaman ölkənin şimal və cənub vilayətlərindəki iri şəhərlər əsas sənətkarlıq mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmiş, sonrakı əsrlərdə cənub şəhərləri bu sahədə böyük üstünlük qazanmış, hətta bəziləri siyasi-inzibati mərkəz kimi tanınmışdı. O.A.Əfəndiyev yazır ki, "XVI əsrdə Azərbaycanda şəhərlərin özünü idarəetmə hüququ mübarizə yolu ilə qazanılmışdır. Əksinə, bəzi şəhərlərdə hakim dairələr, (yuxarı təbəqələr) Səfəviləri müdafiə etdiyinə görə onlardan müəyyən müstəqillik hüququ, qızılbaş hərbiçilərinə nisbətən muxtariyyət payı alırdılar".

Şəhərlərin quruluşunun formalaşması prosesini ictimai-iqtisadi şəraitdən ayrı təsvir etmək olmaz. Bu prosesdə estetik tələblər böyük əhəmiyyət kəsb etsə də, ilk növbədə cəmiyyətin sosial, məişət, təsərrüfat və s. xarakterli ehtiyaclarının doğurduğu spesifik cəhətlər nəzərə çarpırdı. Azərbaycanda bir çox şəhərlərin üçpilləli plan quruluşunda salınması feodalizm cəmiyyətindəki təbəqələşməni əks etdirirdi. Şəhər əhalisi ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətinə müvafiq olaraq İç qalada, Şəhristanda və ya Rabadda yaşayırdı. Lakin feodalizm cəmiyyətinin məzmununa uyğun olan üçpilləli bölgü zaman keçdikcə özünün mütləq əhəmiyyətini itirirdi. Bəzi şəhərlərin planı, inkişaf prosesində ikipilləli quruluşa malik olmuşdu. Onlarda İç qaladan sonra gələn Şəhristan və Rabad hissələri bir-birindən ayrılmaz idi. Belə ki, Rabadda çalışan sənətkarlar Şəhristanda yaşayırdılar.

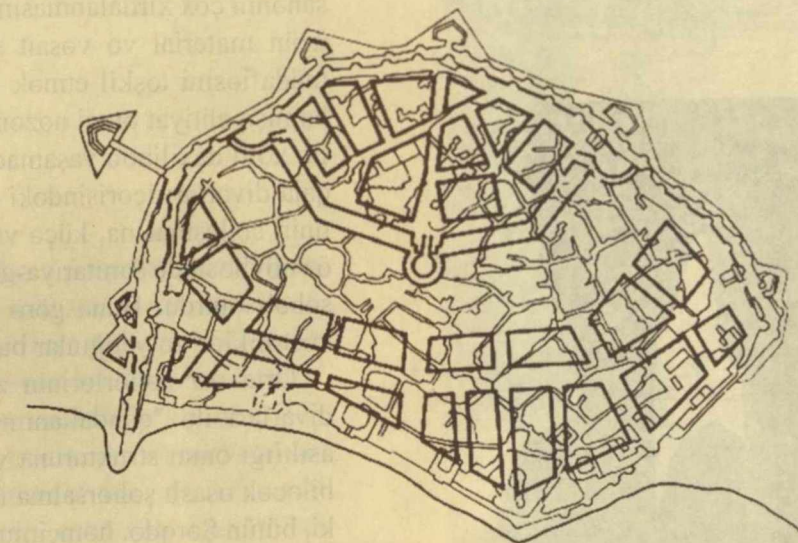
Şəhərlərin yaranması və inkişafı həm də təbii iqlim amilləri ilə bir vəhdət təşkil edir. Əgər Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərində ictimai-iqtisadi şəraitin təxminən oxşarlığı eyni planlaşma xüsusiyyətlərinə gətirib çıxarırdısa, təbii coğrafi və iqlim şəraitinin müxtəlifliyi fərdi əlamətlərə səbəb olurdu.

Arxeoloji qazıntı işlərinin nəticələri sübut etmişdir ki, hələ ibtidai insanlar təbii sığınacaqlar seçərkən həmişə strateji cəhətdən etibarlı və əlverişli yerlərdə məskunlaşmışlar.

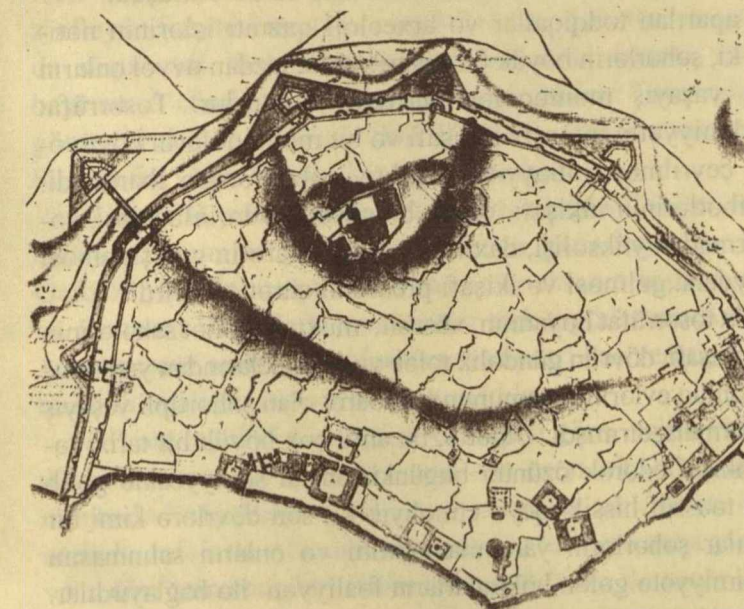
Şəhər tikintilərində sənətkarlar və memarlar təbii iqlim amillərini nəzərə alırdılar. Təmiz hava, su, relyef, küləyin istiqaməti və gücü, su hövzələri və s. belə amillərdəndir. Orta əsrlərdə nəm çökəkliklər və günəş şüaları az düşən şimal yamaqları şəhər tikmək üçün əlverişsiz sayılırdı. Yunan alimi Hippokrat yazırdı ki, şəhəri gündoğana istiqaq

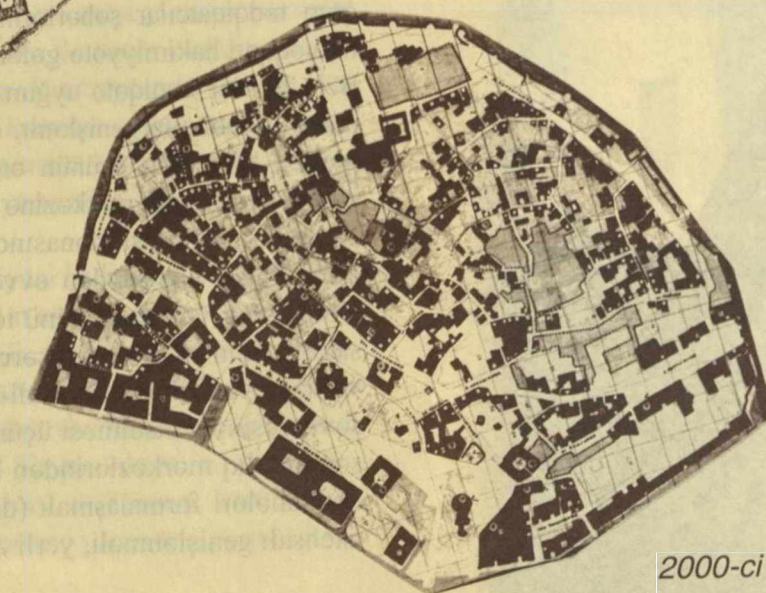
1878-ci il

1835-ci il

1904-cü il

2000-ci il

İçərişəhərin plan quruluşu

mətləndirmək, onu şərq küləklərinə açmaq daha yaxşıdır. Alimin fikrincə, belə şəhərlərin atmosferini tutan duman şəhər günəşinin şəfəqləri ilə dağılır, iqlimi mülayim olur, orada yaşayanlar şimala baxan yamaclarda yaşayanlara nisbətən daha dərrakəli olurlar.

Bir çox şəhərlərin müdafiə divarları oval və dairəvi tikilirdi. Qala divarlarının perimetrinin şüurlu surətdə azaldılması onun daxilində sahənin çox xırdalanmasına səbəb olurdu. Qeyd etməliyik ki, bu tikinti üçün material və vəsait sərfini azaldır, az hərbi qüvvə ilə şəhərin müdafiəsini təşkil etmək imkanı yaradırdı. Qala divarları çəkilərkən həmişə ehtiyat ərazi nəzərdə tutulurdu. Hamı təhlükəsiz yerdə, müdafiə xətti daxilində yaşamaq istəyirdi. Zaman getdikcə əhalinin artması qala divarları içərisindəki ehtiyat sahəsinin mənimlənməsinə, tikintinin sıxlaşmasına, küçə və meydanların darısqallaşmasına, bunlar da öz növbəsində sanitariya-gigiyena şəraitinin və abadlığın pisləşməsinə səbəb olurdu. Buna görə də orta əsr şəhərlərində tez-tez yoluxucu xəstəliklər və yanğınlar baş verirdi.

Orta əsr şəhərlərinin zamanca ləng dəyişən plan quruluşu qala divarları ilə "qandallanmışdı". Şəhər planının müdafiə sistemindən asılılığı onun strukturuna və kompozisiyasına böyük dəyişiklik gətirə biləcək əsaslı şəhərsalma işlərinin aparılmasını çətinləşdirirdi. Güman ki, bütün Şərqdə, həmçinin Azərbaycanda şəhərlərin plan quruluşunun əsrlər boyu çox az dəyişməsi səbəblərindən biri də bu olmuşdu.

Uzun illər aparılan tədqiqatlar və arxeoloji qazıntı işlərinin nəticələri göstərir ki, şəhərlərin böyük bir qismi yaranmazdan əvvəl onların yerində kiçik yaşayış məntəqələri mövcud olmuşdur. Təsərrüfat həyatının, mədəniyyətin intensiv inkişafı və bu məntəqələrin böyüyərək şəhərlərə çevrilməsi müəyyən obyektiv səbəblərdən ibarət idi. Feodal münasibətlərinin inkişafı, əmək bölgüsünün dərinləşməsi, sənətkarlığın durmadan yüksəlişi, daxili və xarici ticarətin genişlənməsi şəhərlərin meydana gəlməsi və inkişafı prosesini sürətləndirirdi.

Yerli əhalinin təsərrüfat həyatının, xüsusilə müxtəlif sənət sahələrinin yaranması və inkişafı, dövrün gündəlik tələb və ehtiyaclarından yaranmış və ya bir neçə onluq evlərin məcmunundan ibarət olan şəhərlipli yaşayış məskənlərini formalaşdırmışdı. Əlbəttə, bu amil çox böyük bir tarixi təkamül keçib inkişaf edərək özünün bugünkü ən ali səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Çox təəssüf hissilə qeyd etməliyik ki, son dövrlərə kimi bir qrup tədqiqatçılar şəhərlərin yaranma tarixini və onların salınmasını müvəqqəti hakimiyyətə gələn hökmdarların fəaliyyəti ilə bağlayırdılar. Belə fikirlər həqiqətə uyğun deyil. Şəhərlər evlərin artımıyla böyüyür, məhəllə-məhəllə genişlənir, onilliklər, əsrlər ərzində uzun bir təkamül prosesi keçməklə özünün ən ali səviyyəsinə gəlib çatır, zəngin mədəniyyət və sənət mərkəzinə çevrilir.

Şəhər sözün əsl mənasında daxili məhəlli strukturlara malik olmalıdır. Şəhər hər şeydən əvvəl iqtisadi mərkəz kimi formalaşmalıdır. Yəni şəhər və onun özünü idarəsi daxili və ətraf yaşayış məntəqələri sakinlərinin məişət və təsərrüfat həyatında aparıcı rol oynamalı, yaxın və uzaq yerlərlə sıx iqtisadi-mədəni əlaqədə olmalıdır. Şəhərin şəhər səviyyəsinə yüksəlməsi üçün mühüm amillərdən biri də onun ölkənin sənətkarlıq mərkəzlərindən birinə çevrilməsidir. Burada müxtəlif sənət sahələri formalaşmalı (dulus, metal, şüşə məmulatı və s.), əmtəə istehsalı genişlənməli, yerli əhali lazım olan çoxçeşidli mallarla təmin

edilməlidir. Şəhər təsərrüfatının ən mühüm amillərindən biri də onun zəngin əmtəə istehsal etməsidir. Su təchizatı, sanitariya və kanalizasiya sistemlərinin qurulması, sanitariya qaydalarına əmələtmə, həmçinin yaşıllaşdırma işi şəhər həyatında önəmli yer tutur. Beləliklə, şəhərin təsərrüfat həyatı və məişətini təmin edən amillər olmadan hər hansı bir yaşayış məskəni şəhər sayıla bilməz.

1.2. Siyasi tarixdən səhifələr

B

u bölmədə məqsədimiz Azərbaycanın siyasi tarixinin müfəssəl şərhı üzərində dayanmaq olmadığından, yalnız Bakı şəhəri ilə əlaqədar baş verən siyasi hadisələrdən bəhs edəcəyik.

Antik müəlliflərin məlumatlarına görə, III-VII əsrlərdə Azərbaycan Sasani imperiyasından asılı olan mərzbanlıqlardan biri idi. VII əsrin 50-ci illərində Bizans dövləti və Arranın şimal qonşuları olan xəzərlərlə uzun sürən müharibələr, eləcə də daxili çəkişmələr nəticəsində zəifləyən Sasani imperiyası ərəb Xilafəti qoşunlarının zərbələri altında süqut etdi. Beləliklə, ərəblər VII əsrin birinci yarısında Azərbaycanı, o cümlədən Şirvanı da işğal etdilər. Təbərinin məlumatına görə, Şirvan 642/643-cü ildə II xəlifə Ömər zamanında sərkərdə Süraqə ibn Əmri tərəfindən işğal edilmişdi.

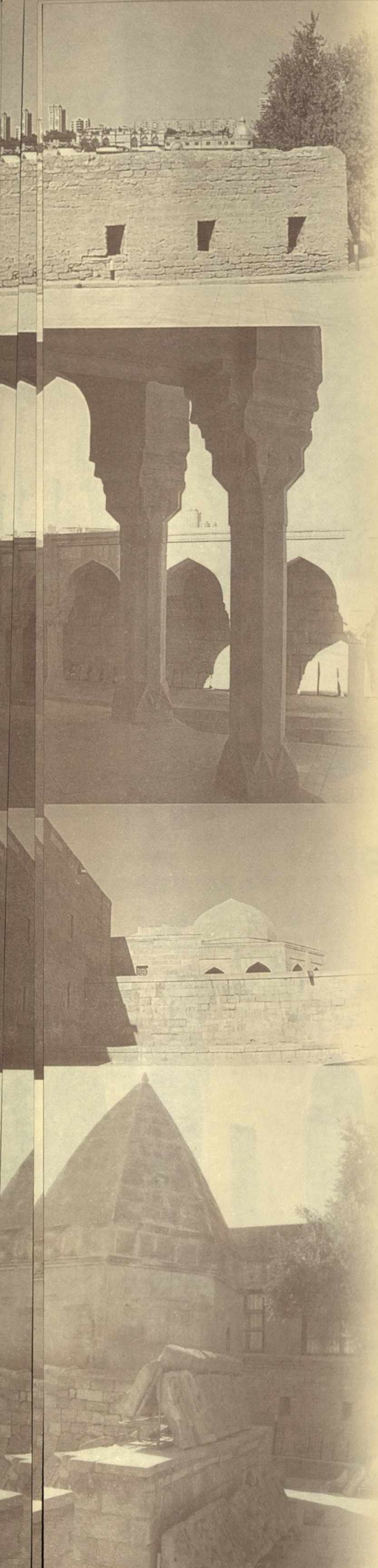
VI əsrin II yarısında qədim türklər şərqdə Çindən tutmuş, qərbdə Qafqaz, Bizans və İrana qədər uzanan geniş imperiya yaratmış, artıq Qafqaza yaxınlaşaraq Şirvana basqınlar etməyə başlamışdılar. Beləliklə, eramızın VI əsrində və sonralar türk tayfalarının Arran, Şirvan, və Azərbaycana aramsız köçləri (miqrasiyası) baş vermişdi və onlar yerli türkdilli əhali ilə qaynayıb-qarışmışdılar.

VIII əsr müəllifi Gevondun yazdığına görə, xəlifə Hışam (724-743) dövründə xəzərlər (türklər) ərəblərə qarşı əks-hücuma keçdilər. Bu mənbədə "Atşi-Baquan" (Bakı) vilayətinin adı çəkilir. Ərəblər 250 il ərzində dəfələrlə Albaniyaya soxulmuş türklərə qarşı yürüşlər etmişlər və o dövr salnaməçiləri bütün bunları təfəssilatı ilə təsvir etmişlər. Mənbələr ərəblərin VIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda qəti şəkildə möhkəmləndiyini və sonralar bu ölkəyə aramsız olaraq basqın edən türklərlə müharibələr apardığı haqqında məlumat verir. Deməli, ərəblər Azərbaycanda yalnız VIII əsrin ikinci yarısında, türk xaqanlığının süqutundan sonra möhkəmlənmişlər.

VIII-XIII əsrlərdə Bakıda baş vermiş siyasi hadisələr haqqında məlumat çox azdır. Sasanilər dövründə mühüm strateji əyalət olan Şirvan ərəb hökmlərliyi dövründə ərəblərin böyük diqqət yetirdiyi bir məmləkət idi. Ehtimal olunur ki, Abşeron Şirvan vilayətinin tərkibinə daxil olan ərazi sayılırdı. Azərbaycan ərəb xilafəti tərəfindən istila olarkən Bakı, Şamaxı, Dərbənd və başqa şəhərlər Şirvan vilayətinə daxil idi.

IX əsrin ikinci yarısında Ərəb xilafətinin zəifləməsi Azərbaycan ərazisində bir sıra müstəqil feodal dövlətlərinin yaranmasına şərait ya-

ratdı. Onlardan biri Şirvan idi. Mənbə məlumatına görə, 917-ci ildə atasının əmisi oğlu Şirvanşah Əli ibn Heydəmi öldürən Layzan hakimi Layzanşah Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd Şirvani işğal etdi. O, 918-ci ildə Şirvan torpağında Yəzidiyyə (Şamaxı) şəhərini saldırdı [216]. Əbu Tahir Yəzidin işğalçı siyasəti, Layzanın güclənməsi və Şirvanşah Əli ibn Heydəmin Bakı yaxınlığında ruslarla mübarizədə hərbi uğursuzluğu ilə bağlı idi.

Şirvana türklərdən başqa ruslar da basqın edirdilər. Xəzər dənizinin əhalisi sıx olan cəbub-qərb sahilləri hələ çox qədimdən yadelli işğalçıların diqqətini cəlb edirdi. Ruslar təqribən 914-cü ildə Bakı sahillərinə hücum etdilər. Məsudi yazır ki, ruslar Xəzər dənizinin sahilindəki zəngin vilayət və şəhərləri viran və qarət etdilər. Onlar Şirvan şahlığında Bakı adı ilə tanınan neft verən sahilyə gəlib çatdılar. Ruslar qadınların və uşaqların qanını tökür və var-dövləti çalıb-çapırdılar. Hücum dənizdən edildiyindən Bakı və Abşeron əhalisi üçün gözlənilməz olmuşdu. Şirvanşahın dəniz hücumlarını dəf etməyə silahı və donanması yox idi. Bu hücumda minlərlə müsəlman öldürüldü və dənizdə boğuldu [2].

Mənbə məlumatlarından belə hesab etmək olar ki, bu, rusların Abşeron və Bakıya birinci hücumu idi. Onlar Bakıya daha sonralar dəfələrlə hücumlar etmişlər.

X əsrin sonu – XI əsrdə Abbasilər xilafətinin tənəzzülü Şirvanşahların müstəqilliyini get-gedə artırdı. Şirvanşah IV Yəzidin (991-1027) hakimiyyəti dövründə sülalənin farslaşdırılması baş verdi. Bu Məzyədilərin – Xəlid, Yəzid və s. bu kimi adlarının Ənuşirəvan, Mənuçöhr, Qubad və s. kimi Sasani adları ilə əvəz olunmasında əksini tapdı. S. Aşurbəyli ehtimal edir ki, bu nəslin qadın nümayəndələrinin Məzyədilər ərəb sülaləsinə mənsub Şirvanşahlarla nikahı tarixdə Kəsrənilər adı ilə tanınan sonrakı Şirvanşahların iranlaşdırılması üçün əsas olmuşdu [2, s. 77].

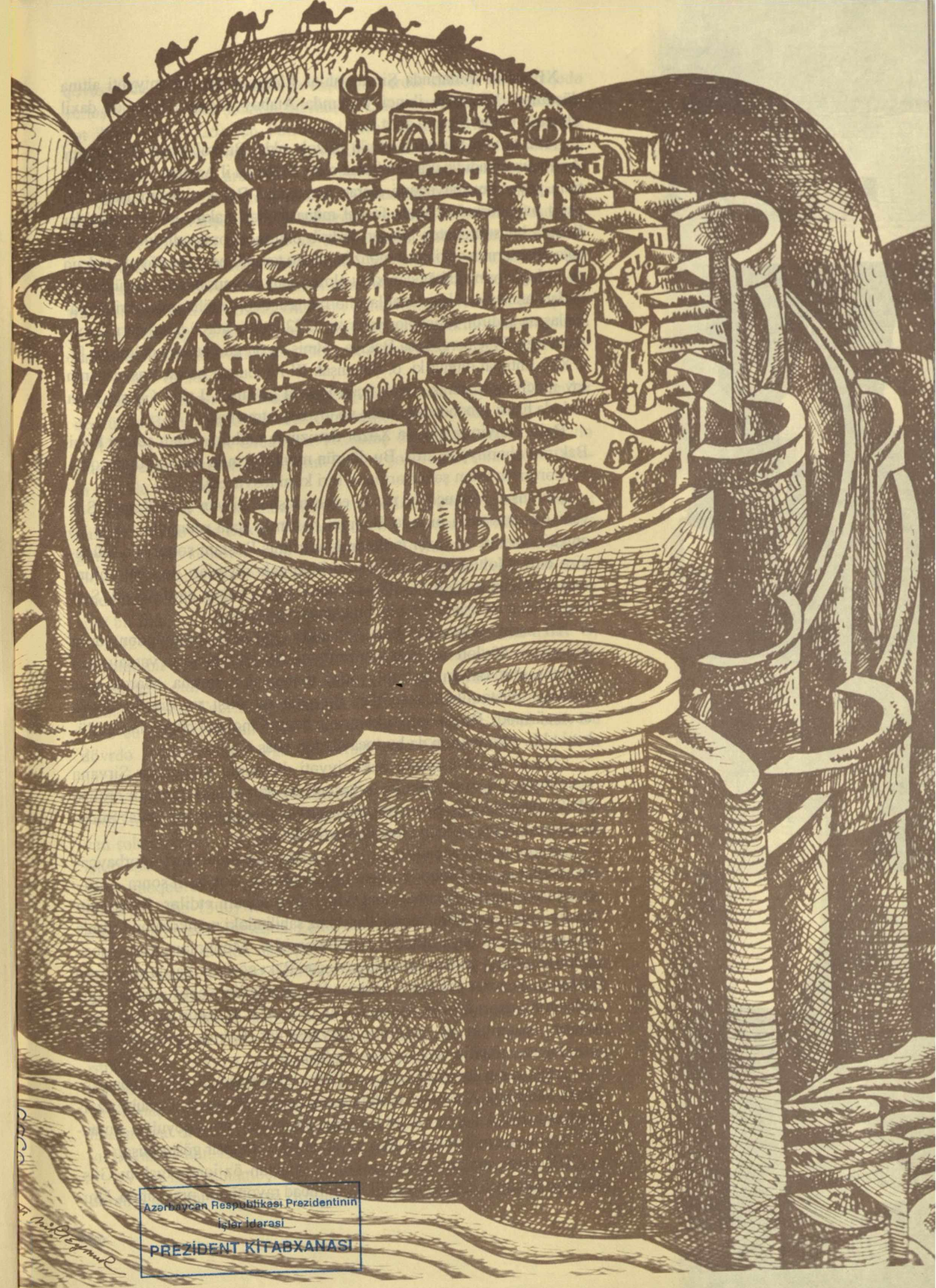
1025-ci ildə Şirvanşahın oğlu Ənuşirəvan ibn Yəzid atasının əleyhinə qiyam qaldırdı, lakin tutulub həbsxanaya salındı və orada öldü.

1034-cü ildə Şirvanşah Mənuçöhr 7 illik hökmranlıqdan sonra hakimiyyəti ələ keçirən qardaşı Əbu Mənsur ibn Yəzid tərəfindən öldürüldü [2].

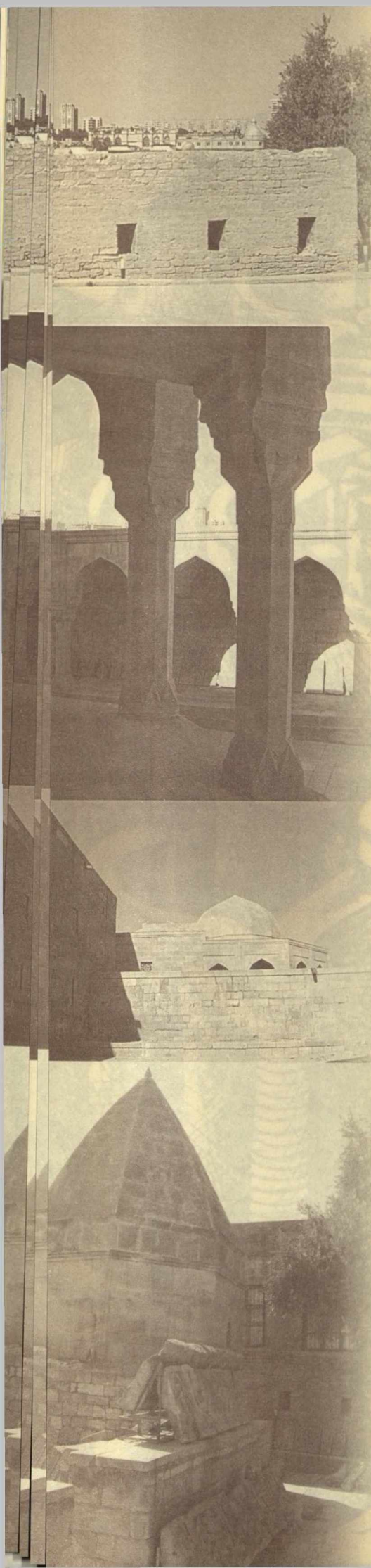
Şirvanın varlı şəhərlərindən olan Bakı yadelli işğalçıların diqqətini özünə cəlb edirdi. 1030-cu ildə ruslar 38 gəmi ilə Bakıya hücum etdilər. Şirvanşah I Mənuçöhr ibn Yəzid (1028-1034) onları Bakı yaxınlığında qarşıladı. Mənuçöhr rusların hücumunu dayandırmaq üçün Arazın qabağını bəndlə kəsdi. Lakin çoxlu sayda müsəlman suda batdı. Ruslar Arranı tərk edərək məmləkətlərinə döndülər və tezliklə 1031-ci ildə yenidən Bakıya qayıtdılar. Bu dəfə Şəddadilər sülaləsindən olan Arran hakimi Musa ibn Fəzl ruslara hücum etdi. Bakı yaxınlığında onlarla vuruşdu, çoxusunu qıraraq ölkədən qovdu [2, s. 78]. Mənbədən göründüyü kimi, ruslar dəniz yolu ilə Bakıya gəlib dəfələrlə Şirvana basqınlar etmişlər.

1066-cı ildə bu dəfə Səlcuq türkləri Şirvana hücum etdilər. Şirvanı qarət edən türklərin başçısı Qaratəkin oradan Bakıya gəlmiş, əhalinin xeyli hissəsini qırmış, qadın və uşaqları, sürüləri qovub aparmışdı. Qaratəkinin dəstələri Bakıdan Şabranadək qarşılarına çıxan hər şeyi qarət edib dağıtmışdılar.

1170-ci ildə Şirvanşah I Axsitan dayısı oğlu olan gürcü hökmdarı III Georginin köməyi ilə rusların 73 gəmidən ibarət donanmasını Bakı yaxınlığında məğlub etdi.

XII əsrin sonlarında Şirvanşahlar Eldəgizlərin hakimiyyəti altına düşdülər. XII əsrin ikinci yarısında Atabəy Eldəgiz Bakı da daxil olmaqla bütün Şirvanı zəbt etdi.

1192-ci ildə Şamaxıda güclü zəlzələ oldu. Bu zəlzələdə Şirvanşah I Axsitanın arvadı və uşaqları həlak oldu. Məhz bu il Axsitan Şirvan dövlətinin paytaxtını müvəqqəti olaraq Şamaxıdan Bakıya köçürmüşdü. XIII əsrin əvvəllərində Bakıda feodal münasibətləri hakim idi. Şirvanşahlar Bakıda bir sıra strateji binalar tikdirib onu möhkəmləndirdilər. Şəhərin qala divarlarının çəkilməsi məhz bu dövrə təsadüf edir. Bu dövrdə Səlcuq və Eldəgizlərin ağalığından xilas olmaq üçün Şirvanşahlarla gürcü hökmdarları arasında sülalə nigahları ilə münasibətləri möhkəmləndirilən yaxınlaşma gedirdi. Mənbələr yazır ki, 1222-ci ildə gürcü hökmdarı Tamaranın oğlu IV Georgi Laşa Bakıya gəlmiş və on gün burada qalmışdır [2, s. 82]. Ehtimal olunur ki, o, Şirvanşah III Fəriburzla bacısı Rusudananın toy məclisində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdi. Lakin Georgi Laşa Bakıda hansı səbəbdənsə ölmüş və toy baş tutmamışdı.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Xəzər dənizində mühüm liman şəhəri kimi Bakının əhəmiyyəti artır. Bu dövrün mənbələrində Bakı alınmaz qala və Şərqi mühüm şəhərlərdən biri kimi təsvir edilir.

Şirvanşah Mənuçöhrü mədh edən məşhur Şirvan şairi Xaqani Şirvani qəsidələrinin birində Bakının basılmaz qala olduğunu yazır və onu Xorasanın ən yaxşı möhkəmləndirilmiş Bəstəm şəhəri ilə müqayisə edir. Məlumdur ki, XII əsrdə Bakı qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Onun müdafiə tikililəri sistemində Qız qalası da daxil idi. Şair Bəstəmdən danışarkən məhz bu qalaya işarə edirdi.

XII əsrin sonlarında Qızıl Arslanın (1191-ci il) ölümündən sonra Eldəgizlər dövləti tədricən tənəzzülə uğradı. Eldəgizlərin vassalı olan Şirvanşahlar onların hakimiyyətini tanımaqdan imtina edərək qısa müddət müstəqillik qazandılar. Şirvanın dirçəlişi və dinclik dövrü uzun sürmədi. Bütün Şərqi ölkələrinin üzərini monqol hücumları təhlükəsi aldı. Azərbaycan da bu təcavüzdən xilas ola bilmədi.

1222-ci ildə Güştəşbin hakimiyyəti dövründə monqollar Şirvana soxuldular. Cəbə və Sabutayın başçılığı ilə otuz minlik monqol ordusu Muğanda qışladılar. Şamaxını mühasirəyə alıb dağıtdılar. Onlar Şimala getmək üçün Dərbənd keçidinə yönəldilər.

Monqol hücumundan sonra 1225-ci ildə qıpçaq türkləri Azərbaycana soxularaq xeyli şəhər və kəndləri dağıtdılar. Çəkkiz il sonra, 1231-ci ildə monqollar Azərbaycana ikinci dəfə hücum etdilər. Bakuvinin verdiyi məlumata görə, monqollar dəniz sahilindəki möhkəmləndirilmiş qalanı – Bakını uzun müddət ala bilməmişlər. Mənbələrə görə, monqolların gəldiyi yoldan kənarda yerləşən Bakı görünür başqa şəhərlərə nisbətən az zərər çəkmişdi. Hərçənd ki, monqollar şəhəri alarkən Qız qalasının yuxarı hissəsi dağıdılmışdı. XII-XIII əsrlərdə yadelli işğalçıların basqınları ilə əlaqədar Şirvanşahlar Bakıda qala divarları, bürclər və müdafiə istehkamları tikdirmişlər.

Çingiz xanın nəvəsi Hülakü xan 1258-ci ildə Bağdadı alıb sonuncu xəlifəni öldürərək Abbasilər xilafətinə son qoydu. Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda Hülakülər və yaxud Elxanilər sülaləsinin əsası qoyuldu. Amansız və aramsız müharibələr ölkə həyatına fəlakətli təsir göstərmişdi.

XIII əsrin sonlarında Şirvanşah III Axsitan öz iqamətgahını Güştəşbiyə köçürdü. Güştəşbi indiki Sabirabad rayonunun ərazisində, "Su-

qovuşan"da – Kür ilə Arazın qovuşduğu yerdə, strateji bir mövqedə yerləşirdi. Tarixçilər şəhərin Şirvanşah I Gerşasp (Guştasp, hakimiyyət illəri 1180-1225) ibn Fərruxzad tərəfindən salındığını yazırlar. Görünür bu hadisə Dərbənd bölgəsindən Bakıya qədər olan ərazinin Hülakülərlə Cucilər arasında hərbi əməliyyat meydanına çevrilməsi və Şirvanşahların həmin yerlərdə qalmasının təhlükəli olması ilə əlaqədar idi. Şirvanşahların bu şəhərdə uzun müddət məskunlaşdığını mənbələr, eləcə də arxeoloji və numizmatik materiallar bizə xəbər verir. Aşkar olunmuş sikkələrdən, hətta Şirvanşahların bu şəhərdə pul zərb etdiklərini də ehtimal etmək olar. Şirvan dövləti bu dövrdə bir müddət müstəqil olmuşdu. Güştəşbi şəhəri həmin yerdən bir qədər kənarda İlandağ və Babazənən vulkanlarının püskürməsi nəticəsində palçıq layları altında qalmışdır. Orta əsr şəhəri olan "Azərbaycan Pompeyi" məhv olmuşdur.

Monqol istilası Şirvanın müstəqilliyinə son qoydu. Elxanilər dövründə Bakı monqol hökmdarlarının qışlaq yeri oldu.

1385-ci ildə Qızıl Orda xanı Toxtamış da doxsan minlik ordu ilə Azərbaycana soxuldu. O, Şirvanın bir sıra şəhərlərini viran edib, ölkəni tezliklə tərk etdi.

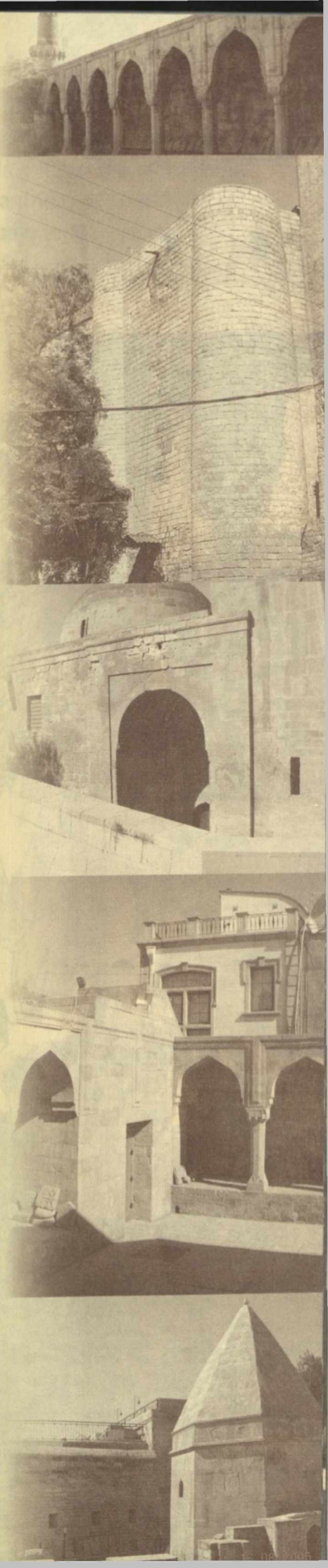
1387-ci ildə Teymurun qoşunları yenidən Şirvana girdi. Maraqlı haldır ki, bu dövrdə Bakıda Toxtamışın və Teymurun adından kəsilmiş gümüş və mis sikkələr aşkar olunmuşdur. Teymurun Osmanlı sultanı Bəyazidə qarşı müharibəsində Şirvanşah I İbrahim də Teymurun tərəfində iştirak etmişdir. Teymur 1405-ci ildə öldükdən sonra Şirvan yenə qısa bir müddət müstəqillik əldə etdi.

1412-ci ildə Azərbaycan Qara Yusifin hücumuna məruz qaldı. O, Şirvanın bir çox şəhərlərini dağıdaraq, mahalların bir çoxunu amansızcasına qarət etdi. Qara Yusif I İbrahimi yeddi oğlu ilə birlikdə əsir aldı, amma az sonra Təbriz əyyanlarından təminat alaraq onları azad etdi. 1413-cü ildə Şirvanşah Qara Yusifin vassalı olmasını qəbul etdi. Bu dövrdə Bakı Şirvanın digər şəhərləri kimi Qaraqoyunlu dövlətinin hakimiyyəti altına keçdi.

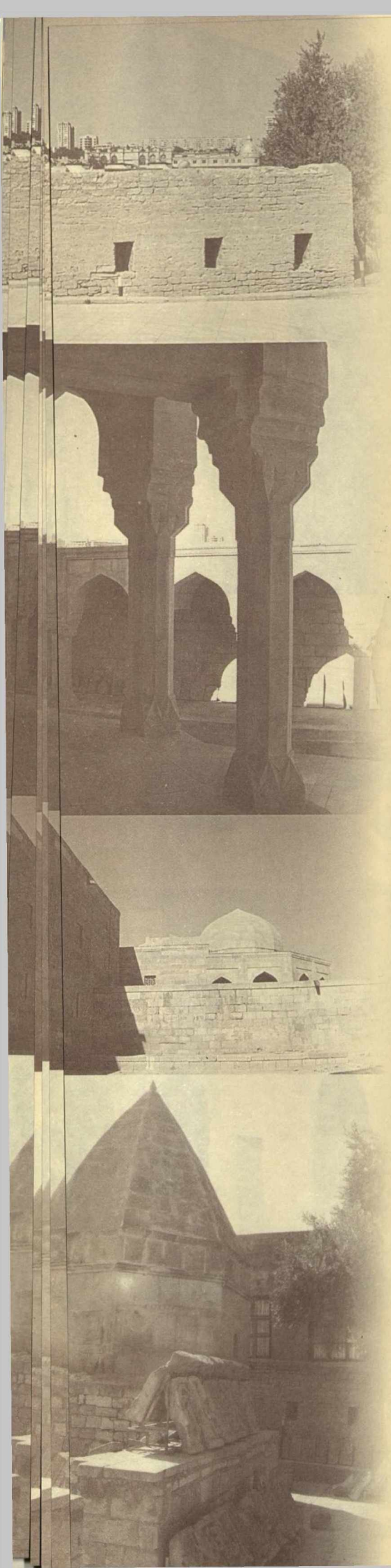
XV əsrin əvvəlləri İbrahim oğlu və varisi I Xəlilullah (1417-1465) müstəqil hökmdar kimi hakimiyyətdə olmuşdu. I Xəlilullah Şirvan şəhərlərində, xüsusilə dövlətin paytaxtı olan Bakıda geniş tikinti işləri aparmışdır. Şirvanşahlar sarayı kompleksi, karvansaraylar, mədrəsələr, məqbərələr, hamamlar məhz Xəlilullahın və onun oğlu Fərrux Yasarın (1465-1500) dövründə Şirvanşahlar dövləti müstəqillik qazandığı zaman inşa olunmuşdu. Lakin bu əmin-amanlıq uzun sürməmişdi.

Səfəvilər nəslindən olan Şeyx Cüneyd 1460-cı ildə I Xəlilullah dövründə baş verən döyüşdə, oğlu Şeyx Heydər isə 1488-ci ildə Fərrux Yasar dövründə döyüşdə öldürülmüşdülər. İsmayıl Səfəvi 1499-cu ildə atasının və babasının qisasını almaq üçün Şirvanşahlara qarşı yürüşə başlayır. Şirvanşah Fərrux Yasar bu vaxt Gülistan qalasında idi. İsmayıl bundan istifadə edib 1500-cü ildə Şamaxını tutur. Şamaxı yaxınlığındakı Cabanı çölündə baş verən vuruşmada Fərrux Yasarın qoşunları darmadağın edilir və Şirvanşah öldürülür. Şirvanın çiçəklənən şəhər və qalaları onun tərəfindən işğal olunur. 1501-ci ildə uzunmüddətli mühasirədən sonra İsmayıl Bakını da alır. 1501-ci ildə Təbrizə gəlir və özünü şah elan edir.

XV əsr İran salnaməçisi Mirxondun nəvəsi – XVI əsr tarixçisi Xandəmir, İsgəndər Münşi və Həsən bəy Rumlu İsmayılın Bakını almasını

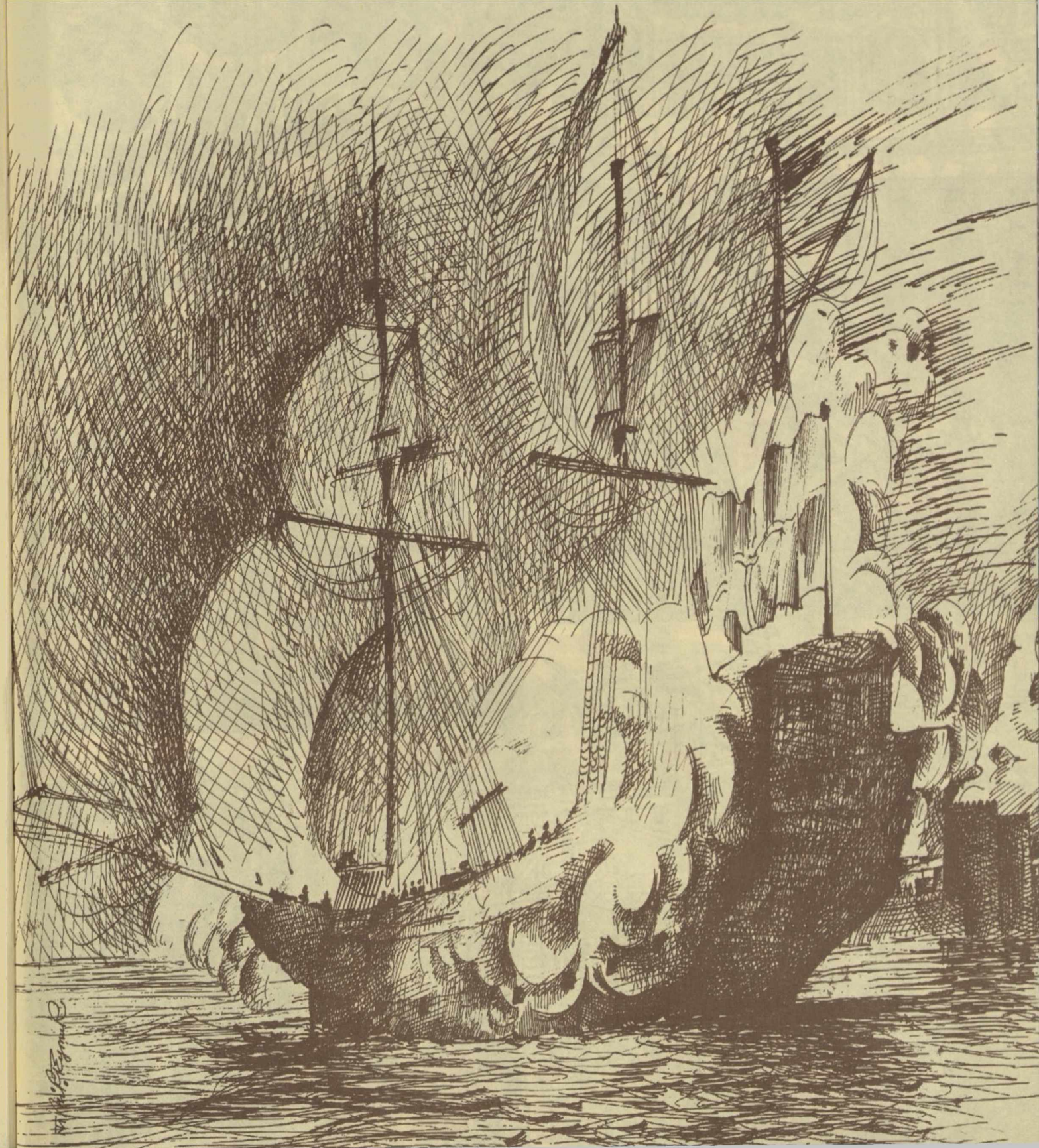

təfərrüatı ilə təsvir edir. "İsmayılın əmri ilə sərkərdələrdən Məhəmməd bəy və İlyas bəy qoşunların başında Bakını almağa göndərildi. O vaxt Bakı şəhəri alınmaz qala sayılırdı. O, üçqat möhtəşəm qala divarları və xəndəklə əhatə olunmuşdu. Şəhərə yaxınlaşan qızılbaş döyüşçüləri onun əzəmətinə heyran qaldılar. Bu vaxt Fərrux Yasarın oğlu Qazi bəy Şirvanın dağ qalalarında müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Onun yerinə şəhərin müdafiəsinə arvadı başçılıq edirdi. O, İsmayılın təslim olmaq təklifi ilə şəhərə göndərilmiş elçisini edam etdirdi. Şəhərin təslimini təklif edən Bakı darğası Əbülfəttah bəyi də öldürtdürdü. Bakılıların inadlı müqaviməti İsmayıl Səfəvini buraya sərkərdə Hülafə bəyin başçılığı altında yeni qüvvələr göndərməyə məcbur etdi. Mühasirənin sonlarına yaxın özü də buraya gəldi. İsmayıl qala divarının bürcələrindən birinin bünövrəsinin qazılmasını əmr etdi. Oraya partlayıcı maddə yerləşdirib bürcü partlatdılar. Partladılan yerdən şəhərə girməyə can atan qoşun xəndəklə qarşı-qarşıya gəldi. Xəndəyin içi dəniz suyu ilə doldurulmuşdu. İsmayıl partladılmış bürcün daşlarını xəndəyə atmağı əmr etdi. Bundan sonra ikinci qala divarlarına yaxınlaşdılar. Bir neçə gün ərzində İsmayılın qoşunları ikinci qala divarını da dəsməyə müvəffəq oldular. Şəhərin müdafiəçiləri divardakı yarığı çadır keçəsi ilə tutaraq daha üç gün duruş gətirdilər. Lakin səfəvi qoşunları şiddətli həmlə ilə qalanı ələ keçirib əhalini qılıncdan keçirdilər."

Həsən bəy Rumlunun hekayəti Xandəmirin yazdıqlarından bir qədər fərqlənir. Həsən Rumluya görə İsmayıl bakılıları bağışlamış və onlar qan bahası olaraq min түмөн vermişlər. İsmayıl Bakını aldıqdan sonra Gülistan qalasına getdi və qalanın mühasirəsindən əl çəkdi. 1501-ci ildə Səfəvi qoşunları Şirvanı tərk etdi. Hakimiyyətdə saxlanılan Şeyx II İbrahim (Şeyxşah) qoyulmuş xəracı göndərmədiyi üçün Şah İsmayıl 1509-cu ildə yenidən Şirvana yürüş etdi. Bakı müqavimətsiz İsmayıla təslim oldu. Bakı qalasının idarə olunması Lələ bəy Şamluya həvalə edildi. Şirvanşahlar sülaləsinin sonrakı nümayəndələrinin Şirvanda itirilmiş hakimiyyətlərini bərpa etmək cəhdləri baş tutmadı. Şirvanşahlar dövləti 1538-ci ilə qədər mövcud olmuş, hücumlar, daxili çəkişmələr və üsyanlar nəticəsində zəifləmiş, əvvəlki rolunu oynaya bilməmişdir.

1723-cü ildə Rus Donanmasının kapitan-leytenantı Matyuşkin Bakı şəhərini xəbərdarlıq etmədən atəşə tutmuşdur. Nəticədə qədim memarlıq abidələri olan Qız qalası və Məhəmməd məscidinin minarəsinə ciddi xətər toxunmuşdur. Məhəmməd məscidinin yuxarı hissəsi dağıldığından Sınıqqala termini yaranmışdır.

Tarixi icmal

2-ci fəsil

Tarixi icmal

2.1. Qədim mənbələr Bakı haqqında

feodal münasibətlərinin IX-XI əsrlərdə Azərbaycanca inkişafı şəhər həyatının da tərəqqi etməsinə təkan verdi. Xüsusilə sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması yeni feodal şəhərlərinin yaranmasına və inkişafına şərait yaratdı.

Orta əsrlərdə Şirvanın varlı şəhərlərindən biri və Xəzər dənizində mühüm liman olan Bakı şəhərinin əhəmiyyəti daha da artır. Bu dövrün mənbələrində Bakı alınmaz qala və Şərqi ən mühüm şəhərlərindən biri kimi təsəvvir edilir.

X əsrin I yarısı ərəb mənbələrində VIII-X əsrlər Bakısına – sosial münasibətlərə və şəhərin quruluşuna dair heç bir məlumat verilmir. Bu mənbələrdə yalnız Azərbaycan vilayətlərinin təbii zənginliklərindən danışılır.

Ərəb və fars dilli mənbələr Bakı haqqında çox qısa xarakterli məlumatlar verir, adətən X-XIV və sonrakı əsrlərdə burada neft və duz hasilatından bəhs edirlər.

Bakı haqqında ərəb və fars dilli müəlliflərin, eləcə də İbn əl-Fəqih [161], Əl-Məsudi [213], Əbu Düləf [111], Əl-İstəxri [119], İbn-Havqəl [162], Əl-Müqəddəsi [120], Əl-Qərnati [111], Əl-Həməvi [111], Əhməd Bəlazuri [113], Məsud ibn Namdar [212], Evliya Çələbi [251] və başqalarının əsərlərindən bəhrələnmək olur.

X əsrdə yaşamış Əl-Məsudi "Muruc əz-zəhəb və məavhin-əl cavhar" ("Qızıl yuyulan yer və cavahirat mədənləri") adlı əsərində yazır: "Bakıda ağ neft və başqa növ neft vardır; ağ neft heç bir yerdə deyil, yalnız Bakıdadır. Dünyada buradan başqa, Allah bilir, ağ neft olan yer yoxdur. Bu zəngin neft olan torpaqda yerin altından vulkan şəklində heç vaxt sönməyən od püskürmələri çıxaraq yuxarı qalxır. Bura Şirvan məmləkətinin sahil şəhəridir". O, "Xəbərdarlıq və yenidən gözdən keçirmə kitabı" əsərinin üçüncü – Xəzər dənizi haqqında olan bölməsində yazır: "Burada həmçinin Bakuh (Bakı) adı ilə tanınmış yer vardır. Bakuhdan ağ neft daşıyırlar. Burada vulkanlar püskürür. Neft verən torpağın qarşısında adalar yerləşir. Adalarda gecə vaxtı uzaq məsafədə belə görünən od mənbələri var" [111, s. 49-74].

X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarından biri də Əbu Düləf əl-Yənbuidir. O da bir çox ölkələri gəzdikdən sonra Azərbaycana gəlib çıxır. Onun verdiyi məlumatlar məktublardan (risalə) – yəni qeydlərdən ibarətdir. O, dil və üslubuna görə digər müəlliflərdən fərqlənir. Əbu Düləf Təbəristan (Xəzər) dənizi sahilindəki Muğan və Şirvan şahlığında Bakıya şəhəri, orada çıxarılan ağ və qara neft, bu neftdən alınan gəlirin miqdarı haqqında söhbət açır [111].

Əbu Düləf Bakı ətrafına gəlişi haqda yazır: "Mən Mukandan böyük

Təbəristan (Xəzər) dənizi sahili ilə ağaclar altında səksən fərsəx yol getdim, nəhayət, Şirvan vilayətinin Bakuya adlanan yerinə çatdım. Mən orada bir neft mənbəyi gördüm; bunun gəliri gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəmə çatır; onun yanında isə gecə-gündüz ara vermədən ya səmən yağı kimi ağ neft verən başqa bir mənbə var idi; bunun da icarə haqqı birinciyə bərabərdir. Xəzərlərə qarşı vuruşma zamanı ərəblər bu neftdən istifadə edirdilər"[6, s.133].

X əsrin ərəb coğrafiyaşünaslarından olan "Kitab əl-masalik əl-mamalik" ("Yollar və məmləkətlər haqqında kitab") əsərinin müəllifi Əl-Farisi Əl-İstəxriddir. Azərbaycanın bir çox şəhərlərini görmüş və Bakı haqqında xeyli maraqlı məlumat vermişdir. O yazır: "Bu ölkələrin dənizi Təbəristan dənizi adlanır. Bab əl-Əbvab, Baku – Bakuğun nefti var. Şəhərləri onun sahilindədir" [111, s.90]. Onun Xəzər dənizi sahilində, ölkə və əyalətlər arasındakı məsafələr haqqında verdiyi məlumatlar çox maraqlıdır.

X əsr salnaməçilərindən İbn Havqəl ən Nisibinin məlumatları da maraqlıdır. O özünün "Kitab əl-masalik və l-mamalik" ("Yollar və məmləkətlər") kitabının Xəzər dənizi bölməsində yazır: "Bu dənizdə ən dar yer Siyah-kuyə nahiyyəsinin yanındadır. Əgər burada gəmini külək tutsa, onu parçalayır. Gəmi burada parçalandıqda isə türklər onu ələ keçirirlər". Ehtimal ki, burada söhbət Bakı buxtasından gedir.

Bu dövr səyyahlarının bir nümayəndəsi Əl-Müqəddəsidir (təqribən 946-1000). Əl-Müqəddəsi "Əhsən ət-təqasim fi mərifət əl-əqalim" ("İqlimlərim öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü") adlı əsərində Azərbaycan, onun vilayət, nahiyyə və şəhərlərinin ümumi coğrafi təsviri, ticarət, sənətkarlıq, əhali, dil, təsərrüfat, məişət, din və s. haqqında məlumat vermişdir. O yazır: "Bakuğ dənizin kənarında şəhər, iqlimlərin yeganə limanıdır."

XII əsrin səyyahlarından biri də "Tuhfət əl-əlbab və nuxbat əl-əcab" ("Ağıllara töhfə və möcüzələrin seçilməsi") adlı kosmoqrafik xarakterdə yazılmış əsərin müəllifi Əbu Həmid əl-Əndəlusi əl-Qərnatidir. Əsasən Xəzər dənizi, onun adaları və Bakı şəhəri haqqında çox maraqlı məlumatlar verən müəllif hər yerdə möcüzələr və qəribə şeylər axtarmışdır. O, əsərinin III fəslində Xəzər dənizini təsvir edərkən yazır: "Bu dənizdə qır kimi qara ada var. Bu qara torpaqdan mazut, qara və ağ neft çıxır. Həmin yer Şirvan ölkəsindən olan Bakuğ yaxınlığındadır. Bu torpaq və adadan gecələr kükürd alovuna bənzər od çıxır. Onu ancaq gecələr görmək olur".

XIII əsrin əvvəllərinə aid dəyərli mənbələrdən biri də Yaqut İbn Abdullah Ər-Rumi Əl-Həməvinin (1179-1229) "Mucəm Əl-Büldən" ("Ölkələrin lüğəti") adlı əsəridir. O yazır ki, "Bakuvyə (Bakı) Şirvanın Dərbəndə aid nahiyyələrindən biridir. Orada çox böyük neft mənbəyi var. Onun gündəlik qəbiləsi min dirhəmdir. Yanında başqa bir mənbə də var, ondan civə yağına oxşayan ağ neft sel kimi gecə-gündüz bilmədən axır. Onun qəbiləsi də əvvəlki mənbədə olduğu kimidir. İnandığım tacirlərdən biri mənə danışdı ki, o, orada aramsız yanan bir yer görüb, o da sönmür, çünki o yer mədən tərkibliidir" [110, s.137].

Bakı haqqında müəyyən qədər geniş məlumat verən qədim mənbələrdən biri də, müəllifi bilinməyən "Tarix Əl Bab" adlı yazıdır. Bu mənbədə Bakı, Şirvan və Dərbənd haqqında xeyli qiymətli məlumatlar vardır. Bu tarixi qaynaqlar haqqında V.F.Minorskinin əsərində geniş məlumat verilmişdir [216].

Bakı haqqında müəyyən məlumatlara X əsrə aid "Hudud əl Aləm" adlı müəllifi məlum olmayan əsərdə, Məhəmməd ibn Nədcib Bekrananın XIII əsrə aid "Cahan-namə" əsərində, XIII əsrə aid müəllifi bəlli olmayan coğrafiyaçının kitabında, XIV əsr tarixçisi Nəmdullah Qəzvininin "Nüzhət əl Qulub" əsərində, XV əsrdə yaşayan coğrafiyaşünas ibn-Əyasin məlumatlarında və s. təsadüf olunur. Həmin mənbələrdə neftin növləri, onun istehsal edilmə yolları və müxtəlif ölkələrə göndərilməsi məsələləri haqqında xeyli məlumatlar vardır.

Göstərilən yazılı mənbələrdən fərqli olaraq Bakının orta əsr tarixinin öyrənilməsində Şərqi tanınmış səyyahı, coğrafiyaşünası və tarixçisi Əbdürrəşid ibn Sabir ibn Nuri əl Bakuvinin əsəri çox qiymətli dir.

XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində yaşamış Əbdürrəşid Bakuvi, verilən məlumatlara görə, bir neçə əsərin müəllifidir. Onlardan yalnız biri – "Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri haqqında" adlı kitab bizim dövrümüze qədər gəlib çatmışdır [10]. Fransanın Milli kitabxanasında saxlanılan həmin kitabın fotosurəti akademik Z.M. Bünyadov tərəfindən Azərbaycana gətirilmiş, rus dilinə tərcümə edilmiş, giriş sözü və ərəb mətni ilə birlikdə nəşr edilmişdir. Məlum olduğu kimi, Bakuvi bu əsərində Azərbaycanın orta əsr şəhərləri haqqında geniş məlumat verir. Xüsusilə Bakı şəhəri barədə daha dəqiq və ətraflı danışır.

Bakuvinin əsərini dərinlən öyrənmiş və ona yüksək qiymət vermiş akademik Ziya Bünyadov qeyd edir ki, Bakuvi öz əsərinə başqa mənbələrdən də məlumat daxil etmişdir. Tədqiqatçının yazdığına görə, Bakuvi Bakı haqqında məlumat verən Əl Qəzvininin düzgün olmayan məlumatlarını da tamamlamış və şübhəli qeydlərini düzəltmişdir. Beləliklə də, orta əsr Bakısını daha mükəmməl və düzgün təsvir etmişdi [71].

Bakuvi orta əsrlərdə Bakının iqtisadi vəziyyəti, nefti, duzu, Xəzər dənizi haqqında dəyərli məlumatlar verir. Onun yazdığına görə, Bakı Xəzərin sahilində daşdan tikilmiş şəhərdir. Dənizin suyu onun divarlarını yuyur. Su bir çox yerləri altına alaraq məscidə yaxınlaşır.

Bakuvi qədim şəhəri belə təsvir edir: "Evlərin çoxusu qayanın üstündə tikilmişdir. Torpağı daşlı, havası yaxşı, suyu şirindir. Qayalar üzərində qazılmış quyulardan şirin su çıxır [10, s.117]."

Şəhərin arxeoloji tədqiqi zamanı bu məlumatlar tam təsdiq edilmişdir. Şübhəsiz, bunları öz gözü ilə görmüş, öz doğma şəhərinə tam bələd olanlar belə real məlumat verə bilərlər.

Bakuvinin kitabında əhalinin məşguliyyəti, yaşayış tərzini və s. haqqında verilən məlumatlar da diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır: "...Burada əncir, nar və üzüm çoxdur. Bağları şəhərdən uzaqdır. Şəhər adamları oraya yayda gedir, bir qədər yaşadıqdan sonra yenidən şəhərə qayıdırlar. Əhali bunu hər il təkrar edir. O qeyd edir ki, bu şəhərin əsas xüsusiyyəti ondadır ki, külək həm gecə, həm də gündüz əsir. Bəzən külək çox güclü olanda adamlar onun əsdiyi istiqamətə gedə bilmir. Qışda külək əsən zaman hətta at və qoyunlar öz yerlərində dayana bilmir, külək onları dənizə sürükləyir" [10, s.116].

Bakuvinin yazdığına görə, bu ərazidə taxıl az əkilir və çox halda şəhərə taxıl məhsulu başqa yerdən gətirilir. O yazır: "Taxılın məhsuldarlığı azdır. Taxılın çox hissəsini buraya Şirvan və Muğandan gətirirlər" [216, s.91].

Bakuvinin əsərində məlumat verilir ki, "Bakı neft mədənləri və qətranın olması ilə məşhurdur. İldə iki yüz dəvə yükündən çox neft

çıxarılır. Bununla yanaşı, orada ardı-arası kəsilmədən gecə-gündüz ağıntılı-yasəmənli rəngdə ağ neft çıxır. Onun kirayə pulu təxminən min dirhəmə çatır. Bu püskürmə mənbəyinin yanında torpağa bənzər bərk maddə vardır. O, şam kimi yanır. Ondan parçalar kəsib şəhərə aparır, evləri və hamamları qızdırmaq üçün istifadə edilir. Şəhərdən bir fərsəng məsafədə heç zaman sönməyən alov yanır. Bu, təbii qazdır. Bunun üstündə atəşpərəstlərin məbədi yerləşmişdir." Bu alovun yanında yerləşən kəndin əhalisi əhəng daşını yandırır və miniklə şəhərə gətirirlər. Burada duz göllərindən duz istehsal edir və başqa ölkələrə göndərirlər" [10, s.118].

Əbdürrəşid Bakuvi şəhərin qala divarları haqqında maraqlı məlumat verərək yazır: "Şəhərin həddən artıq möhkəmləndirilmiş iki qalası vardır. Onlardan böyüyü dənizə yaxındır. Dalgalar onun divarını yuyur. O həmin qaladır ki, tatarlar onu tuta bilmədilər. İkinci qala birincidən hündürdür. Onun üst hissəsi bir tərəfdən girintili-çıxıntılı hörülmüşdür" [71, s.91]. Burada, heç şübhəsiz, Bakuvinin qeyd etdiyi birinci qala dənizin içərisindəki Bayıl qəsri, Səbail şəhəri deyilən qaladır. İkinci isə tikinti hörgüsü gözəl təsvir edilmiş Qız qalası, Bakuvinin dediyi kimi, o birindən həm hündürdür, həm də üst hissəsi girintili-çıxıntılı hörülmüşdür. Bunu müəllifin dediyi şəkildə ikinci qala birincidən hündürdür kimi başa düşmək isə səhv olardı.

Bakuvinin şəhəratrafi təsərrüfatı haqqında verdiyi məlumatları da qiymətlidir. Ovlanmış suiti dərisindən tuluq hazırlayıb çıxarılan neftlə doldurularaq başqa ölkələrə ixrac edilməsi haqqında məlumat xüsusilə maraqlıdır. Müəllif Bakı ətrafından danışarkən Pirallahi adasını daha yaxşı təsvir etmişdir. Bakuvi bu barədə belə yazır: "Şəhərin yaxınlığında yaşayış olan ada vardır. Orada suiti ovlayırlar. Onun dərisini çıxarır, yağını əridirlər. Həmin yağı çıraqlara töküb yandırırırlar. Dərisindən tuluq hazırlayıb neftlə doldurur və gəmilərlə başqa ölkələrə göndərirlər" [71, s.92].

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda, o cümlədən Bakıda baş verən siyasi hadisələr, xüsusilə monqolların hücumları, onların hakimiyyəti dövrü və s. haqqında Elxanilərin baş vəziri Rəşid-əd-dinin "Cəmiət-təvarix" adlı məşhur əsərində çoxlu məlumatlar verilmişdi.

Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlunun "Əhsən-at-təvarix" adlı əsərində I Şah İsmayılın qoşunları tərəfindən XVI əsrin əvvəlində Bakının alınması və Şirvanşahların hakimiyyəti barədə xeyli məlumatlar vardır. Bakı ilə bağlı olan qısa məlumatlara tarixçi Qiyas-əd-din ibn Xumar-əd-din al-Hüseyni (Xandəmir) və İsgəndər bəy Münşinin əsərində də təsadüf etmək olar.

Bakının inqilaba qədərki tarixi və arxeologiyası haqqında ətraflı məlumat verən müəlliflərdən biri də Azərbaycanın böyük alimi, tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanovdur. Onun çox qiymətli, zəngin tarixi-arxeoloji məlumatlarla dolu "Gülüstani-İrəm" əsəri Bakı tarixinin öyrənilməsi baxımından elmi əhəmiyyətə malikdir [136].

Bakının sonrakı tarixi dövrləri və təsərrüfat həyatı Zeynal-abdin Şirvani, Türk səyyahı Evliya Çələbi, Qərbi Avropa səyyah və diplomatları Marko Polo, Barbaro Kontarini, Xristafor Berrou, Adam Oleariy, Engelbert Kempferin və s. verdiyi məlumatlarda da əks olunmuşdu.

2.2. Orta əsr əcnəbi səyyahların Bakı haqqında görüşləri

Bu dövrün tarixçi, alim, coğrafiyaşünas, diplomat, səyyah və tacirlərinin Azərbaycan şəhərləri və sənətkarlığı, ticarəti, ticarət yolları haqqında verdiyi məlumatlar böyük əhəmiyyət daşıyır.

Son orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş və Bakı haqqında gördüklərini yazmış Avropa səyyahlarını xronoloji ardıcılıqla izləmək yerinə düşərdi.

XIV əsrin birinci yarısında Şərqdə katolikliyi yaymaq məqsədilə fransız missioneri rahib Juirde Katalani Azərbaycana da gəlir. O, qeydlərində Bakını və onun neft mənbələrini də xatırlayaraq Bakı neftinin müalicəvi xassələrini göstərir.

Saksoniyalı Adam Oleariy (1599-1671) (rus, türk, ərəb və fars dillərini bilirdi) Moskvaya (1633-34) və Səfəvilər dövlətinə (1635-39) göndərilən Qolşteyn səfirliklərinin (Gilan ipəyini ixrac etmək məqsədilə) tərkibinə daxil edilmişdi. Səfəvi sarayına yola düşən Qolşteyn səfirliyi əvvəlcə Moskvaya gəlmiş, sonra 1636-38-ci illərdə – İsfahana getmişdi. Qayıdarkən alman elçilərinin yolu Azərbaycandan düşmüşdü. Adam Aleariy Azərbaycanın Bakı, Dərbənd, Niyazabad, Şamaxı, Cavad, Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin, Sultanıyyə, Astara, Lənkəran, Qızılağac kimi yaşayış məntəqələrində olmuş, tarixi keçmişimizə, xalqımızın həyat tərzinə aid material toplamışdı.

Məşhur alman səyyahı, görkəmli alim – coğrafiyaşünas Adam Oleariyin "Səyahətnamə" kitabı ilk dəfə 1647-ci ildə yol xatirələri kimi nəşr olunmuşdu. 1656-cı ildə isə əsərin elmi mətni hazırlanmış, müəllifin Moskva və Azərbaycan haqqında qeydləri də oraya əlavə olunmuşdu. Əsər üçüncü dəfə 1663-cü ildə, dördüncü dəfə isə 1696-cı ildə Hamburqda nəşr olunmuşdu.

Adam Oleariy öz "Səyahətnamə"sində Azərbaycan şəhərləri, sənətkarlıq və ticarət həyatı, ictimai münasibətlər, əkinçilik, əhalinin məişəti, adət və ənənələri haqqında maraqlı məlumatlar daxil etmişdir. O, Azərbaycanı, özəlliklə də Bakını gəzmiş, şəhərdən keçən karvan yolları, karvansaraylar, pirlər, tarixi yerlər haqqında, müxtəlif tayfalar, etnik qruplar, bir qisim yarımköçəri həyat təzi keçirən əhali, onların məşğuliyyəti, müxtəlif peşə sahələri barədə çox qiymətli məlumat toplamışdı. A.Oleariyin "Səyahətnamə"si XVII əsrin ortalarında, Bakıda ticarət və sənətkarlıq sahələri, əhalinin həyat təzi və dövlət quruluşu haqqında dəyərli elmi məlumat verən qaynaqlar içərisində xüsusi yer tutur. Məsələn, xalq müdrikliyinin qoruyucusu olan Dədə Qorqudun qəbrini Dərbənddə Oleariyə nümayiş etdirmişlər. İndiki Qafqaz və İran azərbaycanlılarında onun haqqında dastanlar yoxdur. Bu dövr dastanlarının əsas qəhrəmanı Qazan xandır. Onun xanımı Burlaxatun da xatırlanır. Sonralar bu adlar yalnız "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərində rast gəlinir. Həmin əsərin yeganə əlyazması Drezdendə saxlanılmış və hal-hazırda Türkiyədə nəşr edilmişdir. Yalnız burada və bir də Olearinin əsərində Burlaxatunun adına təsadüf olunur.

A.Oleariy onun qəbrinin Urmiyədə olduğunu qeyd edir. Dədə Qorqudun qəbrinin Dərbənddə olmasını Aleariydən başqa Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi də qeyd edir.

Bakı haqqında 1618-ci ildə yazmış italyan səyyahı Piyetro Della Valle Bakını (Ptolemeyə görə) Kaysi çayının mənsəbində olan Albana şəhəri ilə eyniləşdirmişdir. Əsərin 1796-cı ildə Hamburqda nəşr olunmuş variantı rus dilinə tərcümə edilmişdir (əlyazması şəklində saxlanılır). Deməliyə ki, 1663-cü ildə alman dilində nəşr olunmuş nüsxəsini P.Barsov rus dilinə tərcümə edərək, 1870-ci ildə Moskvada çap etdirmişdir. Fikrimizcə, əsərin bu nəşri daha mükəmməldir.

XVII əsrdə Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Bakı haqqında məlumat verən digər səyyah Jan Şarden (1643-1713) olmuşdu. Bu fransız zərgəri 1664-cü ildə Lion taciri Rezenlə birlikdə (almaz almaq üçün) Hindistana göndərilmişdi. Şarden səyahət etdiyi ölkələrdə gördüklərini 10 hissədən ibarət olan "Səyahətlər" adlı əsərində qələmə almışdır. Əsərin IV-V hissələrində o, Azərbaycan, xüsusilə Bakı haqqında xeyli maraqlı müşahidələrini qələmə almışdır. Şarden Bakıda sənətkarlıq, elm və incəsənətin inkişafı haqqında da məlumat vermişdi.

Katolik ruhani Kubero don Pedro 1670-79-cu illərdə dünya səyahəti zamanı Qafqazda olmuş, iki ay Şamaxıda qalmış, sonra Bakı, Ərdəbil, Qəzvin, İsfahan, Şiraz, Bəndər-Abbas şəhərlərinə səfər etmişdir. Dərbənddən Şamaxıya, oradan Ərdəbilə, daha sonra Qəzvinə gedən Kubero gördüyü yerləri, xüsusilə Bakı şəhərini ətraflı təsvir edir. Kuberonun əsərləri ilk dəfə 1680-cı ildə Madriddə, italyan dilinə tərcüməsi isə 1683-cü ildə Napoli şəhərində çap edilmişdir.

XVII əsrin fransız missionerlərindən rahib Villotun da qeydləri çox maraqlıdır. O, 1689-cu ildə Azərbaycana gəlmiş, Gəncədən keçib Şamaxıya və oradan da İrana getmişdir. O, yazılarında Bakının neft və duz hasilatından bəhs etmiş, Abşerondaki kəndlərin sayı haqqında məlumat vermişdi.

1573-cü ildə Bakıda olmuş ingilis taciri Dekat Ceffri Abşeronda çoxlu neft hasil edilməsindən danışır [2, s.10].

1580-ci ildə ingilis taciri Xristofor Berrou Abşeron kəndlərinin məişətinə dair bir sıra məlumatlar verməklə yanaşı, Bakıda ona edilən qonaqpərvərlikdən də bəhs edir.

XVI əsrdə Avropa tacirlərinin Şərq ölkələriylə ticarət əlaqələrinin canlanması Volqa-Xəzər yolu adlandırılan dəniz ticarət yolunun mənimlənməsinə şərait yaratdı. 1561–63-cü illərdə İngiltərədən tacir Cenkinson Azərbaycana gələrək bir sıra şəhərləri gəzir. O, Bakının coğrafiyası haqqında dəyərli məlumatlar verir.

Alman alimi Enqelbert Kempfer (1651-1716) 1683-84-cü illərdə İsveç səfirliyinin katibi kimi Rusiya, Azərbaycan və İranda olmuşdur. Avropaya qayıtmayan alim, Rafael dü Manın təklifi ilə İran körfəzində olan Holland donanmasında qulluğa girmiş, on il ərzində müxtəlif Şərq ölkələrində olmuşdur. 1683-cü ildə Bakıda olmuş Kempfer şəhəri olduqca ətraflı və dəqiq təsvir etmişdir. O həmçinin Bakının neft və duz mədənləri, Abşeronda yanar qazın çıxması, Bakı və Abşeronun iqtisadiyyatı, sosial həyatı, memarlıq və məişətinə dair bir sıra dəyərli məlumatlar vermişdir. Kempfer 1693-cü ildə vətəninə qayıtmış, 1712-ci ildə öz əsərlərini 5 cildə (latın dilində) nəşr etdirmişdi [2, s.10].

E.Kempferin əsərlərində Azərbaycan haqqında geniş məlumat

verilir. Onun əsərinin ikinci hissəsində Abşeron, Bakı, neft quyuları haqqında məlumatlar xüsusilə maraqlıdır [2, 10]. E.Kempfer Kaspi (Xəzər) dənizinin xüsusiyyətləri, Xəzərətrafi yerlərin bitki və heyvanat aləmi, təsərrüfatı, eləcə də Qafqaz dağlarının relyefi haqqında ətraflı məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Kempfer əbədi odu ilk təsvir edən tədqiqatçılardandır. Onun əsərində verilən şəkil və qrvyuralar, Abşeron yarımadasının xəritəsi, Şamaxının, Bakının görüntüləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakının V.M.Sisoyevin "Bakı keçmişdə və indi" kitabında verilən təsviri E.Kempferin əsərindən götürülmüşdür. F.Minorski, İ.Petrusevski, S.Aşurbəylinin tədqiqatlarında E.Kempfer yaradıcılığına istinad edilmişdir. 1824 ci ildə Bakıda olmuş Kazan universitetinin professoru İ.Berezin onun təsvirlərini sanki təsdiqləyərək yazırdı: "Bakı qalası, doğrudan da iki cərgə hasar arasına alınmışdı. Dəniz tərəfdə isə divar yalnız bir cərgədir."

Rafael dü Man (1613-1696) 1644-45-ci illərdə İranda İsfahanda (50 il) yaşamışdı. O, Şah sarayında böyük etibar qazanmış, tərcüməçi kimi bütün xarici qonaqlarla görüşlərdə iştirak etmişdir. Dü Man xarici səyyahların əsərlərinə düzəlişlər verir, onlara ölkə həyatı ilə yaxından tanış olmağa imkan yaradırdı. O, Bakıya səyahət etmiş və şəhər haqqında qiymətli məlumatlar vermişdir. Akademik V.V.Bartold qeyd edir ki, Rafael dü Man əsərlərində "Qərb sivilizasiyasının" təköbbürlü bir avropalı nümayəndəsi rolunda çıxış etmişdir. Lakin F.Minorski bu əsərin o dövr haqqında ilk mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmişdi.

Qemeli Kareri (hüquqşünas) Avropa ölkələrində – İtaliya, Fransa, İngiltərə, Belçika, Hollandiya, Almaniya, Portuqaliya, İspaniyaya səfərlərindən sonra 1689-cu ildə İtaliyaya qayıtmış, 1693 – 98-ci illərdə Şərqə səyahətə çıxmışdır. O, Malta, Kipr, Fələstin, Trabzon, Gürcüstan, Azərbaycan, İranda olmuşdur. Qemeli Karerinin əsərində Cənubi Qafqaz haqqında ətraflı məlumat verilir. Onun Bakı haqqında verdiyi məlumatlar mühüm əhəmiyyətə malikdir.

1830-cu ildə Bakıda olmuş alman akademiki E.Lens yerli əhalidən eşitmiş olduğu məlumatları ümumiləşdirərək belə yazırdı: "Xeyli müddət əvvəl dəniz indikinə nisbətən 20 verst uzaqlıqda idi. O zaman Nargin adaları da qurunun ayrılmaz hissələri idi. Sonra dəniz səthi qalxaraq xeyli qabağa gəlmiş və sahil indiki görkəmini almışdır". E.Lens Nargin adasının qayalıqlarında Zığ burnuna gedən arabalar haqqında da yazmışdı. Sonralar A.Bakixanov "Gülüstani-İrəm" əsərində yazırdı: "Bakı qəzasının Bilgəh, Zirə, Bibiheybət və başqa kəndlərində, habelə bir neçə adada qayalıqlar üstündə dənizin içərilərinə tərəf gedən araba çarxlarının izləri görünür."

Jan Teveno (1633 – 67) 19 yaşında ikən Avropaya səyahət etdikdən sonra Şərqə getmişdir. 1663-cü ildə Şərqə ikinci səyahəti zamanı Teveno İsfahana gəlmişdir. Oradan Azərbaycana gedən J.Teveno xəstələnmiş, 1667-ci ilin noyabrında vəfat etmişdir. Fransız dilində tərtib edilmiş Tevenonun qeydləri üç hissədən ibarətdir. J.Teveno türk (Azərbaycan) dilini bilirdi. Bakı şəhərində olan səyyah çap etdirdiyi əsərində Azərbaycanın bir çox şəhərləri kimi, Bakı haqqında da qiymətli məlumatlar vermişdi.

Bakı şəhərinin tarix və mədəniyyətinin araşdırılması və öyrənilməsində rus alim və şərqşünaslarının da əməyi böyük olmuşdur. Rusiya

Elmlər Akademiyasından elmi ekspedisiya ilə İranı və Azərbaycanı öyrənmək üçün (məqsəd qədim Azərbaycan tarixini tədqiq etmək olmamışdır) 1770-ci ildə göndərilmiş S.Qmelin Bakıda olmuş və şəhəri ətraflı təsfir etmişdir.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan dövlətinə səyahət etmiş, müşahidə və qeydlər edən orta əsr Avropa səyyahlarının fikirlərinə akademik V.V.Bartoldun münasibəti maraqlıdır. O yazır: "Orta əsr avropalı səyyahlar Şərqə gələrkən yerli əhali ilə müqayisədə özlərini daha mədəni hiss etdiklərindən heç söhbət gedə bilməz, çünki orta əsrlərdə Avropa mədəniyyəti Asiyadakından aşağı idi. Yalnız XV əsrdə Şərqə ziyarət edən və orada uzun müddət yaşayan səyyah İosofat Barbaro yazır ki, Avropaya dönərkən daha mədəni mühitə düşmüşdür. Bu ilk avropalı idi ki, Şərqdən Qərbə qayıdarkən özünü daha mədəni mühitdə hiss etmişdir. Düzdür, Rafael dü-Man farslara bir qədər üstünlük verir, lakin bu, aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: "əgər Şərqi bütün xalqlarını kor saysaq, farsları birgözlü hesab etmək mümkündür".

XVII əsr mənbələrindən Evliya Çələbinin əsərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Övliya Çələbi ibn Dərviş Məhəmməd Zilli (1611– 82-ci illər) yaxşı təhsil almış, Sultan IV Muradın sarayında qulluq etmişdir. O, səfirlik üzvü və xüsusi məsələlər üzrə müşavir kimi Yaxın və Orta Şərq ölkələrində olmuş, öz səyahət xatirələri əsasında "Səyahətnamə" (10 cildlik) əsərini yazmışdır (19). Əsərin II cildində – 1647-ci ildə Azərbaycanda olarkən ölkənin mədəni, iqtisadi həyatına aid görüklərini təsvir etmişdir. Çələbi 1647-ci ildə səfərdə olduğu Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın şəhər və kəndlərindən ətraflı bəhs etmişdir. E.Çələbi o dövrdə Bakının iqtisadiyyatına, sosial həyatına, siyasi hadisələrinə dair məlumat verir, Abşeronda çıxarılan neftin müxtəlif növlərindən, becərilən kənd təsərrüfatı bitkilərindən, oranın satışından, ixracat mallarından ətraflı danışır, şəhərin qala divarlarını və zəhəri görünüşünü təsvir edir.

1647-ci ildə Bakıda olan Evliya Çələbi "Səyahətnamə" adlı əsərində Bakının qala divarlarında 70 yarımdairəvi bürc, 600-dən artıq mazğal olduğunu xəbər verir. Müəllifin məlumatına görə, divarlar qaya üstündə tikilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, qala divarının qaya üstündə tikildiyini aparılan arxeoloji qazıntılar da təsdiq etmişdir. E.Çələbinin əsərində bəkililər haqqında dəyərli etnoqrafik xarakterli məlumatlara da rast gəlinir.

Fransız yazıçısı Aleksandr Düma 1858-59-cu illər ərzində Qafqazda, eləcə də Azərbaycanda olmuşdu. Onun "Qafqaz səfəri" adlı əsasən etnoqrafik səpkidə yazdığı əsəri 1861-ci ildə Tiflisdə rus dilində çap edilmişdi. Aleksandr Düma Bakını və ətraf kəndlərini gəzmiş, xeyli maraqlı məlumatlar toplamışdı. Onun hətta Parisə qayıdarkən bəzi həşəratlardan qorunmaq üçün Bakı və ətraf yerlərdə istifadə edilən birəotundan bir kisə, qonaq qaldığı yerlərdən aldığı hədiyyələrdən – yağış keçirməyən mahuddan bir neçə dəst, əllə işlənmiş tayı-bərabəri olmayan yəhər, xəncər, kəmə, geyimlər və s. apardığı da məlumdur.

Ticarət və diplomatik məqsədlərlə Azərbaycana gəlmiş İtalyan səyyahları Marko Polo (XIII əsr), Barbara Kontarini, Ancoletto və Donato da Lezenin (XV əsr) yol qeydlərində də Abşeronda neft hasilatına və Bakı şəhərində ticarətə dair qısa məlumatlar vardır.

Bakı şəhəri, onun strateji mövqeyə malik olması, Xəzər dənizində

yerləşən adalar və bu ərazidəki təsərrüfat həyatı haqqında rus alimləri və hərbi mütəxəssisləri xeyli məlumat vermişlər.

Xalqımızın orta əsr həyatı ilə tanış olmaq üçün əvəzəlməz və son dərəcə qiymətli olan əcnəbi mənbələri tədqiq etmək, lazımi məlumat toplamaq və bunun əsasında tariximizin qaranlıq səhifələrini aydınlaşdırmaq mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu mənbələrin ölkəmizin paytaxtı haqqında verdiyi məlumat əvəzsizdir.

2.3. Şəhərin arxeoloji cəhətdən öyrənilmə tarixi

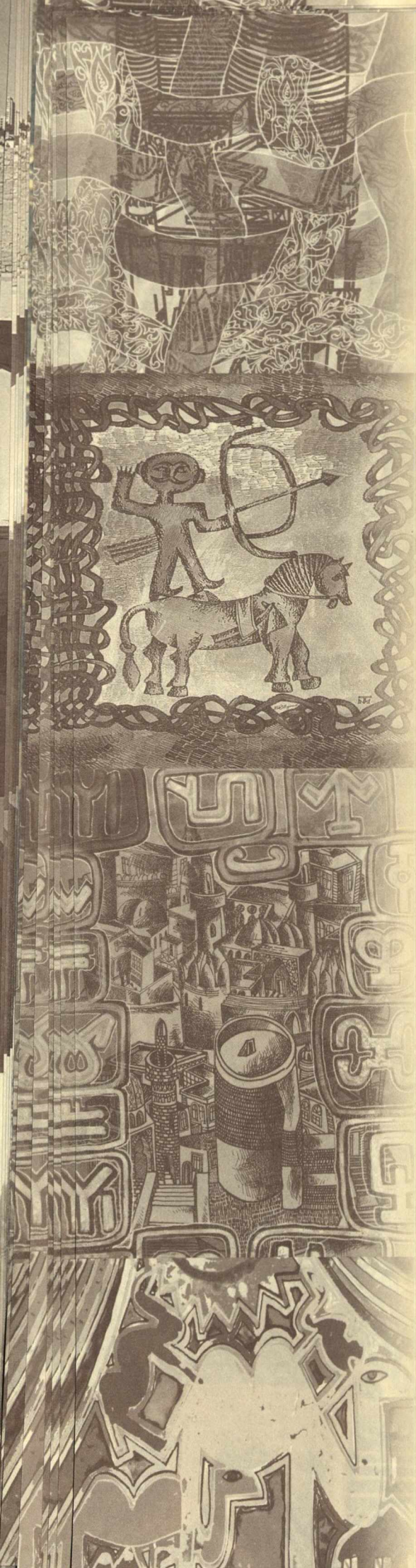
Bakının arxeoloji tədqiqinə 1920-ci ildən sonra başlanmışdır. Respublika hökuməti xalqın sərvəti sayılan qədim abidələri nəzarətə götürmək üçün onların siyahıya alınması və qorunması haqqında qərar çıxartmışdı. Bakıda Şirvanşahlar sarayında arxeoloji axtarışlara da məhz bu dövrdən – 1920-ci ildən başlanmışdır. 1920-ci ilə qədər Bakı və onun ətrafının arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi tikinti-inşaat işləri ilə ələqədar təsadüfi xarakter daşımışdır.

Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən az sonra – 1850-ci illərdə Rusiya hökuməti qədim Bakının, yəni İçərişəhərin ərazisində ən hündür yerdə Aleksandr Nevski adına kilsə ucaltmağı qərara almışdı. Əlbəttə ki, İçərişəhərdə ən yüksək təpə Şirvanşahlar sarayının ərazisi idi. Beləliklə, saray daxilində kilsə inşası üçün torpaq işləri başlandı. Lakin aşkar olunan külli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri nəticəsində iş dayandırıldı. Sarayda yerləşən rus hərbiçiləri də (yüksək çinli rus zabitləri) kilsənin burada tikilməsini istəmirdilər. Saray ərazisində hərbi silah və sursat anbarı yerləşirdi. Bu ərazidə arxeoloji tədqiqat işləri aparmaq üçün V.V.Bartold Bakıya dəvət olundu. O, Şirvanşahlar sarayının ərazisində qısamüddətli, lakin geniş arxeoloji tədqiqat işləri apardı. Bartoldun sarayda apardığı işlər təqdirəlayiqdir. O, səviyyəli bir alim kimi kilsənin saray ərazisində inşasının məqsədəuyğun olmadığını yazmışdır.

1853-cü ilin iyulunda Qafqazda ən böyük pravoslav kilsəsinin layihəsi təsdiq edildi. Kilsəni Bakı şəhərinin köhnə qəbiristanlığında inşa etmək qərara alındı. Kilsənin bünövrəsi qazılarkən, külli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olundu. Burada özülün qazılması, yerli müsəlman icması ilə pravoslav ruhani icması arasında böyük münaqişəyə səbəb oldu. 1859-cu ildə buradan çıxarılan qədim qəbirələr başqa yerə köçürüldü. Münaqişə isə 1886-cı ildə III Aleksandrın imzaladığı fərman ilə sona çatdı. 1888-ci il oktyabrın 8-də III Aleksandr ailəsi ilə birlikdə knyaz Aleksandr Nevski kilsəsinin özülətmə mərasimində təntənəli şəkildə iştirak etdi. Maarifpərvər və xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin kilsənin inşası üçün 10.000 rublun ayırdığı da məlumdur.

Bakının şimal qala divarının yaxınlığında yerləşən şəhərin qədim qəbiristanlığı ərazisində Aleksandr Nevski kilsəsinin tikintisi üçün aparılan torpaq işləri zamanı aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrini tədqiq etmək üçün burada 1904-cü ildə V.V.Bartold arxeoloji ax-

tarışlar aparmışdı. Aşkarlanmış qəbirlərin üstü düzbucaqlı formalı iri daş tavalarla örtülmüşdü. Bu abidəni ətraflı öyrənmiş akademik V.V.Bartold qəbirüstü yazılı daşların əsasən XII-XIII əsrlərə aid olduğunu müəyyən etmişdi. Qiymətli materiallar vermiş bu abidə haqqında V.V.Bartoldun hesabatında zəngin məlumat vardır [137, s.116-119].

1963-cü ildə hazırda 189 və 190 №-li məktəblərin yerləşdiyi həmin ərazinin çökməsi ilə əlaqədar arxeoloq Ö.Ş.İsmizadənin rəhbərliyi ilə orada arxeoloji qazıntı işləri aparılmış, tapılan materiallara və qəbir daşlarına əsasən müəllif bu qəbirlərin XIV-XV əsrlərə aid olduğunu müəyyən etmişdi.

Zəngin ornamentli və yazılı qəbirüstü daşlar mühafizə edilmək üçün Şirvanşahlar sarayının həyətinə aparılmışdır.

Bakının qədim tarixi və maddi-mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından 1924-25, 1938-39, 1945-46-cı illərdə İçərişəhərdə Azərbaycan Tarixi Muzeyi tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Şirvanşahlar sarayının həyətinə, Dərviş türbəsi yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntı böyük maraq doğurmuşdu. Qazıntı zamanı zəngin materiallar aşkar olunmuşdu. Maraqlıdır ki, məqbərənin yaxınlığında məscid binasının qalıqları üzə çıxarılmışdı. Bir neçə cərgədən ibarət olan hörgü qalıqlarının məqbərənin divarı yaxınlığında olduğu müəyyən edilmişdi. Həmin sahədə başqa tikintilərə aid olan divar qalıqları da üzə çıxarılmışdı.

Qazıntı zamanı əldə olunmuş, Səlcuq və Şirvanşahlar dövlətləri tərəfindən kəsilmiş mis pullara əsasən, buradakı qədim təbəqənin XI-XII əsrlərə aid olduğu müəyyən olunmuşdu. Müəyyən edilmişdir ki, Dərviş türbəsi Şirvanşahların saray kompleksindən xeyli əvvəl tikilmişdi.

İçərişəhərin Şəhristan hissəsində müasir Asəf Zeynallı küçəsindəki 26 №-li evin həyətinə də 1946-cı ildə aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı zəngin material əldə olunmuşdu.

İçərişəhər və Şirvanşahların tarixi ilə bilavasitə bağlı "Bayıl qəsri" abidəsinin arxeoloji qazıntılar vasitəsilə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan 1939-1940-cı illərdə E.A.Paxomov tərəfindən burada aparılan qazıntılar diqqəti cəlb edir [230, s.90-92]. Həmin arxeoloji tədqiqatlar zamanı abidənin tikilmə tarixi və Şirvanşah Kəsrənilər sülaləsinin şəcərəsini öyrənmək baxımından maraqlı olan inşaat materialları, yazılı daşların (epiqrafik yazılar) tapılması Bakı tarixinin öyrənilməsi cəhətdən çox qiymətlidir. 1946-cı ildə İ.M.Cəfərzadənin başçılıq etdiyi ekspedisiya Bakı buxtasındakı bu tədqiqatlar zamanı müxtəlif səhnələr – insan təsvirləri, heyvan, quş rəsmləri və zəngin nəbatət naxışlı çoxlu yazılı daşlar (epiqrafik abidə) əldə edilmişdi [153, s.3].

Ərəb əlifbası ilə yazılmış və uzaqdan bəzək kimi görünən iri yazılar dərin oyma üsulu ilə həkk edilmişdir. Kitabələrdəki yazılar, nəbatə naxışlar, insan, heyvan təsvirləri əfsanəvi səhnələrlə birlikdə verilmişdir. Həmin daşların içərisində yazısı nisbətən kiçik olan iki ədədinin üstündə "Əməl ustad Zeyn-Əddin Əbu Rəşid Şirvanı" sözləri yazılmışdır. Alimlər həmin yazının binanı tikən memara aid olduğunu söyləmişlər [153, s.9].

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən yazılı daşlar bu istehka-

İnşası əvvəlcədən Şirvanşahlar sarayı kompleksi ərazisində nəzərdə tutulan və sonradan 1888-1898-ci illərdə Bakının köhnə qəbiristanlığında (189, 190 sayılı orta məktəblərin ərazisi) tikilən Aleksandr Nevski kilsəsi

mın hicri 632-ci ildə (1234-35) Şirvanşah III Fəriburz bin Güştəsp tərəfindən tikildiyini göstərir.

Bakının və onun ətrafının daha geniş tədqiqinə 1962-cı ildə Ö.Ş.İsmizadənin rəhbərliyi ilə Azərb. SSR EA Tarix İnstitutunun yaratdığı arxeoloji ekspedisiya başlamışdır.

1962 və 1969-cu illərdə Bayıl qəsridə arxeoloji axtarışlar davam etdirilmiş, Səbailin tarixi və mədəniyyətinin daha ətraflı öyrənilməsinə kömək edən yeni materiallar əldə edilmişdi [183, s.161]

Axtarışlar nəticəsində tapılan yeni daş kitabələr əvvəlki məlumatları daha da zənginləşdirmiş, məlum daşların bəzisinin oxunuşunu asanlaşdırmış və onlara yeni adlar əlavə edərək şəcərəni xeyli təkmilləşdirmişdi.

Ekspedisiyanın rəisi Ö.Ş.İsmizadə Bayıl qəsridə aparılan uzunmüddətli arxeoloji qazıntı və tədqiqat işlərini yazılı mənbə məlumatları ilə müqayisəli şəkildə öyrənərək maraqlı nəticələrə gəlmişdir.

Onun fikrincə, uzun müddət su altında qalmış 15 бүрclü bu istehkam vaxtilə Bakının ümumi müdafiə sisteminə daxil olan dairəvi və yarım-dairəvi бүрclü nəhəng qala tipli tikinti olmuş və həm də şəhəri dəniz tərəfdən müdafiə etməklə bərabər, gömrüxana vəzifəsi daşmışdır.

Bakı şəhərinin arxeoloji tədqiqində Fərhad İbrahimovun əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, ömrünün 40 ilini İçərişəhərin arxeoloji öyrənilməsinə həsr etmişdir. Alimin ən böyük kəşfi Bakı qala divarlarından kənarda sənətkarlar məhəlləsini aşkar etməsidir. F.İbrahimov Bakı şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqinə həsr etdiyi 4 monoqrafiya, 100-dən çox dəyərli elmi məqalələrin müəllifidir. Arxeoloq İçərişəhər ərazisində 31 qazıntı sahəsində tədqiqat işləri apararaq, şəhərin qədim tarixinə dair minlərlə maddi-mədəniyyət nümunələri üzə çıxarmış və memarlıq abidələri aşkar etmişdir. Hal-hazırda Qız qalası ətrafındakı konservasiya edilmiş qədim memarlıq və arxeoloji abidələr məhz F. İbrahimovun başçılığı ilə aparılmış qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuşdu.

İçərişəhərdə uzun illər boyu aparılan arxeoloji qazıntılar prosesində aşkarlanmış elmi və bədii dəyərə malik maddi-mədəniyyət abidələri haqqında görkəmli alimlərdən E.A.Paxomov, V.N.Leviatov, İ.P.Şeblikin, B.M.Sısoyev, N.B.Minkeviç-Mustafayeva, S.B.Aşurbəyli, R.C.Əhmədov, S.B.Hüseynova və başqaları layiqli əsərlər yazmışlar.

Bakının inkişaf tarixini, maddi mədəniyyətini diqqətlə ətraflı araşdırmaq və dərinlən öyrənmək üçün arxeoloji tədqiqatlar həm şəhərin salındığı təpənin zirvəsində, həm də yamaclarında və ətəklərində aparılmışdır. Qazıntılar göstərmişdir ki, əsrlər boyu İçərişəhər ərazisində intensiv və ardıcıl həyat nəticəsində 5-6 metr qalınlığında mədəni təbəqə yaranmışdı.

Tədqiqatlar nəticəsində XIV-XVII əsrlərə aid tarixini əhatə edən üst mədəni təbəqədə tikinti qalıqları tapılmışdır. Düzbucaqlı və kvadrat formada olan otaqların divarları yonulmuş və nisbətən hamar daşlardan hörülmüşdür. Binaların qarşısındakı kiçik həyətlərdə xeyli məişət obyektləri aşkar edilmişdir. Həyətlərin bəziləri yastı daşlarla döşənməmişdir. Burada müxtəlif ölçülü tündirlərin tapılması onların birinin sıradan çıxdıqdan sonra digərinin düzəldilməsinə zəmin yaratmışdı. Bəzən bir neçə iri ölçülü və naxışlı tündirlərin birlikdə tapılması onların çörəkçi peşəsilə dərinlən bələd olduğuna dəlalət edir. Həyətlərdə həmçinin ocaqlar, manqallar, təsərrüfat və zibil quyuları da açılmışdı [184, s.58].

Şəhərin cənub-qərb hissəsindəki qazıntılar zamanı ilk dəfə olaraq iri anbar qalığı aşkar edilmişdir. Məhsul saxlamaq üçün burada altı ədəd böyük təsərrüfat küpləri yerləşdirilmişdir. Daş çənlərdən birinin çöl tərəfi kannelür (paralel düz xətlə naxışlar) formasında naxışlanmışdır. Digər çəndə bir küp o birinin içərisində yerləşdirilmişdir. Bu da küp sındıqdan sonra onun bərpa olunduğunu göstərir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində şəhərin su ilə təchiz olunmasını aydınlaşdırmağa kömək edən çoxlu saxsı tünglər də tapılmışdır. Üst təbəqədən əldə edilən həmin tünglər şəhər əhalisinin XIV-XVII əsrlərdə quyu suyundan başqa, şəhərin dağlıq hissəsindən çəkilən köhriz suyundan da istifadə etdiyini göstərir [31, s.92].

Həmin təbəqədəki maddi-mədəniyyət abidələri əsasən şəhər əhalisinin geniş istifadə etdiyi sadə, lakin müxtəlif forma və çeşidli saxsı qablardan ibarətdir. Tapıntıların arasında üzəri zəngin naxışlanmış şirli qablar çoxdur. Qazıntı sahəsindən dəmirdən, misdən, şüşə və fayansdan hazırlanmış başqa əşyalara da təsadüf edilir. Bu təbəqədən tapılan çoxlu mis sikkələr və materialların müqayisəli təhlili həmin təbəqənin təxminən XIV-XVII əsrlərə aid olduğunu söyləməyə imkan verir.

Bakının qədim dövrünü əks etdirən IX-XIII əsrlərə aid alt mədəni təbəqə daha böyük maraq doğurur. Yazılı mənbələrdə şəhərin bu dövrü haqqında məlumatlar olduqca azdır. Ona görə də bu təbəqədən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri daha qədim inkişaf tarixindən dəyərli məlumatlar verir.

Həmin təbəqədə aşkar edilən tikintilərin özülləri bilavasitə qaya üzərində yerləşir. Burada tikinti qalıqları seyrəkdir. Üst təbəqəyə nisbətən binaların divarları qalın olub, bəzən eni bir metrə çatır. Ölçülərinə görə xeyli kiçik olan otaqların əksəriyyəti düzbucaqlı formada, yonulmuş daşlardan tikilmişdir.

Qədim təbəqəyə aid maraqlı cəhətlərdən biri də qayada müxtəlif ölçülü quyuların oyulmasıdır. Azərbaycanın başqa şəhərlərindən fərqli olaraq Bakı əhalisi taxıl və digər məhsulların saxlanması üçün saxsı qablarla yanaşı, qayada oyulmuş küp formalı böyük çalılardan da istifadə etmişlər. Məişətlə əlaqədar qayada oyulmuş digər müxtəlif formalı kiçik çalılar da saxsı qabları əvəz etmək cəhətdən əlverişli olub, həm də ucuz başa gəlirdi.

Qayanı dairəvi formada dəlmək yolu ilə çoxlu dərin su quyularının qazılması isə bu dövrdə şəhər əhalisinin quyu suyundan geniş istifadə etdiyini göstərən əsaslı dəlillərdən biridir.

Qayaüstü təbəqədən tapılan maddi-mədəniyyət qalıqları şəhərin qədim dövrünü öyrənmək üçün çox maraqlıdır. Bu təbəqə materialları içərisində müxtəlif çeşidli saxsı qablar keyfiyyətinə görə seçilir. Qabların çoxusunun üzəri naxışlanmışdır. Şirsiz qablar adətən cızma və ştampla, şirli qablar isə cızma, qazıma, bir və çoxrəngli şirlərlə bəzədilmişdir. Qabların naxışları əsasən nəbati və həndəsi rəsmlərdən ibarətdir.

Şirli qabların bir hissəsinin altında dörd, altı, səkkizyarpaqlı, dörd-bucaqlı, rombvarı şəbəkələr, spirallı və bəzən quş rəsmi olan damğalara-nişanlara təsadüf olunur. Belə damğalar Azərbaycanın orta əsr şəhərləri və həmçinin Bakı üçün xarakterik olub, dulus ustaları və ya emalatxanaya məxsus olmuşdur.

Sadə qabların bir qrupunu ştampla naxışlanmışlar təşkil edir. Adətən gili sarı rəngdə olan bardaq və matraların çiyin hissəsi naxışlan-

mışdır. Bu növ qablar özünün müxtəlifliyi, zərifliyi və rəsmlərinin zənginliyi cəhətdən dövrün tədbiqi incəsənətinin bəzi cəhətlərini öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bakı qazıntılarından ilk dəfə əldə olunan məhz belə qabların çiyin hissəsini ştamplamaq üçün işlədilən gil qəlib əldə olunması, həmin qabların yerli istehsal olub Bakıda hazırlanmasını göstərən əsaslı dəlildir.

Bu təbəqədən tək-tək tapılan qırmızı boyalı, nazik divarlı zərif qablar Bakının saxsı məmulatı içərisində xüsusi yer tutur. Məlum olduğu kimi, bu növ qablar daha qədim dövrlərə aiddir. Həmin qabların bəziləri çox ehtimal ki, qədim ənənəni davam etdirən digər sənətkarlıq mərkəzlərindən mədəni ticarət əlaqələri nəticəsində Bakıya gətirilmişdi.

Bakı qazıntılarından arabir tapılan fayans qablar da özünün bədii tərtibatı ilə diqqəti xüsusilə cəlb edir. Onun hər iki tərəfi tünd mavi rənglə örtülmüşdür. Çöldən ağzının kənarında zolaq şəklində ərəb əlifbası ilə qabarıq formalı yazısı vardır. Həmin yazı zərif naxışları xatırladır. Yazının məzmunu qabın gələcək sahibinə xeyrixah arzular bildirən sözlərdən ibarətdir. Yazılı fayans qab Bakı ərazisi üçün nadir tapıntıdır. Bundan başqa, diqqəti cəlb edən digər fayans kasanın üstündə isə göy rənglə nəbati naxış çəkilmiş və onun yanında quş rəsmi təsvir olunmuşdur. Bu tip qablar Bakının orta əsrlərdə fayans qablar istehsal edən məşhur Rey, Kəşan, Sultanabad və digər İran şəhərləri ilə ticarət əlaqələri saxladığından xəbər verir.

Tədqiqat zamanı xeyli metal alətlər, silah və bəzək nümunələri də aşkar edilmişdir. Qazıntılar zamanı şəhərin şimal-şərq hissəsindən dəmir külçələr və şlakların əldə edilməsi Bakıda metalışləmə sənətinin inkişafından xəbər verir.

Bu tapıntılarla yanaşı qazıntılardan müxtəlif dövrlərə aid çoxlu sikkə əldə edilmişdir. Onlar Şirvanşahlara, Eldəgizlərə, Səlcuqlara, Elxanilərə, Cəlairlərə, Səfəvilərə, Qızıl Orda xanlarına, Ağqoyunlulara aid olub, müxtəlif şəhərlərdə zərb olunmuşdur. Bunların içərisində Bakıda zərb olunanlar üstünlük təşkil edir [244].

Qeyd etməliyik ki, sikkələr nəinki təbəqələr və maddi-mədəniyyət qalıqlarının dövrünü müəyyənləşdirmək üçün ən dəyərli məxəzdir. Onlar mövcud dövlətin siyasi-iqtisadi həyatını və həmçinin başqa ölkələrdə olan ticarət əlaqələrini öyrənmək üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər.

Arxeoloji qazıntıların nəticələri və materialların təhlili orta əsr Bakısının Şirvanşahlar dövlətinin inkişaf etmiş ticarət və mədəni mərkəzlərindən biri olduğunu söyləməyə əsas verir.

Bakının iqtisadi həyatının canlanmasına səbəb olan amillərdən biri liman şəhəri kimi onun əhəmiyyətinin yüksəlməsi olmuşdur.

Bakı Yaxın Şərq, Mərkəzi Asiya və digər qonşu ölkələrlə həm dəniz, həm də karvan yolu vasitəsilə iqtisadi, mədəni və ticari əlaqələri saxlamışdır.

2.4. Bakı toponimi haqqında

Bakı toponiminin qədimliyi haqqında ilk məlumat İ.İ.Meşşaninovun 1927-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş "Ââèîâð è Êââêâç" adlı məqaləsində rast gəlik. O, ingilis misirşünası Flinders Petrinin irəli sürdüyü fərziyyədir. Fərziyyəyə görə, e.ə. III minilliyin sonlarına aid edilən "Ölülər kitabı" Misir mifologiyası toplusunda əksini tapmış "Bakhav" toponiminin məhz Qafqazda formalaşmasıdır. Sözü kökü olan "Baka" "Günəşin doğulduğu yer" və ya "Səhər Şəfəqi" kimi yozula bilər. Bu toponim Böyük Qafqazın şərqində yerləşən Bakı ilə eyniləşdirilir.

Bakı adına ilk dəfə V-VIII əsr mənbələrində "Baqavan" və ya Baquan, Atşi Baqavan və ya Atşi Baqvan, yəni Atəşi Baquan kimi təsadüf olunur. Baqa sözün köküdür, "van" və "an" məkan bildirir.

E. III əsrinə aid mənbədə aşağıdakıları oxuyuruq: "Sasani şahı Ərdəşir Hörmuzdün "Baqavan"dakı qurbangahlarda odun daim yandırılmasını əmr etdi".

930-cu ildə Əl-İstəxrinin yazdığına görə, bu ərazidə çoxlu pir və qurbangahlar olmuşdur. Burada atəşpərəstlər yaşamışlar.

VIII əsr müəllifi Gevond 730-cu ildə xəzərlərin Albaniyaya basqını ilə dağıtdıqları vilayətlər sırasında "Atşi Baquanın" da adını çəkir. "Baquanın odları" kimi tərcümə olunan etnonimə görə, söhbət burada Bakıdan gedir.

Bakıda olmuş hind alimi atəşpərəst Modi İçərişəhərdə bir neçə məbədin olması haqqında məlumat verir.

Onu da qeyd edək ki, Qız qalasının yanındakı kilsə məhz atəşpərəstlik məbədinin üzərində inşa olunmuşdu. Mənbələrə əsaslanaraq S.Aşurbəyli yazır ki, Came məscidi də məbədin üzərində tikilmişdir [2,s.43].

"VII əsr erməni coğrafiyası"nda, Sarmatiyada – yəni Azərbaycanın şimal hissəsində 53 xalqın, o cümlədən xellərin, kaspilərin, şirvanların, baqanların, maskutların – yəni massagetlərin adları qeyd olunur. Burada "baqan", "baqa", yaxud "boq" sözün köküdür, "an" yer, məkan bildirir.

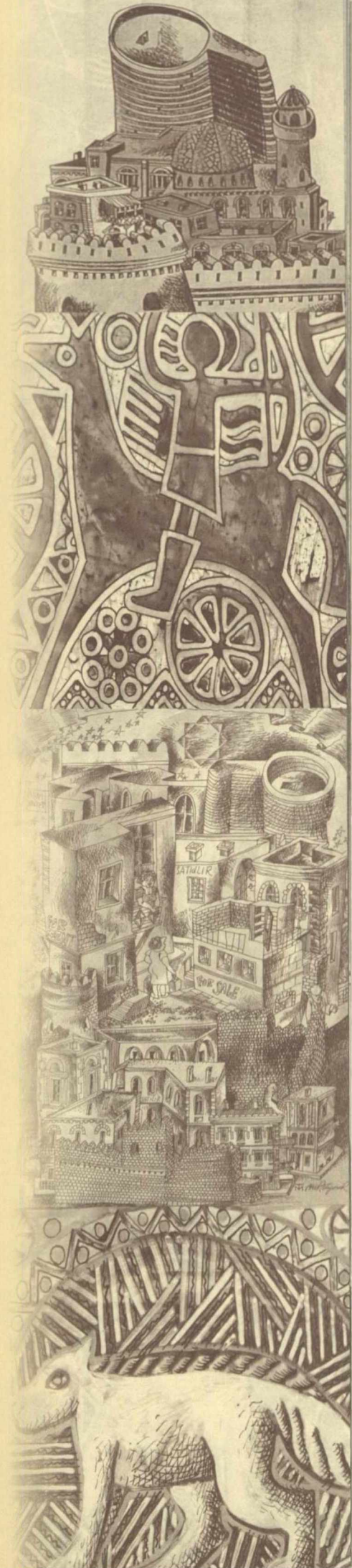
"VII əsr erməni coğrafiyası"nı tərcümə edən Patkanov "Baqavan" sözünü Bakı ilə eyniləşdirir və buralarda od, atəş, qurbangah, ziyarətgah olduğunu istisna etmir.

Aşurbəyliyə, Q.Qeybullayevə, F.İbrahimova və digər tədqiqatçılara görə Bakı yaxınlığında "baqa", "baqan", yaxud "baq" adlı tayfalar yaşamışlar. Bakı adı buradan formalaşmışdı.

Qədim Bakının tədqiqatçılarından biri olan memar N.Rzayev güman edir ki, mənbələrdə adıçəkilən və Bakı şəhəri yaxınlığında məskən salan "Bakan" tayfası, yəni Bakanlar – Baxanlar öz adlarını "Bak-ı" qurmasından almışlar [101a, s.269].

Bakını – Əl İstəhri "Bakuh" (930), Əbu Düləf "Bakuyə" (942), E.Cenkinson "Bakhav" (XVI əsr), A.Oleariy "Bakiye" (XVII əsr) kimi adlandırmışlar.

"Baqlar" tayfasının adı Moisey Kalankatuklunun Alban tarixi əsərində çəkilir. Sukrının "Coğrafiya" adlı əsərində də "Baqanlar" etnonimə rast gəlik. Şəhərin adını qoruyub saxladığı sənədlər arasında

Came məscidi minarəsinin bünövrə daşındakı kitabədə Elxani sultanı Məhəmməd Olcaytunun yarlığının mətni içərisində Bakı Bakuyə şəklində verilir.

Elxanilərin, Cəlairlərin və Şirvanşahların XIV-XV əsrlərdə Bakıda kəsdirdikləri sikkələrdə də Bakı şəhəri "Bakuyə" şəklində verilir.

Qaldı xalq arasında yayılmış Badi-kubə adına; əlbəttə, bu toponim xalq etimologiyasına görə formalaşmışdır. Badi-kubə sözü fars dilində (bad – külək, kubə – döymək, vurmaq), "külək döyən yer" deməkdir. Bu ad Bakının şimal küləklərinə (xəzrı) məruz qalması ilə əlaqədar yaranmışdır. Bakı etnoniminin qədim yazılış formasını təhrif edir.

Bir fərziyyə də Mahmud Kaşqarının (XI əsr) "Divani lüğəti– türk" yəni qədim Türk sözlərinin lüğəti adlı əsərindəki "Bəqu" (təpə) sözü-nə Ə.Hüseynzadənin istinadıdır. L.Q. Lopatinskiyin fərziyyəsinin təkrarı olan bu ehtimallar elmi əsas kimi götürülmə bilməz [2, s.46].

Mədinə şəhəri yaxınlığında Medine-i Münevverə əl-Bakiy adlı qədim bir məzarlığın olması faktıdır.

İraqın paytaxtı Bağdaddan təqribən 50 km şimalda Bakuba adlı qədim bir şəhər də vardır.

İslam dini fəlsəfəsində Allahın 99 mübarək adının 96-sının əl-Bakiy olması da məlumdur.

On birinci imam Hz. Həsən Əsgərinin oğlu Hz. Mehдинin (Sahibi-Zaman) özəl adlarından biri də məhz Hz. Bakiyyətullahdır. Burada "Bakiy" etnonimi, əlbəttə ki, əbədi mənasındadır.

Baki sözü ərəbcə "sonsuz", "əbədi", "qalan", "fani olmayan", "varlığı daim olan", türkcə isə "toxunulmaz" və "müqəddəs" anlamını verir.

Sanskritcə (qədim hind ədəbi dillərindən biri) "bhaqa" günəş anlamındadır. Avesta və qədim pəhləvi – iran – fars dillərində "baqa" və yaxud "baq" tanrı deməkdir.

E.ə. VI əsr Bisütun mixi kitabəsində (İranın Həmədan şəhəri yaxınlığında Bisütun qayası üzərində İran şahı I Daranın (e.ə. 522-486) həkk etdirdiyi kitabə) də "Baqa" sözünə rast gəlinir.

"Baqa" sözü günəş – od kimi tərcümə edilərək, dolayısı ilə "Boq" sözünü formalaşdırmış və bu etnonim rus dilinə belə keçmişdir.

"Bhaqavad Qita" – Veda müdrikliyinin məğzi olan dünyanın transindental ruhi və fəlsəfi klassikasının ən məşhur əsərlərindən biridir. Sözün kökü "bhaqa" "günəş" və ya Tanrı deməkdir.

Demək "Bhaqa", "baqa", "baq" sözləri – əsrlər boyu dəyişmiş, günəş, Tanrı və ya od, alov, atəş anlamını verərək formalaşmışdır. Bəzi mənbələrdə bu etnonim Tanrı-Allah kimi də verilir.

Nəhayət, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu ərazidə çox qədimlərdə torpaqdan çıxan qaz və neft yanıb od-atəş halında göründüyü üçün adıçəkilən etnonimlər assimilyasiyaya uğramış, burada yaşayan xalq "baq", "baqa", ərazi isə "Baqavan", "Bakuyə", "Baku", "Baki" və Bakı kimi formalaşmışdır. Toponim "Allah şəhəri", "Allah yeri" və ya "Günəş (atəş) şəhəri", "Günəş (atəş) yeri" mənasını daşıyır. Bakı adının əbədi və müqəddəs şəhər anlamı verməsini ehtimal etmək olar.

2.5. Bakı qədim dövrdə

A

bşeronda və Qobustanda maddi-mədəniyyət qalıqlarının tapılması və qaya rəsmlərinin aşkar olunması bu yerlərdə qədim insanların yaşamasından xəbər verir. Bu ərazilərdə neftin və duzun bol olması barədə mənbələrdə də xeyli məlumat vardır.

Bakının qədim dövr tarixinə aid mənbələrdə şəhər həyatı, onun sosial-iqtisadi vəziyyəti, əhəlinin məşguliyyəti, məişəti və təsərrüfat həyatı haqqında geniş məlumatlara təsadüf olunmur.

Şəhərdə 80-ci illərin ortalarındanak aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində əldə edilən maddi-mədəniyyət qalıqları isə şəhərin tarixini IX əsrdən qədimə aparmırdı.

Son illərdə İçərişəhərdə aparılan qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış bir sıra arxeoloji materiallar Bakı şəhərinin tarixi məsələsinə yenidən baxmağa, onun tarixinin daha qədim olduğunu söyləməyə əsas vermişdir.

Bu problem məsələlərin öyrənilməsi üçün neçə illərdir ki, İçərişəhərdə ardıcıl olaraq arxeoloji qazıntı və tədqiqat işləri aparılır. Təbii haldır ki, bu axtarışlar zamanı şəhərin yaranma tarixi də həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Bakının şəhər kimi formalaşmasına qədərki yaşayış yerinin harada olması məsələsi problem məsələ kimi qarşıda durur. Hər zaman öz həllini gözləyən bu məsələ haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Bəziləri Bakının qədim yaşayış yerinin müasir Dağüstü parkın ərazisində [129, s.35], bəziləri müasir Sovet küçəsi rayonunda, bəziləri isə 190 №-li məktəbin yerləşdiyi sahədə və s. olduğunu ehtimal edirdilər [144, s.24].

Uzunmüddətli müşahidələrinə əsaslanan və arxeoloji axtarışların qədim qalıqlarını ardıcıl izləyən Bakı arxeoloji ekspedisiyası isə qədim yaşayış yerinin qala divarları arasındakı ərazidə yerləşməsinə şübhə etmirdi.

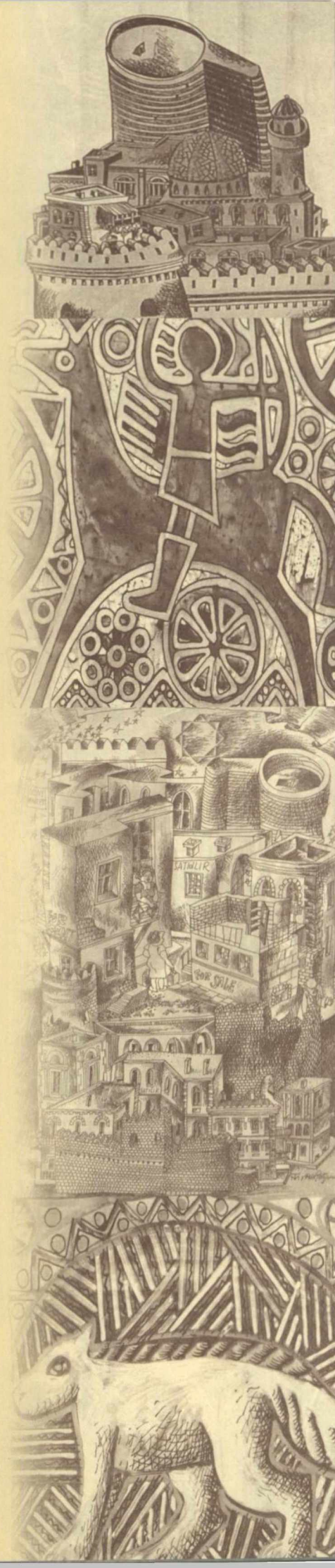
Hətta son bir neçə ildə şəhər ərazisinin müxtəlif yerində aparılan qazıntı materiallarının müqayisəli təhlili belə bir fikir söyləməyə də əsas vermişdir ki, şəhərin qədim yaşayış yeri konkret olaraq məhz ən qədim yazılı memarlıq abidələri olan Məhəmməd məscidi və Qız qalası yerləşən məhəllələrin ərazisi olmuşdur. Son illərin bu ərazidə aparılan arxeoloji qazıntıları söylənilən fikri təsdiq etdi.

İçərişəhərdə indi də həm qaynar yaşayışın davam etməsi, həm də çoxlu memarlıq abidələrinin olması şəhər ərazisində geniş arxeoloji tədqiqatlar aparmaq imkanını xeyli azaldır. Arxeoloji qazıntılar əsasən küçə və döngələrdə, son zamanlarda isə bərpa işləri ilə əlaqədar sökülən evlərin yerində aparılır.

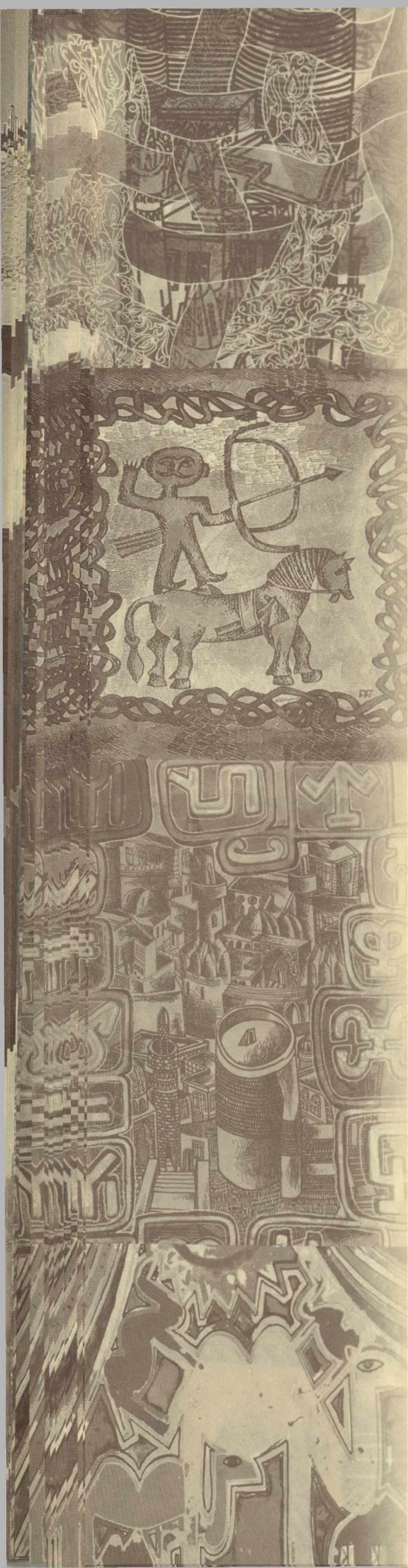
Şəhərdə uzun müddət yaşayış zamanı bərpa və yenidənqurma işləri ilə əlaqədar (xüsusilə XIX və XX əsrin əvvəllərində yeni iri binaların tikilməsi), qədim mədəni təbəqələr alt-üst edilmiş, bu isə şəhərin ən qədim tarixinə aid təbəqəni izləyib aydınlaşdırmaq işini çox çətinləşdirmişdi.

Digər tərəfdən, Bakıda xam torpağı əvəz edən qayaüstü qum təbəqəsi də mədəni təbəqəni izləmək baxımından çətinliklər yaradır.

Ona görə də uzunmüddətli arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin ən qədim dövrünü kifayət qədər müəyyən edəcək materiallar tapmaq mümkün olmamışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı İçərişəhərdə aşkar edilən

bəzi tikinti qalıqları şəhərin qədimliyi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır [33, s.75]. Bu cəhətdən Qobustanda qayalardakı çalalarla İçərişəhərdə təbii qayada oyulmuş müxtəlif çalaların müqayisəsi onların eyni qədim dövrə aidliyi barədə söylənilən fikri təsdiq edir [85, s.98].

Şirvanşahlar sarayının yuxarı həyətidə B.N.Leviatovun başçılıq etdiyi arxeoloji qazıntı zamanı 1945-ci ildə boğazı Yaloylutəpədən tapılmış (e.ə. III-I əsrlərə aid) küpələrə bənzər küpə aşkar olunmuşdu. Bakının boyalı qabları içərisində Qəbələ şəhərinin antik dövr təbəqəsindən əldə edilən boyalı qablarla oxşar olan keramika da əldə edilmişdi.

İçərişəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntının materialları (1986-cı il qazıntıları) Bakının qədimliyi haqqında bəzi məlumatlar verir. Ümumi həcmi 144 m² olan qazıntı sahəsi, cənub-qərbdə dövrümüzədək qalmış Məhəmməd ibn Əbu Bəkr Sınıqqala (I Pyotrın Bakıya kəşfiyyat üçün göndərdiyi donanmanın admiralı Matyuşkinin göstərişi ilə şəhərin top atəsinə tutulması nəticəsində məscidin minarəsinin yuxarı tərəfinin dağıldığı üçün belə adlanır) məscidinə bitişir.

Buradan qədim dövrə aid saxsı məlumatı və silah nümunələrinin tapılması böyük marağa səbəb olmuşdur. Onlar formaca antik dövr materialları ilə analoji cəhətdən oxşardırlar.

Məhəmməd məscidində (1988-ci ildə) təmir işlərinin başlanması ilə əlaqədar birinci mərtəbənin aşkar olunması və orada aparılan arxeoloji qazıntılar böyük marağa səbəb olmuşdur. Buradan qədim dövrə aid saxsı məmulatı və metal silah nümunələri tapılmışdır [46]. Qazıntı sahəsi iki təbəqədən ibarətdir: üst təbəqə XIV-XVII əsrlərə, alt təbəqə IX-XIII və daha qədim əsrlərə aiddir. Alt mədəni təbəqə böyük maraq doğurur. Qazıntının cənub hissəsində bünövrəsi təbii qaya üstündə qoyulmuş düzbucaqlı şəkilli böyük otağın şimal və qərb divarlarının qalıqları açılmışdır. Bu təbəqədə qayada qazılmış beş quyu, habelə, müxtəlif diametrlili çoxlu təndir aşkar edilmişdir. Onların yaxınlığında, sahənin cənub-qərb hissəsində iri təsərrüfat küpləri torpağa basdırılmışdır. Alt təbəqədə, qayanın səviyyəsində formasına və gilinə tərkibinə görə orta əsr keramikasından fərqlənən, daha erkən dövrə aid olan saxsı qab qalıqları, ox, cida ucluğu və bir neçə xəncər tipli bıçaqlar tapılmışdır. F.İbrahimov bu keramik qabları Huydudə və Şamaxıda tapılmış materialların analogiyasına, forma və bəzəyinə görə antik dövrə aid edir [45, s.69].

Tuncdan cida və ox uclarının qayaüstü təbəqədən aşkar olması böyük əhəmiyyətə malikdir [50a, s.108]. Fiziki-kimyəvi və metalloqrafik analizlərin nəticəsi ox ucunun (ikiqanadlı olub sulğuncunun uzunluğu 14 sm-dir) e.ə. I minilliyin sonlarına aid aşkar olmuş faktik materiallara bənzərliyini sübut edir. Fiziki-kimyəvi analizin yekunları cida ucunun (ikiqanadlı olub uzunluğu 8,5 sm-dir.) isə eramızın əvvəllərinə aid olduğu təsdiqlənmişdir. Analoji material Orta Asiya şəhərlərindəki arxeoloji qazıntılardan da məlumdur. Məlum olduğu kimi, tuncdan cida və ox ucları Azərbaycanda antik və daha qədim dövrlərdə istifadə olunmuşdu. Daha sonrakı dövrlərdə nüzə və ox ucları adətən dəmirdən düzəldilirdi. İçərişəhərdən aşkar olunan cida və ox ucluğu şəhərin qədim tarixinin öyrənilməsi baxımından çox qiymətli dir.

An. 3790. Ox ucluğu, 17 q.

Cu mis	As mörğümüş	Fe dəmir	Co kobalt	Au qızıl	Sb sürmə	Pb quşun	Sn qalay	Ni nikel	Bi bismut	Ag gümüş	Zn sink
əsas	0,05	0,5	0,3	0,3	0,5	0,6	0,5	0,02	0,5	0	0

An. 3791. Cida ucluğu, 9 q.

Cu mis	As mörğümüş	Fe dəmir	Co kobalt	Au qızıl	Sb sürmə	Pb quşun	Sn qalay	Ni nikel	Bi bismut	Ag gümüş	Zn sink
əsas	0,03	0,5	0,3	0,3	0,5	0,5	0,3	0,05	0,5	0	0

Saxsı qablar öz forması və xarakterik əlamətlərinə görə orta əsr qablarından seçilir. Formaca vazaya bənzəyən hündür dabanlı şirsiz saxsı qablardan biri antik dövr üçün tam xarakterikdir. Oturacağı getdikcə genişlənən qalın divarlı bu qabın gilində qum qarışığı olub, əldə hazırlandığı hiss olunur.

Həmin qabın və cida ucunun analoji oxşarları Nüydi, Şəhərgah, digər antik və ilk orta əsrlər dövrlərinə aid arxeoloji materiallar içərisində vardır [96, s.137], [29].

Bundan əlavə, bəzi cəhətlərinə görə həmin qaba oxşar olan qalın divarlı başqa bir şirsiz saxsı qab oturacağı 23-cü qazıntı sahəsindən qayaüstü (təqribən 5.2 m) təbəqədən tapılmışdır. O, orta əsr qablarından fərqlənir.

İçərişəhərdən arxeoloji qazıntılar nəticəsində şəhərin qədim dövrünə aid olduğu ehtimal edilən xeyli saxsı qab nümunələri tapılmışdır [202, s.115]. Lakin kiçik hissələrdən ibarət olan bu tapıntıların formaları və s. başqa xarakterik cəhətlərini dəqiq müəyyən etmək mümkün olmadığından, hələlik tam oxşar material tapılana qədər elmi müzakirəyə çıxarılmamışdır. Şübhəsiz, həmin materiallar elmi cəhətdən təhlil edildikdən sonra şəhərin qədim dövr yaşayış yeri haqqında daha dəqiq fikirlər söyləmək imkanı yaranacaqdır.

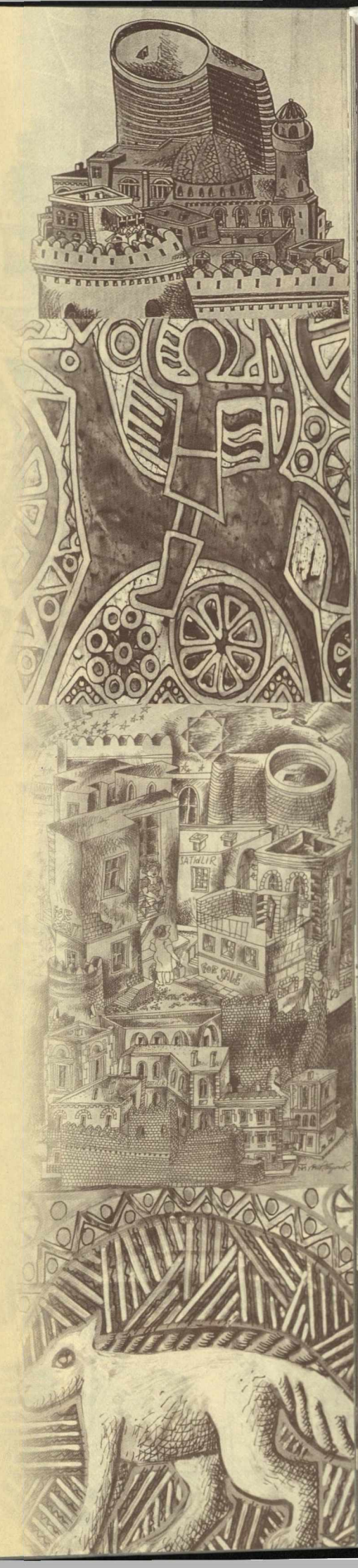
Məhəmməd məscidinin şimal tərəfindən, 1986-cı ildə 21-ci qazıntı sahəsindən 2.8 m dərinlikdən tapılan materiallar içərisində şirsiz saxsı küpə öz xarakterik əlamətlərinə görə diqqəti daha çox cəlb edir. Hündürlüyü 1m, gövdəsinin dairəsi 70 sm olan bu böyük küpənin oturacağının diametri 5 sm-dir. Belə forma ilk görünüşdə antik dövrdə geniş yayılmış anfora tipli qabları xatırladır. Gili iri qum qarışıq olub, qarabozumtul rəngdədir. Bakının orta əsr saxsı qabları içərisində belə qaba ilk dəfədir ki, təsadüf olunur.

İçərişəhərdən müxtəlif qazıntı sahələrindən əldə edilən daş sütun altlıqları da qədimlik baxımından diqqəti cəlb edir. Onların hər ikisi qaya üstündə aşkar edilmişdir. Həmin daş sütun altlıqlardan biri 1986-cı ildə Məhəmməd məscidindən şimal-şərq tərəfdə yerləşən 21-ci qazıntı sahəsindən qayaüstü təbəqədən tapılmışdır. Daş sütun əhəng daşından yonulmuş iki hissədən ibarətdir. Oturacağı dörd, sütun qoyulan üst hissəsi (kapitel) isə səkkiz bucaqlıdır.

Qədimliyinə görə diqqəti cəlb edən daş sütun altlıqlarından biri də 1964-cü ildə sıratəgəli abidənin həyətidən arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmişdir.

Digər daş sütunaltı isə 1988-ci ildə Məhəmməd məscidinin birinci mərtəbəsində aparılan arxeoloji qazıntı zamanı üzə çıxarılmışdır [45, s.9]. Əhəng daşından yonulmuş bu forma əvvəlkindən yalnız sütun qoyulan hissənin en kəsiyinin dairəvi şəkildə olması ilə fərqlənir. Tapıntılar bir – birindən 15-20 metr aralı məsafədə eyni dərinlikdən aşkar olunmuşdur.

Adətən şaquli dayaq olan sütun Qədim Şərq və antik dövr memarlığında binaların fasad və daxili kompozisiyasında geniş tətbiq edilmişdir. Belə daş sütun və sütun altlıqları Azərbaycanın antik dövr və ilk orta əsr şəhərlərindən (Şamaxı, Qəbələ, Dərbənd) aşkar olunmuşdur. Haqqında danışdığımız Bakı sütunaltı əsas təməl altlıq kimi istifadə edilmişdi.

Qız qalasının yaxınlığında 1991-ci ildə qayaüstü təbəqədən Mezolit və Neolit dövrlərinə aid ərsin və bıçağa oxşayan iki çaxmaqdaşı parçası tapılmışdır. Bu materiallar Bakının qədim tarixə malik olduğuna dəlalət edir.

İçərişəhərdən (1989-cu ildə) tapılan gil qadın heykəli xalqın qədim maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur. Heykəl həcmcə kiçik olub, hündürlüyü 12 sm-dir. Onun qolları və döşlərinin üç tərəfi qırılmışdır. Qadının çatma qaşları, burnu və ağzı dərin batıq xətlərlə verilmişdir. Gözləri isə müxtəlif ölçüdə göy rəngdə daş qırıqlarının gilə batırılması yolu – inkrustasiya ilə təsvir olunmuşdur. Qulaqları yana doğru çıxıntılı olub dəşikdir. Heykəlin boyun hissəsində qövsvarı formada verilmiş nöqtəvari batıq oymalarla onun boyun bəzəyi göstərilmişdir. Qadının döşdən aşağı hissəsi (oturacağa-ayağa qədər) batıq nöqtələrlə verilmişdir. Bizə elə gəlir ki, bununla da sənətkar qadının geyimini təsvir etmişdi [53, s.73].

Heykəlin dik dayanması üçün onun altı oturacaqlı düzəldilmişdir. Bu hissə bir növ enli paltar-tuman geymiş qadını xatırladır. Gil heykəlin üzərinə bozumtul rəngdə məhlul çəkilmişdir. Onun qolları və döşləri ayrıca düzəldilib sonra bədənə birləşdirilmişdi. Bəhs etdiyimiz heykəl təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən tək tapıldığından onun dövrünü yalnız analoji materialların köməyi ilə müəyyən etmək mümkündür.

Qeyd etməliyik ki, arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycan ərazisindən xeyli miqdarda insan heykəlləri tapılmışdır. Onlar əsasən daş, gil və metaldan hazırlanmışdır. Onlardan yalnız daşdan yonulanlar böyük həcmlidir. Bu növ heykəllərə Şamaxı rayonu ərazisində daha çox təsadüf olunmuşdur [28, s.125-128].

Gildən və metaldan düzəldilmiş insan heykəlləri isə kiçik həcmli-dir. Onların içərisində qadın fiqurları çoxluğu təşkil edir. Belə gildən hazırlanmış qadın heykəllərindən ikisi İsmayilli rayonu ərazisindən məlumdur [229, s.25]. Həmin heykəllərin başı, qıçı və qolları qırılmışdır. Onların boynunda gildən bəzəklər təsvir olunmuşdur. Gildən qadın heykəlləri Mingəçevir qazıntılarından da əldə edilmişdir. Onlar əsasən çılpaq şəkildə təsvir olunmuşdur. Tədqiqatçılar bu qadın heykəllərindəki bəzi xarakterik cəhətləri əsas götürərək və onları etnoqrafik materiallarla müqayisə edərək geyimlərin Azərbaycan milli geyiminə yaxın olduğunu güman edirlər [132, s.82].

İsmayilli rayonundan arxeoloji qazıntılar zamanı (Mollaisaklı, Qalaqah və s.) da xeyli gil fiqurlar aşkar olunmuşdur [99, s.61]. Müxtəlif ölçüdə olan bu fiqurlar (4-12 sm) formasına, hazırlanma üsuluna və ölçülərinə görə fərqlənirlər. Bəzisinin boynundakı bəzəklər-muncuq düzümlü kiçik batıqlarla verilmişdir [99, s.61]. Onların içərisində Qalagahda aşkar edilən gil fiqurlardan biri öz formasına görə diqqəti cəlb edir. Onun dik dayanması üçün Bakıdan əsas edilmiş qadın fiquru kimi altı yastı düzəldilmişdir. Fiqurlar I-III əsrlərə aid edilir. Bu heykəllərdən biri Bakı tapıntısına daha çox yaxındır. Onların ölçüsü eyni, quruluşu və bəzəyi tam oxşardır. Heykəlin bütün əlamətlərinin oxşarlığı onu Qalagah heykəli ilə eyni dövrə aid etməyə əsas verir. Bədii sənətkarlıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edən bu qadın heykəli Bakı əhalisinin qədim mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi cəhətdən mühüm tarixi mənbə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Son illərdə İçərişəhərdən arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən antik dövrə aid yeni tapıntılar şəhərin qədim yaşayış məskəni olduğunu müəyyənləşdirmək baxımından çox qiymətlidir.

Maraqlıdır ki, bəhs etdiyimiz bu maddi-mədəniyyət qalıqlarının hamısının gili bir-birinə oxşardır və Bakının orta əsrlərə aid kütləvi saxsı məmulatının gilindən fərqlənir. Bir sözlə, son illərdəki arxeoloji tapıntılar Bakının yaşayış məskəni kimi tarixini xeyli qədimə aparır.

Düzdür, qədim dövrə aid maddi-mədəniyyət tapıntıları, xüsusilə saxsı məmulatı hələlik az miqdardadır. Lakin qədim dövr materiallarının əldə edilməsi böyük uğurdur.

Şəhərin qədim yaşayış yeri olması ilə bağlı arxeoloji tapıntılardan biri də Qız qalasının yanından 1964-cü ildə 2,2 metr dərinlikdən tapılan fantastik balıq fiqurudur [68, s.19]. O, yüksək zövq və orijinal formada işlənmişdir. Gözləri düyməcik kimi qabarıq, qulağı uzunsov çıxıntılar şəklində verilmişdir. Qulağının arxasında qanadları olub, gövdəsi sıx sədəflə örtülmüşdür. Quyuğu halqavari yuxarı qatlanmış balığın uzunluğu – 8,2 sm, hündürlüyü 4,5 sm, qalınlığı 0,7 sm-dir. Kiçik fiqurun kimyəvi analizi bu tərkibdədir: mis-84,75%, sink-8%, qurğuşun-4%, qalay-1,02%, arsen-1%, dəmir-0,8%, sürmə-0,07%, gümüş və bismut 0,83%-dir. Tədqiqatçılar onu əfsanəvi üslubda hazırlanmış balıq hesab edirlər [68, s.20]. Onlar öz yazılarında tapıntının ətraflı təsvirini vermiş və onda bir çox qədimlik elementlərinin müşahidə olunmasını qeyd etmişlər. Tədqiqatçıların fikrincə, belə formalı balıq fiquruna hələ ki, təsadüf edilməmişdi. Onun "Sasani incəsənətinə" aid olduğunu söyləyən alimlər də vardır. Əlbəttə, bu tapıntının əfsanəvi adlandırılması və ehtimal şəkildə balıq fiquruna oxşadılması tamamilə təbiidir. Doğrudan da onu bəzi əlamətlərinə görə balığa və ya delfinə oxşatmaq olur. Bu cəhətdən şəhərin cənub tərəfdən yaxınlığında Bayıl burnu adlanan yerdə, Xəzər sahilində nəhəng qaya üzərində irihəcmli delfin rəsinin həkk edilməsi böyük maraq doğurur.

Hər halda, tədqiqatçıların dediyinə görə bir həqiqət var ki, orta əsrlərdə və sonralar belə balıq fiquruna təsadüf edilməmişdir. Balıq təsvirlərinə Qobustan qayalarında rast gəlinir və onlar e.ə. X-I-X minilliklərə aid edilir. Balıq obrazları Zərdüşt dininə görə müəyyən tanrıların inkarnasiyası olmuşdur. Məsələn, Zərdüşt dininə əsasən, su ilahəsi Anahida balıq görkəmində verilir. Balıq rəsmlərinə Abşeron evlərinin fasadında, Şirvanşahların Bakıda kəsdiqləri sikkələrdə rast gəlinir və əhali bunu qədim ənənə ilə izah edir. Yuxuda balıq görən Abşeron sakini bunu var-dövlət əlaməti kimi yozur. Görünür, balıq Abşeronda ən qədim totemlərdən olub, ehtimal ki, dəniz tanrısının rəmzinə təcəssüm etdirib. Ümumiyyətlə, tədqiqatçıların məlumatına görə, Abşeronda balıq ta qədimlərdən bəri totem sayılmışdır. Sara Aşurbəyli yazır ki, bu ərazidə balıq həm də bolluq, firavanlıq rəmzi kimi qəbul edilmişdir. Qobustanın qədim qaya rəsmlərində çoxlu balıq təsvirlərinin varlığı bu ərazidə onun məişətdə ciddi rol oynadığını və əhalinin mənəvi aləmində ona inamın çox qədimlərdən başladığını göstərir [130, s.29].

Bu deyilənlər həmin balıq fiqurunun qədimlik əlamətlərini bir daha təsdiq edir və onun antik və ya daha qədim dövrə aid olduğunu göstərir.

Bu ərazidən XII əsrə aid mədəni təbəqənin altından, daxili tərəfində balıq təsviri olan şirli kasanın bir hissəsi də aşkar edilmişdi. Kasa anqobla (ağ və ya rəngli gildən hazırlanmış sulu məhlul) şirlənmiş və çox böyük zövqlə işlənmişdi. Balığın rəsminə üzgəcləri və qəlsəmələri hər iki tərəfdən iti uclu yarpaqvari fiqur kimi, pullu bədəni isə bir-biri ilə kəsişən, kvadrat və romb əmələ gətirən ensiz zolaqlarla

təmsil və təsvir olunmuşdu. Altına vurulmuş möhür aydın deyil. Qabın daha qədim dövrə aid olduğu ehtimal edilir [53, s.88].

1964-cü ildə İçərişəhərdə aşkar olunmuş sıratəğli abidə 1993-cü ildə tapılan Qız qalası yanındakı X əsrə aid edilən məscidin həyətidir. Arxeoloq Ö.Ş.İsmizadənin buradan aşkar etdiyi daşla hörülmüş səkkizguşəli, üçpilləli səki və səkkizguşəli sütun məhz qədim məbədin həyətinə yerləşibmiş [67, s.186]. Abidənin mərkəzində yerləşdirilmiş sütundan, hər halda, dini mərasimlərdə məşəl yandırmaq üçün istifadə edilmişdir. Əlbəttə ki, bu ərazidə məscidin inşasından əvvəl daha qədim bir dini kompleksin olduğunu da güman etmək olar. 1986-88-ci illərdə Məhəmməd məscidinin I-ci mərtəbəsindən aşkarlanmış səkkizguşəli daş sütunlar, bu qədim dini kompleksin həyətinə tapılan səkkizguşəli sütunlarla eyniyyət təşkil edir. Onlar Qazax rayonundakı Sarıtəpədə aşkar olunmuş ilkin alban dövrünə aid olan məbə-d-atəşgahda tapılan daş sütunlara da çox oxşayır [84a, s.48]. Bütün bunlar Bakının qədim yaşayış məskəni olduğunu bir daha sübut edir.

Bakı tarixini qədimlərə çəkib aparan əsas dəlillərdən biri də məhz numizmatik materiallardır. Son illərdə İçərişəhərdə inşa edilən yeni tikinti sahələrinin özülü qazılarkən aparılan torpaq işləri zamanı, xeyli keramika məmulatı ilə bərabər qədim sikkələr də aşkar olunmuşdur. Tapılan sikkələr təsadüfi olsa da, qədim Bakının iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş yaşayış məskəni olduğunu sübut edir və onun böyük antik dövlətlərlə sıx ticarət əlaqələri saxladığından xəbər verir.

Son zamanlar İçərişəhər ərazisində aparılan tikinti işləri zamanı müxtəlif dövrlərdə kəsilmiş gümüş, bürünc və mis sikkələr aşkar olunmuşdur. Planlı arxeoloji tədqiqatların aparılmaması səbəbindən bu sikkələrin hansı mədəni qatdan tapılmasını aşkar etmək mümkün olmamışdır. Aşkar olunmuş sikkələr arasında mərhum arxeoloqumuz, Bakı arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəri Fərhad İbrahimov tərəfindən tapılanlar da var. Bunlar əsasən 1997-ci ildə Mansur Mansurov küçəsi 63-67 saylı, İncəsənət küçəsi 9 saylı, Böyük Qala küçəsi 12, 1997-98-ci illərdə Müslüm Maqomayev küçəsi 53-55 saylı, 1998-ci ildə Qüllə küçəsi 16-18 saylı, Asəf Zeynallı küçəsi 98 saylı evlərin ərazisində aparılan yenidənqurma işləri ilə əlaqədar aşkar olunmuşdur.

1994-cü ildə Məhəmməd məscidinin yaxınlığında Fərhad İbrahimov tərəfindən bir ədəd qədim mis sikkə tapılmışdı. Sikkənin bir üzündə gözəl təsvir edilmiş insan portreti, digər tərəfində isə gəmi rəsmi vardır. Tədqiqatçılar bu pulun dövrü haqqında müxtəlif fikirdədirlər. Onlardan biri (M.Seyfəddini) sikkəni Əhəmənilər imperiyası dövrünə, digərləri isə (Ə.Rəcəbli, İ.Babayev) onun Roma-Yunan tipli olduğunu qeyd edərək, pulu b.e. II-III əsrlərinə aid edirlər [50a, s.108].

25 noyabr 2000-ci ildə Bakıda baş vermiş zəlzələ nəticəsində Qəsr küçəsi 16 saylı dağılmış binanın özülündə 2004-cü ilin yanvar ayında bərpa işləri ilə əlaqədar aparılan qazıntı-kəşviyyat işləri zamanı Roma imperatoru Diokletiana (b.e. 284-305-ci illəri) aid 3 ədəd mis sikkə tapılmışdır. Sikkəni bizə ərazidə torpaq işləri aparan iş icraçısı təqdim etmişdir. Mis pulların numizmat tərəfindən təhlili, onun yerli bənzətmə olduğundan xəbər verir.

İçərişəhərdəki yaşıl apteklə (Qasım bəy hamamı) üzbəüz, Britaniya Şurası qarşısında yerləşən I Qəsr döngəsi 1-3 saylı ünvanda (yeni tikilən Polşa səfirliyinin özülündə) 2003-cü ilin may ayında aparılan kəşviyyat-qazıntı işləri zamanı təqribən 3,2 metr dərinlikdən Roma imperatoru Avqusta (e.ə. 27– b.e. 14-cü illəri) aid mis sikkə aşkar olunmuşdur.

Kiçik Qala küçəsi 4/6 saylı ünvanda 2004-cü ildə aparılan yeni tikintinin inşası ilə əlaqədar qazılan özüldən aşkar olunmuş Roma imperatoru Qalbanın (b.e. 68-69-cu illəri) gümüş sikkəsi (sikkə tikintinin rəhbəri Xanlar müəllim tərəfindən bizə təqdim olundu) tapılmışdı.

A.Zeynallı küçəsi 4-5 №-li ünvanlarında 2004-cü ildə gedən yeni tikinti işlərində qayaüstü təbəqədən Roma imperatoru Mark Avreliyə (b.e. 161-180-ci illəri) aid mis sikkə aşkar olunmuşdur. Özül qazılarkən, ağır texnikadan istifadə edildiyi üçün mədəni təbəqəni ayırd etmək mümkün olmamışdır. Sikkə məhz texniki işlər bitdikdən sonra, tərəfimizdən aparılan müşahidə zamanı qayaüstü təbəqədən aşkarlanmışdı.

Qəsr küçəsi 1-4 №-li ünvanında 2003-cü ildə aparılan müşahidə zamanı Pont çarı VI Mitridat Yevpatora (e.ə. 120-63-cü illər) aid bürünc sikkə aşkar olunmuşdur. Sikkə ideal vəziyyətdədir. Onun bənzətmə olduğu heç bir şübhə doğurmur.

İçərişəhər sakinləri də bir neçə sikkə nümunələrini aşkar edib bizə təqdim etmişlər. Bunlardan biri, ilk orta əsrlərə aid anonim Bizans mis sikkəsi, o birisi isə orta əsr İtaliya gümüş sikkəsidir. Digərləri mis pullardan ibarət olub pis saxlanılmışdır.

Bu sikkələrin tədqiqi zamanı məlum olmuşdur ki, ən qədim pul nümunələri Selefki çarı Demetriyə və Pont çarı VI Mitridata aid olub, e.ə. II əsrin sonu – e. I əsrinin əvvəllərinə təsadüf edir. Tapılmış bu nümunələr Bakının hələ e.ə. II-I əsrlərdə yaşayış məskəni kimi fəaliyyət göstərdiyindən xəbər verir. Bu da şəhərin antik dövrdə bir sıra qədim şəhərlər ilə mədəni, iqtisadi əlaqələr saxladığını göstərir.

Aşkar olunmuş numizmatik materialların, siyasi tarix fonunda əlaqəli şəkildə tədqiqi mühüm məsələdir. Qısa da olsa tarixə nəzər salaq.

Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra (b.e.ə. 323-cü il), onun imperiyası sərkərdələri tərəfindən üç yerə bölünmüşdür. İşğal edilmiş böyük bir ərazidə "Ellin" dövlətləri yaranır. Yaxın Şərq Selevk Nikadorun əlinə keçir və onun qurmuş olduğu dövlət Selevkilər dövləti kimi tanınır. Bu dövrdə Azərbaycanın cənubunda Atropatena, şimalında isə Albaniya dövləti vardı. E.ə. 223-cü ildə Selevki çarı III Antiox (e.ə. 223-187-ci illər) Atropatenanı işğal edərək onu Selevki dövlətinin tərkibinə qatdı. Məhz bu dövrdə İranın şimali-şərqində Parfiya dövləti (e.ə. 247-b.e. 226-cı il) meydana çıxdı. Parfiyalılar (Arşakilər) Selevkilərlə mübarizə apararaq onları Fərat çayından qərbə doğru sıxışdırdılar. Selevki dövləti Arşakilər dövləti ilə apardığı aramsız müharibələr nəticəsində zəiflədi və e.ə. 190-cı ildə Maqnezিয়া yaxınlığında romalılar tərəfindən məğlub edilərək kiçik dövlətlərə parçalandı.

Bu dövrdə qüvvələr nisbətində dəyişikliklər baş verdi. Tarixin səhnəsinə qüdrətli Roma dövləti çıxmış oldu. Selevkilər dövləti dağıldıqdan sonra Atropatena yenidən müstəqillik əldə etdi. Selevkilərlə müharibə Atropatena ilə Parfiya arasında yaxınlaşmaya səbəb oldu. Lakin Selevkilərin şərqdən qovulmasından sonra Arşakilər Atropatena ərazisini işğal etməyə çalışırdılar. Belə bir dövrdə, Atropatena hökmdarı Arşakilərə qarşı mübarizə etmək üçün Roma ilə yaxınlaşdı. Romalıların şərqə doğru irəliləməsi Pont çarı VI Mitridatın maraqlarına zidd idi. Roma diktatoru Sulla VI Mitridat ilə döyüşlərdə uğur qazana bilmədi. VI Mitridat Albaniya, Gürcüstan və Ermənistanla hərbi sazişə girərək romalılara qarşı mübarizəyə başladı. I əsrin ortalarında Roma sərkərdələri Lukul və Pompey Cənubi Qafqazı ələ keçirərək buranı Romanın təsiri altına sala bildilər.

Atropatena hakimi II Ariobarzan on ildən artıq bir müddət Romada yaşamış və e.ə. 20-ci ildə romalıların köməyi ilə hakimiyyətə yiyələnmişdir. Eyni zamanda o, Atropatena və Ermənistanın da hakimi idi. Atropatena hökmdarı Ariovastın ölümündən sonra b.e. 20-ci ildə parfiyalılar Atropatenanı işğal edərək Arşakilər sülaləsini hakimiyyətə gətirdilər.

VI Mitridat erməni çarı Tiqranı özündən asılı vəziyyətə salaraq onun qızı ilə evlənmişdi. O, əslən Əhəmənilərdən olub, ana tərəfdən isə yunan idi. Məlumdur ki, Alban çarı da Tiqranın kürəkəni idi və romalıların qarşı mübarizədə onunla müttəfiq idi.

Qobustan ərazisində Böyükdaş qayası üzərindəki latın yazısı Roma imperatoru Domesianın (b.e. 81-96-cı illəri) sentrionu (100 nəfərlik bölük rəhbəri) Lutsi Yuli Maksimus tərəfindən həkk olunmuşdur.

Roma tarixçisi Plutarxın məlumatına görə, e.ə. 30-cu illərdə Roma konsulu Antoninin sərkərdəsi Kanidi İberləri və albanları məğlub edərək Qafqaza gəlib çıxdı.

Böyükdaş qayası üzərindəki latın yazısı və Plutarxın məlumatları bir-birini tamamlayır və Bakı şəhərinin yaxınlığında Roma qoşunlarının olmasını təsdiqləyir. Əlbəttə ki, Qobustan yaxınlığında hərbi düşərgə salmış romalıların yaxınlıqda yerləşən şəhər və yaxud yaşayış məskəni ilə ticarət əlaqəsi saxlamış, ərzaq almaq üçün gəlib-getmişlər. Düşündüyümüz şəhər məhz Bakı ola bilər.

Imperator Avqustun (e.ə. 27 – b.e. 14-cü illəri) dövründə Şərqdə fəal döyüş əməliyyatları keçirilmirdi. Avqust diplomatik yollarla Albaniya, Atropatena, İberiya və Ermənistanı öz təsiri altında saxlamağa çalışırdı. Bu da həmin dövlətlərlə mədəni, iqtisadi və ticarət əlaqələrinin olmasından xəbər verir.

B.e. 226-cı ildə fars əyalətinin hakimi Ərdəşir Babakan (b.e. 224-242-ci illəri) Parfiya hakimi V Ərdəvanı hakimiyyətdən salaraq Ktesifonu (Mədain) tutdu və Sasanilər dövlətinin əsasını qoydu. 227-ci ildə Ərdəşir Atropatenanı işğal etdi. Yarandığı ilk andan Sasanilər Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə romalıların müharibələrinə başladılar. 260-cı ildə Sasani şahı Şapur Roma imperatoru Valerianı məğlub edərək onu əsir aldı. Cənubi Qafqaz Sasanilərin əlinə keçmiş oldu. 262-ci ildə onlar Albaniyanı da özlərinə tabe etmiş oldular. Lakin bu müharibələrin ardı-arası kəsilməmişdi. Bu müharibələrdə tərəflər müxtəlif vaxtlarda üstünlük əldə etmişdilər. Albaniya ərazisi gah bir tərəfin, gah da digər tərəfin əlinə keçmişdir. Bu müharibələrdə Bakı həm döyüş səhnəsi meydanında, həm də ticarət-karvan yollarının kəsişdiyi strateji limanda yerləşdiyi üçün, təbii ki, böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu səbəbdən də, Albaniyanın tərkib hissəsi olan Bakı şəhərində bu sikkə nümunələrinin aşkarlanması qanunauyğundur.

Bizim fikrimizcə, İçərişəhərdə geniş şəkildə planlı arxeoloji qazıntılar aparılırsa, bəhs etdiyimiz dövrə aid nəinki numizmatik materiallar, digər maddi-mədəniyyət nümunələri də aşkar etmək olar.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan dulus, bəzək əşyaları, silah və daşıqlama nümunələri, əmək alətləri və numizmatik materialların ümumiləşdirilməsi, heç şübhəsiz, Bakının antik dövrdə sıx əhalisi olan şəhər tipli yaşayış məskəni olduğunu sübut edir. Aşkar olunmuş arxeoloji materialların siyasi tarixlə əlaqələndirilməsi isə bu qəbildən gələcəkdə geniş şəkildə tədqiqat aparılmasını tələb edir.

Qobustan ərazisində Böyükdaş qayası üzərindəki latın yazısı. Roma imperatoru Domesianın (b.e. 81-96-cı illəri) sentrionu (100 nəfərlik bölük rəhbəri) Lutsi Yuli Maksimus tərəfindən həkk olunmuşdur

Mehəmməd məscidi (1078-1079-cu illər)

Mehəmməd məscidi zirzəmisindəki
birinci otaq

Mehəmməd məscidi
zirzəmisindəki
ikinci otaq

Antik dövrə aid iri təsərrüfat küpləri
(b.e. əvvəlləri)

Antik dövrə aid balıq fiquru
(b.e. ə. I əsr)

Gildən qadın fiquru
(b.e. ə. I əsr)

Cida ucluğu
(b.e. əvvəlləri)

Ox ucluğu
(b.e.ə. I minilliyin sonu)

Xəncər tipli bıçaqlar
(b.e. əvvəlləri)

Gərişaharda
arxeoloji
qazıntıları

3-cü Fəsil

İçərişaharda arxeoloji qazıntılar

3.1. Qız qalası yanında aparılan arxeoloji qazıntıların təsnifatı

İçərişəhərdə müasir dövrə qədər əzəmətini qoruyub saxlamış tarixi memarlıq abidələri şəhərin hələ orta əsrlərdə inkişaf etmiş ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmasına dəlalət edir. Ümumiyyətlə, şəhərlər bir iqtisadi mərkəz kimi orta əsrlərdə formalaşmışdır.

İçərişəhərin şərq hissəsində yerləşən köhnə zərgərlik fabrikinin binasının sökülməsi bu sahədə nisbətən geniş qazıntılar aparmağa imkan vermişdi. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində şəhərdə xeyli ictimai binalar aşkar edilmişdir. Bunların çoxu şəhərin cənub və şərq hissəsindədir.

İçərişəhərin tikildiyi təpənin cənub ətəklərində böyük anbar qalığı, Qız qalasının şimalında sıra tağlardan ibarət dini ictimai mərkəzlərdən biri olan böyük binanın bir hissəsi açılmışdı [182, s.151].

Bakının nadir memarlıq yadigarı olan Qız qalasının şimal tərəfində abadlıq işləri ilə əlaqədar qazıntı aparılan zaman maraqlı quruluşa malik abidə aşkar olunmuşdur. 1964-cü ildə təsadüfən, təsərrüfat zibili təmizlənərkən mərhum memar Niyazi Rzayev tərəfindən aşkar olunub üzə çıxarılan sıratağlı bu abidənin tədqiqi, bütövlükdə bərpası hələ də başa çatdırılmamışdır. Dəfələrlə bu abidəni geniş planda tədqiq etmək məqsədilə Bakı arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən qazıntı aparılmağa təşəbbüs göstərilmişdir. Lakin bu abidənin cənub tərəfində (sonralar salınmış) küçə-yol olduğundan tədqiqat işləri aparmağa icazə verilməmişdir.

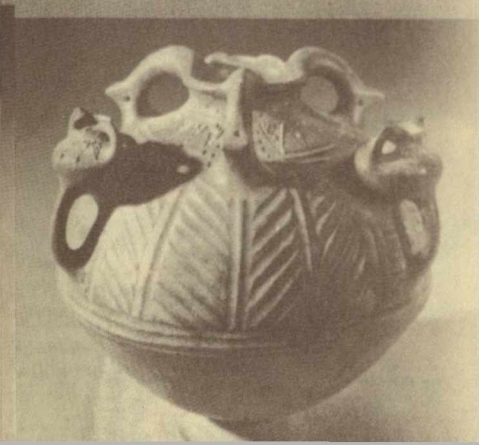
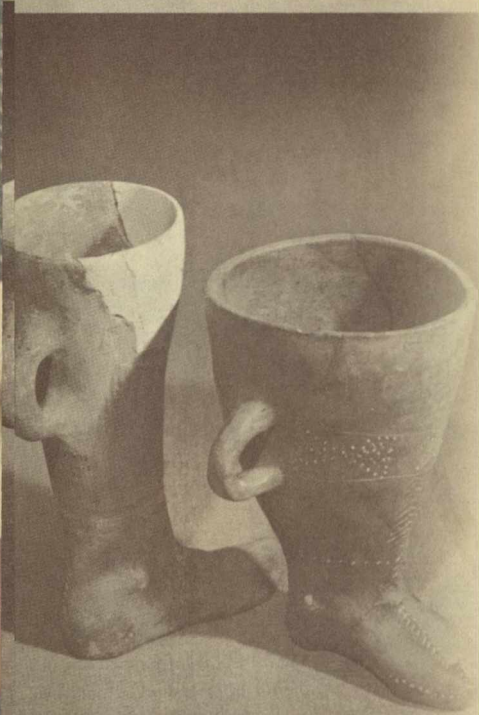
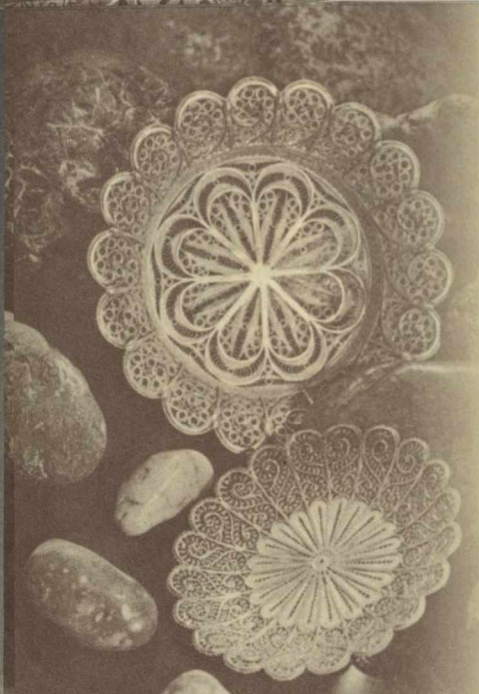
Orta əsr Bakı şəhərinin bir növ ticarət mərkəzini təşkil edən abidənin yerləşdiyi bu küçə (hazırkı Asəf Zeynallı küçəsi) neçə yüzilliklərdən bəri öz əvvəlki görkəmini itirmiş, müxtəlif təsərrüfat, bərpa işləri ilə əlaqədar tökülmüş torpağın hesabına onun səviyyəsi dəyişərək təxminən 1,5 – 2 metr qalxmışdır. Bunu yəqin etmək üçün həmin küçədə yerləşən Hacı Qayıb hamamını (XV əsr), ikimərtəbəli karvansaray (XIV-XV əsrlər), Aşur ("Ləzgi") məscidini (XII əsr) və s. tikililəri nəzərdən keçirmək kifayət edər. Bu abidələrdən başqa küçə ətrafındakı digər qədim memarlıq və dini abidələr də torpaq altında qalmışdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, sıratağlı abidənin cənub tərəfi də tağlı divarlarla əhatə olunmuş və abidənin baş qapısı bu hissənin mərkəzində yerləşdirilmişdi [182, s.152].

Qız qalası ilə sıratağlı abidənin arasındakı sahədə kompleks arxeoloji qazıntılar aparmadan, abidəni və yaxınlıqdakı digər binaları tam şəkildə aşkara çıxarmadan bu və ya başqa memarlıq abidələri barədə dəqiq fikir söyləmək, həmçinin onun düzgün təyinatını vermək mümkün deyil.

XIX əsrin əvvəllərində İçərişəhərin rus mütəxəssisləri tərəfindən çəkilən planında bu abidə rus əlifbası ilə "І" hərfi şəklində göstərilmişdir. Görünür, həmin dövrdə bu abidənin cənub tərəfi dağıldığından o, planda öz əksini tapmamışdır. Lakin həmin planda bu abidənin ətrafında məscid, məbəd, pir və digər dini binaların qalıqları da təsvir olunmuşdur [240, s.88].

Göstərilən ərazinin bir hissəsində arxeoloq Fərhad İbrahimovun rəhbərliyi altında (1990-cı ildə) aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bir neçə orta əsr memarlıq kompleksinin varlığı da üzə çıxarılmışdır [33, s.75].

A.Mişonun 1895-ci ildə çəkmiş olduğu fotolara və A.İ.Yunitskiy tərəfindən 1906-cı ildə Bakıda nəşr olunmuş "Енциклопедія истории и культуры Грузии" kitabına [253] istinadən qeyd etmək olar ki, XX əsrin yarısında Qız qalasının qarşısında rus kilsəsi inşa olunubmuş.

Kilsə məhz bu ərazidə son illər aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkara çıxarılmış məscidin üstündə tikilibmiş [33, s.73].

X əsrə aid olduğu ehtimal edilən müsəlman məscidinin üstündə tikilən kilsə 1815-ci ildə rus ordusunun Gürcüstandakı baş komandanı N.F.Rtişevin göstərişi ilə inşa olunmuşdu. Həmin ərazidə ucaldılmış güzgülü xaçı olan bu kilsəyə İsa Məsihin apostollarından biri olan Varfolemeyin adı verilir. Apostol Varfolemey xristianlığı yaymaq məqsədilə kiçik Asiyayı gəzərək Hindistana getmiş, oradan da Bakıya gəlmişdi. Kilsəyə onun adının verilməsi heç də təsadüfi deyildir. Deyilənə görə, Varfolemey məhz Qız qalasının yaxınlığında bütperəstlər tərəfindən öldürülmüşdür [253].

Son orta əsrlərə aid olan bu tikintilərin altında aşkar olunmuş XIV əsrə aid üstü tağbəndli otaqlar da böyük maraq doğurur. Qız qalasının şimalında yerləşən otaqlar, daha dəqiq desək, həmin ərazidəki sıratağlı abidə ilə üzbəüz tikilmişdi.

Sıratağlı abidənin həyətinin döşəməsində üzə çıxarılmış (1964-cü il) 50-dən çox qəbir bir-birinin yanında yerləşdirilmişdi. Lakin bu qəbir abidələri bərpa edilib saxlanılmamışdır. Qəbirlərin əksəriyyətinin istiqaməti onların müsəlman qəbirləri olduğunu təsdiq edir. Bir neçə qəbir isə müxtəlif istiqamətlərdə dəfn olunmuş halda aşkar olunmuşdur. Hətta bəzi hallarda skletlər qəbrin bir tərəfinə toplanmış vəziyyətdə aşkar edilmişdir ki, bu da insan sümüklərinin buraya digər uzaq yerlərdən gətirilib dəfn olunduğunu göstərir [67, s.197].

Sıratağlı abidənin həyətinə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş şirsiz saxsı qablar içərisində su matrası diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçılar həmin qabın analoji cəhətdən Mingəçevirdən tapılan qədim matra tipli qablarla oxşarlığını qeyd edirlər [50a, s.107].

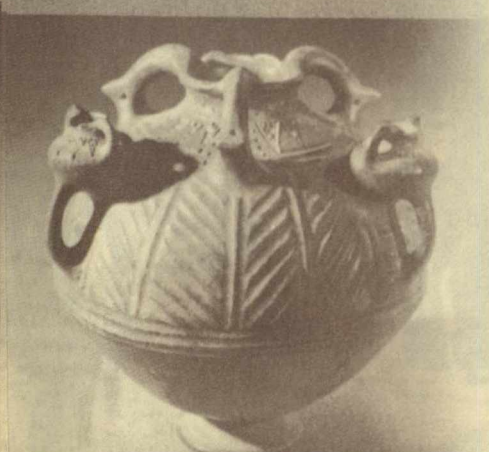
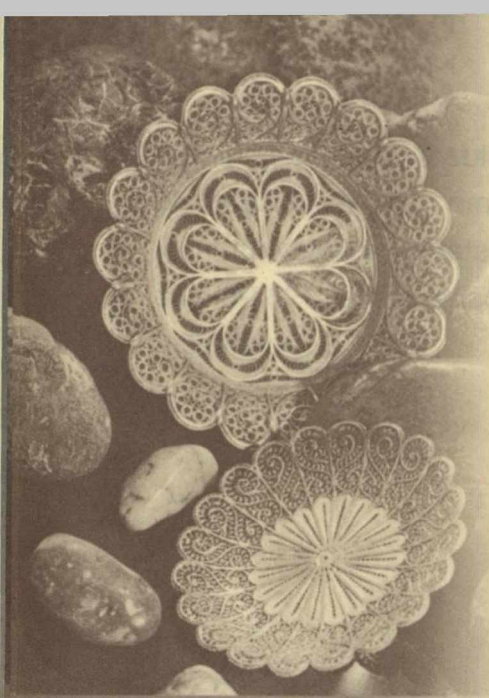
Məzar daşları, əsasən, nəbatı naxışlı, mərhumların ölümünə təəssüf bildiren yazılı, məişət əşyaları təsviri olan abidələrdən ibarətdir. Nəbatı naxışı olan daşları XIV-XV, yazılı və məişət təsvirli daşları isə XV-XVII əsrlərə aid etmək olar.

Abidənin vəzifəsinə gəldikdə, bu yerdən uzun müddət dəfn üçün istifadə edilmişdir. Bu abidə ümumi qəbiristanlıq deyil, dini əhəmiyyət daşıyan müqəddəs bir yer olmuşdur. Bunu abidənin quruluşu, tağlar altında üç yerdə qəbirlərə təsadüf olunması, tağları təmir edərkən onların örtüyündə qəbir daşlarından istifadə olunması, həyətin ortasında aşkar edilmiş daş sütun və bəzi qəbirlərdə sümüklərin topa halında

Qız qalasının yanında 1815-ci ildə infanteriya generalı, Qafqaz və Həştərxan quberniyalarının rəisi, Gürcüstandakı baş komandan N.F.Rtişevin göstərişi ilə inşa olunmuş, Varfolomey adını almış rus pravoslav kilsəsi 1937-ci ildə dağıdılmışdır.

yığılması bir daha təsdiq edir. Abidə hər tərəfdən səki və sütunlu tağlarla əhatə olunması cəhətdən müqəddəs Məkkəni xatırladır. Tağlar altında olan qəbirlər isə yəqin ki, başqa yerdən gətirilən "əmanət meyit"lərə məxsus olmuşdur. Müsəlman adətlərinə görə bəzi şəxslər öldükdən sonra müqəddəs yerlərdə basdırılmalarını vəsiyyəet edirlər. Nəzərdə tutulmuş müqəddəs yer çox uzaq olduqda, meyiti əmanət olaraq yaxın yerdə basdırırdılar. Müəyyən müddət keçdikdən sonra vəsiyyəet etmiş şəxsin qəbrini açıb, sümüklərini toplayaraq, müqəddəs yerə aparıb dəfn edirdilər. Həyətin ortasında, qəbirlərin yanında silindirik formalı bir quyu və ondan bir qədər aralı cənub-şərq tərəfdə səkkizguşəli böyük bir sütun (atəş yandırmaq üçün səcdəgah) aşkar olunmuşdur. Sütun daşla hörülmüş səkkizguşəli, üçpilləli səki üzərində dayanmışdır. Onun hündürlüyü 1,31 m, qalınlığı isə 48 sm-dir. Sütunun yuxarı hissəsinin ortasında o qədər də dərin olmayan kiçik dairəvi deşik açılmışdır. Bu hissə od yanması təsiri ilə qaralmışdı [67, s.185].

İçərişəhərdə indiyə kimi ən qədim yazılı memarlıq abidəsi olaraq üzərindəki daş kitabədə onu tikən ustanın adı Məhəmməd ibn Əbu Bəkr və tikilmə tarixi (1078-79) haqqındakı məlumatlara əsaslanaraq tədqiqatçılar Məhəmməd məscidini (Siniqqala) nəzərdə tuturdular.

Sırağı abidə Qız qalası qarşısında aşkar olunmuş X əsrə aid edilən məscidin həyətidir. Əlbəttə ki, bu ərazidə məscidin inşasından əvvəl daha qədim bir dini kompleksin olduğunu da güman etmək olar [70, s.13-14]. Ehtimal etmək olar ki, arxeoloq Ö.Ş.İsmizadənin buradan aşkar etdiyi daşla hörülmüş səkkizguşəli, üçpilləli səki və səkkizguşəli sütun məhz qədim məbədin həyətinə yerləşibmiş. Sonradan burada məscid inşa olunarkən bu tikili sökülməmiş, olduğu kimi qalmışdır [42, s.21]. Burada səkkizguşəli motivlərin təkrarı da maraq doğurur. Abidənin mərkəzində yerləşdirilmiş sütundan, hər halda, dini mərasimlərdə məşəl yandırmaq üçün istifadə olunmuşdur [126, s.112]. Buradan xeyli miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri də aşkar edilmişdir. Bu materiallar içərisində iri gil qazanın qulp və ağız hissələrinin qırıqları, gil çiraqlar, sferakonus, matra-flyaqa və anfora tipli qabların hissələri də vardır [182, s.151-155]. Arxeoloji qazıntılara rəhbərlik etmiş Ö.Ş.İsmizadə aşkar olunan qəbirlərə, memarlıq abidəsinin tipinə, quruluşuna və tapılan arxeoloji materiallara əsaslanaraq bu abidənin Qız qalasından daha qədim olduğunu ehtimal etmişdi [67, s.186].

Qız qalasının ətrafındakı bu dini kompleksin daha dəqiq öyrənilməsi məqsədilə arxeoloq F.İbrahimov tərəfindən (1990-93-cü illər) qazıntı işləri aparılmış və Qız qalasının şimalında yerin altında daha beş otaq aşkar olunmuşdu.

Bu ərazidə aparılan qısamüddətli arxeoloji (1998-ci il) qazıntılar 2 otağın da varlığını aşkar etdi. Bunlardan böyük otağın döşəməsində qazıntı davam edilən zaman qərb divarının cənub-qərb küncünə yaxın hissədə üstü tağ formalı taxca içərisində yerləşdirilmiş mehrab aşkar olundu. Mehribin üstündə iki kəlmədən ibarət qədim ərəb əlifbası ilə kufi xətlə yazı var. Həmin yazını Məşədxanım Nemət oxumuşdur. Yazının məzmunu belədir: "Hakimiyyət Allaha məxsusdur." Tanınmış epigraflar müqayisəli təhlilə və xətt xüsusiyyətinə görə bu yazını X əsrə aid edir [31d, s.99-103].

Məscid, onunla yanaşı tikilmiş otaqlar və sırağı abidə onların vahid kompleksə daxil olduğu ehtimalını yaradır. Tədqiqatçı F.İbrahi-

mov şəhərin karvan-ticarət yolu üzərində yerləşdiyini nəzərə alıb, bu ərazidə xanəgahın olduğu ehtimalını da təkzib etmir. Tarixçi-arxeoloq hətta bu məscidin, onun tikildiyi dövrdə yaşamış görkəmli ruhani alim və din xadimi, əslən bakılı olan Baba Kuhi Bakuvinin məscidi olduğunu da ehtimal edir [33, s.75].

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Qız qalası ətrafındakı rayonda, bəhs etdiyimiz sırağı abidənin üzərində, çevrə boyu dəstə-dəstə səs salaraq uçuşan quşları, ilin bütün fəsiləri, əsasən yaz ayları şəhər-axşam tez-tez görmək olar. Bunu hər kəs müşahidə edə bilər. Analoji hallara (müqəddəs yerlər, ziyarətgahlar və digər sitayiş məskənləri üzərində quşlar dövr edər) Azərbaycanın digər bölgələrində də təsadüf edilir. Belə mənzərələr müqəddəs Qurani-Kərimdə çox gözəl təsvir olunur. "Məgər göylərdə və yerdə olanların, qanadlarını açıb (qatar-qatar) uçan quşların Allahı təqdis edib şəninə təriflər dediklərini görmürsənmi?! Allah onlardan hər birinin duasını, şükür-sənasını bilir. Allah onların nə etdiklərini biləndir (Qurani-Kərim, Ən-Nur surəsi, 41)".

İlahi yazıdan da göründüyü kimi, bu ərazinin müqəddəs bir yer olması heç bir şübhə doğurmur.

Qız qalasının şimalında 30-40 metrlik məsafədə yerləşən, tədqiqatçılar arasında böyük marağa səbəb olan sırağı bu nəhəng abidənin nə forması, nə də vəzifəsi hələ də dəqiqləşdirilməmişdir.

Memarlar bu sırağı tikili ilə Şirvanşahlar sarayının Divanxanası arasındakı oxşarlığı əsas götürərək həmin abidənin XV əsrə aid bazar yeri olduğunu söyləmişlər. Onlar İ.Berezinin bu abidə haqqındakı fikirlərini əsas götürmüşlər [240, s.88]. Göründüyü kimi, bu ehtimal heç bir elmi əsası olmayan fərziyyədir. Amma indiyə kimi abidənin üzərində "Bazar meydanı" deyə yazı var.

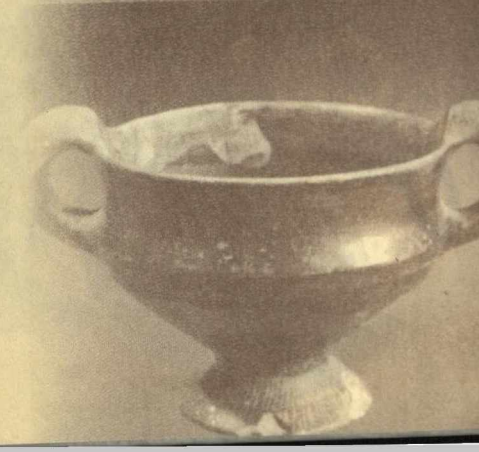
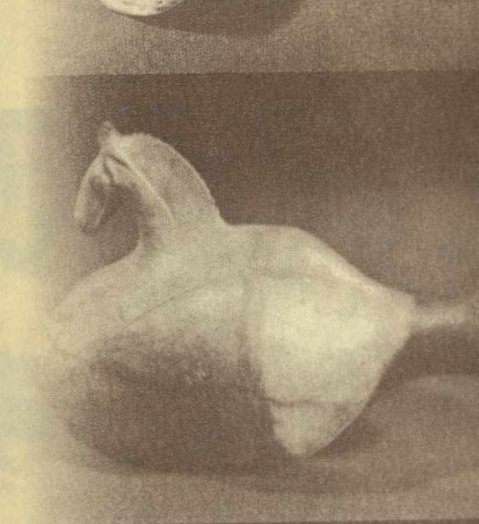
Həmin abidədə geniş arxeoloji qazıntı işləri aparan tarixçi-arxeoloqlar isə bu kompleksin IX-XII əsrlərə aid mədəni təbəqə üstündə tikildiyini qeyd edirlər. Onlar əldə olunan materiallara əsaslanaraq bu memarlıq abidəsinin vaxtilə dini ayinlər icra edilən müqəddəs yer olduğunu güman edirlər. Tapılan maddi-mədəniyyət abidələri və qəbirlər buranın müqəddəs ziyarətgah olması barədə arxeoloqların fikirlərinin reallığını bir daha təsdiq edir.

Həmin abidənin formasını və vəzifəsini aydınlaşdırmaq məqsədilə onunla oxşar abidələr haqqında müəyyən müqayisəli fikirlər söyləmək də yerinə düşərdi.

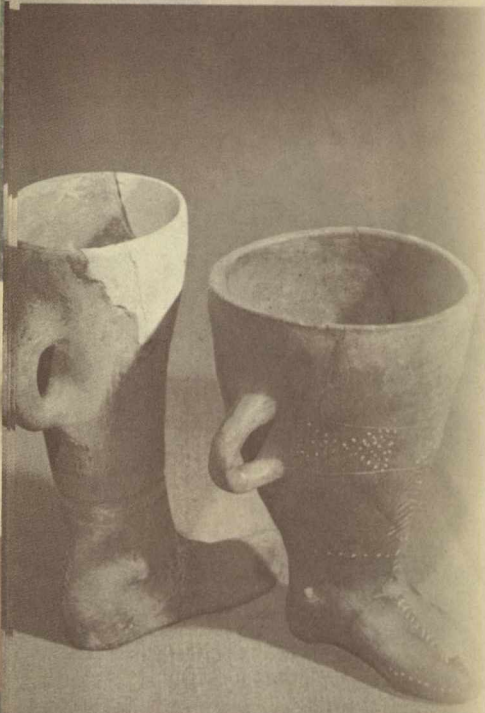
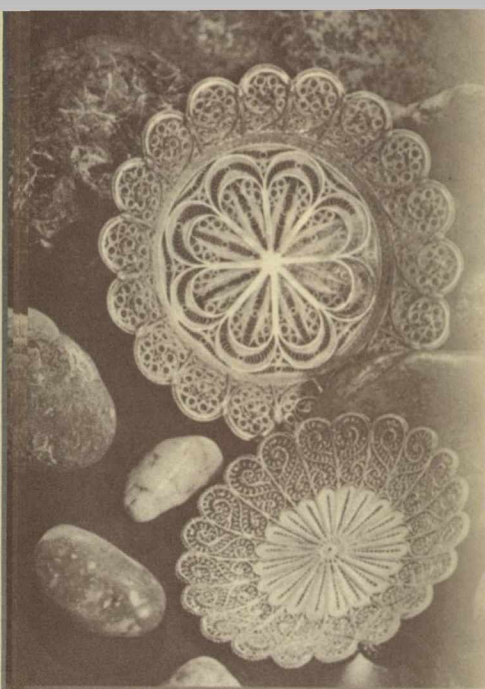
Qədim Misirin paytaxtı Qahirə şəhərində indiyədək salamat qalmış 1200 ildən çox yaşı olan ən böyük məscid müsəlmanların müqəddəs ibadətgahlarındandır. Tağşəkilli qalereyalarla və hündür divarlarla dövrələnmiş həmin məscidin həyəti də kvadrat formasında olub, İçərişəhərdə aşkar edilən bərpa olunmuş sırağı abidəni xatırladır [31d, s.102].

Şirvanın qədim paytaxtı Şamaxı şəhərindəki inkişaf etmiş orta əsrlərə aid Cümə məscidi kompleksinin və Bakının Suraxanı qəsəbə-sindəki atəşpərəstlərin məbədinin quruluşu da bu abidəyə oxşar olub, böyük maraq doğurur.

Eynilə bu formalı sırağı abidə XI-XIII əsrlərdə Macarıstanın paytaxtı olmuş Sekeşfehervar şəhərində də vardır. Turist səfəri zamanı abidə diqqəti cəlb etmiş və antik dövr tədqiqatçısı Fazil Osmanov tərəfindən fotosu çəkilib Bakıya gətirilmişdir. Maraqlıdır ki, bələdçi bu abidəni "Müqəddəs məbəd" kimi təqdim etmiş və onun həyətinə

qəbir daşlarını göstərərək, dövrün görkəmli din xadimlərinin burada dəfn olunduğunu söyləmişdir. Bəhs etdiyimiz memarlıq kompleksi bu növ abidələrin vəzifəsini dəqiqləşdirmək və dövrünü müəyyən etmək cəhətdən çox qiymətlidir.

Sekeşfehervar abidəsinin Bakıdakı dini kompleksdən fərqi ondan ibarətdir ki, oradakı abidənin üstü də salamat qalmış və kirəmitlə örtülmüşdür. Bu abidələrin əlaqəli öyrənilməsi Bakıda aşkar olunmuş dini kompleksin üst örtüyü və başqa cəhətlərinin bərpasında da xeyli əhəmiyyət kəsb edir. Haqqında danışdığımız abidənin həyətidə aşkar olunmuş qəbir abidələrinin böyük rütbəli din xadimlərinə aid olduğunu ehtimal etmək olar.

Göründüyü kimi, burada diqqəti cəlb edən cəhət həmin abidələrin eyni sıraya gələn formasında olması və həyətidə böyük rütbəli din xadimlərinin dəfn edilməsidir ki, bu cəhətlər bir-birini tamamlayır. Nəhayət, həmin abidələrin eyni dövrə mənsubluğu, memarlıq, forma və məzmun cəhətdən oxşarlığı orta əsrlərdə Azərbaycanla Macarıstan arasında mövcud olan mədəni əlaqələrin tədqiqi baxımından da faydalıdır.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar, elmi müşahidələr, xüsusilə analoji müqayisələr buranın dini xarakterli abidə olduğunu, məscid həyəti, ibadətqah, xanəqah, bəlkə də sonralar ziyarətqaha çevrildiyini təsdiq etmişdir.

Bakı tarixinin görkəmli tədqiqatçıları S.Aşurbəyli və F.İbrahimov haqlı yazırlar ki, şəhərin qədim dövrünü, onun yaranma tarixini, maddi-mədəniyyətini, ümumiyyətlə, xarici ölkələrlə iqtisadi, mədəni əlaqələrini bu ərazidə yalnız genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılması vasitəsilə öyrənmək mümkün ola bilər.

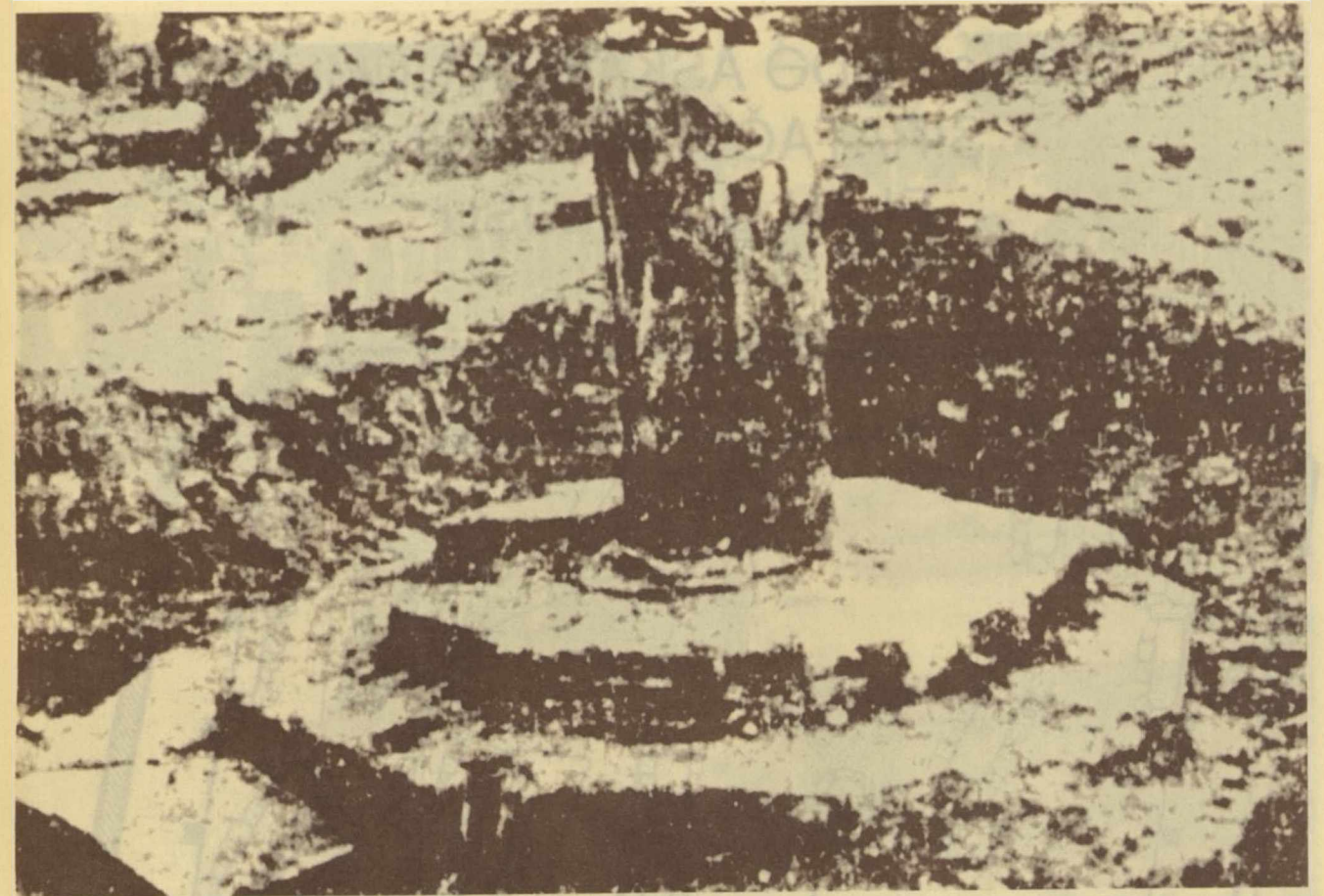
Şübhəsiz, bu tikintinin mürəkkəb memarlığı və onun ətraf abidələrlə əlaqəsinin elmi cəhətdən öyrənilməsi Bakının bir çox sirlərinin araşdırılmasına kömək edəcəkdir.

3.2. Şirvanşahlar sarayı ərazisində (Narınqalada) qazıntılar

Şəhərin Narınqala hissəsində ilk arxeoloji kəşfiyyat-qazıntı işlərinə 1920-ci ildən başlanılmışdır. Bu tədqiqat işləri 1920-ci ildə dövlət tərəfindən təşkil edilən "Abidələrin siyahıya alınması və qorunması" komissiyasının bilavasitə nəzarəti altında aparılmışdı.

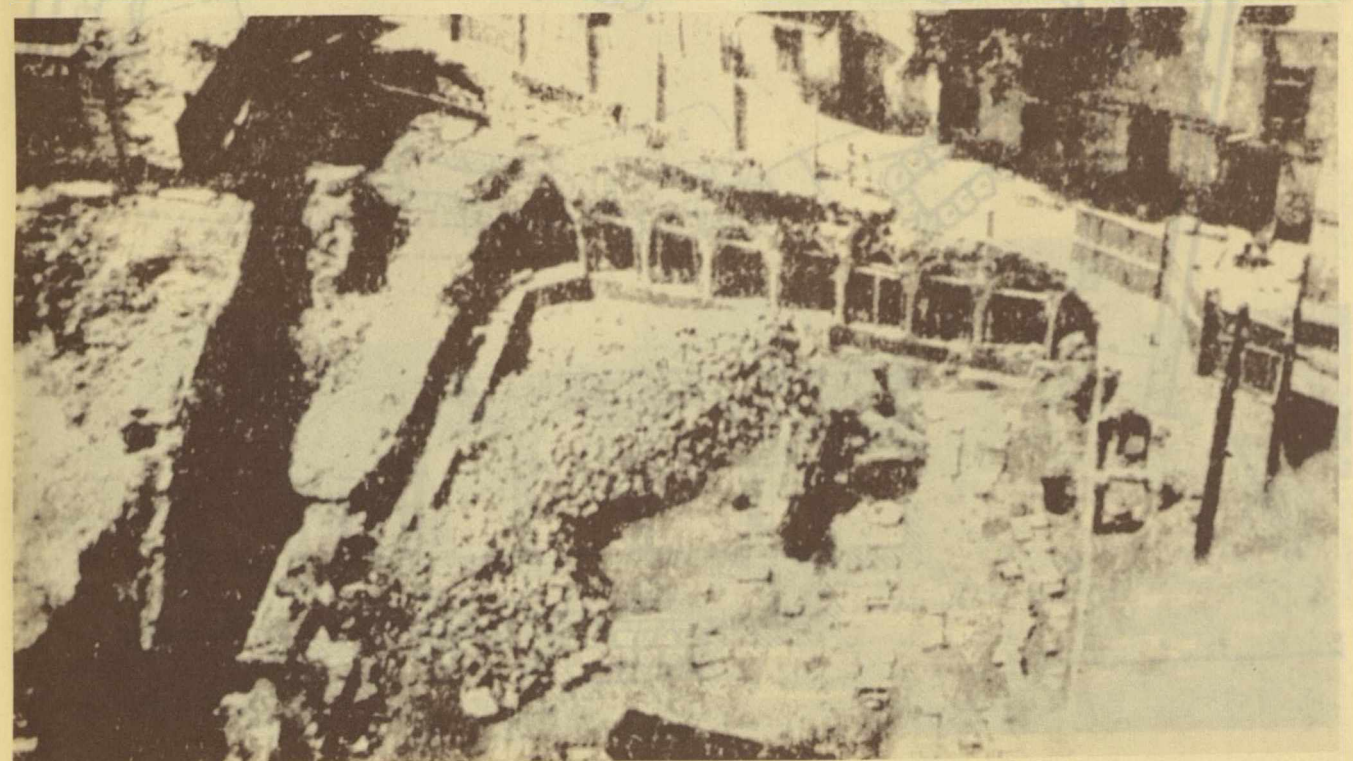
Saraydakı təmizləmə kəşfiyyat işləri zamanı müəyyən edilmişdir ki, üst təbəqə əsasən son dövrlərə aid tullantı qalıqlarından ibarətdir. Burada aparılan qazıntıların hesabatında göstərilir ki, həmin sahədəki son dövrlərə aid tökmə torpaq təbəqəsinin altında təxminən 2-3 metr dərinlikdən mavi rəngli kasalar tapılmışdır [202, s.115].

Sarayda kəşfiyyat və bərpa işləri, təmizləmə ilə birlikdə 1923, 1924, 1925-ci illərdə davam etdirilmişdi.

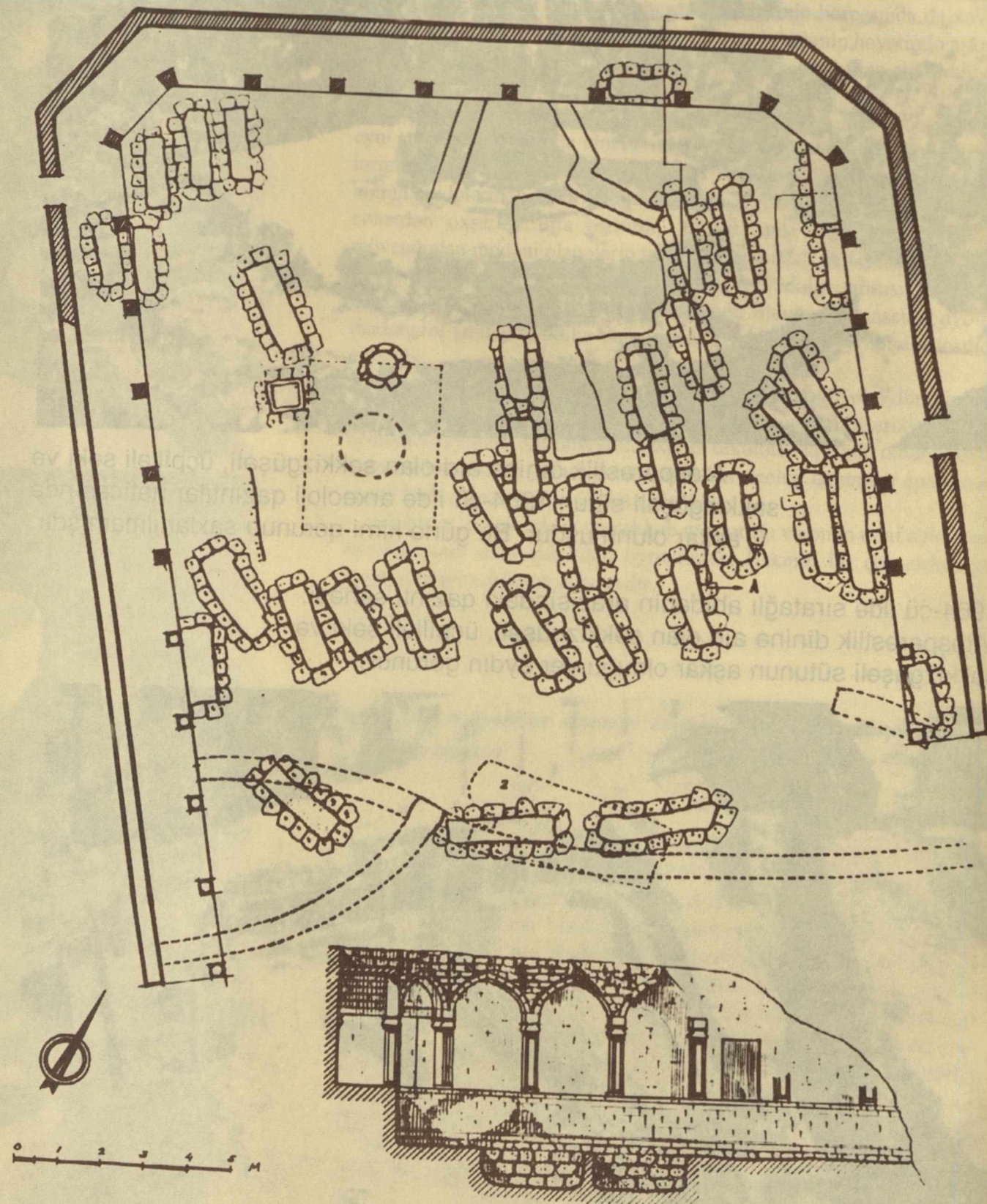
Atəşpərəstlik dininə aid olan səkkizgüşəli, üçpilləli səki və səkkizgüşəli sütun.1964-cü ildə arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuşdur. Bu günə kimi qorunub saxlanılmamışdır.

1964-cü ildə sıraya gələn abidənin ərazisindəki qazıntı sahəsi. (Atəşpərəstlik dininə aid olan səkkizgüşəli, üçpilləli səki və səkkizgüşəli sütunun aşkar olduğu yer aydın görünür)

1964-cü İLDƏ AŞKAR OLUNMUŞ
SIRATAĞLI ABİDƏNİN
PLAN QURULUŞU

Bakıdakı sıratağlı abidənin qarşidan görünüşü

Macarıstanın Sekeşfehervar şəhərindəki
analoji dini kompleksin qarşidan görünüşü

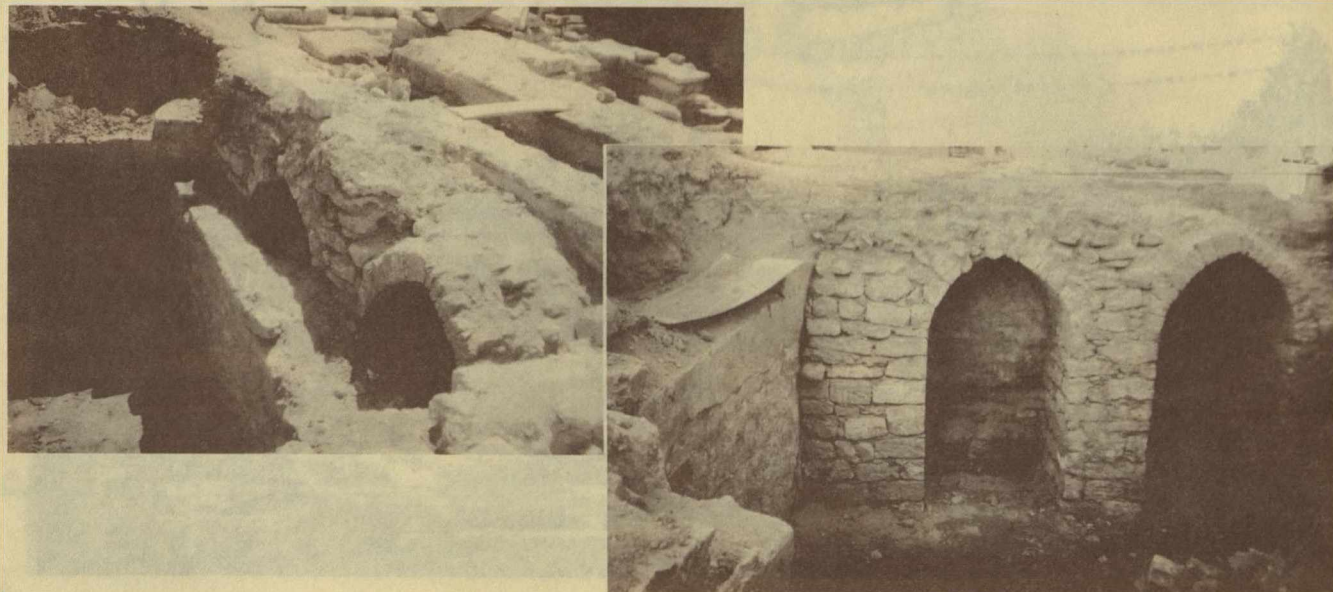

Sıratağlı abidənin qarşısında
Fərhad İbrahimov tərəfindən aşkar olunmuş
qədim (IX əsr) məscidin ibadət zalındakı mehrab

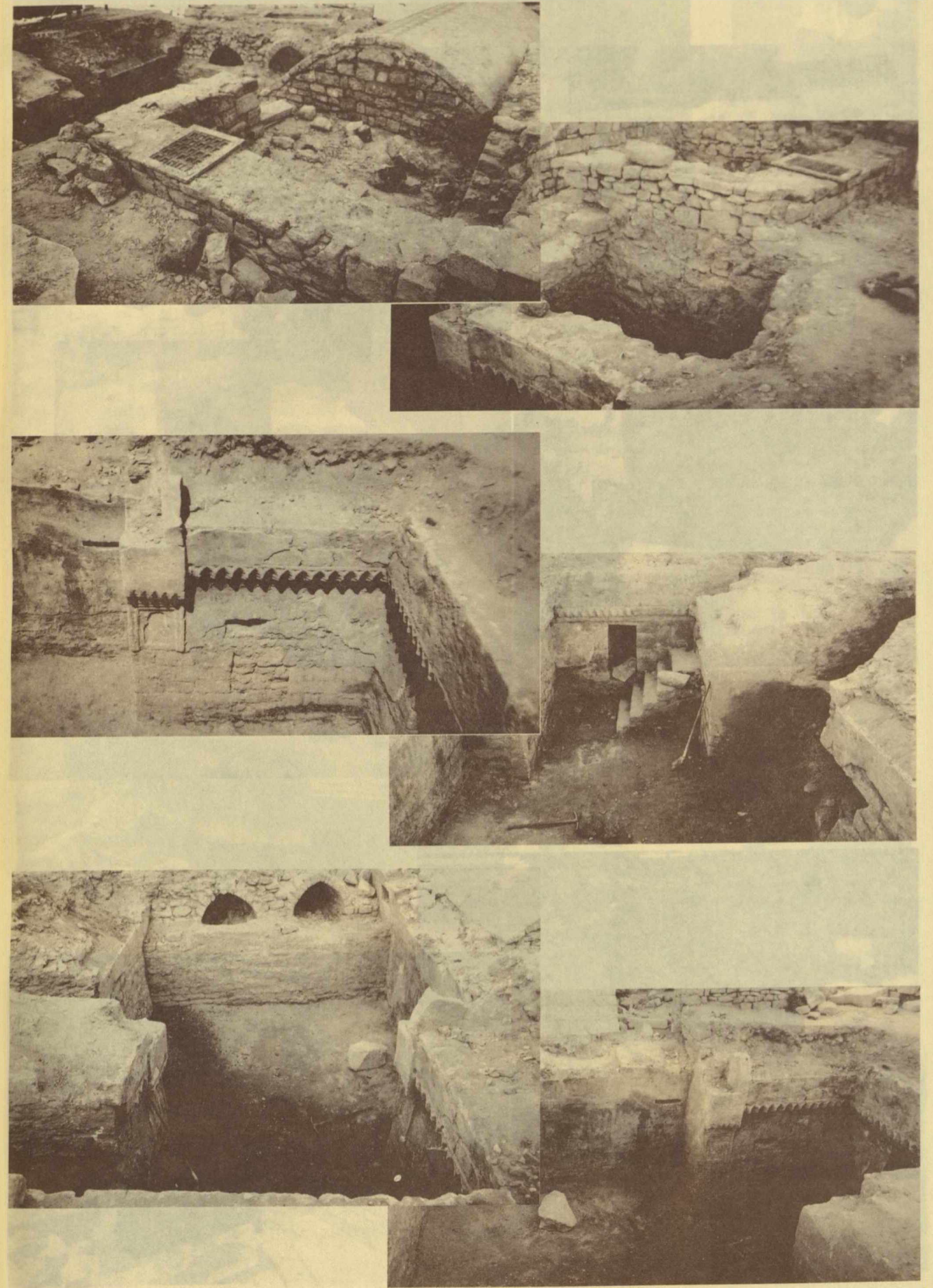
Mehrabın yaxından görünüşü

Abidənin qarşısında
Fərhad İbrahimov tərəfindən aşkar olunmuş
qədim (IX əsr) məscidin ibadət zalındakı mehrab

Qız qalası ilə sıratağlı abidənin arasında 1989-98-ci illərdə Bakı arxeoloji
ekspedisiyası tərəfindən aşkar olunmuş hücrələr (otaqlar)

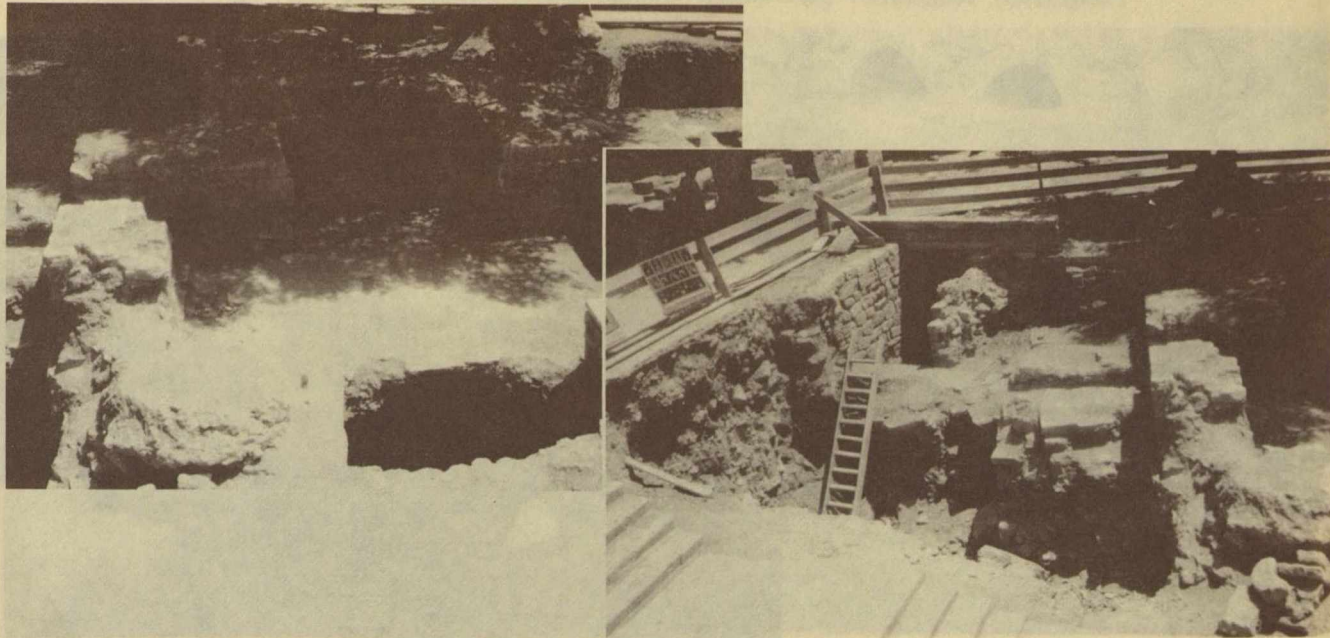

Qız qalası ilə sıratağlı abidənin arasında 1989-98-ci illərdə Bakı arxeoloji
ekspedisiyası tərəfindən aşkar olunmuş hücrələr (otaqlar)

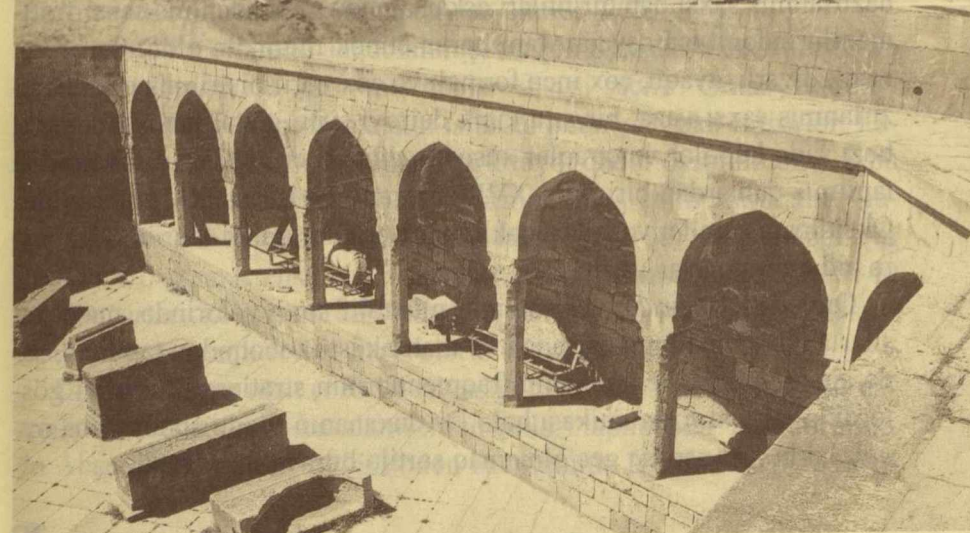
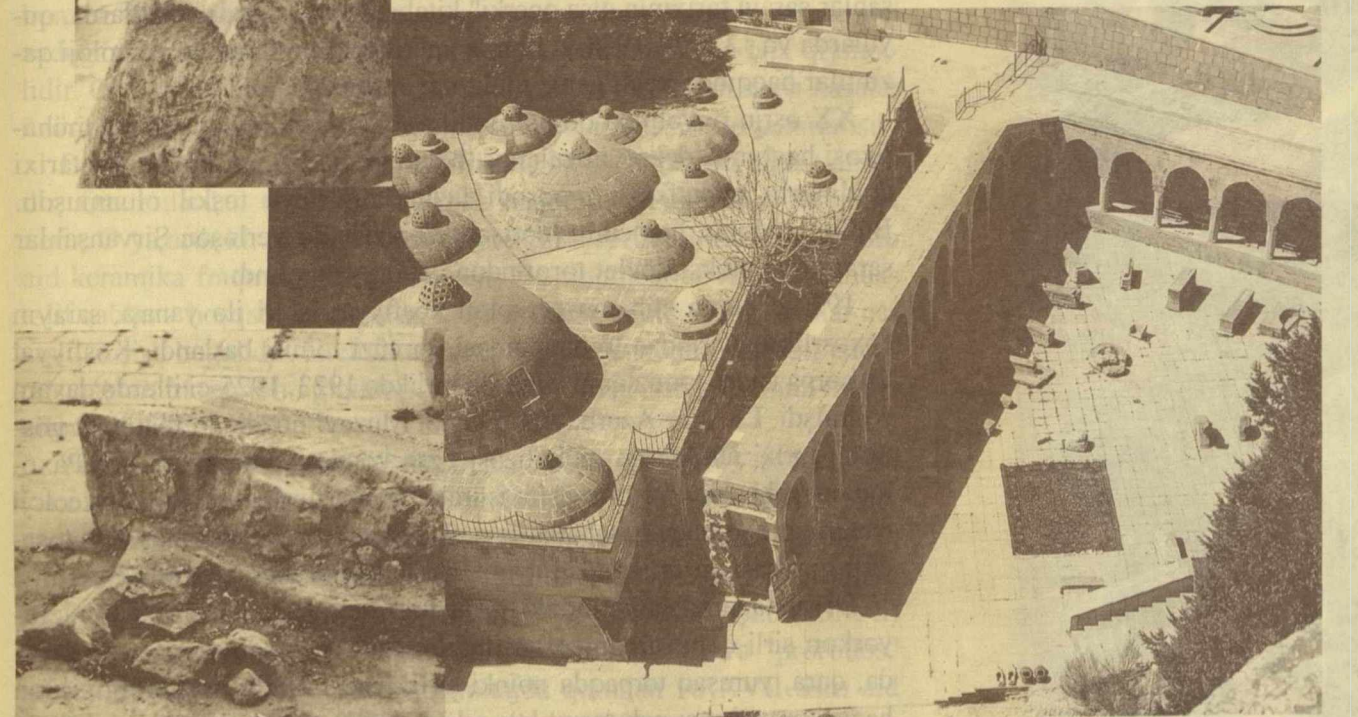
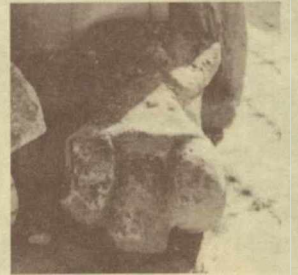
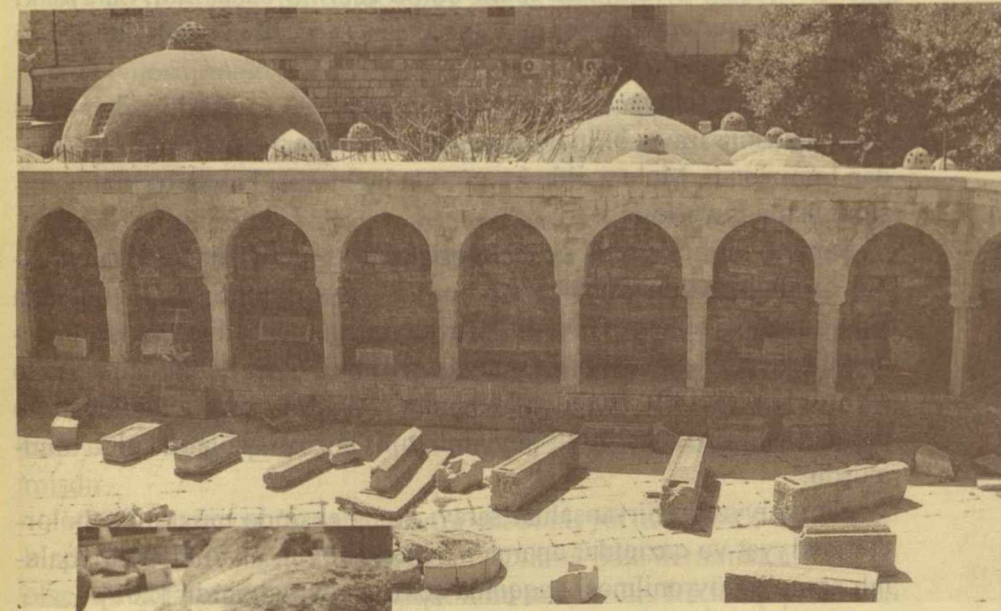

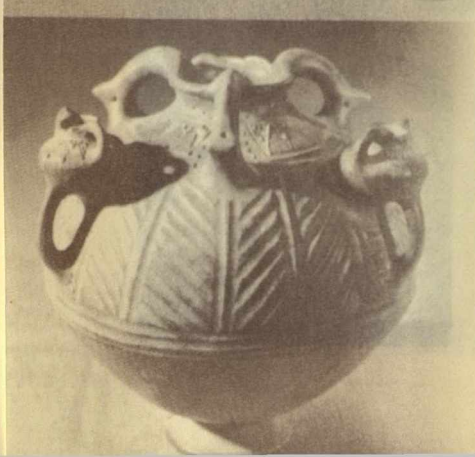
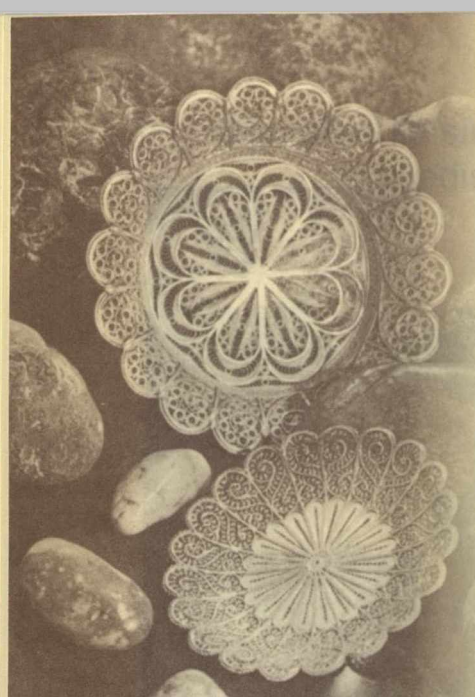
Qız qalası ilə sıratağlı abidənin arasında 1989-98-ci illərdə Bakı arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aşkar olunmuş hücrələr (otaqlar)

Sıratağlı abidənin müasir görünüşü

Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin qərarına əsasən, 1932-ci ildə Şirvanşahlar sarayında təmir-bərpa işlərinə başlandı. Saraydakı təmir işləri qurtarandan sonra Azərbaycan Tarix Muzeyi və Din Tarixi Muzeyi orada yerləşdirildi.

Həmin ilin sentyabrında aparılan arxeoloji və memarlığa dair axtarışlar zamanı sarayın birinci mərtəbəsinin otaqları torpaq və tullantılardan təmizləndi. Məlum oldu ki, sarayın bu hissəsi böyük qaya təbəqəsinin üstündə yerləşir.

Sarayın birinci mərtəbəsinin təmizlənməsi nəticəsində seladon qabın qırığı, kobaltla naxışlanmış boşqab və s. tapılmışdı. Tədqiqatçı V.N.Leviatov onların Çindən gətirildiyini güman edir. Bu isə o deməkdir ki, XIV-XV əsrlərdə sarayda qiymətli, nəfis qablardan istifadə edilirdi [202, s.110]. Buradan həmçinin XV-XVI əsrlərə aid kobalt və başqa rənglərlə naxışlanmış xeyli müxtəlif həcmli qablar da əldə olunmuşdu.

Ümumiyyətlə, Şirvanşahlar sarayı kompleksində müxtəlif sahələrdə kəşfiyyat və qazıntılar aparən V.N.Leviatovun əsərində Narınqalanın arxeoloji öyrənilməsi haqqında çoxlu məlumat vardır [202].

Tədqiqatçı İ.P.Şəblikinin 1939-cu ildə nəşr olunan "Bakıda Şirvanşahlar sarayı tarixinin qısa öçərki" kitabında da sarayda (otaqlarda, quyularda və s.) 1924-1938-ci illərdə aparılan təmizləmə və arxeoloji qazıntılar haqqında xeyli geniş məlumat vermişdir [252].

XX əsrin əvvəlində dövlət qədim abidələrin qeydiyyatı və mühafizəsi haqqında dekret imzalamış, hökumət qərarı ilə mədəni və tarixi abidələrin mühafizəsi məqsədi üçün komissiya təşkil olunmuşdu. Bütün abidələr, həmçinin İçərişəhər ərazisində yerləşən Şirvanşahlar sarayı kompleksi dövlət tərəfindən qeydiyyata alındı.

1920-ci ildən etibarən arxeoloji kəşfiyyat işləri ilə yanaşı, sarayın çoxəsrlik qatlarından təmizlənməsi və cüzi təmiri başlandı. Kəşfiyyat və bərpa işləri, təmizləmə işləri ilə birlikdə 1923, 1925-ci illərdə davam edilmişdi. Bu işlər Azərbaycan Dövlət Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən tarixi abidələrin mühafizəsi üzrə komissiyanın sədri Y.A.Paxomovun rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə aparılırdı. Aparılmış arxeoloji qazıntılar haqqında hesabatlarda o, 2-3 metr (verşok) dərinliyində təsadüfi göy kaşı qırıntılarından ibarət, üst təbəqəni tədqiq edir [227, s.6].

Divanxananın həyətindəki təsərrüfat quyularından birini təmizləyərkən şirli qabın fraqmentləri tapılmışdır. A.Paxomov yazır: "aşağıda, qara, yumşaq torpaqda nəinki şirli, həm də adi, əsasən ağ gildən hazırlanmış saxsı qab qırıntıları aşkar olundu... Toplanmış saxsı fraqmentlərindən bəzi əşyaları tam bərpa etmək mümkün oldu. Onlardan nazik divarlı, ayaqlı, çox incə formalı və çox zərif bişirilmiş gildən hazırlanmış saxsı vaza; bir sıra kiçik dairəvi şirli, gözəl naxışlı boşqab; bəzi sadə küpələr və çiraqlar xüsusilə diqqəti cəlb edir". I təbəqədən tapılmış qablardan biri XIV-XVI əsrlərə, o birisi isə XV əsrə aiddir. Oksidləşmiş pullar və adları çəkilən materiallar onları təqribən XV əsrə aid etməyə əsas verdi [227, s.3].

Quyudan yuxarıda, yer səthinin müxtəlif səviyyələrində, mavi kaşılarla qarışmış tikinti qatından və materiküstü təbəqədən tapılmış, sadə şirsiz və şirli keramikanın fraqmentlərinin stratiqrafik analizi göstərdi ki, alt qatın keramikası hələ Divanxananın tikintisindən daha əvvəl, lakin XV əsrdən gec olmamaq şərtilə buraya düşmüşdü.

Şirvanşahlar sarayı ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar haqqında E.A.Paxomovun hesabatları böyük əhəmiyyət daşıyır. O, orta əsrlər dövrünə aid Bakı keramikasına, mürəkkəb stratiqrafiyada dövrü müəyyənləşdirmək üçün zəruri olan maddi materiala böyük qiymət verir. Əfsus ki, divanxanadan tapılmış keramika qiymətli tarixi mənbə olsa da, elmi-tədqiqat obyektı olmadı, çünki bu maddi-mədəniyyət nümunəsi itmişdi [226, s.4].

Yaşayış binasının birinci mərtəbəsində iki quyunun təmizlənməsi nəticəsində, buradan seladon boşqabın fraqmentləri və kobaltla (göy rəngdə) boyanmış çini boşqab və kasaların hissələri tapılmışdı.

V.N.Leviatov XIV-XV əsrlərə aid olan bu qabların Çindən gətirildiyini söyləyir. Habelə, o bu qabların güman ki, yalnız sarayda istifadə olunduğunu xüsusi vurğulayır. Bundan başqa, XV-XVI əsrlərə aid kobalt yazılı, rəngli minalı, kiçik və orta ölçülü şirli saxsı qablar da tapılmışdır.

V.N.Leviatovun "Azərbaycanın mədəniyyət abidələri" adlı kitabında [207] Şirvanşahlar sarayından tapılmış Bakı keramikası, cüzi də olsa, ilk dəfə olaraq elmi-tədqiqat kimi araşdırılır. Bu tədqiqat nəinki çini qabları, həmçinin Azərbaycanda və İranda istehsal olunmuş ona bənzər saxsı qabları da sevən və qiymətləndirən Azərbaycan feodal zadəganlarının məişət zövqünü müəyyənləşdirmək üçün çox qiymətli. O, V.N.Leviatovun fikrincə, yuxarıda təsvir olunan saxsı kasalar üzərindəki bəzək nümunələri məhz çini qabların təsiri ilə yaranmışdı.

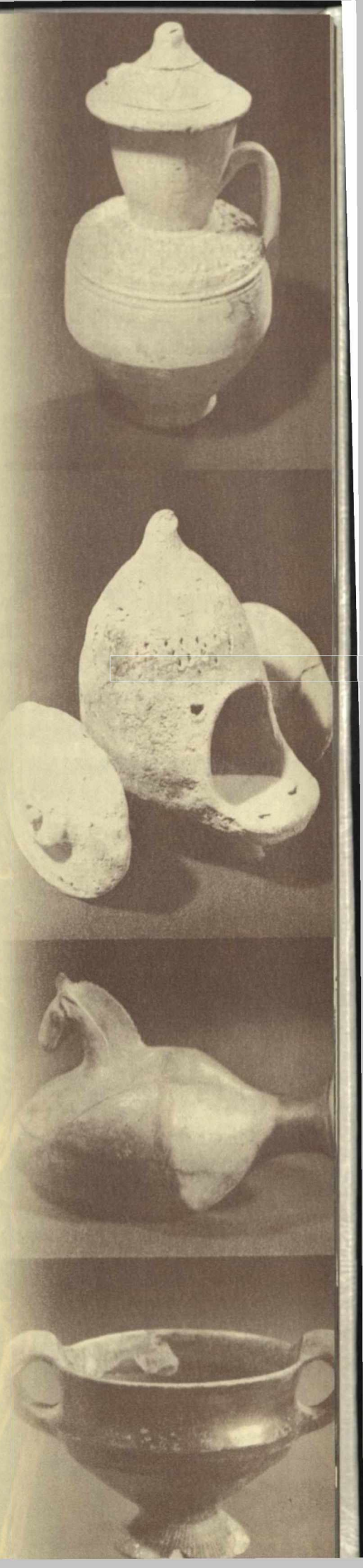
Bu işlər 1937-ci ildə davam etdirilmiş, 1939-cu ildə isə başa çatmışdır. Qazıntılardan tapılmış keramika haqqında İ.P.Şəblikin məlumat verir. O yazırdı ki, quyuları təmizləyərkən Azərbaycanın orta əsrlərə aid keramika fraqmentləri tapılmışdır. Bu fraqmentlər əsasında müxtəlif qablar – boşqablar, küpələr, kasalar bərpa olundu. Bəzi qablar naxışlı və şirli boyalıdır. İstehsal tarixinə görə daha köhnə və zərif işlənmiş qablar, məsələn ağ gildən hazırlanmış, üzəri isə göy mina ilə örtülmüşdü [252, s.20].

Yuxarıda sadalanan fraqmentlərin daha geniş təsvirini V.N.Leviatov vermişdi. Quyuların təmizlənməsi nəticəsində XIV, XV-XVIII, XIX əsrlərə aid Azərbaycan keramikasının fraqmentləri də aşkar olundu.

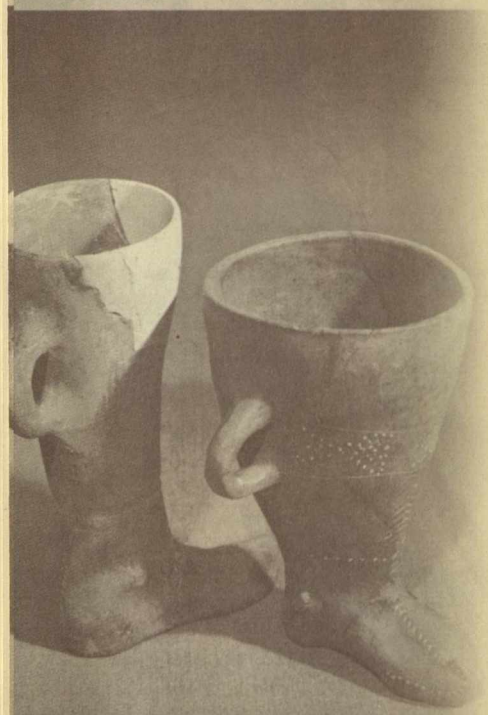
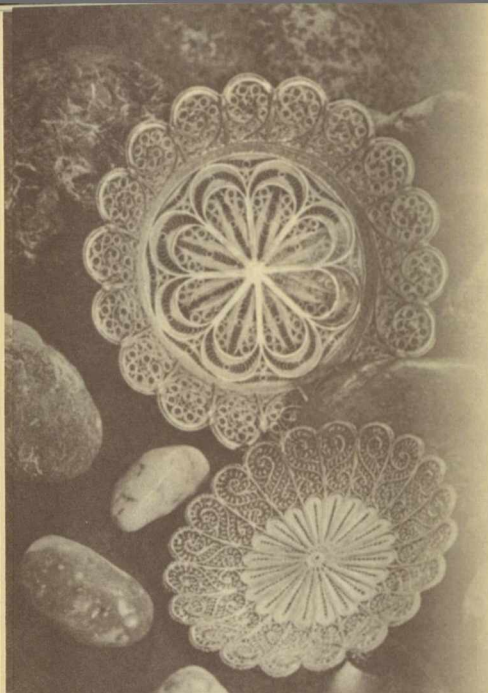
Daha sonra ağ gildən hazırlanmış, şəffaf mina altında kobalt yazılı kasanın tipini müəyyənləşdirmək üçün cəhd göstərilir. Qab (13№-li) quyunun yuxarı hissəsindən 2 m dərinlikdən tapılmış və "prorodos" adlandırılmışdı. Kasanın naxışı Ermitajda qorunan və XVII əsrə aid edilən qabların naxışları ilə müqayisə olunur [205, s.26].

Tapıntılar içərisində anqoblanmış, əsasən oymalarla bəzədilmiş və şəffaf yaşıl mina ilə şirlənmiş qablar xüsusi seçilir. Onlar Azərbaycanda yüz illərlə belə məmulatın istehsal ənənəsini əks etdirirlər. Lakin Azərbaycanın saxsı məmulatının kifayət qədər öyrənilməməsi, bu fraqmentlərin dövrünü müəyyənləşdirmək üçün çətinlik yaradır. Quyunun beşinci metrindən tapılan materiallar onları XV əsrə aid etməyə imkan verdi (Çin istehsalı olan seladon qaba əsasən). Onun diametri 40 sm, kənarları kələ-kötürdür, albalıya bənzəyən, lakin olduqca stiləşdirilmiş yarpaqlı relyef meyvələrlə bəzədilmişdi.

Dərinliyi 10 m olan (6№-li) quyuda çoxlu sayda şirsiz, hisli gil qazanların, küpələrin və kasaların fraqmentləri tapılmışdır. 7 m dərinlikdə Abşeronun boz-sarımtıl gilindən hazırlanmış 12 ədəd bütöv qab və

bu cür qabların qırıqları aşkar olunmuşdur. Bu nəbatı və həndəsi basma naxışlı mehtərelər, müxtəlif formalı çıraqlar və küpələrdir.

XV əsrə aid çini boşqab xüsusilə maraqlıdır. Onun üzərində kobaltla stiləşdirilmiş nəbatı motivli, boşqabın bütün sahəsini əhatə edən, qıvrılan nəhəng quyruqlu əjdaha təsvir olunub. Üzərində kobaltla yarpaqlı üzüm salxımı təsvir olunmuş boşqablardan birinin hissələri də çox maraqlıdır. 1938-39-cu illərdə cənub həyətin ərazisində arxeoloji qazıntılar aparıldı və XII-XIII əsrlərə aid keramika əldə olundu. Burada iki qab xüsusilə diqqəti cəlb etdi: onlardan birində ağ gildən hazırlanmış kasanın mərkəzində, əynində dəbdəbəli xallı (güman ki, parçanın öz naxışdır) xələt olan insan təsvir olunmuşdur; digərində anqoblanmış şirli kasanın üzərinə isə ağ fonda, sarmaşiq otlar arasında zebu təsviri həkk olunmuşdur. Kasanın bu tip naxışına Gəncə və Beyləqan şəhərlərinin saxsı məmulatında da rast gəlinir. "Şirvanşahlar sarayı tarixinə dair" adlı məqalədə Şərqə xas olan, geniş yayılmış naxış və bəzək texnikasına əsaslanan tapılmış saxsı materialının xüsusi analizi verilir.

İnkişaf etmiş feodalizm dövrünə aid Bakının şirli keramikası haqqında V.N.Leviatovun müharibədən sonrakı dövrdə yazdığı bir sıra elmi-tədqiqat məqalələrinin məzmunu keyfiyyət baxımından daha yenidir. Uzun illər ərzində Şirvanşahlar sarayı kompleksi ərazisində, həmçinin onun hüdudlarında aparılan arxeoloji qazıntılar, toplanmış saxsı materiallarının geniş tədqiqinə şərait yaratdı.

Xronoloji cəhətdən müəyyənləşdirilmiş fraqmentlər saxsının rənginə, həmçinin divarlarının, ayaq və ağız hissələrinin və s. quruluşunun konstruktiv elementlərinə görə maraqlı analizə məruz qalırlar.

1944-cü ildə Şirvanşahlar sarayı kompleksi ərazisində arxeoloji qazıntılar Azərbaycan tarix muzeyi tərəfindən davam etdirilmişdir. Dərviş türbəsinə yaxın 3 və 4 nömrəli sahələr hələ 1938-39-cu illərdə tədqiq olunmuş və buradan da müxtəlif şirli və şirsiz keramikanın fraqmentləri tapılmışdır. Bu qonur rəngli, bişirilmiş, səthi xeyli hislənməmiş qazanların diametri 30 sm, böyük dairə hissəsində maksimal diametri 36 sm, üfüqi qatlanmış kənarlarının eni 2 sm, hündürlükləri isə 18 sm idi.

1944-cü il qazıntıları daha bir neçə qrup saxsı məmulatını tədqiq etməyə imkan verdi. Onlar geniş xronoloji çərçivəni əhatə edir və istehsal texnologiyasında mütləq varisliyi təsdiqləyirdi. Belə ki, əksər fraqmentlər Gəncə və Örenqala həmdövr materialları ilə tamamilə eynidir.

1945-ci ildə Şirvanşahlar sarayı kompleksi ərazisində (V sahədə), 1946-cı ildə 26 nömrəli evin yaxınlığında qazıntı işləri aparıldı. Cümə məscidinin ərazisində, A.Zeynallı küçəsindəki sahədə aparılmış qazıntılar zamanı çoxlu sayda yeni saxsı nümunələri əldə edildi. Sonradan onlar elmi-tədqiqat işlərində öz əksini tapmışdı. Əsas məsələ ardıcılıqla yerləşən hər bir mədəni təbəqənin dövrünü müəyyənləşdirməkdir. Sahənin yerindən asılı olaraq, Bakının feodal dövrünə aid ərazisində onların ümumi qalınlığı 2,5 – 6 m arasındadır.

1946-cı ildə (VI sahədə), materiküstü təbəqədə, 3,5-4,5 m. dərinlikdə daha erkən dövrə – VIII-X əsrlərə aid çoxlu sayda keramika qırıqları aşkar olunmuşdur. Onlar Örenqala və qədim Gəncədən aşkar olunmuş monoxrom tipli fraqmentlərlə eyniyyət təşkil edir. Bəzi məmulatın fraqmentləri şəffaf, digərləri isə tam yaşıl mina ilə şirlənmiş-

dir. Onlar yaxşı bişirilmiş, anqob üzərində buruq şəkildə, incə oymalı fraqmentləri isə şəffaf, yaşıl-firuzəyi, minalıdır. Bu qablar dabanlıdır. Bakının feodal dövrü tarixini öyrənmək üçün VI sahədən tapılmış keramikanın ciddi təhlilindən sonra çıxarılan və aşağıda göstərilən nəticə vacibdir.

V.N.Leviatov yazır: "Beləliklə, bütün göstəricilərə əsasən, daha erkən şirli saxsı qabları XIII əsrə aid etmək olar. Demək lazımdır ki, təkcə VI sahədən tapılmış qırıqlar yox, həmçinin 1945-ci ildə V sahədə 6 m dərinlikdən (bu dərinlikdə XI-XII əsrlərə aid qırıqlara rast gəlinmədi) tapılmış gil qab qırıqları da VIII əsrə aiddir. VIII əsrə aid fraqmentlər artıq bir neçə dəfə tapıldığına görə, tam əminliklə belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Bakı təpəsinin zirvəsi XV əsrin əvvəlində, Şirvanşahlar sarayının tikildiyi yer artıq VIII əsrdə məskunlaşmışdır". VIII əsrə aid edilmiş fraqmentlərin çoxluğu isə, qabların təpənin zirvəsində yerləşən bu yaşayış yerinə satış üçün gətirildiyini söyləməyə əsas verir.

3.3. Şəhər ərazisində (Şəhristanda) qazıntılar

Bu bölümdə şəhər ərazisində uzun illər ərzində aşkarlanmış maraqlı abidələrdən söhbət açılır.

1983-cü ildə şəhərin şərq qala divarlarına yaxın bir məsafədə məqbərə qalığı aşkar edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, məqbərənin şərq və cənub tərəfləri vaxtilə burada zərgərlik fabrikinin tikilməsi ilə əlaqədar dağıdılmışdır. Məqbərənin döşəməsi, qərb tərəfinin divarları və ortada iri daş şəbəkə salamat qalmışdır. İki otaqdan ibarət olan bu abidə xeyli maraq doğurur. Düzbucaqlı formaya malik bu tikilinin şimal tərəfindəki kiçik otağının yerinə yaxşı yonulmuş hamar daş plitələr döşənməmişdir. Otağın şimal sərhəddində iki daşdan ibarət hörgü qalığı saxlanılmışdır. Məqbərənin orta hissəsində döşəməli otaqla dəfn yerinin arasına hörgü üstünə düzbucaqlı formalı iri daş plitə yanı üstə yerləşdirilmişdir. Onun üstünə isə kvadrat formada şəbəkə qoyulmuşdur. Simmetrik şəkildə işlənmiş bu şəbəkə beş və altıguşəli ulduzlardan, romb, dairə və fiqurlardan ibarətdir. Məqbərənin cənub tərəfində yerləşən düzbucaqlı formalı qəbir abidəsinin ətrafına divar hörülmüş və üzərinə yonulmuş daşlardan üzlük çəkilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, həmin sahə şimal və qərb tərəfdə yerləşən su qurğularının dağılması nəticəsində, su ilə dolduğundan öyrənmək mümkün olmadı.

Buradan qədim ərəb əlifbası ilə yazılmış daş kitabənin aşkar edilməsi ən qiymətli tapıntı kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun ölçüsü 0,86 x 0,27 m-dir. forması və üzərindəki yazının məzmununa görə onun məzar daşının bir parçası olduğu müəyyən edilmişdir. Bu yazılı daş, xatirə abidəsinin ikinci hissəsini təşkil edir.

Əhəng daşından yonulmuş prizmavari sarkofağın üst tərəfində "çiçəkli kufi" adlanan xətlə qabarıq tərzdə ərəbcə kitabə həkk olunmuşdur. Çiçəkli kufi xəttində hərflərin axırı sətrin yuxarisına qaldırılaraq "palmetta" yaradır. Bu isə memarlıqda və epigrafiyada xurma ağacı yarpaqlarına oxşar bəzək formasıdır.

Abidə forma etibarilə Bakıda-İçərişəhərdə tapılmış kufi yazılı məzar daşları içərisində təkdir. Bu abidəni formasına, kitabəsinin xəttinə və məqbərənin daşları arasından tapılan mis sikkənin təyinatına görə XI-XII əsrlərə aid etmək olar.

Diqqəti cəlb edən maraqlı məsələlərdən biri də tədqiq olunan sahədə qaya üzərində oyulmuş müxtəlif formalı çoxsaylı çalaların olmasıdır. Onların bəzilərinə uzun müddət od yandırıldığından içərisi yanıqdan qızarmışdır. Görünür bu çalalardan müxtəlif məişət məqsədi üçün istifadə olunmuşdu. Bu çalaların paralelləri Qobustandadır.

Məlum olduğu kimi, Qobustanda qayaüstü sahədə müxtəlif formalı çoxsaylı çalalar aşkar olunmuşdur. Böyükdaş dağındakı bir qaya üzərində 21 ədəd müxtəlif çala qeydə alınmışdır. Bütün bunlar Bakı tapıntılarının tarixini və çalaların yerinə yetirdikləri funksiyaları baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir [155].

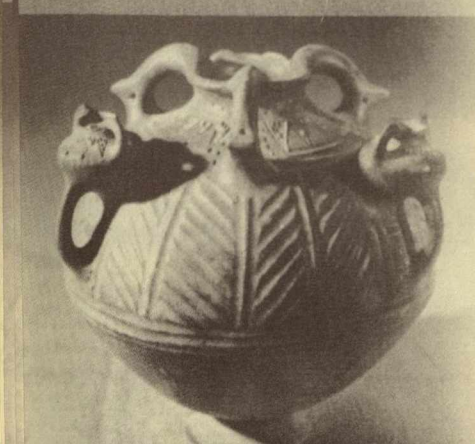
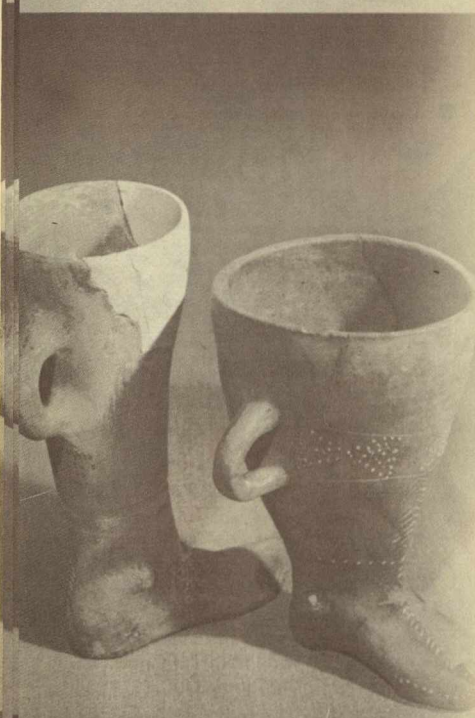
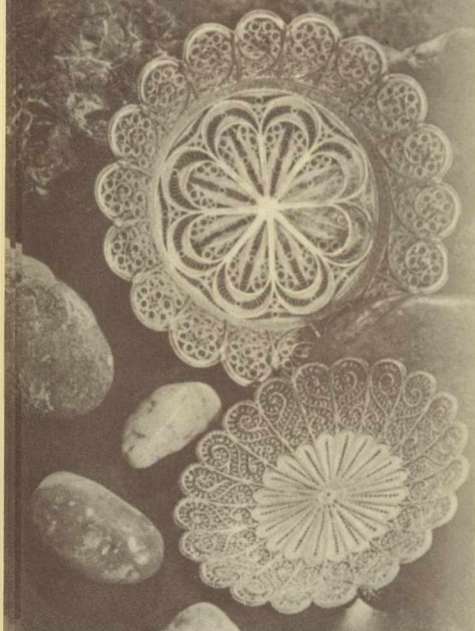
1984-cü ilin axtarışları nəticəsində ilk dəfə təsadüf edilən bu tikinti qalıqları şəhərin qədim memarlığını öyrənmək baxımından xüsusi maraq doğurmuşdu. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qazıntının qərb yarısını tutan bu abidə böyük bir kompleks təşkil edir. Onun bünövrəsi qayanın üstündə yerləşir. Tikintinin cənub yarısı vaxtilə abadlıq və yenidənqurma işləri ilə əlaqədar dağıdılmışdır. Onlar üzə yaxşı yonulmuş daşların arasına kirec qarışıqlı əhəng məhlulundan istifadə edilməklə böyük ustalıqla tikilmişdir. Onun 1,5-2 metr hündürlüyündə şərq-qərb istiqamətində uzanan şimal divarı monolit formada qalmışdır.

Kompleksin daha yaxşı qalmış şimal-şərq hissəsində qoşa məqbərə yerləşir. Çox maraqlıdır ki, bu otaqlar eyni formada və ölçüdə eyni tikinti üslubu, texnikası ilə hörülmüşlər. Düzbucaqlı formada tikilmiş və üstü tağla tamamlanan bu abidələrin diqqəti cəlb edən cəhəti onların şimal-cənub istiqamətində olmasıdır. Məqbərələrin İslam və xaçpərəstliyə aid abidələrindən inşa üslubu ilə (istiqamətinə görə) fərqlənməsi onları yeni tədqiqat obyektinə çevirir.

Məqbərənin cənub-şərq hissəsində, şərqə doğru açılan kiçik qapısı vardır. Maraqlı haldır ki, girişdə sol tərəfdə divara hörülmüş (üstbüst) bir cüt iri daşdan üstdəki parçalama yolu ilə çıxarılmış, altıda hamar daşın üzərindəki yazı isə zərbələrlə qəlpələmə vasitəsilə qoparılmışdır. Görünür məqbərə sonradan digər məqsəd üçün istifadə edilərkən onun üstündəki yazı da məhv edilmişdir. Məhz bu baxımdan göstərilən abidələrdə elmi araşdırmalar davam etməlidir. Şübhəsiz, burada aparılacaq geniş arxeoloji tədqiqatlar abidənin bərpa olunub gələcək nəsillərə çatdırılmasına şərait yaradacaqdır.

Böyük marağa səbəb olan abidələrdən biri də son orta əsrlərə aid olan aşkar olunmuş otaqdır. Onun qərb divarı məqbərənin şərq hörgüsünün yanı ilə, şimal-cənub istiqamətdə paralel tikilmişdir və özündən qədimə aid olan məqbərənin şərqə açılan qapısını örtmüşdür. 3,5x3 metr ölçüdə olan bu otağın divarları yaxşı yonulmuş əhəng daşlarından tikilmişdir. Döşəməsi hamar yonulmuş gözəl tava (plitə) daşlardan olan bu tikilinin maraqlı quruluşu vardır. Otağın içəridən qərb və şimal qərb divarları boyu

səki (eni və hündürlüyü 0,4 metr) tikilmişdir. Qərb divarının qarşısındakı barının cənub qurtaracağında diametri 25 x 25 sm, dərinliyi 15 sm olan, içəri oyulmuş düzbucaq formalı daşlar düzülmüşdür. Şərq divarında isə bir-birindən 1 metr aralı məsafədə oturacağı döşəmə səviyyəsində 35 x 35 sm ölçülü, hər biri kvadrat formalı, üstü tağla tamamlanan taxçalar tikilmişdir. Otağın divarları və səkinin üstü səliqə ilə qalın əhəng məhlulu ilə suvanmışdır. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri həmin otağın ortasında döşəmədə kvadrat formalı çalanın (45-45 sm ölçüdə) olmasıdır.

Onun dörd tərəfi 6 sm dərinliyində səki formada aşağı salınaraq, mərkəzi hissədə yarımşar şəkildə tamamlanır. Ortadakı yarımşar çalanın diametri 17x17 sm-dir. Çalanın ümumi dərinliyi 22 sm-dir. Tədqiqat zamanı çalanın yanından bir ədəd qara rəngdə, yastı daş aşkar olundu. Bu bir növ sitayiş yerlərində müalicə vasitəsi kimi istifadə olunan dini məzmunlu daşlara oxşayır [47, s.14].

Maraqlıdır ki, qərb divarının qarşısında tikilmiş səki ilə çala arasında, nisbətən divara yaxın məsafədə, döşəmənin üstündə 55x45 sm ölçüdə düzbucaqlı formalı qalın, hamar daş qoyulmuşdur. Ağır olduğundan daşı 2 nəfər güclə yerindən götürə bilirdi. İstiqaməti çalaya uyğun, üzbəüz qoyulan bu daşın üstündə oturmuş adam sanki çala ilə əlaqədar nə işləsə məşğul olmuşdu.

Otağın şimal divarında 0,9 sm ölçüdə qapı yeri müəyyən olunmuşdur. Onun cənub hörgüsünü aydınlaşdırarkən, döşəmə səviyyəsindən bir daş cərgəsi yuxarı (ortadakı çala istiqamətində) 1 metr enində digər qapı və ya pəncərə yeri də müəyyənləşdirildi. Bura bəlkə də taxça və ya ola bilsin cənub istiqamətinə görə mehrab yeridir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu otağın divarları və barısının üstü 1 sm qalınlığında əhəng təbəqəsi ilə suvanmışdır ki, bu da abidədən 15-20 metr cənubda aşkar edilmiş (1982-ci ildə) məqbərənin divarındakı əhəng suvaqla tam oxşardır [38, s.12].

Haqqında danışdığımız otağın döşəməsindən XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid xeyli saxsı məmulatı əldə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, döşəmənin üstündəki torpaq qum təbəqəsi ilə qatışıq idi. Onun içərisində çox sayda, müxtəlif ölçülü balıqqulağı tapılırdı. Bu isə abidənin XIII əsrdə Xəzərin suyunun qalxaraq, şəhərin cənub ətkələrini basdığı dövrdən əvvəllərə aid olduğunu göstərən əsas əlamətlərdən biridir.

Bakı arxeoloji ekspedisiyası 1991-ci ilin aprel ayında Qız qalasının yanındakı 28-ci qazıntı sahəsində arxeoloji qazıntıları davam etdirmişdir [52, s.82]. Tədqiqat zamanı Qız qalası ilə nalvari bürcün arasında, şimal-qərb istiqamətində inşa edilmiş divarın arxasında, küncdə 2,60 m. dərinliyə malik təsərrüfat quyusu (diametri 90 sm.) aşkar edilmişdir. Quyunun divarlarında rahat qalxıb – düşmək üçün oyuqlar vardır. O, qaya üzərində ovulmuşdur. Quyunun cənub yan divarı qalanın bünövrəsini təşkil edir.

I kvadratin qərb hissəsində, qazıntı səviyyəsindən 2,20 m. dərinlikdən başlayan qayada bir quyu açılmışdır. Girişdə diametri 2,25 m, dərinliyi 0,90 m-dir olan quyu aşağıya doğru getdikcə daralır. Bu quyu aşağıya doğru açılmaqla dairəvi şəkildə genişləndirilmişdir.

II kvadratda aşkar olunmuş otağın cənub-qərb hissəsində 2 m. dərinlikdə düzbucaqlı formaya malik, 1 x 0,5 m. ölçülü təsərrüfat quyusu üzə çıxarıldı. Quyunun dərinliyi 90 sm.-dir. Bu quyuların heç birindən maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilməmişdi.

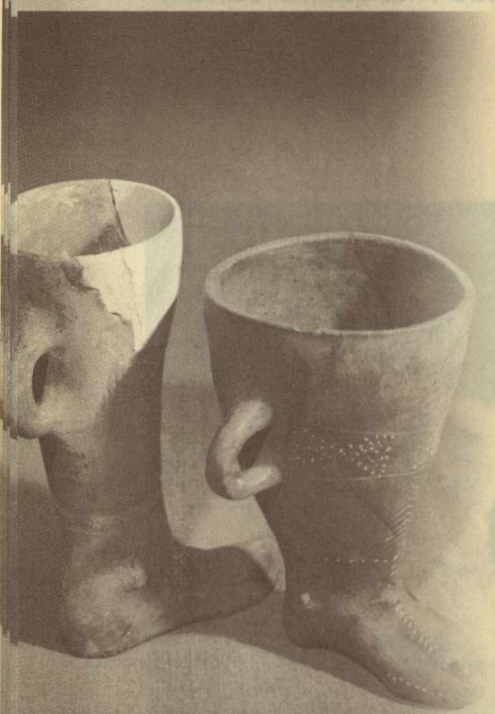
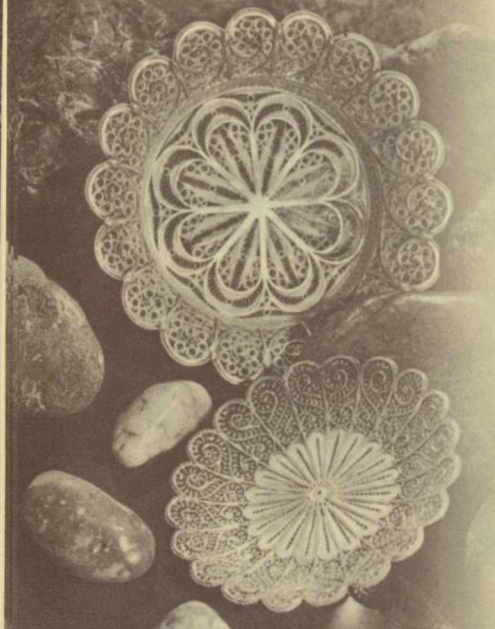

1997-ci il. M.Mansurov küçəsi 63-67.
Sökülmüş evin yerində XIX qazıntı sahəsi

1997-ci il. İncəsənət küçəsi 9.
Sökülmüş evin yerində XX qazıntı sahəsi

III kvadratdakı quyunun öyrənilməsi davam etdirilmiş və 2 m. dərinliyə qədər qazılmışdır. Bu quyuda da qalxıb-düşmək üçün oyuqlar açılmışdı.

Həmin kvadratın cənub-qərb küncündə 1,2 m. dərinlikdə daha bir təsərrüfat quyusu aşkar olundu. Onun diametri 90 sm., dərinliyinin isə 2,50 m. olduğu müəyyənləşdirildi.

Quyuda 2,2 – 2,5 m. dərinlikdə çoxlu miqdarda şirli və şirsiz saxsı məmulatı (XI-XII əsrlərə aid) tapıldı. Bunlar arasında kiçik dairəvi oturacağa malik, qalın divarlı, gili sarı rəngdə olan, həndəsi və nəbati ornamentlərlə zəngin naxışlanmış, cizma və qazma üsulu ilə işlənmiş və yaşıl şirli örtülmüş, ağzının kənarı yana qatlanmış irihəcmli dərin boşqab; ağzının qırağı sınımış sarı gildən bişirilmiş bardaq tipli qab; ağzının qırağı və qulpunun yuxarı hissəsi sınımış enli boğazlı sərnici tipli gil qab; xaricdən ağzının kənarı simmetrik olmayan, cizma-qazma yolu ilə çəkilmiş xətti olan gil qab; iri səhəng tipli qabın oturacağının parçaları; şirsiz saxsı qab oturacaqları; ağzının bir tərəfi qırılmış tayqulp tipli qab; gili sarı rəngdə bişirilmiş küp qırıqları qeydə alındı.

Bu qazıntı sahəsindən aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri arasında şirli və şirsiz saxsı məlumatlarının qırıqları üstünlük təşkil edir.

2003-cü ilin may ayında Bakı arxeoloji ekspedisiyası növbəti qazıntı və kəşfiyyat işləri apardı. Arxeoloji kəşfiyyatın əsas səbəbi tikinti-inşaat işləri ilə əlaqədar sökülən evlərin yerində qazılacaq özüllərdə aparılacaq torpaq işlərinə nəzarət etmək idi.

Nəzarət zamanı 1 dəyirman daşı, 2 təndir qalığı və xeyli miqdarda saxsı məmulatı qırıqları aşkar olundu. Üzə çıxan bəzi tikinti qalıqlarının XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə aid olub, vaxtilə yenidənqurma və abadlıq işləri ilə əlaqədar söküldüyü aşkar olundu.

Öyrəndiyimiz qazıntı sahəsindən aşkar olunan tikinti qalıqları və arxeoloji tapıntılar son orta əsrlərə aid olub, Bakıda memarlığın və sənətkarlığın, xüsusilə dulmuşluğun inkişaf səviyyəsindən zəngin məlumat verir.

Təndirlər. Orta əsrlər Bakısının əhalisinin məişətində ən çox yayılmış inşaat tikililəri sırasına çörək bişirmək üçün nəzərdə tutulan təndirləri də aid etmək olar.

Arxeoloji qazıntılar İçərişəhərin ərazisində orta əsrlər Bakı şəhərində çörək bişirilməsində istifadə edilən çoxlu sayda təndir aşkar etmişdir [184, s.58].

Təndirlərin əksəriyyətinin 2,5 sm-dən 3,5 sm-dək hissəsi ələnmiş narın qum qarışıqlı xüsusi seçilmiş sarı rəngli gildən suvaşlıq hörülmüşdür. Onların bünövrələrinin diametrləri 45-50 sm-dir. Bununla yanaşı, iri təndirlərə də rast gəlinir. Məsələn, Şirvanşahlar sarayının şərqi tərəfindəki XIV-XV əsrlər təbəqəsindən bünövrəsinin diametri 1,5 m olan təndir aşkar edilmişdi. İçərişəhər ərazisində bu ölçüdə təndirə ilk dəfə idi ki, rast gəlinirdi. Təndirin ətrafında daşla döşənmiş böyük düz meydança salınmışdı. Bundan əlavə, təndir badla haşiyələnmişdi. Təndir ətrafı bad təndirin divarının bayır tərəfindən daş və ya kərpiclə, gil palçıq ilə 20 sm-dək qalınlığında (işin rahatlığı və yangından qorunmaq məqsədilə) inşa edilmişdir [260, s.29].

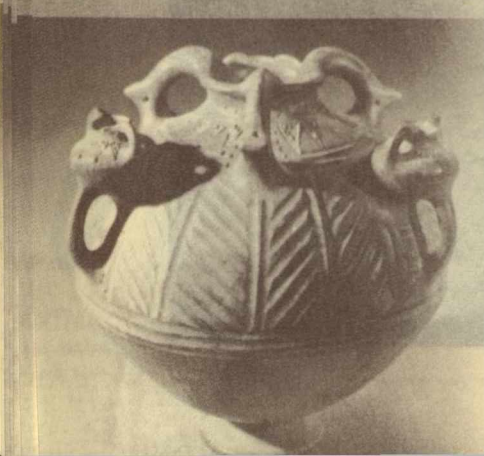
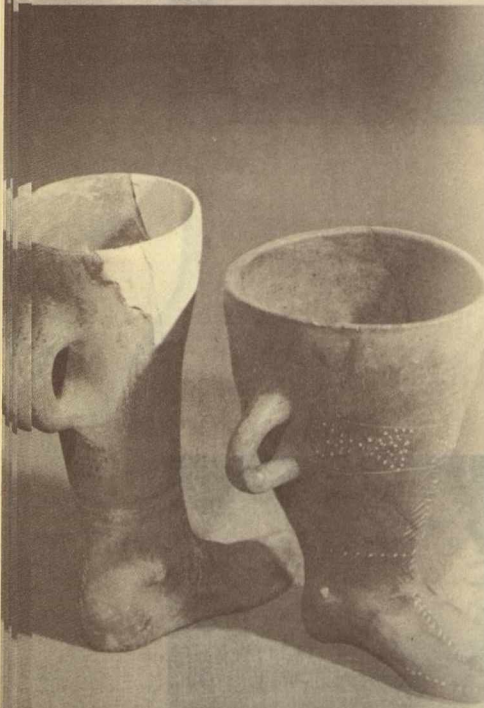
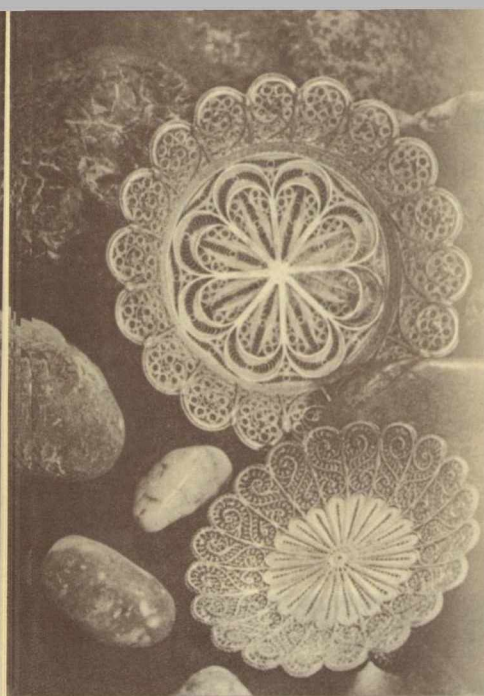
Bütöv şümal divarlı təndirlərdən əlavə, başqa konstruksiyalı təndirlərə də rast gəlinir. Onlar ayrı-ayrı gil hörmələrdən, uzununa, dəyirmi və bir tərəfi azacıq yastılanmış gil dürməklərdən qurulmuşdur. Belə

2003-cü il. İndiki Polşa səfirliyinin ərazisi. XXXIII qazıntı sahəsi

1997-98-ci illər.
M.Maqomayev 53-55.
Tağvarı otaqların görünüşü

təndirlər bir qayda olaraq hər biri 20-25 sm olan gil dürməklərdən hörülmüş və bir-biri ilə gil palçıqla yapışdırılmışdır. Dürməklərin yasılanmış hissəsi iç tərəfə qoyulmuşdur. İçəri tərəfdən üzlük səliqə ilə hamarlanmışdır. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, hələ divarları bişməmiş gil dürməkdən hörülmüş təndirin çiy hörgüsünü uçurmamaq və ya zədələməmək məqsədilə, usta hündürlüyü 0,6-0,7 m olan belə təndirin aşağı hissəsini onun içərisinə girərək, yuxarı hissəsini isə bayırda qurur.

İçərişəhər ərazisində daxilinə (bişməzdən əvvəl) düz paralel və dalğavari batıq xətlər çəkilən 2 təndir tapılmışdır. Onlardan biri XII əsr təbəqəsində idi. Bu batıq xətlər əsasən çiy xəminin təndirin dik divarında saxlanılmasına kömək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla yanaşı, batıq xətlər etnoqrafik məlumatlara əsasən çörəyin alt tərəfini bəzəyirdi, üst tərəfi isə əl ilə naxışlanırdı.

Azərbaycan ərazisində divarları enli lentvari zolaqlardan qurşaq şəklində, üst-üstə qoyulmuş və gil palçıqla suvanmış təndirlərə də rast gəlinir. Bu təndirlərin oturacağı enli olur və yuxarıya qalxdıqca kəsilmiş konus kimi tədricən yığılır.

Çöpün, odunun yaxşı yanması, təndirin bütün divarlarını eyni dərəcədə qızdırması üçün təndirlərin aşağı tərəfindən kənarına, 6-8 sm diametrdə dəyirmi deşikdən ibarət olan küflə-nəfəslik qoyulmuşdur. Marafıdır ki, İçərişəhər təndirlərinin küfləsi cənub-qərbə dəniz küləklərinin daim əsdiyi tərəfə yönəldilmişdir [184, s.57].

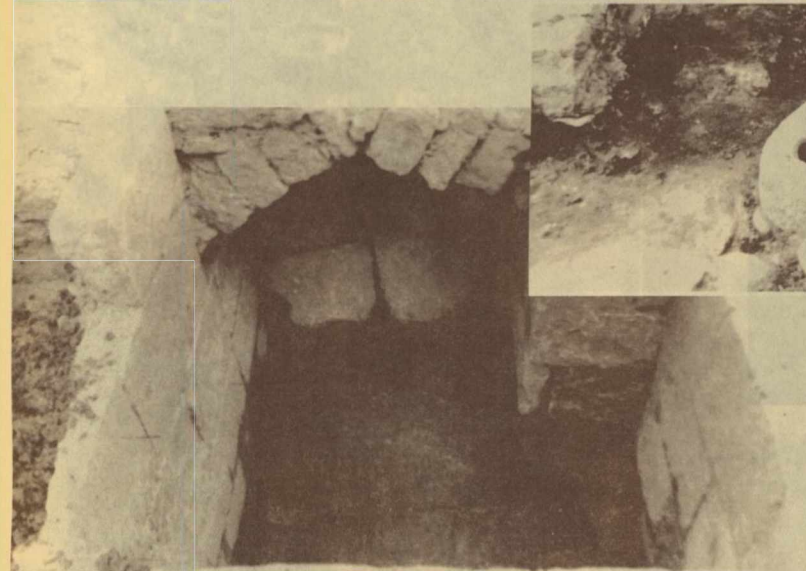
Bəzən xırda bir sahədən 1,5 x 1,5 m, 2x2 m ölçülü ərazidə müxtəlif dövrlərdə inşa edilmiş 5-6 təndir yığına rast gəlinir. Onların bu cür yaxın yerləşməsi hamısının eyni vaxtda istifadə olunmasını mümkünsüz edir. Bu halda görünür təndirin xarab olduğu dövrdə onun yerində və ya yaxınlığında yenisini inşa etmişlər. Bu sayaq təndirxanalarda bişirilmiş çörəyi bazarlarda satırmışlar.

3.4. Qala divarından kənarda (Rəbaddə) qazıntıları

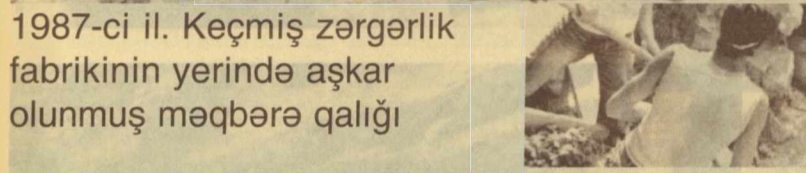
Qədim Bakının sənətkarlar məhəlləsi. Yazılı mənbələrdə Bakının üç qala divarının olması haqqında məlumat verilsə də, hazırda şəhərin iki qala divarı (Narınqala və Şəhristanın divarı) qalmaqdadır. Üçüncü çöl qala divarının harada yerləşməsinə dair Hüseynqulu Sarabskinin "Köhnə Bakı" kitabındakı məlumat bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır: "Babamdan eşitdiyimə görə, vaxtilə bu (çöl) hasar ikiqat olub... Sonra bu hasarın bir hissəsi sökülüb dağıdılmış, yalnız içəri hasar saxlanılmışdır. Hazırda Azneftin binasından başlayaraq dəniz qırağınaqədər bütün tikililər həmin ikinci hasarın yerində salınmışdır" [105, s.119].

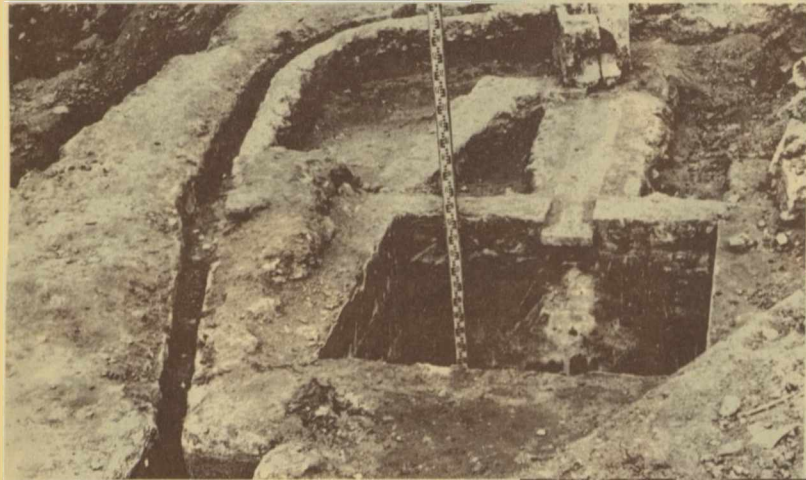
1986-cı il. Bakı xanları evinin heyətindəki qazıntı sahəsindən görünüş

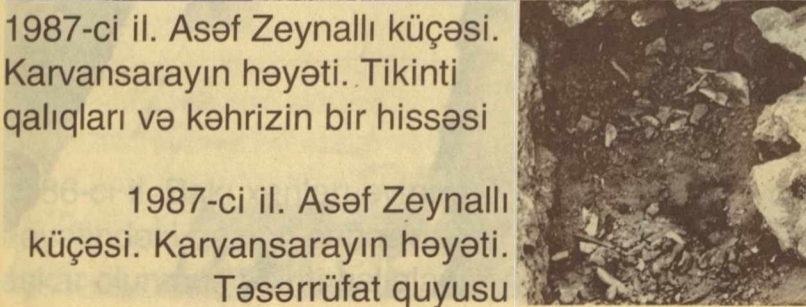
1989-cu il. Qız qalasının şimal-şərq hissəsindən aşkar olunmuş qurban daşı

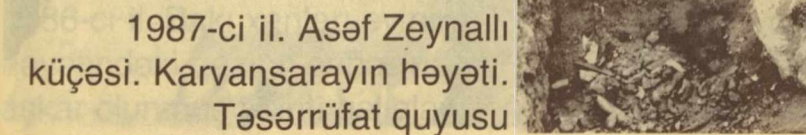
1987-ci il. Keçmiş zərgərlik fabrikinin yerində aşkar olunmuş məqbərə qalığı

1986-cı il. Bakı xanları evinin heyətindəki qazıntı zamanı aşkar olunmuş küp

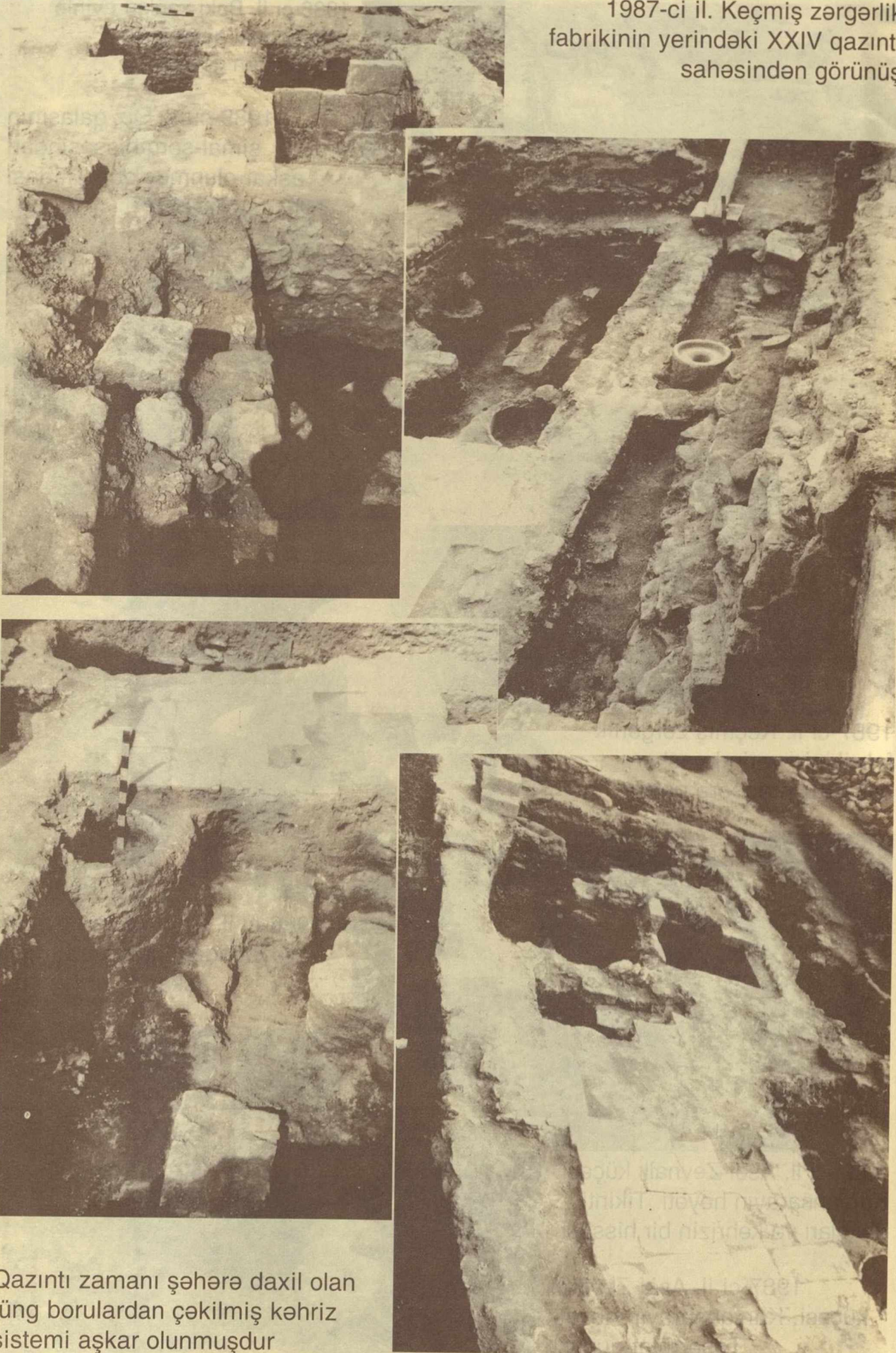
1987-ci il. Asəf Zeynallı küçəsi. Karvansarayın heyəti. Tikinti qalıqları və kəhrizin bir hissəsi

1987-ci il. Asəf Zeynallı küçəsi. Karvansarayın heyəti. Təsərrüfat quyusu

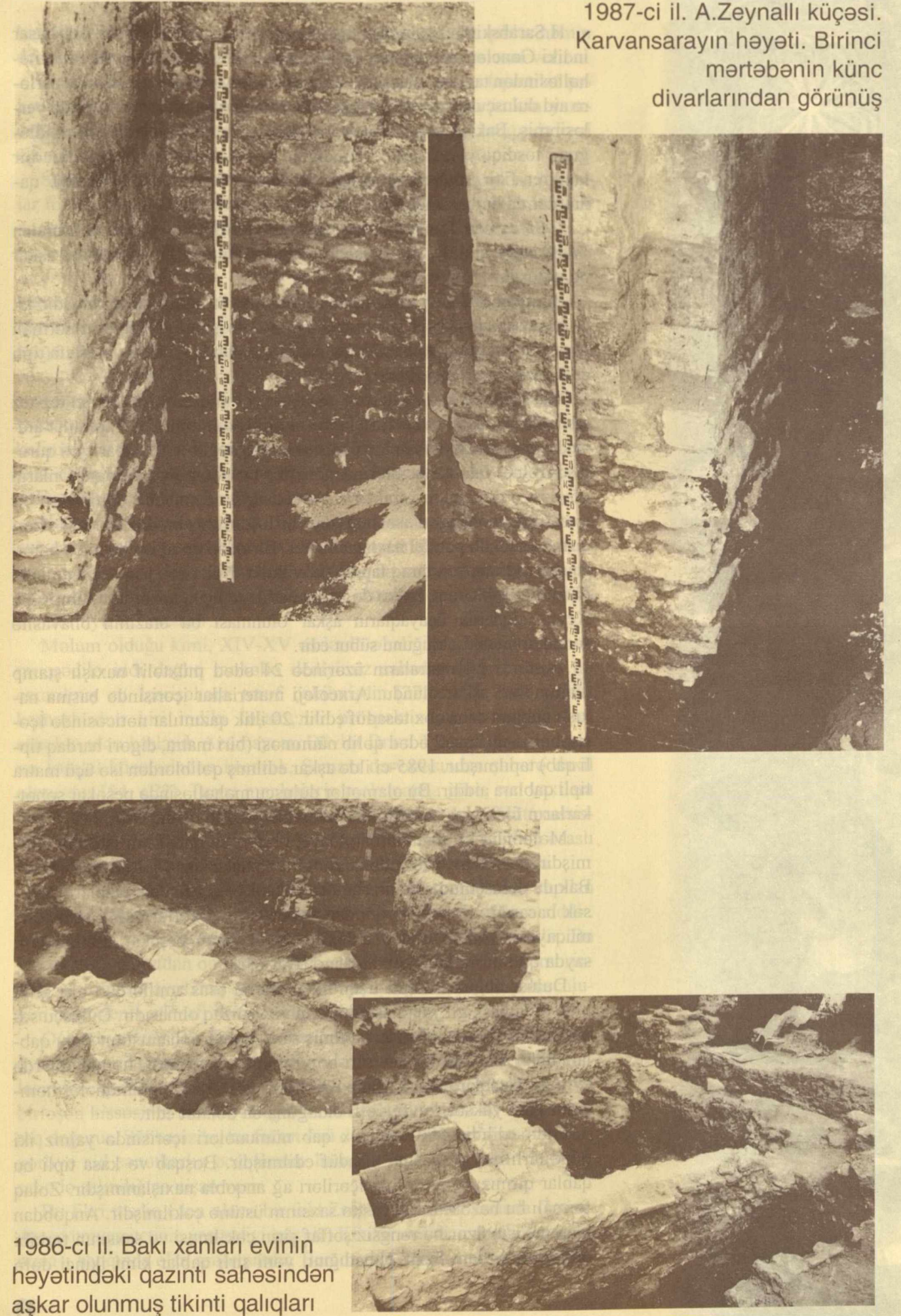

1987-ci il. Keçmiş zərgərlik
fabrikinin yerindəki XXIV qazıntı
sahəsindən görünüş

Qazıntı zamanı şəhərə daxil olan
tüng borulardan çəkilmiş kəhriz
sistemi aşkar olunmuşdur

1987-ci il. A.Zeynallı küçəsi.
Karvansarayın həyəti. Birinci
mərtəbənin künc
divarlarından görünüş

1986-cı il. Bakı xanları evinin
həyətindəki qazıntı sahəsindən
aşkar olunmuş tikinti qalıqları

H.Sarabskinin məlumatı əgər həqiqətdirsə, onda ikinci daş hasar indiki Gənclər meydanında yerləşibmiş [105, s.121]. Sənətkarlar məhəlləsindən tapılan materiallar da onu deməyə əsas verir ki, orta əsrlərə aid dulusçular məhəlləsi məhz elə həmin qala divarının yerində yerləşibmiş. Bakıda sənətkarlara aid dulusçu məhəllələrinin mövcudluğunu təsdiqləyən mənbə olmadığından indiyədək bu barədə heç bir konkret fikir söylənilməmişdir. İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar da bu baxımdan heç bir nəticə verməmişdi.

1985-ci ildə İçərişəhərin şimal-şərq tərəfində, qala divarlarından 70-80 metr aralıda, çöl hissədə şəhərin sənətkarlar məhəlləsi aşkar olunmuşdur [164, s.50].

Buradan 500-dən artıq maddi-mədəniyyət qalıqları tapılmışdır ki, onların əsas hissəsini şəhər əhalisinin çox işlətdiyi müxtəlif formalı saxsı qablar, çıraqlar, küp, səhəng, bardaqlar, gülabdan, matra və aftafa tipli qab nümunələri təşkil edir.

Materialların içərisində şəhərdəki arxeoloji qazıntılar zamanı tez-tez rast gəldiyimiz gil qazan qırıqlarına təsadüf edilməmişdir. Tapıntılar arasında çıraqlar, matra və küplər xüsusilə maraqlıdır. Çıraqlar eyni quruluşda olub yalnız həcmə görə bir-birindən fərqlənirlər. Onların gövdəsi o dövr üçün xarakterik olan basıq şar formalıdır. Qulpunun bir tərəfi çiyninə, digəri isə boğazına birləşdirilmişdir. Bəzilərinin üzəri cızma üsulu ilə paralel naxışlanmışdır. Bir ədəd çıraqlar isə həcmcə hamısından (30-dan çox çıraqlar tapılıb) böyükdür. Daha çox işıq saçmaq üçün düzəldilmiş bu çıraqlar bəlkə də ictimai istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdu. Xeyli miqdarda üçayaqların aşkar olunması bu ərazinin bilavasitə sənətkarlara aid olduğunu sübut edir.

Tapılmış gil matraların üzərində 24 ədəd müxtəlif naxışlı ştamplı nümunələri aşkar olundu. Arxeoloji materiallar içərisində basma naxışlı qablara daha çox təsadüf edilir. 20 illik qazıntılar nəticəsində İçərişəhərdən yalnız 2 ədəd qəlib nümunəsi (biri matra, digəri bardaqlar tipli qab) tapılmışdır. 1985-ci ildə aşkar edilmiş qəliblərdən isə üçü matra tipli qablara aiddir. Bu əlamətlər dulusçu məhəlləsində peşəkar sənətkarların fəaliyyət göstərdiklərini aydın şəkildə təsdiq edir.

Məlumdur ki, matralardan maye, əsasən su qabı kimi istifadə edilmişdir. Matralar üzərindəki zəngin naxışlar isə XII-XIII əsrlərdə Bakıda dulusçuluq sənətkarlığının yüksək inkişafından, ustaların yüksək bacarığı və incə zövqündən xəbər verir. Üzərlərindəki ştampları müqayisə etdikdə nəticə etibarilə naxış vuran peşəkar ustanın çox sayda qəlibləri olduğu aydınlaşır [164, s.53].

Dulusçuluğun inkişafı üçün təkan verən əsas amillərdən biri gilin əldə olunması, gil yataqlarının yaxın və ya uzaq olmasıdır. Dulusçu sənətkarlara aid məhəllədən tapılmış saxsı qabların hamısının Bakı qabları üçün xarakterik olan sarı-boz rəngdə bişirilməsi, həmin dövrdə eyni gil yataqlarından istifadə edildiyini göstərir. Bu nümunələr həmçinin gilin yüksək keyfiyyətli olduğuna da dəlalət edir.

Əldə edilmiş 500-dən çox qab nümunələri içərisində yalnız iki ədəd şirli qab parçasına təsadüf edilmişdir. Boşqab və kasa tipli bu qablar qırmızı rəngli olub, içəriləri ağ anqobla naxışlanmışdır. Zolaqlı formalı bu bəzəklər bilavasitə saxsının üstünə çəkilmişdir. Anqobdan olan naxışın üzərinə rəngsiz şəffaf şirin çəkilməsi və saxsının tərkibi onların hələ tam hazır olmadığını, yəni şirli qablar kimi ikinci dəfə

bişirilmədiyini təsdiq edir. IX əsrə aid anqob naxışlı bu qablar həmin dövrdən buranın dulusçu məhəlləsi olduğunu söyləməyə əsas verir.

Beləliklə, sənətkarlar məhəlləsindən əldə olunan bu tapıntılar şəhərdə həmin sənətin daha dərinlən tədqiq edilməsinə imkan yaradacaq və Bakı dulusçularının sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında yeni elmi dəlillər verəcəkdir.

Sənətkarlar məhəlləsinin su təchizatı. Bakının orta əsr sənətkarlar məhəlləsinin burada yerləşməsinə tam təsdiq edən faktlardan biri də bura çəkilən su kanallarının aşkar edilməsidir. Şəhərin M.Əzizbəyov küçəsi ilə Ə.Qarayev küçələrinin kəsişdiyi yerdə, Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin şimal-qərbində və Ə.Qarayev küçəsi ilə İstiqlal küçəsi arasındakı ərazisində yenidənqurma işləri aparılarkən orijinal su yolları üzə çıxmışdır. Həmin su xətləri iki istiqamətdə davam edərək, biri Hüsü Hacıyev küçəsindən başlayıb Nizami Gəncəvinin heykəlinin yanından Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi binasının şimal tərəfinə (Ə.Qarayev küçəsi ilə M.Əzizbəyov küçələrinin kəsişdiyi yerə) uzanır. İkincisi isə Nizami Gəncəvinin heykəlinin yanından keçib muzeyin cənub divarlarına tərəf (İstiqlal küçəsinə doğru) istiqamət götürür [49, s.21]. Məhz ikinci su yolu birbaşa dulusçuların məhəlləsinə doğru axır.

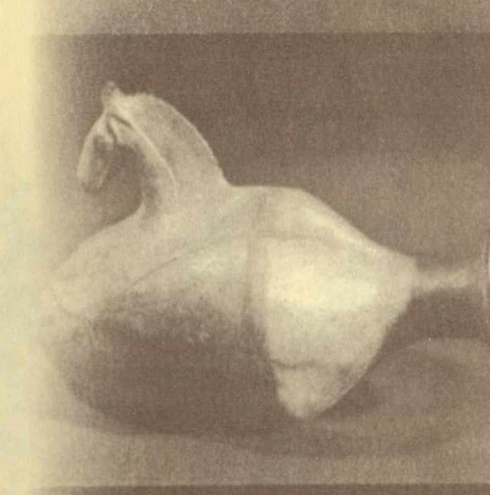
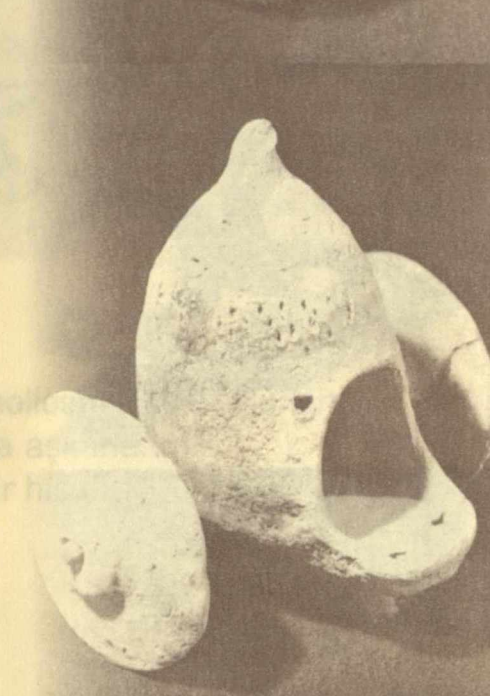
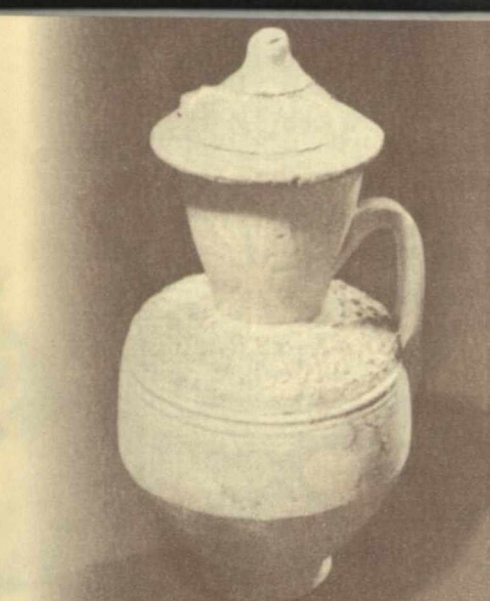
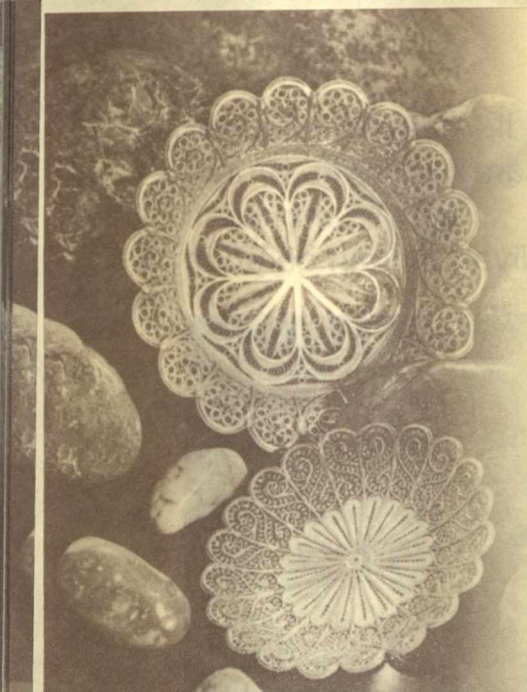
Hamar daşlardan səliqə ilə tikilmiş yeraltı su yolları qərbdən cənub-şərqə doğru uzanır. Kanalı üstü 7 sm qalınlığında düzbucaqlı formalı, hamar tava daşlarla örtülmüşdür. Hər iki xəttin içərisi ilə indi də təmiz su axır. 1,2 metr dərinlikdə aşkar olunmuş su yolunun eni 0,6, hündürlüyü 0,7 metrdir.

Məlum olduğu kimi, XIV-XV əsrlərdə əhalini su ilə təchiz etmək məqsədilə indi dağlıq məhəllə dediyimiz sahədən kəhriz üsulu ilə çıxarılmış su İçərişəhərə tərəf çəkilmişdir [27, s.12]. Belə yeraltı kəmərlərdən biri indiki İnşaatçılar prospektindən və onun ətraf sahələrindən başlayıb Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı, Hüsü Hacıyev və İstiqlal küçələrindən keçərək, Şamaxı darvazasından şəhərə daxil olmuşdur [54, s.22]. Tarixi mənbələrin məlumatına görə, son vaxtlara qədər bu su xətti Hüseynqulu xan su kəməri adlandırılırdı. Mütəxəssislərin fikrincə, xanlıqlar dövründə su yolu həmin şəxs tərəfindən əsaslı təmir etdirildiyi üçün sonralar kəmərin adı ilə adlandırılmışdır.

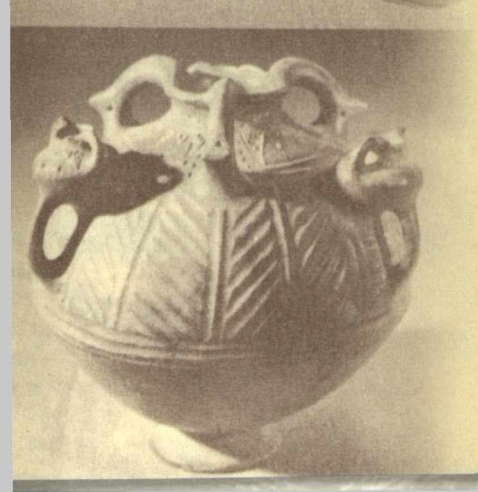
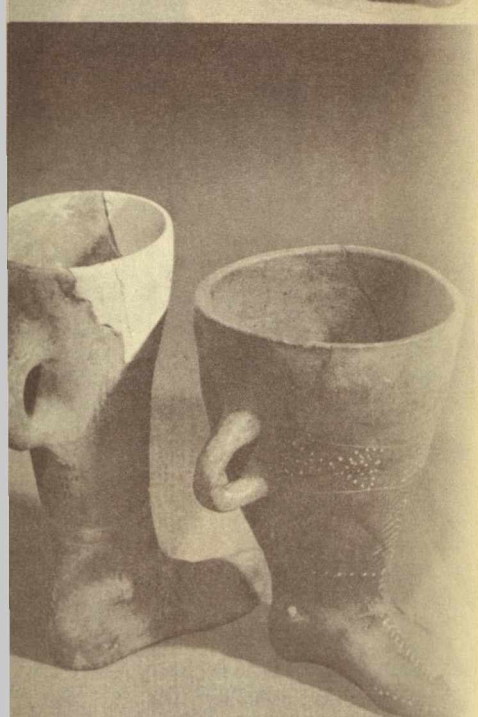
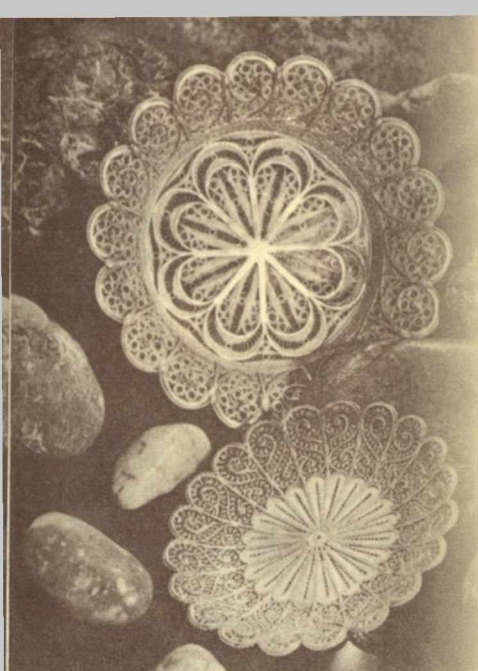
Qeyd edildiyi kimi, dulusçu sənətkarlara aid məhəllədən tapılan saxsı məmulatı və istehsalat tullantıları əsasən XII-XIII əsrlərə aiddir. Lakin yeni aşkar olunan su kəməri XIV-XV əsrlərdə çəkilmişdir. Bu isə məntiqi cəhətdən onu söyləməyə əsas verir ki, həmin su kəmərinə su yolunun ayrılaraq buraya çəkilməsi yəqin ki, orada dulusçuluğun daha geniş inkişafı ilə əlaqədar olmuşdu.

Qala divarlarından kənarda yerləşən müxtəlif sənət sahələrinin öyrənilməsi baxımından bəhs etdiyimiz dulusçu sənətkarların məhəlləsindən qərbdə, Hüsü Hacıyev küçəsinin İstiqlaliyyət küçəsi ilə birləşən hissəsinin indi də Zərgər palanı adlandırılması da xüsusi maraqlıdır. Şübhəsiz ki, bu faktın özü də şəhərin metalışləməyə, zərgərliyə aid sənətkarlıq ocaqlarının həm də su xəttinə yaxın olan bir sahədə salındığına nişan verir.

Bu fikri təsdiq edən əlavə bir fakt Zərgər palanının yanında (İqtisadiyyat universitetinin yerləşdiyi sahədə) Kömür meydanı deyilən bazarın olması haqqında olan məlumatdır. Burada dağ kəndlərindən, hətta Na-

vahidan kəl arabalarında dövələrə gətirilən taxıl, kömür və s. satılmış. Köhnə Bakı kitabında İçərişəhərin darvazalarından birinin məhz burada olduğu, sonralar həmin ərazidə məktəb tikilərkən darvazanın bağlandığını qeyd edilməsi də maraqlı faktlardır [105, s.118].

Məlumdur ki, metalşləmədə əsas yanacaq vasitəsi ağac kömürüdür. Ona görə də deyə bilərik ki, metalşləməyə aid sənət sahələrinin yerləşdiyi ehtimal olunan sahənin "kömür meydanının" yaxınlığında olması həmin sənət ocaqlarının fəaliyyətindən xəbər verir.

Bakıdan arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan çoxlu metal məmulatı – əmək alətləri, silahlar və bəzək əşyaları da dediklərimizi bir daha təsdiqləyir.

Beləliklə, haqqında danışdığımız sənət sahələri həqiqətən qala divarlarından kənarda, rabadda su təchizatı cəhətdən əlverişli bir sahədə salınmışdı.

3.5. Son illər İçərişəhərdə aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri

Son zamanlar İçərişəhərdə aparılan plansız qazıntı işləri şəhərin abu-havasını xeyli dəyişirdi. Belə ki, köhnə, zədələnmiş, uçub dağılan evlərin yerində, səriştəsiz insanlar tərəfindən icazəsiz (şəhər icra aparatından qərar almadan) torpaq işləri aparılırdı. Bir tərəfdən də özəlləşdirilib alınan ərazilərdə, inşa olunacaq yeni tikintilərin yerində qazılan özüllər, arxeoloji mədəni təbəqəni dağıtmışdı. Arxeoloqlar böyük çətinliklə üz-ləşərək, torpaq işlərinə nəzarəti bu günə qədər də davam etdirirlər.

Ulu öndərimiz H.Ə.Əliyevin 2002-ci ildə İçərişəhər haqqında imzaladığı "İçərişəhərin qorunması və öyrənilməsi barədə" tarixi sərəncamından sonra yeni tikintilərin inşası dayandırıldı. Sərəncamda H.Ə.Əliyev demişdir: "Xalqımızın olduqca zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrini və mənəvi dəyərlərini təcəssüm etdirən İçərişəhər tarixi-memarlıq qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı yaranan vəziyyət təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsini tələb edir. İçərişəhərin UNESCO-nun "Dünya İrs Siyahısı"na salınması da üzərimizə daha böyük vəzifə və ciddi məsuliyyət qoyur". Sərəncamda İçərişəhərdə yeni binaların inşa edilməsinin uzun əsrlər boyu formalaşan bir çox arxeoloji abidələrin məhv olmasına gətirib çıxardığı bildirilir. İçərişəhər qoruğunun Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti, dünya sivilizasiyası üçün əhəmiyyətini nəzərə alan ümummilli liderimiz Heydər Əliyev onun qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün təcili tədbirlər görülməsinin vacibliyini vurğulayıb.

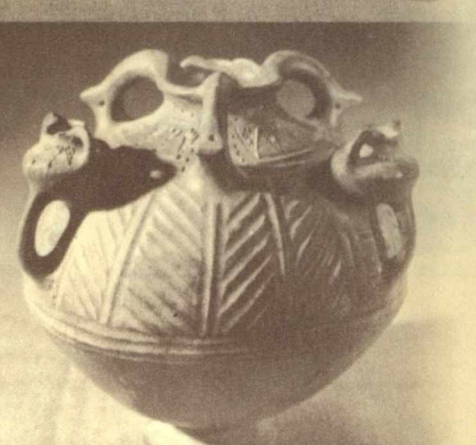
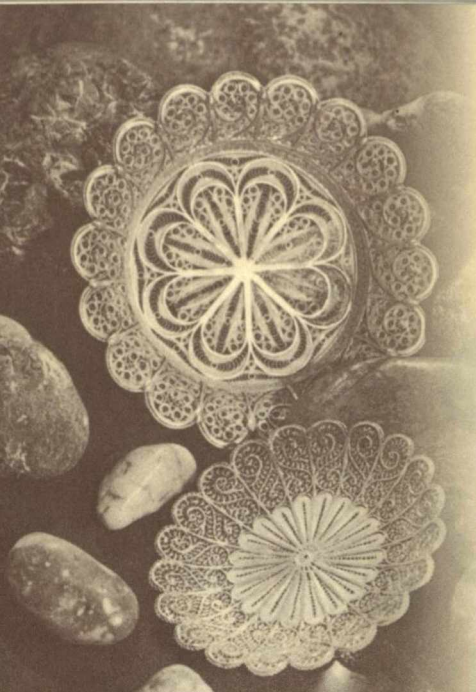
İçərişəhərdə son illər ərzində planlı arxeoloji qazıntılar əsasən Məhəmməd məscidinin 1 mərtəbəsində, Qız qalasının ətrafında, keçmiş zərgərlik fabrikinin ərazisində, Bakı xanlarının evinin və tədricən bərpa işləri ilə əlaqədar sökülən evlərin yerində aparılmışdı.

1985-ci ildə Qala divarlarından kənarda (sənətkarlar məhəlləsi ehtimal olunan yer) Ədəbiyyat muzeyinin yanından külli miqdarda aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri çıxarlarının bir hissəsi

Neçə müddətdir ki, qala divarları ərazisində planlı şəkildə arxeoloji qazıntılar aparılmır. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri vardır. Əsas səbəblərdən biri stasionar tərkibli arxeoloji ekspedisiyanın fəaliyyətsizliyidir. İkincisi, ekspedisiyanın normal fəaliyyəti üçün lazımi maliyyə vəsaitinin olmamasıdır. Üçüncüsü, son zamanlar arxeologiya elmində durğunluq və bu sahədə yetərli, savadlı, səriştəli kadrların hazırlanmamasıdır. Bundan savayı qala divarları içində olan ərazinin 3/1 hissəsinin tarixi dəyəri araşdırılmadan səlahiyyətli orqanlar tərəfindən satılmasıdır. Satılmış ərazilərdə İçərişəhərin qədim ruhuna uyğun olmayan hundurmərtəbəli binalar ucaldılmışdır. Məhz bu tip evlərin inşası ilə əlaqədar qazılan özüllər, son vaxtlar arxeoloqların iş yeri olmuşdur. Bu zaman, sadəcə, müşahidəçi qismində iştirakçı olan arxeoloqun hansı çətinliklərlə qarşılaşdığını anlamaq o qədər də çətin deyil. Lakin bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, kəşfiyyat işləri zamanı ekspedisiya üzvləri göstərilən müddət ərzində yeni tikinti ilə əlaqədar qazılacaq özüllərdə aparılan torpaq işlərinə nəzarət etmişlər. Bu kəşfiyyat işləri zamanı küllü miqdarda maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Bunlar keramika-dulus məmulatlarından, daş kirkirə, antik gümüş və mis sikkələr, inşaat keramikası və s. materiallardan ibarətdir.

Növbəti kəşfiyyat-müşahidə işləri 2003-cü ilin may ayında İçərişəhərdəki yaşıl apteklə üzbəüz, Britaniya şurasının qarşısındakı I qəsr döngəsi 1-3 sayılı, kiçik Qala küçəsi 4/6 sayılı və A.Zeynallı küçəsi 4-5 sayılı ünvanlarında yerləşən böyük yaşayış binasının sökülməsi ilə əlaqədar açılan ərazidə aparılmışdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu, sabiq Bakı arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəri Ö.Ş.İsmizadə 1973-cü ildə 9-cu qazıntı sahəsini məhz bu əraziyə yaxın yerdə qoymuşdu.

Arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işinə başlamağımızın əsas səbəbi tikinti-inşaat işləri ilə əlaqədar sökülən evlərin yerində, qazılacaq xəndəkdə aparılan torpaq işlərinə nəzarət etmək idi. Qazıntı sahəsinin ərazisini İçərişəhərin yuxarı-dağlıq hissəsindən süzülüb gələn termal suları basmışdı. Suyun qazıntı sahəsindən nasosla kənara vurulmasını təşkil etməyimizə baxmayaraq, axıntının qarşısını almaq mümkün deyildi. Torpaq səthinin palçıq olması qazıntının davamını qeyri-mümkün etmişdi.

Qazıntı aparılan sahə İçərişəhərin qala divarlarının qərb tərəfində, Salyan darvazasının yaxınlığında yerləşirdi. Torpaq işləri qala divarlarının təqribən 5-6 metrliyində aparıldığından qala divarlarının "çökməsi" və yaxud zədələnməsi qorxusu da qaçılmaz idi.

Qeyd etməliyik ki, qala divarlarının yaxınlığında vaxtilə kiçik yaşayış evlərinin tikilməsi, sonralar isə şəhərdəki yenidənqurma, abadlıq işləri ilə əlaqədar həmin evlərin uçulub yerinin təmizlənməsi sayəsində qədim memarlıq abidələri dağılmışdır. Beləliklə, bu ərazidəki qədim mədəni təbəqələr qarışdırıldığından tədqiqat işləri üçün çətinlik yaranmışdı. Ona görə də mədəni təbəqələrin varlığını, tapılan arxeoloji qazıntı materiallarının dövrləri əsasında müəyyənləşdirmək olmurdu. İstər-istəməz bəzi hallarda aşkar olunan abidələri və arxeoloji materialları qruplaşdırmaq yolu ilə öyrənməyə məcbur olurduq.

Analoji hala İçərişəhərdə 1992-ci ildə 26-cı qazıntı sahəsi ərazisində arxeoloji qazıntılar aparılarkən rastlanmışdı. Qazıntı sahəsinin şimal-qərb küncündə iri otaq yeri aşkar olundu. Otağın şimal yarısı düzbu-

caqlı iri, hamar tava daşlarla döşənmişdi. Döşənmiş tava daşların ölçüləri müxtəlif olub (65x40, 56x56) materialı bərk cins daşdandır. Təəssüf ki, qazıntı sahəsi su altında olduğu üçün dəqiq ölçülər aparmaq və düzgün təyinat vermək mümkün deyildi.

Qazıntının bu hissəsindəki 1 metr dərinlikdən aşkar olunan digər xırda tikinti qalıqları biri digəri ilə əlaqəsizdir. Müxtəlif hündürlükdə olan və az yonulmuş daşlardan səliqəsiz hörülmüş bu tikinti qalıqları görünür irihəcmli bina sıradan çıxdıqdan sonra onun divarlarından istifadə etmək məqsədilə tikilmiş digər binanın divarının qalıqlarıdır. Ərazini su basdığından abidəni dəqiq təyin etmək və fotosunu çəkmək mümkün olmadı.

Təsvir etdiyimiz tikinti qalıqlarından başqa qazıntı sahəsinin çox böyük olmasına baxmayaraq, yalnız 1 ədəd dəyirman daşı (kirkirə daşı) və xeyli miqdarda xırda saxsı məmulatı aşkar olundu. Tapılan saxsı qırıqları o qədər kiçik idi ki, onların təyinatında belə çətinliklə qarşılaşdıq. Bunlar əsasən saxsı qabın oturacaqları, ağzının və gövdəsinin qırıqlarından ibarətdi.

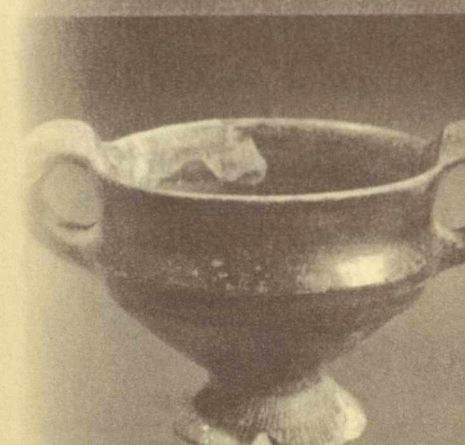
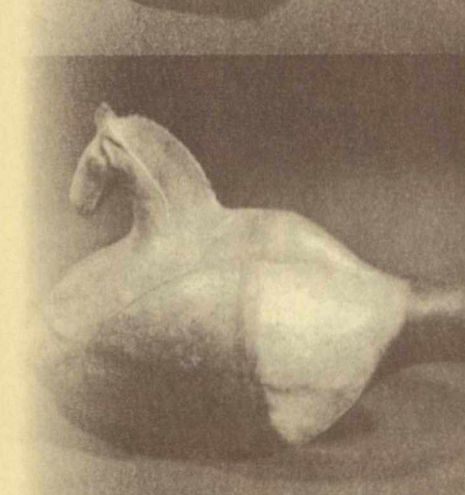
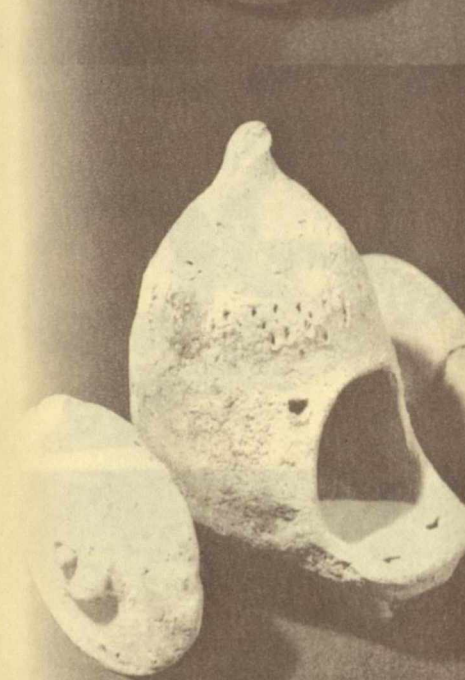
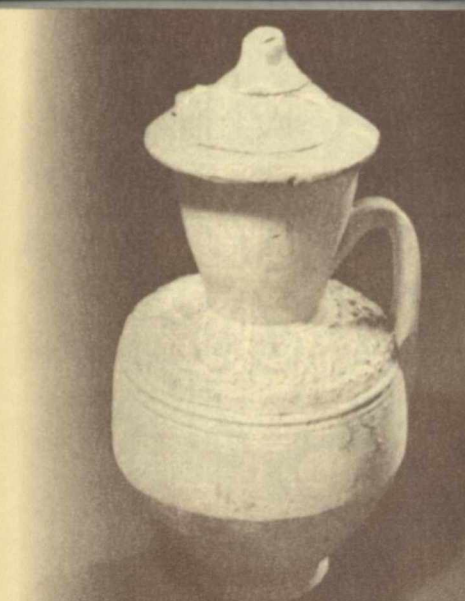
Dəyirman daşı (kirkirə daşı) həcmcə iri olub, mərkəzində 10 sm-lik dəliyi vardır. Diametri 85 sm olan daşın qalınlığı 7 sm-dir. Üst təbəqədən aşkar olduğuna görə onu son orta əsrlərin son dövrlərinə aid etmək olar. Analoji material 1971-ci ildə Bakıda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdi.

Qazıntı sahəsinin ərazisini daima ardı-arası kəsilmədən axan sızıntı sularının yuması qeyri-adi bir tapıntıya aşkar etməyə səbəb oldu. Qazıntı sahəsinin şimal-qərbində, yuxarıda bəhs etdiyimiz tikinti qalığının (otaq yerinin) künc hissəsindəki torpağın ışıltılı olması diqqətimizi cəlb etdi. Sanki torpağın üzərinə parıldayan metal hissəcikləri səpələnmişdi. Məhz torpağın ışıltılı olması ilə əlaqədar bu ərazini diqqətlə araşdırarkən, otaq yerinin küncündən təsadüf nəticəsində çox yaxşı qalmış bir sikkə aşkar olundu. Tədqiqatçı numizmatların köməyi nəticəsində aydın oldu ki, bu tapıntı Pont çarı VI Mitridat Yevpatorun (e.ə. 120-63-cü illər) bürünc sikkəsinin oxşadılaraq zərb edilmiş nüsxəsidir. Bu tapıntı barədə "Sikkələr" bölümündə geniş məlumat verilmişdir.

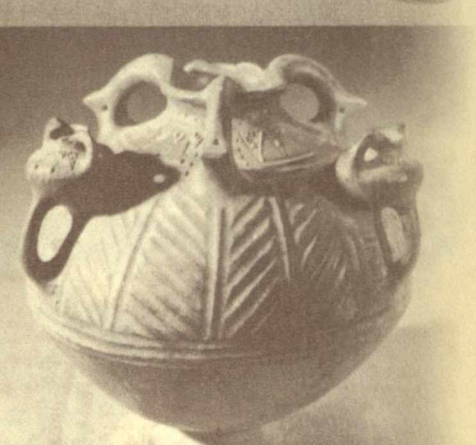
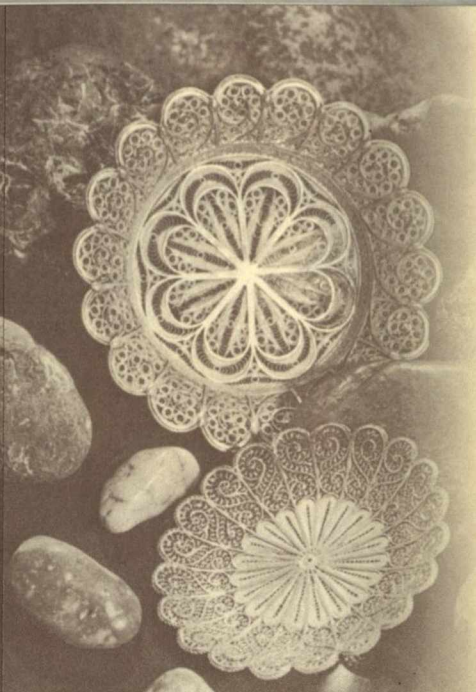
Götürülən torpaq nümunəsinin Kimya İnstitutunun fiziki-kimyəvi laboratoriyasında aparılan fiziki-kimyəvi analizinin ilkin nəticələri sübut etdi ki, parıldayan hissəciklər metal oksidi deyil, tərkibində qızıl və gümüş olan metal hissəcikləridir. Təyinatı aparan tədqiqatçıların bizə verdiyi məlumata görə, torpaq nümunəsinin bir neçə turşuyla yuyulmasına baxmayaraq, torpağın tərkibində aydın görünən parıltılı hissəciklər itməmişdi.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, torpağın götürüldüyü yerin sənətkarlar məhəlləsi və ya zərbcəxana ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Lakin ehtimal etmək olar ki, bu ərazi bir zərgərin evi və ya iş yeri olub, ya da qızıl və gümüş hissəcikləri buraya təsadüfən dağılmışdır. Tapıntının ətrafında heç bir maddi-mədəniyyət nümunəsi aşkar olmadığına görə, onun yalnız tikinti və inşaat qalıqlarının dövrü ilə əlaqədar olduğunu ehtimal etmək olar. Belə bir ehtimal da vardır ki, aşkar olunmuş sikkənin ətrafından tapılan qızıl və gümüş hissəcikləri məhz nəm torpaqda güclü korroziyaya uğramış metal sikkələrin qırıntılarıdır.

Qazıntı sahəsi suyun altında olduğu üçün yalnız üst mədəni təbəqə qismən öyrənilədi. Xəndəyin aşağı hissəsi texnikanın köməyi ilə qazıl-

di. Açılan tikinti qalıqları dövrün memarlıq abidələrini və yaşayış tərzini öyrənmək baxımından çox qiymətli. Öyrəndiyimiz qazıntı sahəsindən aşkar olunan tikinti qalıqları və arxeoloji tapıntılar son orta əsrlərə aid olub, bu dövrdə maddi və mənəvi mədəniyyətimiz haqqında çox söz deməyə imkan verir.

Bədii-şirli qablar. Son illər ərzində aşkar olunmuş külli miqdarda maddi-mədəniyyət abidələri içərisində öz çoxluğu və müxtəlifliyi ilə bədii-şirli qablar seçilir. Tapılan materialların çox hissəsinin dulusçuluq sənətinə aid olduğunu nəzərə alıb, bu bölmədə məhz keramikaya üstünlük verdik. Onlar əsasən iri nimçələrdən, böyük camlardan, kəsarlardan, müxtəlif ölçülü xörək, çərək boşqablarından və onların qırıqlarından ibarətdir. Yeni tikinti sahələrindən təsadüfi aşkarlanmış polixrom (çoxrəng) və monoxrom (təkrəng) keramika məmulatını daha yaxşı öyrənmək üçün VII qrupa böldük.

Polixrom boyalı qablar monoxrom boyalı keramikadan çoxluq təşkil edir. Pis bişirilmiş saxsı qablar çox azdır. Qabların gili, əsaslı surətdə təmizlənmişdir, yaxşı və bərabər şəkildə bişirilmişdir. Saxsının sınıq yerinin rənginə əsasən şirli və şirsiz qabları istehsal etmək üçün eyni gil növlərindən istifadə olunmuşdur. İstehsal fərqi yalnız gilin daha əsaslı surətdə hazırlanmasında və bişirilməsindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qayaüstü təbəqədən tapılmış şirli qablar öz keyfiyyətinə və zəngin bədii-dekorativ naxışlarına görə daha sonrakı dövrə aid üst qatın qablarından üstündür.

Əvvəlki qablar kimi şirli qablar da ayrı-ayrı xarakterik qruplara bölünmüşdür. Xarici xüsusiyyətlərin ardıcıl təsiri ilə yanaşı, burada müəyyən texnoloji proseslərin tərəqqisi və ya davamlılığı müşahidə olunur.

I qrupa qırmızı və çəhrayı rəngli, ayağı alçaq dabanlı qablar aid edilmişdir. Ensiz, üfüqi qatlanmış düz kənar, bəzən konsentrik (ətraflardan mərkəzə doğru yönələn, diqqəti cəlb edən) yerləşən və boşqabın kənarlarını əsas sahədən ayıran dayaz novçalarla naxışlanmışdır. Boşqabların səthi monoxrom qonur və ya qara mina ilə şirlənmişdi.

Bu tip qabların monoton rənglərini bir qədər müxtəlifləşdirmək üçün onların üzərinə nizamsız surətdə marqansın dekorativ ləkələri salınırdı. Görünür bundan qablar daha da gözəlləşirdi, çünki sonralar bu ləkələr artıq maraqlı naxışlara çevrilməyə başlamışdır. Bəzi qablar üzərində mina qismən qopmuşdur. Tədqiq olunan dövr ərzində şəhərin intensiv tikintisi, mədəni təbəqələrin əsaslı surətdə təzədən qazılmasına təsir etmişdir. Adətən belə sahələr, saxsı qabların yaranması və inkişaf ardıcılığı haqqında təsəvvür yaradır. V.N.Leviatovun və S.M.Qaziyevin fikrincə, Azərbaycanda şirli keramika VIII əsrdə yaranmışdır. Lakin bu fikir bir qədər şübhəlidir və daha dəqiq tədqiqlər gözləyir [202, s.117].

Məlumdur ki, orta əsrlərə aid daha erkən keramika İran və Orta Asiyada qeydə alınıb. Əfrasiyabda (qədim Səmərqənd) tapılan keramika VIII-IX əsrin əvvəllərinə aiddir.

Cənubi Qafqazda şirli qabların daha erkən qrupları IX əsrin I yarısına – X əsrin əvvəlinə aiddir. Heç şübhəsiz ki, şirli qabların bəzi nüsxələrinin gətirilmə xarakterli olmasını inkar etmək olmaz. IX əsrin II yarısından tez olmamaq şərti ilə istehsal texnologiyasının tərəqqisini və şirli nimçələr, camlar üzərində yaranmış yazını, həmçinin qabların yerli istehsal olduğunu təsdiqləyən fiziki-kimyəvi analizin nəticələrini

nəzərə alsaq, təsvir olunmuş tipi VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəlinə aid etmək olar.

Bu qrupa aid qabların növbəti tipi əsasən şaquli kənarlı və ayaqları dabanlı iri camlarla təqdim olunmuşdur. Onların materialı qırmızı rəngdədir. Gil məsaməli olan bu tip cam və kəsalar şəffaf mina ilə şirlənmişdir. Saxsı ilə qarışdıqda parlaq səthli, açıq və ya tünd qəhvəyi fon yaranırdı. Qabların naxışı, mina altında anqobla çəkilmiş iri halqalardan ibarətdir. Ağ halqalar adətən qonur, bənövşəyi rəngli nöqtələrlə, qəhvəyi halqalar isə ağ anqoblu nöqtələrlə bəzədilmişdi.

Beləliklə, rənglərin gözəl ahəngi yaranırdı. Burada anqoblama texnikası hələ tətbiq olunmamışdır. Ağ anqob yalnız saxsının daxili səthini naxışlamaq üçün istifadə olunmuşdur. Ehtimal ki, bu dövr minaları yalnız qurğuşun oksidində şəffaf və oksidinin istifadəsi ilə hazırlanmış qonur-bənövşəyi minalar idi.

Bu tip saxsı məmulatının tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onlar bu günə qədər məlum olan Azərbaycanın orta əsr şirli qabları içərisində ən erkənləridir.

Təsvir olunmuş texnoloji əlamətli qablara, əsasən İçərişəhərin qayaüstü təbəqəsində rast gəlinir. 1945-ci ildə analoji keramika VIII əsr pulları ilə birlikdə Azərbaycan Tarix Muzeyinin Qəbələ şəhərinə təşkil etdiyi arxeoloji ekspedisiya tərəfindən tapılmışdır. Orta əsrlər Bakısının ərazisində uzun illər ərzində aparılan arxeoloji qazıntılar təsvir olunmuş qabların dövrünü müəyyən etməyə zəmin yaratmışdı.

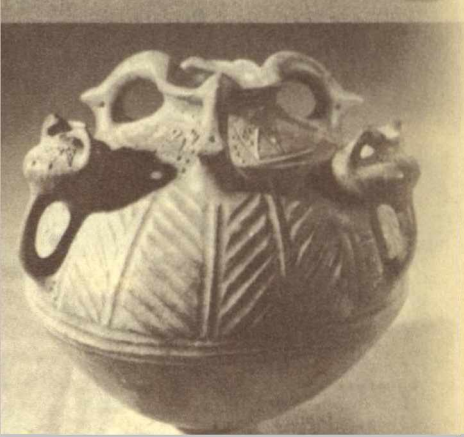
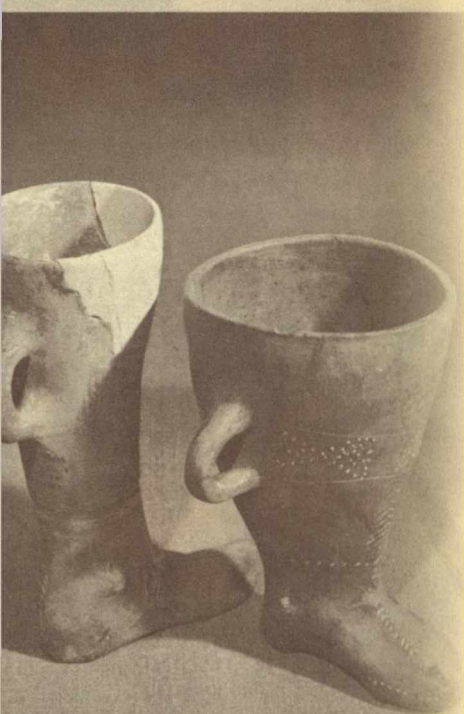
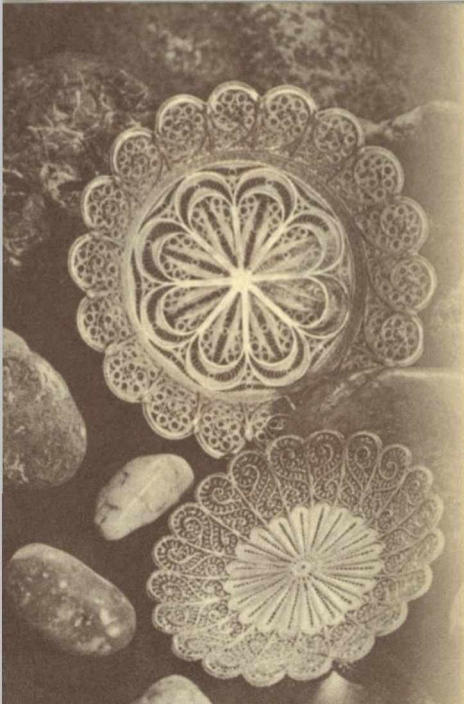
II qrup şəffaf mina altında anqobla və yazılı keramika ilə təqdim olunmuşdur. Bu qrupa aid qablar qırmızı, boz ləkəli, dərin fraqmentləri ilə təqdim olunmuşdur. Bu qrupun demək olar ki, bütün növləri alçaq halqaya oxşar ayaqlıdır, divarları aralıdır və şaquli yanları bir qədər qalın kənarlıdır. Camların səthi simmetrik səpələnmiş spirallar, şəfəq saçan dairələr, müxtəlif dalğavari və qırıq xətlərin birləşməsi və ya kəsişməsi şəklində naxışlanmışdır. Camların kənarları adətən çəp və ya maili xətlərlə yazılmışdı. Qabların isə dörd hissəyə bölünmüş halqalarla bəzənmişdi. Hər bir hissədə yaxma və ya təkər şəklində işarə vardı. Anqoblanmış saxsı şəffaf şirlənirdi. Güman ki, bu qabları şirləmək üçün mis oksidinin qurğuşun və bor turşusu ilə birləşmələrindən istifadə olunurdu. Naxış solğun yaşıl rəng alırdı, anqoblanmış qırmızı saxsı isə qəhvəyi fona keçirdi. Demək olar ki, təsvir olunan bütün qabların üzəri şirlidir. Bu qablar Beyləqan keramikası analoqlarına əsasən IX-X əsrlərə aid edilir.

III qrupa şəffaf mina altında polixrom naxışlı keramika daxildir. Minaaltı anqobla naxışlanma texnikası IX-X əsrlərdə Bizans keramikasından məlumdur. Doğrudur, orada belə naxış ağ keramika üzərinə qırmızı anqobla çəkilirdi və şəffaf mina altında bu şəkil qəhvəyi rəngə çalardı. Lakin bu dövrdə belə naxış artıq qırmızı gildən hazırlanmış keramika üzərinə də çəkilir. Bu zaman şəffaf yaşıl və ya rəngsiz mina altında qırmızı, qara və ağ anqobla naxış salınırdı.

Orta əsr Bakısının bu qrupa aid qabları rəng parlaqlığı və düzgün seçilmiş rəngli anqobların mina qatı ilə birlikdə ahəngi ilə də seçilir. Bunlar əsasən dayaz boşqablar və ayaqları dabanlı camlardır. Onların düz yanlarının kənarları bir qədər qatlanıb. Gili qırmızı rəngli olub, naxışları şəffaf mina altında sarı, yaşıl rənglə çəkilmiş və marqansla haşiyələnmişdir. Nəbati naxış stiləşdirilmiş çiçək təsvirlərindən ibarətdir.

Polixrom naxışın sonrakı inkişafı üçrəngli naxışlı camlar üzərində əks olunub. Bu camların gili yaxşı təmizlənilib, sınığın bütün səthi qırmızı və ya çəhrayı rəngdə bəşirilmişdir. Naxış rəngli qabın mərkəzini və ya kənarını bərabər kvadratlara bölən, kəşişən xətlərdən ibarətdir. Hər bir kvadratda çoxyarpaqlı palmetta və ya nöqtələr yerləşdirilmişdir.

Bir qədər qatlanmış, üfqi kənarla tamamlanan yan hissə rəngli, konsentrik yerləşdirilmiş xətlərdən və paralel təkrarlanan şaquli xətlərdən ibarətdir. Xətlərin arasında isə bəzən stiləşdirilmiş ürək təsvirli naxışa rast gəlinir. Naxış şəffaf şirlidir. Getdikcə bu qabların naxışı təkmilləşir və üç rəngə (sarı, yaşıl, qəhvəyi) boyanır. Camlar qarışıq həndəsi, nəbati və zoomorf naxışlarla bəzədilmişdir. Bəzi fraqmentlər üzərindəki ağ iri damalar rəngli xətlərlə haşiyələnmişdir. Damarların içərisinə isə, daxili yaşıl və sarı rənglərə boyanmış, romblar yerləşdirilmişdir. Təsvir olunmuş rombların hər bir tərəfinin əksinə marqans rəngli üç nöqtə çəkilmişdir. Tədqiq olunan camların üfqi qatlanmış kənarı, növbələşən sarı, yaşıl xətlər və onların arasında yerləşdirilmiş, marqans rəngli zəncir ilə bəzədilib. Camların bu qrupu qayaüstü təbəqədə aşkar olunur və X əsrin sonu, XI əsrin əvvəlinə aid edilə bilər.

IV qrup. Əsasən camlardan ibarət bu qrupun bəzi fraqmentləri üzərindəki naxış, onun şəkli ilə üst-üstə düşməyən yüngül və səthi oyma ilə vəhdət yaradır. Qablar sarımtıl, yaşıl, qəhvəyi rəngdədir. Naxış, oyma və ovallarla vurğulanmış, kəşişən, enli, sarı zolaqlardan ibarətdir. Yaranmış kvadratların mərkəzində marqans yaxması var. Camlar qırmızı bəşirilmişdir, gili isə məsaməlidir.

Beyləqan analoqlarına əsasən, bu qablar IX əsrə aid edilmişdir. A.L.Yakobsonun fikrincə, bu qrup qablar "öz bədii keyfiyyətinə görə Cənubi Qafqazın IX əsr tətbiqi incəsənətinin ən gözəl nümunələridir" [257, s.49]. Orta əsr Bakısının stratiqrafiyasının təhlili bu qrupun keramikasını IX-X əsrin əvvəlinə aid etməyə əsas verdi.

Qırmızı rəngli, anqobla minaaltı naxışlanmış şirli keramika Əfrasiyab şəhərinin X əsrə aid təbəqələrindən də əldə olunmuşdu.

V qrup azsaylı tapıntılarla təqdim olunub. Bunlar əsasən qırmızı rəngli, ağız hissələri bir qədər qatlanmış, camların, boşqabların və nimçələrin parçaları və pis qalmış fraqmentləridir. Bu qablar üzərində naxış aydın oyma xətlərlə işlənmişdir. Nəticədə isə qrafik təsvir naxışın ümumi kompozisiyası üzərində üstünlük təşkil edir. Qablar krem rəngli anqob üzərində sarımtıl, yaşıl, qəhvəyi rəngə boyanmışdır. Nəbati naxışlı, həm vəhşi, həm də ev quşları təsvirli qablar, bu qrupa xasdır. Alçaq ayaq üzərində camın oturacaq fraqmenti üstündə dimdikli quş təsvir olunmuşdur. Quşun həmçinin boyu və iki sallaq qanadları da aydın seçilir. Fraqmentlərin çevrəsi sürtülüb, mərkəzində isə açıq dəşik var. Çox güman ki, nə vaxtsa bütöv camın bu oturacaq fraqmenti sonralar uşaq oyununda istifadə olunmuşdu.

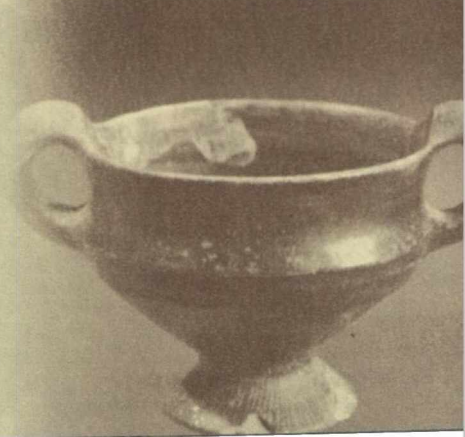
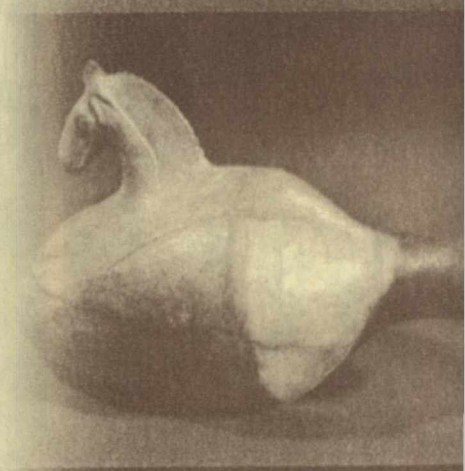
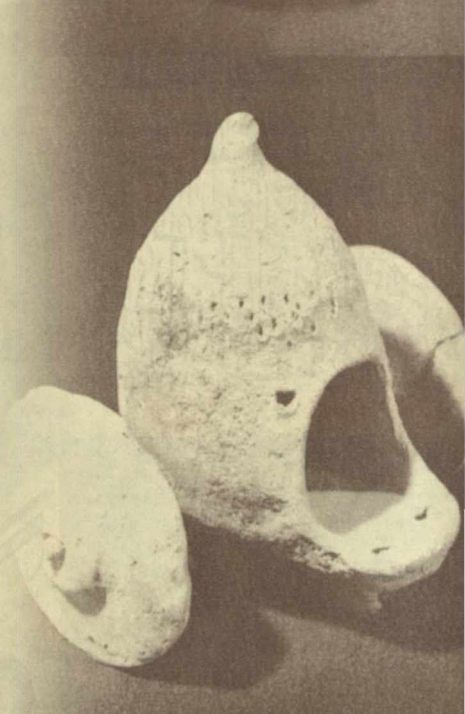
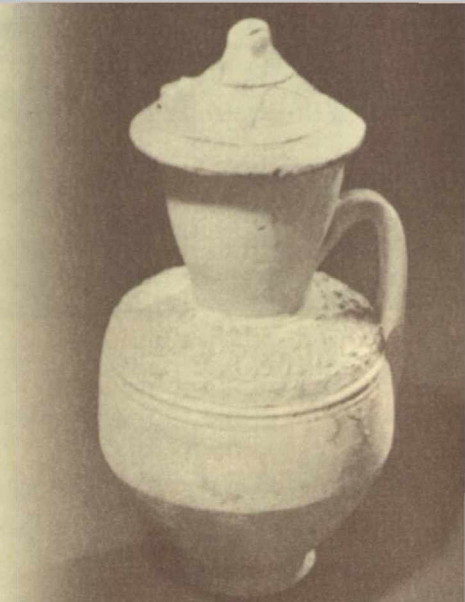
Digər fraqment də öz təsvir məzmununa görə çox maraqlıdır. Onun üzərində yarıya qədər xallı parçadan paltar geymiş rəqs edən insan təsviri vardı. Rəqqasın sağ ayağı yerə dirənib, sol ayağı isə belə qədər qaldırılıb, dizi isə bükülüb. Qurşaq kəmərlə rəngli anqob üzərində xallar, marqans rəngli nöqtələrlə göstərilib. Rəqqasın ətrafında qəhvəyi zoğlar var. Çox güman ki, cam fraqmenti üzərində rəqs edən kosa səhnəsi təsvir olunub. Təsvir olunmuş qablar öz texnoloji əlamətlərinə və stratiqrafik göstəricilərinə, eləcə də Örenqala analoqlarına əsasən XI əsrə aid edilə bilər.

VI qrup üfqi qatlanmış, enli kənarlı və dairəvi ayaqlı, dayaz nimçələrlə təqdim olunmuşdur. Bu qabların səthi yaşıl və ya açıq qəhvəyi şirlidir və əvvəlki qablarda olduğu kimi eyni naxışlıdır. Lakin onlardan fərqli olaraq nimçələrin enli kənarı adətən oyma texnikası ilə hörmə şəklində və ya gözəl seçilmiş kufi yazısı ilə naxışlanmışdır. Kufi yazı naxışı XI-XII əsr qabların üzərində müxtəlif variantlarda rast gəlinir. Bəzən müəyyən qabların mərkəzində palmettalar təsvir olunub. Bu naxış motivi Beyləqan və Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərinin analoqlarından tanışı.

Oturacağı getdikcə genişlənən alçaq dairəvi dayaq üzərində kiçik şirli cam böyük maraq doğurur. Monoxrom mina tünd yaşıl rəngdədir. Qabın ağız kənarı düzdür, yalnız azca içəri meyillidir. Xaric tərəfdən camın ağız kənarından aşağıda stiləşdirilmiş ərəb yazı hərflərindən ibarət relyef qurşağı yerləşir və hər tərəfdən qabın bütün parametrlərini əhatə edir. Epigrafik naxışla bu cür bəzənmə üsulu orijinal texnoloji istiqamətlərdən biridi. O, nəinki orta əsr Azərbaycan, həmçinin həmdövr Qızıl Orda şəhərlərinin qablarından da məlumdur.

VII qrup. Bu qrupun şirli qabları artıq təhlil edilmiş IX-XI əsr keramikasının naxışlama üsullarının tərəqqisini göstərir. Onlar Yaxın Şərqi sənətkarlıq mərkəzlərində yaranmış və XII əsrdə geniş tətbiq olunmuşdur. Səthi incə açıq rənglər, yayılan ləkələr şəklində yaşıl, qəhvəyi və marqans rəngli mina bu qabların xarakterik əlamətləridir. Bu qablar şəklin qalın xətlə çəkilməsi, düşünülmüş kompozisiyanın detallarının iri və aydın təsviri, rəng açıqlığı, ləkələrin ahəngi ilə fərqlənir. Qazıntılar zamanı aşkar olunmuş çoxlu sayda fraqmentlər və parçalar qabların formaları haqqında məlumat verir. Əsasən bunlar yaxşı təmizlənmiş, çəhrayı bəşirilmiş dayaz camlardır. Şaquli qaldırılmış yanlar, ensiz üfqi qatlanmış kənarla tamamlanır. Alçaq ayaq halqayabənzər formalıdır. Bu qrupa aid bəzi qablar daha ifadəlidir və zəngin naxışlıdır. Onlar yüksək peşəkarlıqla istehsal olunmuşdur. Camların səthi öncədən krem rəngli anqobla yaxşıca suvanırdı. Bu qablar bütünlüklə naxışlanırdı. Daha sadə camlar üzərində marqansla boyanmış qrafik dördyarpaq təsvir olunurdu. Onların aralarına isə yaşıl zoğlar çəkilirdi. Zoğ və dörd yarpaqlardan azad olan sahələr isə marqans nöqtələr və ya dekorativ yaxmalarla doldurulurdu. Qırmızı bəşirilmiş, üfqi qatlanmış kənarlı, alçaq halqavari altlıq üzərində qalın divarlı camlar orta əsr Bakısına daha çox xasdır. Camların naxışı mərkəzdə əlvan rəngli çoxləçəkli açıq güllərdən və onların ətrafında bitki zoğlarından ibarətdir. Qab sarı, yaşıl, qəhvəyi boyalıdır. Demək olar ki, bu qrupa aid bütün tapılmış camların altlıqlarının mərkəzində relyef damğaları var.

İçərişəhərdə aparılacaq gələcək arxeoloji qazıntılar və kəşfiyyat işləri zamanı qədim Bakıya aid aşkar ediləcək yeni-yeni tapıntılar ulu babalarımızın həyatı, məişəti və sənətkarlığı haqqında bir çox yeniliklər verəcək və tariximizi daha dərinlən öyrənməyə xeyli kömək edəcəkdir.

Arxeoloji va memarlıq abidələri

4-cü fəsil

Arxeoloji va memarlıq abidələri

4.1. Yəüstü abidələr

Müdafiə tikililəri

Çərişəhərin qala divarları. Orta əsrlərdə Bakı şəhəri şimal, şərq və qərb tərəfdən nəhəng qala divarları ilə əhatə olunmuşdur. Mənbələrin məlumatına görə şəhərin cənubda, Xəzər dənizi tərəfdən də divarları olmuşdur. Qala divarları tez-tez düşmən hücumları zamanı dağıldığı üçün dəfələrlə bərpa edilmişdir. Sonuncu dəfə qala divarları 1950-ci illərdə bərpa olunmuşdur. Son bərpadan sonra 25 yarımdairəvi, bir ədəd isə dördbucaqlı formalı bürç (donjon) qalmışdır. Divarın hər 12-15 metrindən bir təkrar edilən bürclərinin 13-ü şəhərin şimal və şərq, 12-si isə qərb tərəfində yerləşir. Qalanın şimalında yarımdairəvi bürclərlə yanaşı, şəhərin müdafiəsini daha da qüvvətləndirmək üçün həmin bürclərdən daha hündür dördbucaqlı şəkildə donjon tikilmişdir. Divar və bürclərdə başdan-başa düzbucaqlı formalı mazqallar yerləşdirilmişdir. Divarın üstü diş-diş şəkildə çıxıntılarla tamamlanır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu diş-diş çıxıntılar qədim Bakının yalnız çöl qala divarının üstündə tikilmişdi. Burada məqsəd şəhərin uzaqdan daha möhtəşəm görünüşünü saxlamaq idi. İç qala divarlarının üzərində (I qala divarı) bu cür diş-diş çıxıntılar olmamışdır. 1830-cu ildən sonra çöl qala divarının (söküldükdən sonra bərpa olunmamışdır) görünüşünü qaytarmaq üçün iç qala divarı üzərində bu çıxıntılar tikilmişlər. Qala divarı yonulmuş əhəng daşından hörülmüşdür. Divarın hörgüsündə yumurta sarısı, inək südü və kəc məhlulundan bərkidici material kimi istifadə etmişlər [108, s.78]. Onun hazırda qalınlığı 3-3,5 m., hündürlüyü isə 8 metrdir. Son dəfə bərpa edilmiş müasir divar qala divarının içəridən birincisidir.

XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində Şirvanşahlar sarayında yaşayıb yaratmış saray şairi Bədir Şirvani, şahın dayəsi olmuş Lələ Ədiyə həsr etdiyi mədhində Bakı şəhərinin möhkəm qala divarlarının olduğu haqqında məlumat verir.

1647-ci ildə Bakıda olan Türk səyyahı Evliya Çələbi "Səyahətnamə" adlı əsərində Bakının qala divarlarında 70 yarımdairəvi bürç və 600-dən artıq mazqal olduğunu xəbər verir. Müəllifin məlumatına görə, divar qaya üstündə tikilmiş və onun hündürlüyü 40 dirsekdir (bir dirsek təxminən 0,5 m-dir). Qala divarının qaya üstündə tikildiyini arxeoloji qazıntılar da təsdiq etmişdir.

Bakının müxtəlif istiqamətlərdə açılan beş darvazası (üçü dənizə, ikisi quruya) olması haqqında mənbələrdə məlumat vardır. Şəhərin şimal tərəfindəki Şamaxı, qərbdən isə Salyan darvazası quru ilə əlaqə

üçün əsas yol olmuşdur. Orta əsrlərdə şimaldan – Şamaxıdan gələn karvanlar cənuba – İrana məhz Salyan darvazalarından çıxaraq getmişlər. XIX əsrin əvvəllərində Şamaxı qapısı (qala hasarını təmir etdirdiyi üçün Şah Abbas qapısı da deyirlər) tək olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1868-ci ildə Bakının hərbi qubernatoru şəhərin "abadlaşdırılması", onun hərbi müdafiə istehkamı kimi ləğv edilməsi məqsədilə qala divarının sökülməsi barəsində Qafqaz Hərbi Dairəsinə müraciət edir. 1870-ci ildə xaricdən ikinci qala divarının sökülməsinə icazə verilir. 1886-cı ildə Dumanın iclasında bu məsələ bir daha qaldırılır və qərara alınır ki, sökülən ikinci qala divarında olan "Zülfüqar xanın darvazası" adlanan qapı birinci qala divarında yerləşən Şah Abbas darvazası yanında qurulsun. Beləliklə, hal-hazırda Gənclər meydanına çıxan ikinci darvaza belə açılır. "Qoşa qala qapıları" ifadəsi belə yaranmışdır. Sonradan İçərişəhərə daha bir neçə giriş qapısı açmışlar. Darvazalar tağbənd formada tamamlanır. Tağbəndin üstündə isə ərəb əlifbası ilə inşaat yazısı və qabarıq şəkildə şəhərin rəmzi olan öküz başı, şir rəsmləri həkk olunmuşdur. Qala divarının şimal tərəfindən 1950-ci illərin ortalarında aparılan bərpa işləri zamanı tapılmış yazılı daş kitabədən (2,0 x 0,70) məlum olmuşdur ki, Bakının qala divarı Şirvanşah III Mənuçöhrün göstərişilə təqribən 1138-39-cu illərdə inşa olunmuşdu [25, s.68].

"Zülfüqar xanın darvazası" üzərindəki kitabədə qala hasarının I Şah Abbas dövründə hicri tarixi ilə 1017-ci (1608-1609) ildə bərpa edilməsi haqqında məlumat verilir (yazını M.Nemət oxumuşdur) [219a, s.73-74].

Qala hasarı boyu açılmış mazgalların (təqribən 1 metr) altında düşmənin başına qaynar su və ya qətran tökmək üçün xüsusi dəşiklər açılmışdır.

Qala divarları boyu şəhəri müdafiə edən döyüşçülərin sərbəst və təhlükəsiz hərəkət etməsi üçün inşa edilən yeraltı yolun qalıqları dövrümüzə qədər qorunub saxlanmışdır.

Onu da xatırlamaq yerinə düşərdi ki, şəhərin şimal qapısından (Şamaxı qapısı) içəri girərkən gömrüklə (indiki əsgəri qaupvaxt) üzbəüz, sol tərəfdə (indiki hərbi-polis idarəsinin yerində) gözəl bir hamam var idi. Şəhərə gələn yadelli karvanlar gömrükdən sonra hamama göndərilirdi. Onlara yalnız təmizləndikdən sonra şəhərə girməyə icazə verilirdi. Bu isə orta əsrlərdə Bakıda sanitariya və gigiyena qaydalarına əməl edildiyindən xəbər verir. Həmin hamam hal-hazırda Hərbi-Polis İdarəsinin ərazisində torpağın altındadır. Bu abidənin arxeoloji qazıntılar nəticəsində üzə çıxarılması, bərpa edilib konservasiya olunması vacibdir.

Qız qalası. Bakı Qız qalasının tikilmə tarixi və yerinə yetirdiyi funksiyası haqqında yazılı mənbələrdə məlumat olmadığına görə bu barədə tədqiqatçıların fikirləri müxtəlifdir. Bakı tarixinin tədqiqatçısı S.B.Aşurbəyli abidənin orijinal quruluşa malik olması və onun tikintisində işlənən daşların Bakının digər orta əsr abidələrində işlənən daşlardan fərqli olmasına, xalq arasında həmin abidə haqqında yayılan bəzi əfsanələrə əsaslanaraq Qız qalasının IV-VI əsrlərdə inşa edildiyini ehtimal edir.

Tədqiqatçıların digər qismi isə Qız qalasının cənub tərəfində abidənin divarındakı 14 m. hündürlükdə yerləşən kitabənin yazı forması və orada adı qeyd olan şəxsin mənsubiyyətinə əsaslanaraq qalanın XI əsrdə tikildiyini söyləyirlər [218, s.19]. Bu kitabə Ə.Ə. Ələsgərzadə tərəfindən "Qubbəyə Məsud ibn Davud" (Davudun oğlu Məsudun qalası) kimi oxunmuşdur. Adıçəkilən şəxsin kim olması da mübahisəlidir. Məşhur şərqşünas N.V. Xanikov Stenli Len Pul və A.Müllerin tədqiq-

qatlarına əsaslanaraq həmin şəxsi Səlcuq sülaləsinə mənsub olan hökmdarlardan biri hesab edir [249, s.20].

Görkəmli epigrafcı alim Məşədxanım Nemət kitabəni yenidən nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlmişdir ki, "qübbə" sözü "qüllə" kimi oxunmalıdır. Onun fikrinə görə, kitabədə "Məsud ibn Davudun qalasıdır" sözləri yazılmışdır. Kitabə abidənin pasportudur. Vaxtilə Abşeronda 30-a qədər müdafiə qalası olmuşdur. Bunlardan 3-ü Mərdəkan qalası, Ramana qalası və Qız qalası qurudan və sudan olan təhlükə barədə digər qalalara xəbər verirdilər. Mərdəkan qalasını əhatə edən hasar üzərindən baxanda Qız qalası və Ramana qalası görünür. Professor M.Nemət ehtimal edir ki, bu tip qalalar "Mamar" (ərəbcə mayak deməkdir) rolu oynaymış. [219a, s.41, № 21, s.123, № 21].

Memarlarımızın fikrincə, Məsud ibn Davud qalanı inşa edən memarın adıdır. XIV əsrə aid olan Mərdəkan qalasının memarı Əbdülməcidi ibn Məsud da bu memarın nəslindəndir [116, s.29].

Abidənin tikinti tarixində olduğu kimi, onun funksiyası barədə də fikirlər müxtəlifdir. Tədqiqatçıların bir hissəsi həmin abidəni Bakı qala divarı ilə əlaqədar orta əsrlərdə tikildiyini və birlikdə şəhərin müdafiə sistemində xidmət edən istehkam olduğunu söyləyirlər.

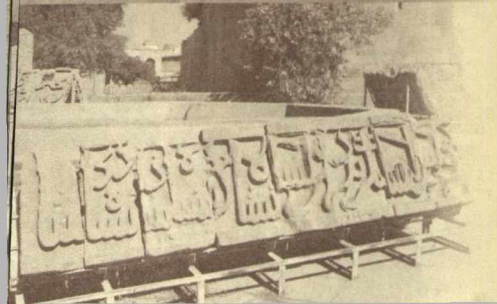
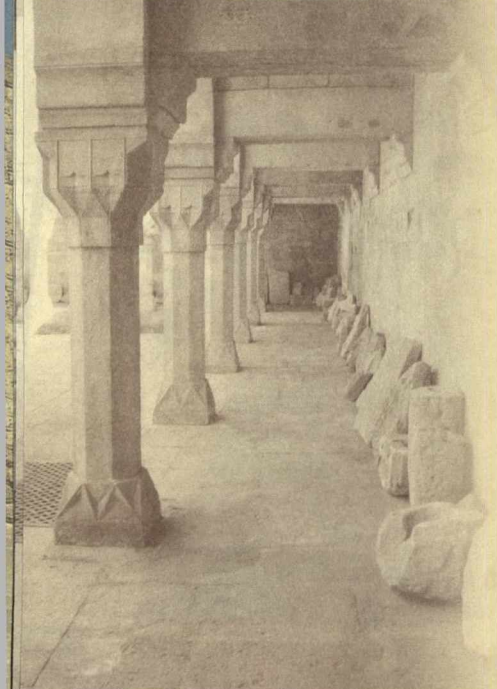
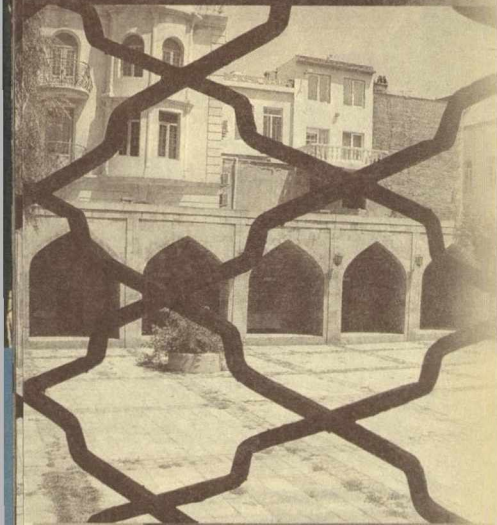
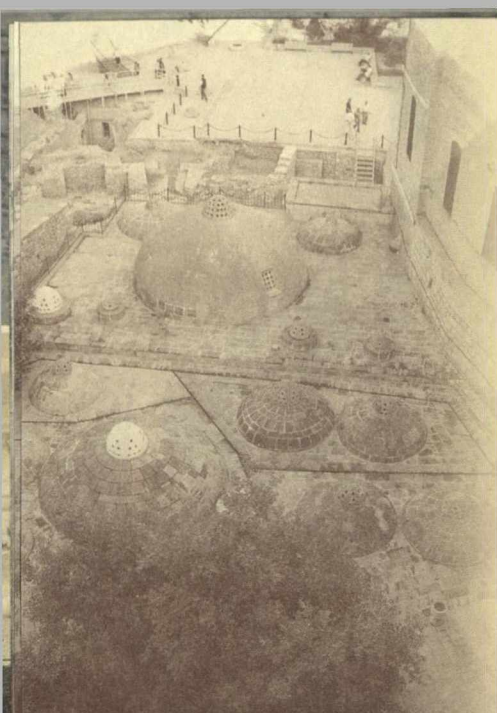
Xalq arasında Qız qalası haqqında yaranan əfsanələrə istinad edən alimlər müxtəlif qənaətlərə gəlmişlər. E.A.Paxomov arxivində olan M.S.Sayapın adlı bir müəllifin yazılarına istinadən Qız qalasını əfsanələr və "qız"la deyil, daha çox qüdrət və alınmazlıqla bağlayır [222]. L.S.Bretanitski isə qalanın iki mərhələdə (I mərhələ V-VI, II mərhələ XII əsr) tikildiyini ehtimal edir [143]. S.Ə.Vəliyev qalanın tarixini atəşpərəstlik dövrü ilə bağlayır. S.Vurğun "Bakının dastanı" poemasında bu abidənin 800 il yaşı olduğunu qeyd edir. Qız qalası haqqında sənət əsərləri yaratmış C.Cabbarlının, R.Rzanın, N.Xəzrinin, N.Həsənzadənin və digər şair və yazıçılarımızın da maraqlı fikirləri vardır.

Abidənin quruluşuna əsaslanaraq bu tarixi daha qədim dövrlərə çəkib aparənlər da vardır [127, s.18]. Qız qalasının tarixini qədim çəkənlər onun Zərdüştdaxması, atəşpərəstlik məbədi, Mitra və Anahita ilahələri ilə əlaqədar tikili olduğunu söyləyirlər. M.A.Nəbiyevin fikirlərini təsdiq edən D.A.Axundov qeyd edir ki, atəşgah məbədi olan Qız qalası e. ə. VIII-VII əsrlərdə Kaspiana və Midiyanın bürclü məbədlərinin təsirilə Kəspə sahilində, təbii yanan atəşlərin arasında məhz qədim od şəhəri "Atəşi Baquan"da tikilə bilərdi [126, s.78].

Memar N.Rzayev mənbələrə istinadən qeyd edir ki, hələ çox qədimlərdən Bakı yaxınlığında "Bakan" və yaxud "Baxan" tayfaları yaşamışdır. Qədim türk mənşəli dillərdə "Bak" və yaxud "Bax" baxmaq, müşahidə etmək deməkdir. O iddia edir ki, Bakı – yerlilər tərəfindən damından hər tərəfə baxmaq üçün hündür yeri olan təpəyə bənzər Bak-i qülləsinə (Qız qalasına) verilən addır. Tədqiqatçı yazır ki, bəzi Avropa ölkələrində donjon, İranda Didevan adlanan gözətçi-müdafiə qüllələrinin əmələ gəlmələri ilə yanaşı, Azərbaycanda da göz qüllələri ucaldılmışdı. Bak-i qülləsi əslində strateji müdafiə əhəmiyyətli "Göz" qülləsidir [101a, s.269].

Son vaxtlarda tarixçi-arxeoloq Q.M.Əhmədov abidənin tikinti quruluşunda olan bəzi cəhətlərin müdafiə qalasına "uyğun gəlmədiyini" və kontrforsun cənuba yönəldiyinə əsaslanaraq onun XII əsrdə rəsədxana olduğunu ehtimal etmişdir. Prof. Q.M.Əhmədov qalanın aşağıda, yonma daşlarla hamar şəkildə tikilən hissəsindəki çıxıntılardan 30, yu-

xarıda – yəni daş kəmərlərlə əhatə olunan hissəsindəki çıxıntıların 31 olduğunu iddia edərək, bunu ayların 30 və ya 31 gün olduğu ilə əlaqələndirir. M.S.Sayapinin yazılarına əsasən Q.Əhmədov belə fikri irəli sürür ki, qalanın içərisindəki mərtəbələrdə olan dəşiklərdən səmanı, ulduzları və bürcləri seyr etmək olar [20a].

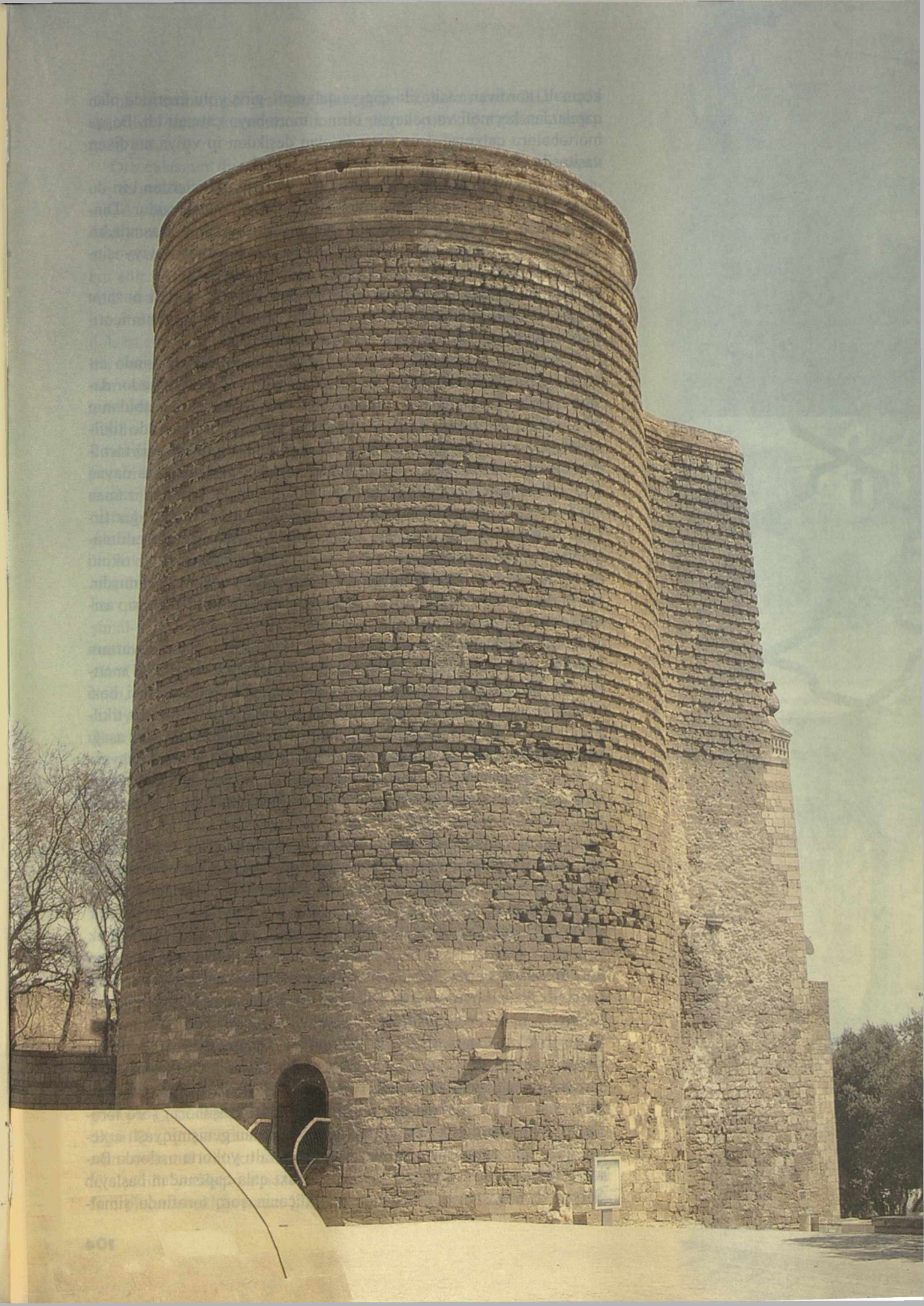
Qız qalasının "Oğuz" qalası olduğunu söyləyənlər də vardır. Onlar bu qalanın tarixini Oğuz-türk tayfaları ilə bağlayırlar. Lakin bu fikri təsdiq edən inandırıcı elmi əsas yoxdur.

Arxeoloq M.Xəlilov Bakı Qız qalasının Çıraqqala müdafiə qalasına bənzərliyini əsas götürüb onun məşhur Gilgilçay müdafiə istehkamına aid olduğunu vurğulayır. O, Qız qalasının Şimal-Şərqi Albaniyanın müdafiə qalalarındakı memarlıq elementləri ilə bənzərliyini qeyd edir. [29a, s.295-297].

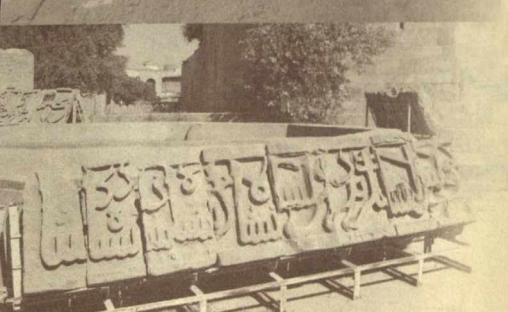
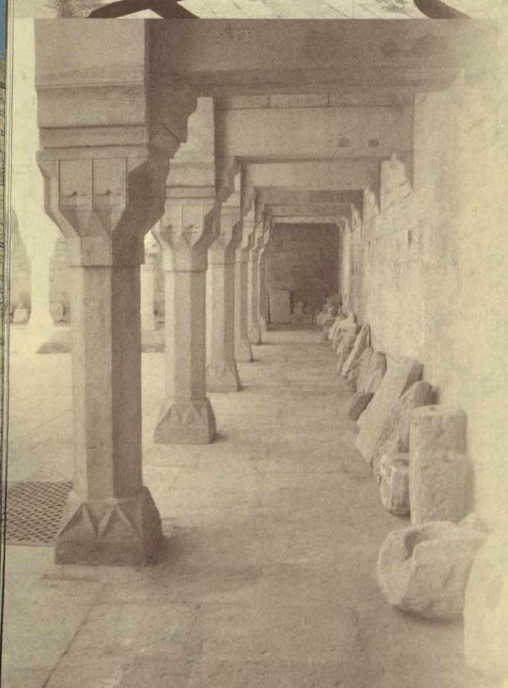
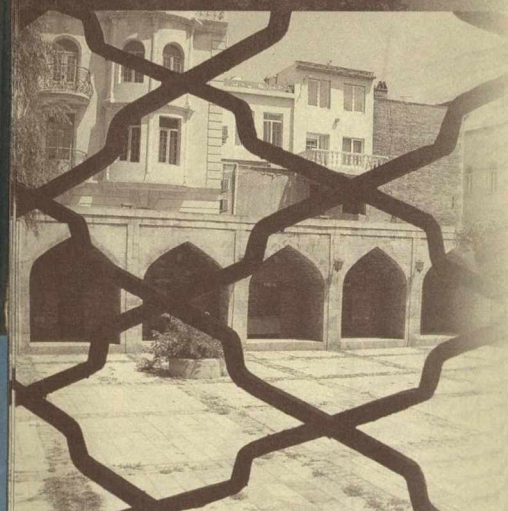
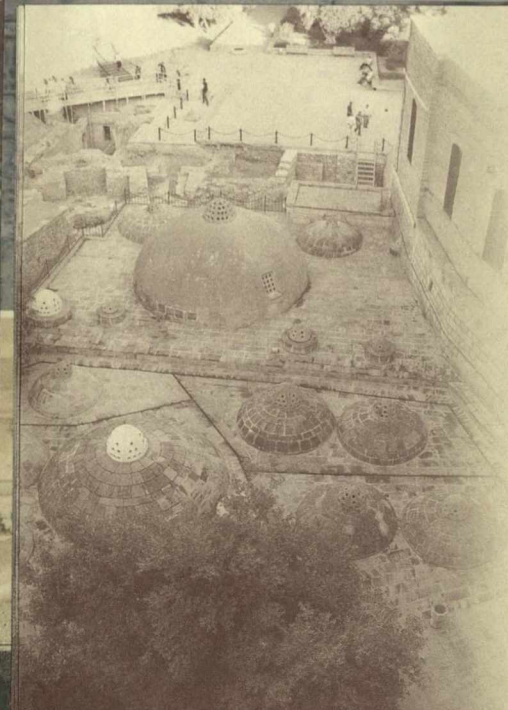
Azərbaycanda tarixi funksiyası müəyyənəlməyən abidələrimiz çoxdur ki, onlardan biri də qeyd edilən Bakı Qız qalasıdır. Elə bir azərbaycanlı tapmaq olmaz ki, öz ölkəsinin bu və ya digər abidəsinin yaranma tarixinə maraq göstərməsin. Çünki keçmişin salnaməsi olan abidələrimiz, xüsusilə respublikanın mərkəzində yerləşən, öz quruluşuna görə Yaxın Şərqdə və hətta dünyada misilsiz olan Bakı Qız qalasının tikilmə tarixi nə qədər qədim və onun daşdığı vəzifə nə qədər dəqiq elmi səviyyədə olarsa, bir o qədər tarix və mədəniyyətimizin dərin köklərə malik olması sübut olunur [158, s.142]. Bakı Qız qalası və Bakı qala divarının tarix və funksiyası haqqında mənbələrdə aydın məlumat olmadığına görə, yeganə inandırıcı dəlil arxeoloji tədqiqatların nəticələridir.

Bakı Qız qalasının içərisində və ona yaxın ətraf sahələrdə aparılan qazıntıların nəticələri haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün ilk növbədə Qız qalasının quruluşu barədə qısa məlumat vermək lazımdır.

Bakı Qız qalası Xəzər dənizinin kənarında nəhəng bir dənizə doğru maili qayanın üzərində, silindirik formada tikilmişdir. Dəniz tərəfdən uzunsov kontrfors (dayaq divar) adlanan böyük bir dayaq ona əlavə edilmişdir. Qalanın hündürlüyü 23 m, diametri isə birinci mərtəbədə 16,5 m-dir. Birinci mərtəbədə divarın qalınlığı (eni) 5 m.-ə çatır. Qalanın daxili hissəsi 8 mərtəbəyə bölünür. Hər mərtəbə yonma daşlarla tikilmiş, günbəz formalı tavanla örtülmüşdür. Daşla hörülmüş həmin tavanların ortasında dairəvi dəşiklər vardır. Dəşiklər şaquli xətt istiqamətindədir. Belə ki, VIII mərtəbə tavanının ortasında olan dairəvi dəşikdən baxdıqda birinci mərtəbənin döşəməsini görmək mümkündür. Qalaya yeganə giriş yolu onun qərb tərəfində, yerin əvvəlki səthindən 2 m. hündürlükdə və 1,10 m. enində olan tağlı qapı yeridir. Qalanın birinci mərtəbəsinin hündürlüyü 3 m., digər mərtəbələrin hündürlüyü isə orta hesabla 2,5 m. dir. Mərtəbələrarası əlaqə qalanın cənub-şərq divarının içərisində düzəldilmiş pilləkənlər vasitəsilə saxlanır. Marafılı burasıdır ki, birinci mərtəbə ilə ikinci mərtəbə arasında əlaqə yaratmaq yalnız tavanda olan dairəvi dəşikdən nərdivan və ya ip vasitəsilə mümkündür. Qeyd etməliyik ki, qalanın qapısı da keçmişdə bir neçə qatdan ibarət olmuşdur. Uzunluğu qala divarının eni qədər olan (5 m.) qapı yerinin tağlı tavanında qalmış tikinti qalıqları bunu sübut edir. Bundan əlavə, qapının ağzında keçmişdə bir neçə quyu olmuşdur ki, hazırda onların içərisi qalaya rahat keçmək üçün torpaqla doldurulmuş, üzərinə asfalt döşənmişdir. Beləliklə, Bakı Qız qalasına keçmiş əsrlərdə daxil olmaq istəyən hər kəs həmin quyuların yanında ehtiyatla

keçməli, nərdivan vasitəsilə qapıya qalxmalı, giriş yolu üzərində olan qapılardan keçməli və nəhayət, birinci mərtəbəyə çatmalı idi. Başqa mərtəbələrə qalxmaq üçün tavanda olan deşikdən ip və ya nərdivan vasitəsilə çıxmalı idi.

Bakı Qız qalasının tikinti quruluşunda maraqlı cəhətlərdən biri də qalanın içərisində, qayadan ovulub düzəldilmiş su quyusudur. Diametri 0,7 m. olan bu quyu qalanın cənub-şərq divarının ortasındadır. Quyunun yuxarı hissəsi qalanın III mərtəbəsinin döşəməsi səviyyəsindən başlayıb, divarın ortası ilə aşağıya doğru davam edir.

Qalanın cənub və cənub-şərq tərəflərini, xüsusilə dənizi nəzarət altında saxlamaq üçün mazgallar düzəldilmişdir. Bunlar qalanın içərisinə təmiz hava daxil olmaq işinə də xidmət etmişdi.

1962-63-cü illərdə qalanın birinci mərtəbəsinin döşəməsində arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır [179, s.18]. 5 m. dərinliyə qədər davam etdirilən həmin qazıntı nəticəsində məlum olmuşdur ki, abidənin bünövrəsi dəniz tərəfə enişli olan nəhəng bir qayanın üzərində tikilmişdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, abidəyə dəniz tərəfdən bitişik olan kontrfors həmin enişin qarşısında qalaya əsas dayaq rolunu oynamışdır. Son illərdə qalada tədqiqat işləri aparılan zaman bünövrədən 14 metr hündürlükdə içəriyə doğru uzanan böyük ağac tirlərin olduğu müəyyən olmuşdur. Onların nə məqsədlə istifadə edilməsi məlum deyil. Ola bilsin bu tirlər kontrforsun içində gizli bir tikinti ilə əlaqədardır və ya zəlzələyə qarşı amortizasiya rolunu oynamışdır. Bu fikri yalnız hər iki tərəfdən veriləcək elektromaqnit dalğaları vasitəsilə aydınlaşdırmaq olar.

Dəqiq hesablama əsasında müəyyən edilmişdir ki, qalanın divarının eni bünövrə hissədə 5 metrdirsə, yuxarı hissəsində təqribən 4,5 metrdir. Bu da göstərir ki, abidənin yuxarı hissəsilə aşağı hissəsi bəzi müəlliflərin dedikləri kimi ayrı-ayrı vaxtlarda deyil, eyni vaxtda tikilmişdir. Çünki 5 m. eni olan divar qalanın 12 m. hündürlükdə olan aşağı hissəsi üçün deyil, hər iki hissənin möhkəm bünövrə əsasında dayanmasına xidmət etmişdir. Bakı Qız qalasının zəmanəmizə qədər sağlamat qalmasının sirri də məhz onun belə bir möhkəm bünövrə üzərində tikilməsindədir [176, s.292].

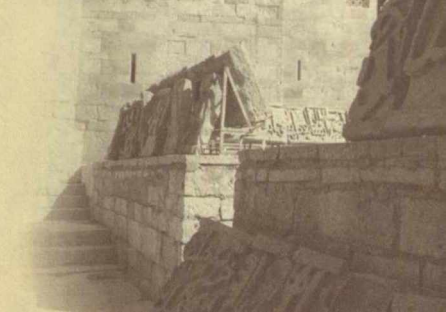
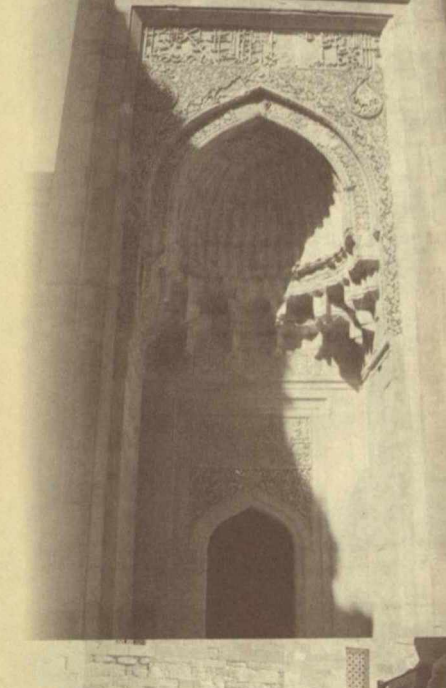
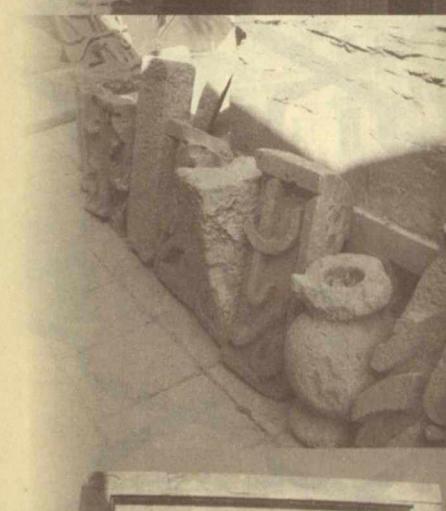
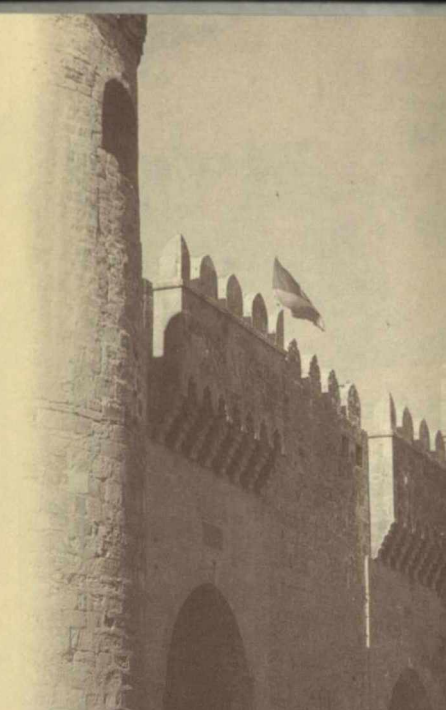
Qalanın içərisindəki su quyusunda da qazıntı işləri aparılmışdır. Quyunun içərisindən tapılan maddi-mədəniyyət qalıqları buradan XII əsrdən başlayaraq istifadə olunduğunu göstərir. Hesablamalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, quyunun dəniz suyu səviyyəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Quyunun suyu kimyəvi analizə verilmiş, onun içmək üçün tam yararlı olması müəyyən edilmişdir [68, s.14]. Quyunun ağız hissəsi qalanın üçüncü mərtəbəsinin döşəməsi səviyyəsindən başlayıb divar boyu aşağıya doğru 13 m davam edir. Quyunun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onu qala divarı içərisində gizlətmişlər. Onun şimal və cənub divarında enib qalxmaq üçün 10-12 sm dərinlikdə ayaq yerləri vardır. Quyunun 12 metr dərinliyində divar genişlənir. Qız qalası ilə Şirvanşahlar sarayı arasında gizli yeraltı yolun məhz buradan başlanması ehtimal olunur. 1982-ci ildə İçərişəhərin şərq tərəfində, köhnə zərgərlik fabrikinin yerində aparılan genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən ilk yeraltı yol orta əsrlərdə Bakının mərkəzi ticarət küçəsi sayılan Şamaxı qala qapısından başlayıb Salyan darvazasına doğru gedən baş küçənin şərq tərəfində şimal-

cənub istiqamətində yerləşir. Maraqlıdır ki, yolun xətti XIV əsrdə tikilmiş "Multan" karvansarayının altından keçərək Qız qalasına doğru gedir [38, s.6].

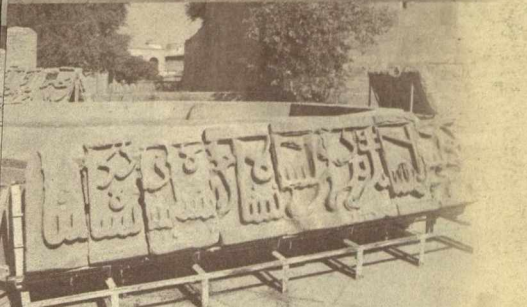
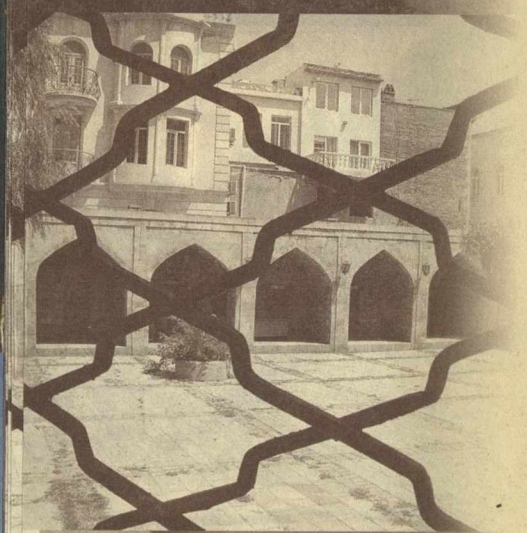
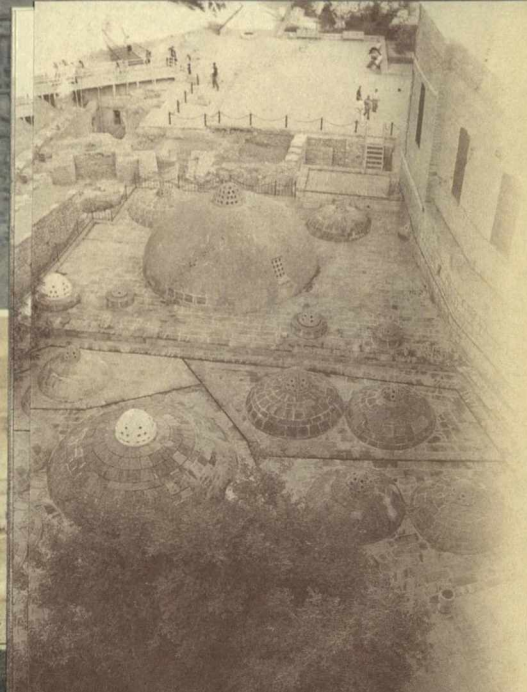
Qız qalasının divarlarına 14 m. hündürlükdə yerləşdirilmiş yazılı daş da ətraflı surətdə öyrənilmişdir. Nəticədə məlum olmuşdur ki, həmin daş buraya qala tikildikdən sonra təsadüfi olaraq qoyulmuşdur. Bu fikri həmin daşın çox səliqəsiz bir formada divara zəbt olunması, daş zəbt olunan yerlərdə tikintinin hörgü kompozisiyasının pozulması sübut edir. Bundan başqa, həmin yazılı daşda "Qubbeye Məsud ibn Davud" sözlərindən əvvəl "Əmələ ustad" və ya "Əmələ memar" sözlərinin olmaması həmin yazılı daşın abidəni tikən memara aid olmadığına dəlalət edir. Çünki Mərdəkan qalası və Bakı buxtasında yerləşən məşhur Səbail qalasının yazılı daşlarında "Əmələ ustad" və ya "Əmələ memar" sözlərini aydın oxumaq olur. Yazılı daşın təsadüfi olaraq buraya zəbt olmasının onun 14 m. hündürlükdə yerləşməsi də göstərir. Məlumdur ki, hər bir abidənin tikilmə tarixini və ya vəzifəsini bildiren kitabələr elə bir yerə vurulmalıdır ki, onunla qarşı duran şəxs asanlıqla həmin kitabəni oxuya bilsin. İçərişəhərdə XI əsrə aid olan Məhəmməd məscidindəki kitabəyə istinad edək. Bu kitabə məscidin qapısı üstündə 2-3 m. hündürlükdədir. Qız qalasında olan yazılı daş isə qapıdan xeyli kənardadır və onu aşağıdan oxumaq mümkün deyil.

Bakı Qız qalası ilə Bakı qala divarının əlaqəsi də abidənin vəzifəsini müəyyənləşdirmək cəhətdən maraqlıdır. Tarixi sənədlər və aparılan qazıntıların nəticələri göstərir ki, Qız qalası həm cənub, həm də şimal-şərq tərəflərdən Bakı qala divarına bitişik olmuşdur. Abidənin cənub və qərb tərəflərində hazırda mövcud olan tikinti qalıqları bunu sübut edir. Biz bu faktı 1783-cü ildə E.Kempferin, 1796-cı ildə S.Qmelinin, 1835-ci ildə A.Sergeyevin çəkdikləri Bakı mənzərə rəsmlərində də aydın görürük. Belə bir fikir formalaşmışdı ki, cənub tərəfdən bu divar hazırda xarabalara Xəzərin qoynunda olan məşhur Səbail qalası ilə əlaqədar olmuşdu. İ.M.Cəfərzadə və Ö.Ş.İsmizadə apardıqları tədqiqatlar nəticəsində həmin abidəni XIII-XIV əsrlərə aid etmişlər. XIV əsrin axırları və XV əsrdə yaşamış Əbdürrəşid Bakuvi yazır: "Bakıda daşla tikilmiş iki möhkəm qala vardır. Onlardan biri dəniz kənarında, digəri isə hündürlükdədir. Hündürdə yerləşən qalanın yuxarı hissəsi monqol istilasından zamanı dağıdılmışdır" [10, s.117]. Bakuvinin əsərində qeyd olunan bu qalalardan birinin məhz monqolların dağıtdığı qalanın Qız qalası, digərinin isə qala divarı olması heç bir şübhə doğurmur.

Bakı Qız qalasının tikilmə tarixi və funksiyası haqqında fikirlər müxtəlif olduğu kimi, abidənin adında "qız" sözünün nə kimi mənə daşması haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi tədqiqatçılar bu sözü heç bir elmi əsas olmayan əfsanələrlə bağlamışlar. Bakı Qız qalasının tarixini heç bir elmi əsas olmadan Sasanilər dövrü və daha qədimə çəkmək istəyənlər bundan bir dəlil kimi istifadə etmişlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Qız qalası adlı abidələr təkcə Bakıda və ya Azərbaycanda deyil, Şərqi digər şəhərlərində də vardır. Qazıntıların nəticələri göstərir ki, bunların əksəriyyəti orta əsr abidələridir. Bizcə bu və ya digər Qız qalası adı ilə məşhur olan abidələrə xalq tərəfindən belə adın verilməsi təhlükə zamanı bu (qalalarda şübhəsiz, əsasən hökmdar ailəsinin yerləşməsi nəzərdə tutulur) qalaların düşmən tərəfindən fəth olunmamazlığı rəmzi kimi hesab edilə bilər. Doğrudan da Bakı

Qız qalası və Azərbaycanda olan digər Qız qalaları (Şamaxı şəhəri yaxınlığında və İsmayıllı rayonunda olan Qız qalaları) öz əzəməti, möhkəmliyi, yerləşdikləri coğrafi mövqelərə görə möhkəm və alınmazdır [158, s.142]. Bu cəhətdən böyük şair Xaqaninin şeirlərindən birində Qız qalaları haqqında olan məlumat olduqca maraqlıdır. Şair dövrün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Rükəddin adlı şəxsə həsr etdiyi tərifnamədə yazır [26, s.25].

"Dər cahan hisnhaye duşize,

Əqd bəndənd bəru səvab konənd."

"Əgər dünyada olan Qız qalaları onunla (Rükəddin ilə) əhd bağlasalar, səvab iş görmüş olarlar". Bu mədh parçasından aydın olur ki, hələ XII əsrdə Azərbaycandan başqa dünyanın digər ölkələrində "Qız qalası" adına abidələrin olması Xaqaniyə məlum imiş. Şübhəsiz, şair Xaqani də Qız qalası sözündə "qız" məfhumunu fəth olunmazlıq mənasında qəbul etmişdir [26, s.51]. Düşmənin tərəfindən fəth edilməyən qalalara keçmişdə belə ad verilmiş. Bu fikir Qız qalasının adına görə təyinatını versək həqiqətə uyğun gəlir. Bəzi alimlərin fikrincə bu ad sadəcə alınmazlıq mənası daşıyır. Qız qalası adının meydana gəlməsi qədim tayfaların dini etiqadları ilə əlaqədardır. Belə ki, "qız" məfhumu Avestada adıçəkilən Anahidaya (su ilahəsi) işarədir. Şərqdə onun adına möhtəşəm məbədlər tikilmişdir. Sonralar İslamiyyət dövründə bu məbədlər dini əhəmiyyətini itirərək orta əsrlərdə sırf müdafiə istehkamlarına çevrilmişlər.

Yuxarıdakı fikirləri ümumiləşdirərək bir neçə nəticəyə gəlmək olar.

I. Ehtimal etmək olar ki, Qız qalası Bakı qala divarı ilə eyni dövrdə tikilən, şəhərin müdafiə işinə xidmət edən qaladır. Bunu abidənin tikinti quruluşu da sübut edir. Qala elə bir formada tikilmişdir ki, şəhər düşmənin tərəfindən fəth edildikdə, dövrün hökmdarı və ya ona yaxın olan adamlar qalanın qapılarını bağlayaraq uzun müddət müqavimət göstərə bilsinlər. Hətta Qız qalası ilə Şirvanşahlar sarayı arasında arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış gizli yeraltı yolun olması da güman edilir. Bütün bunlar müdafiə əhəmiyyətli qalalar üçün xarakterik olduğuna görə hər hansı məbəd, gözetçi qülləsi və ya rəsədxana üçün belə müdafiə tədbirlərinin tətbiqi zərurət təşkil edə bilməz. Qız qalasının Abşerondakı müdafiə tipli möhtəşəm qalalara (Mərdəkan, Ramana, Şüvəlan, Nardaran qalaları) bənzərliyini qeyd etmək olar. Yazılı mənbələrdə Bakı Qız qalasının XII əsrdən əvvəl mövcud olmasına dair və eləcə də onun hər hansı bir vəzifə daşması haqqında məlumata təsadüf edilmədiyinə görə, arxeoloji qazıntıların nəticələri əsasında müəyyən edilmiş tarixi dövrü (XII əsr) və onun Bakı qala divarı ilə birlikdə şəhərin müdafiə sistemində xidmət etməsi barədə söylənilmiş fikirlər daha məntiqlidir.

II. Abidənin tikinti dövrü ilə daşdığı vəzifə arasındakı əlaqəni öyrənmədən bu barədə hər hansı bir fikir söyləmək çətindir. Bu qəbildən Qız qalasının yenidən və ətraflı öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Əsaslı dəlillər olmasa da, abidənin tikinti quruluşuna və böyük bir qədim dini kompleksin qarşısında yerləşməsinə əsaslanaraq onun aşağı hissəsini (yonma daşlarla hamar şəkildə tikilən hissəsi) VI-VII əsrlərə, yuxarısını (yəni daş kəmərlərlə əhatə olunan hissəni) XI-XII əsrlərə aid etmək olar. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qız qalası yanında aşkarlanmış IX əsrə aid məscidin həyəti sayılan sıratağlı abidənin mərkəzində atəşpərəstlik dininə aid məbədin qalıqları, o cümlədən arxeoloji

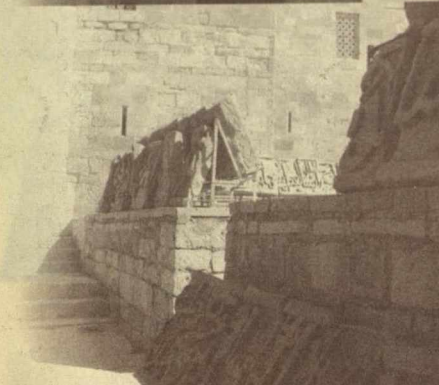
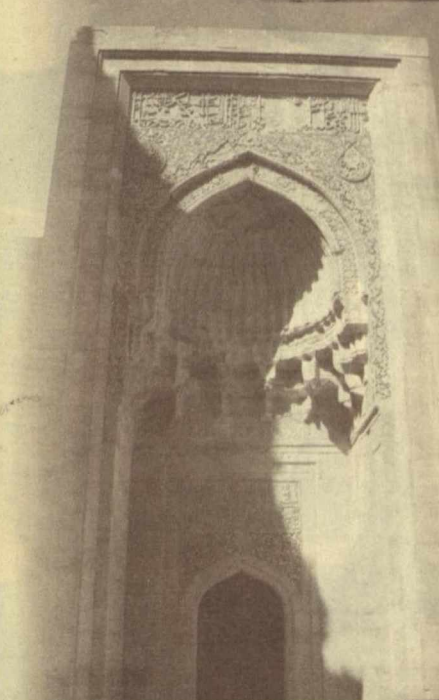
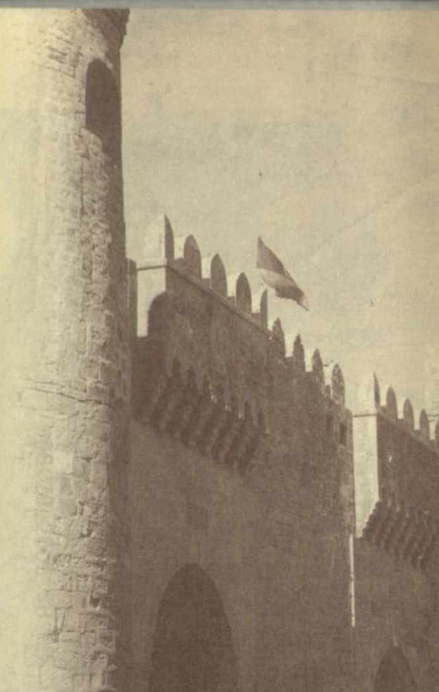
material aşkar edilmişdir. Sıratağlı abidənin həyətinə üzə çıxmış tikinti qalıqları ilə Qız qalası arasındakı əlaqəyə istinadən güman etmək olar ki, qala Sasani imperiyası zamanında həm atəşpərəstlik məbədi, həm müdafiə tipli istehkam məqsədilə, həm də gözetçi məntəqəsi kimi inşa olunmuşdu. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu tip qala iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş qüdrətli bir dövlətin zamanında ucaldıla bilərdi. Onu da xatırlamaq lazımdır ki, Qız qalası müsəlman (İslam) dövrü abidəsi olsaydı, ən azından "Səbayel qala"sında olduğu kimi onun içində və yaxud xaricində ərəb yazısı ilə əhatələnmiş "qurşaq" olardı.

III. Bakı Qız qalasının Çıraqqala müdafiə qalasına bənzərliyini əsas götürüb onun Gilgilçay müdafiə sistemində aid olduğunu da söyləmək olar. Qız qalasının Şimal-Şərqi Albaniyanın müdafiə qalalarındakı memarlıq elementləri ilə oxşarlığını qeyd edərək, onu eramızın V-VI əsrlərinə aid etmək olar. Tarixdən məlumdur ki, Qafqaz Albaniyasının cənub şəhərlərindən sayılan Bakı Sasani İranının təsiri altında idi. Ehtimal etmək olar ki, Qız qalası Sasanilərin Bizans imperiyasının yardımı ilə şimaldakı mərzbanlığında məhz Albaniya ərazisində tikdirdikləri möhtəşəm müdafiə sistemində daxil idi. Hal-hazırda Qız qalasına söykənmiş Bakı qala divarları isə daha sonrakı dövrdə ucaldılaraq (qala divarları Şirvanşah III Mənuçöhrün (1120-49) göstərişilə təqribən 1138-39-cu illərdə inşa olunmuşdu) Qız qalasına bitişmişdir.

IV. Əlbəttə ki, Qız qalasının təyinatı, daşdığı vəzifə, tikinti dövrü və məqsədi hələ ki tam öyrənilməmiş, sirli qalmışdır. Qalanın tarixi köklərini dini-fəlsəfi və məntiqi zəmində araşdırıb bəzi ehtimallar irəli sürmək yerinə düşərdi. Dünyada analoji bənzəri olmayan bu qala haqqında külli miqdarda əfsanələr yaranmışdır. Xalq etimologiyası dili ilə yaranan bu əfsanələr, Qız qalasının tarixini sasani dövrünə aparıb atəşpərəstlik dini ilə bağlayır. Zərdüştliyin müqəddəs kitabı olan Avesta e.ə. I minilliyin II yarısında Arşakilər (Parfiya dövləti) dövründə formalaşmışdır. Bu dini fəlsəfəyə görə, dünyada həm maddi, həm də mənəvi olan hər şey xeyir və şər olmaqla iki yerə ayrılır. Ahura Mazda (Hörmüzd) xeyir, Anhra Manyu (Əhriman) şər qüvvələrin rəmzidir. Atəşpərəstlər günəşi Hörmüzdün gözü hesab edir. Atəş isə onun yerdəki mühüm əlamətidir. Atəşpərəstliyin əsas fəlsəfi dünyagörüşü üçün ifrat dualizm (latınca duo – iki deməkdir) xarakterikdir. Dualizmə görə, materiya və şüur maddi və mənəvi substansiya, müstəqil bir-birindən ayrı olan başlanğıclardır və onlar vəhdət halında birləşə bilməzlər. Avestaya görə, atəşpərəstliyin əsası göydə günəşə, yerdə isə oda-atəşə ilahi qüvvə kimi səcdə etməkdir. Günəş göydən yerə nur saçır, insanlar atəş yandırır ona səcdə edirlər.

B.e.ə. I minilliyin ortalarında yaranmış olan Buddizmə (sanskritcə Buddha hərfi mənada nurlu deməkdir) görə də insan həyatı şər və əzablardan ibarətdir. Əzablar arzu və ehtiraslardan doğur. Son məqsəd bütün arzulardan imtina etmək, ruh halına qovuşmaqdır. Buddizm fəlsəfəsinin əsas məzmununa görə, maddi aləmə məxsus və psixi hadisələr daim hərəkətdə, yanıb-sönməkdə olan xırda hissəciklərdən "dharma"lardan (nur) ibarətdir.

Veda müdrikliyinin məğizi olan dünyanın transindental ruhi və fəlsəfi klassikasının ən məşhur əsərlərindən biri də "Bhaqavad Qita"dır. Sözün kökü "bhaqa" sanskritcə günəş və ya Allah deməkdir. "Bhaqavad Qita"ya görə, göydə işıq saçan cisimlərdən günəş ən əsasıdır. O,

uca Tanrının parlaq gözüdür. Günəş bir dənədir və ay kimi bütün ulduzlar onun işığını əks etdirir. "Göydə eyni zamanda yüz minlərlə günəş doğsaydı, onların işığı Ali Şəxsiyyətin bu kainat formasının parıltısını (nur) xatırlada bilərdi (Bhaqavad Qita olduğu kimi, fəsil 11, mətn 12)".

Müqəddəs Qurani-Kərimdə isə kainatı yaradıb ona nur verənin Xaliq olduğu bildirilir. "Allah göylərin və yerin nurudur. Onun nuru, içində çırağ olan bir taxçaya (çıraqdana) bənzər; taxçadakı o çırağ bir qəndilin içindədir. O, qəndil isə sanki parlaq bir ulduzdur. O çırağ nə şərqdə, nə də qərbdə olan mübarək bir zeytun ağacından (yəni bu yer yox, göy ağacıdır) yandırılır. Onun yağı özünə od toxunmasa da, sanki işıq saçır. O nur üstündə nurdur. Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur. Allah insanlar üçün misallar çəkir. Allah hər şeyi biləndir (Qurani-Kərim, Ən-Nur surəsi, 35)".

Bu dini fəlsəfi görüşlərə görə günəş, nur, günəş zərrəcikləri simvolik xarakter daşıdığı üçün insanlar müxtəlif dövrlərdə onlara sitayiş etmişlər. Onlar hətta həmin simvolları məişətdə belə tətbiq edərək sənət əsərlərində təcəssüm etdirmişlər. Bu simvolların biri də atəşin, nurun rəmzi olan butadır. Buta dekorativ və tətbiqi sənətdə geniş yayılmış və zaman keçdikcə tədricən müxtəlif məzmunlu və formalı motivlərlə zənginləşdirilmişdir. Bakının qədim dövrünü əks etdirən mədəni təbəqədən aşkar olunmuş külli miqdarda sənətkarlıq nümunələri üzərində həkk olunmuş solyar (latınca solaris – günəşli, sol – günəş deməkdir) və buta (sanskritcə Buddha sözündən formalaşmış, hərfi mənada nur deməkdir) rəsmləri buna misaldır [53, s.43]. Butanın atəspərəstlik dövrünə məxsus bəzək forması (nur və ya günəş zərinin simvolik forması) olduğu güman edilir [196a, s.70]. Buta bir simvol olaraq 6 və ya 9 rəqəmlərini özündə əks etdirir. Bu rəqəmlərin hikməti isə Tanrıya məxsusdur.

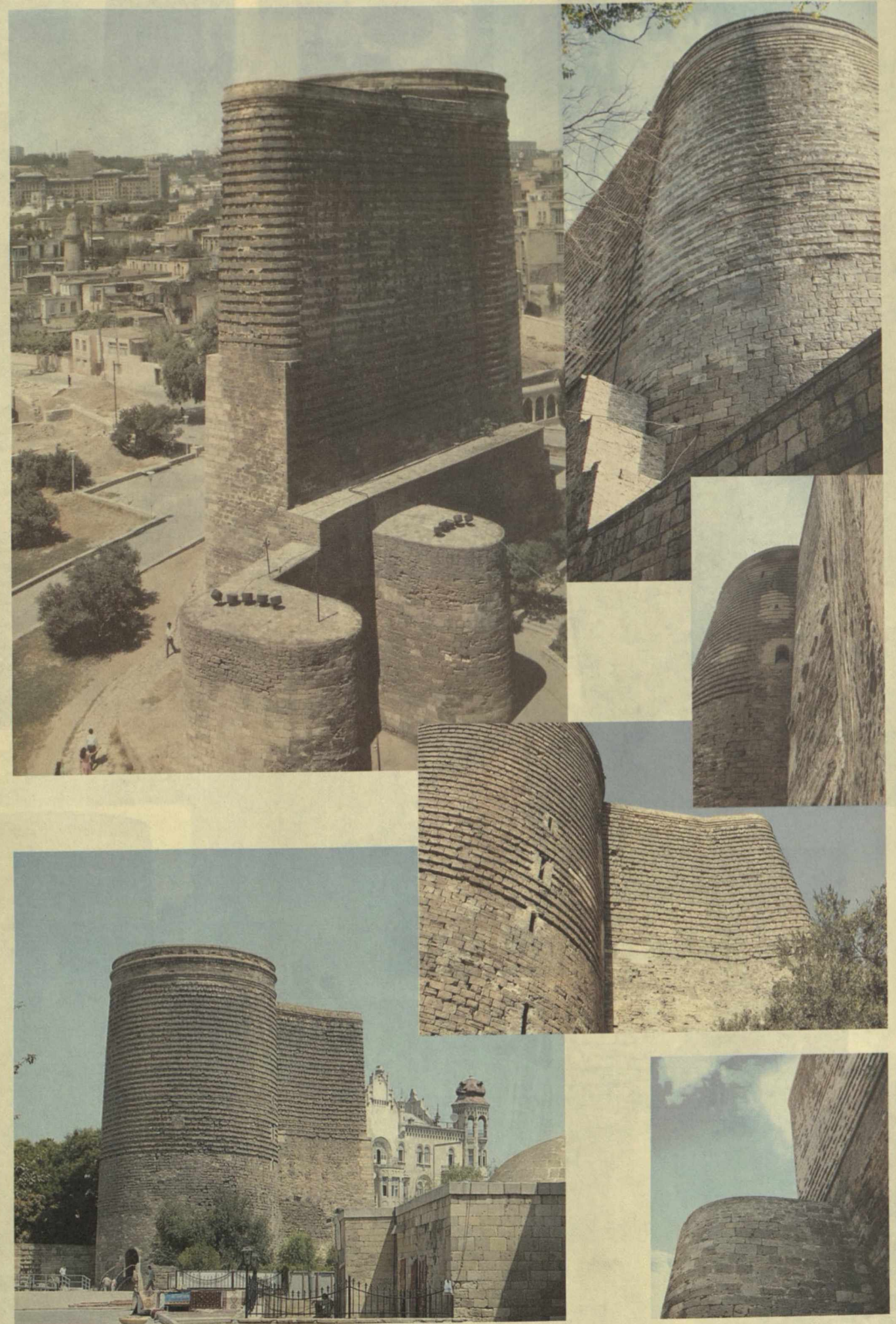
Qız qalasının sxematik quruluşu və səmaddan görünüşü butanı – 6 və ya 9 rəqəmlərini xatırladır. Sanki Qız qalasının yuxarıdan görünüşü Bakı şəhərinin sirlərini özündə gizlətməmiş bir qapının "açar yerinə" bənzəyir. Bizim fikrimizcə, Bakı şəhərinin adı ilə Qız qalasının sirrini məhz bu ehtimalla əlaqələndirmək olar.

Qalanın cənub-qərb tərəfdəki divarı daxilində ikinci mərtəbədən başlayaraq yeddinci mərtəbəyə qədər daşdan səliqə ilə hörülmüş, quyruq formasında şırım vardır. Hər mərtəbədə həmin şırım olan yerdə yarım dairə şəklində taxça açılmışdır. Şırımın içərisinə uzunluğu 40-45 sm, diametri 25-30, divarının qalınlığı isə 2,2 sm olan saxsı tünklər yuxarıdan aşağıya doğru bir-birinin içərisinə geydirilməklə yerləşdirilmişdi. Tünklərin bir-birinə geydirilmiş hissələri (çöl tərəfi və divarının xarici) əhəng məhlulu ilə möhkəmləndirilmişdi [31, s.89].

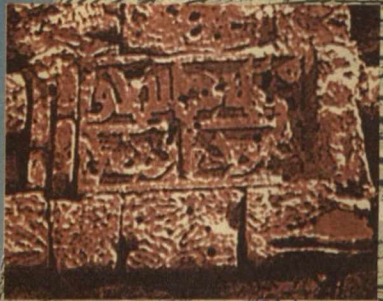
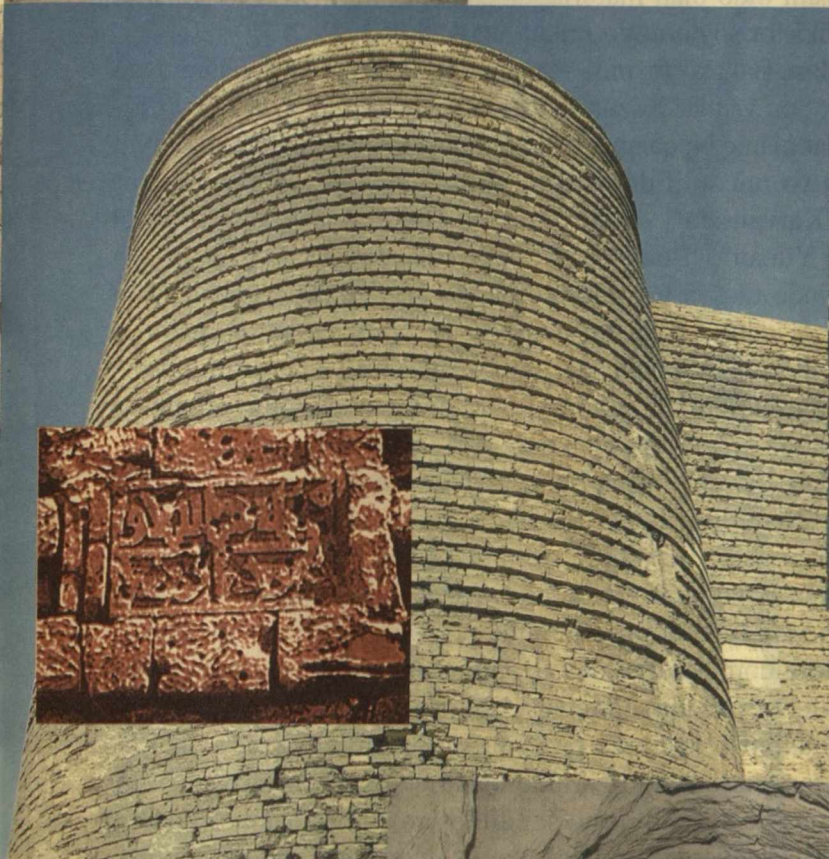
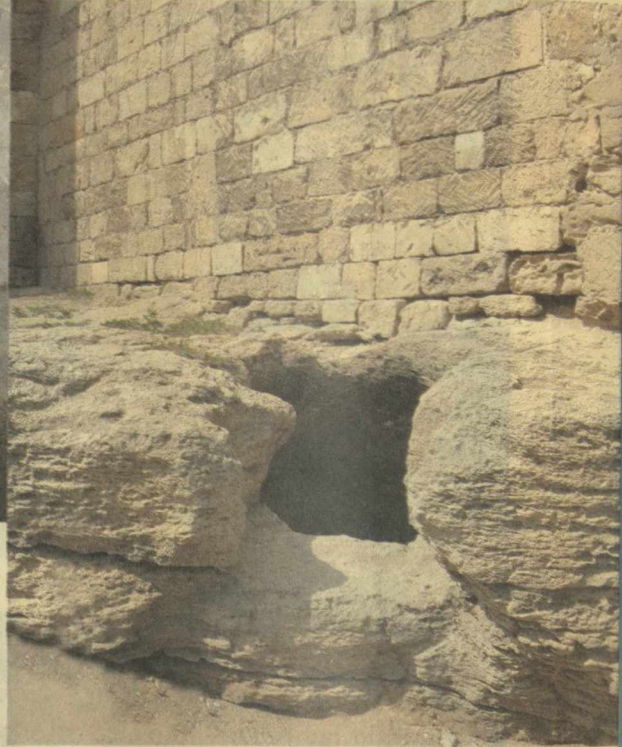
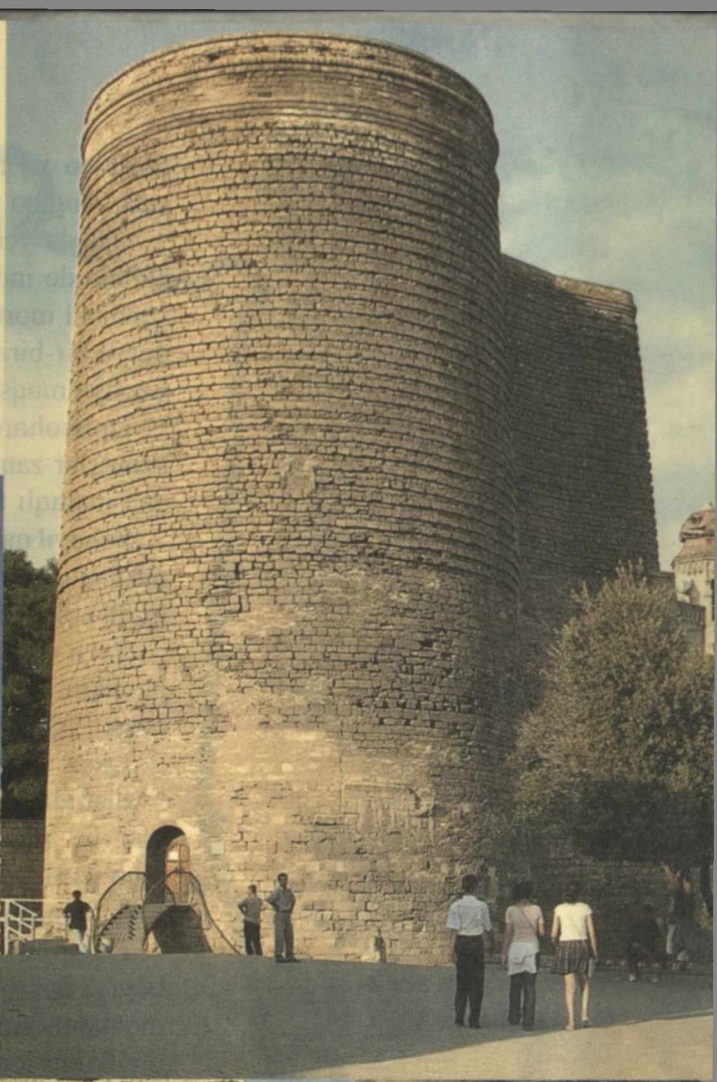
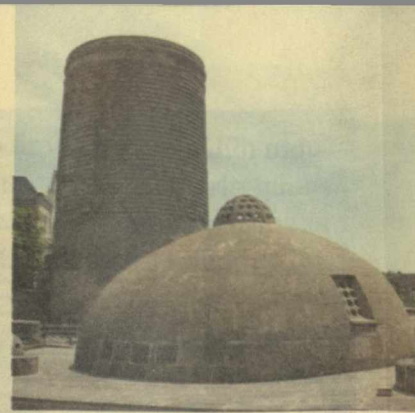
Birinci mərtəbədən başlayaraq qalanın özül hissəsinə qədər gedən tünkləri 22 x 18 sm ölçüdə dördkünc formalı saxsı novçalar əvəz edir. Həmin novçalar divarın içərisi ilə bayıra yönəlir. Saxsı tünklər və novçalar üzərində dulus çarxının izləri aydın görünür [60, s.13].

Saxsı məmulatı istehsalında geniş tətbiq olunmağa başlamış dulus çarxının əhəmiyyəti inkişaf etmiş orta əsrlərdə xeyli artmışdır. Buna əsaslanaraq qətiyyətlə demək olar ki, saxsı borular həmin dövrdə düzəldilmişdi.

Qeyd etmək olar ki, İçərişəhərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş, müxtəlif məqsədlərə xidmət edən su tünkləri qala divarı daxilində yerləşdirilmiş tünklərə tam oxşardır. Bunlar yalnız

həcminə və istifadə məqsədinə görə fərqlənilir. İşlənilmə texnikasına, rənginə və materialına görə isə bir-birini təkrarlayırlar [60, s.14].

Qalada yerləşdirilmiş bu tünklərin hansı məqsədə xidmət etməsi barədə də indiyə qədər müxtəlif fikirlər söylənilsə də, onların yalnız yeddinci mərtəbəyə qədər davam etməsi, tünklərin yuxarıdan aşağıya doğru bir-birinin içərisinə geydirməklə yerləşdirilməsi borunun kanalizasiya məqsədi üçün istifadə olunduğunu təsdiq edir [60, s.14].

İçərişəhərdə arxeoloji qazıntılar davam edir. Çox güman ki, axtarışlar zamanı əldə olan materiallar Qız qalasının tarixi keçmişinə dair maraqlı fikirlər söyləməyə imkan verəcəkdir.

Səbayıl qalası. Bakı körfəzində vaxtilə suya qərq olmuş bir qalanın xarabalığı vardır. Son vaxtlar Xəzər dənizinin səviyyəsinin xeyli aşağı düşməsilə əlaqədar olaraq bu qalanın qalıqlarını aydın görmək mümkündür.

Yerli əhali və müxtəlif dövrlərdə şəhərə gələn səyyahlar, alimlər bu tikintini "Karvansara", "Sualtı şəhər", "Şəhr Səbayıl", "Səbayel qəsri", "Şəhri Yunan", "Bəndərqala" və s. adlandırmışlar.

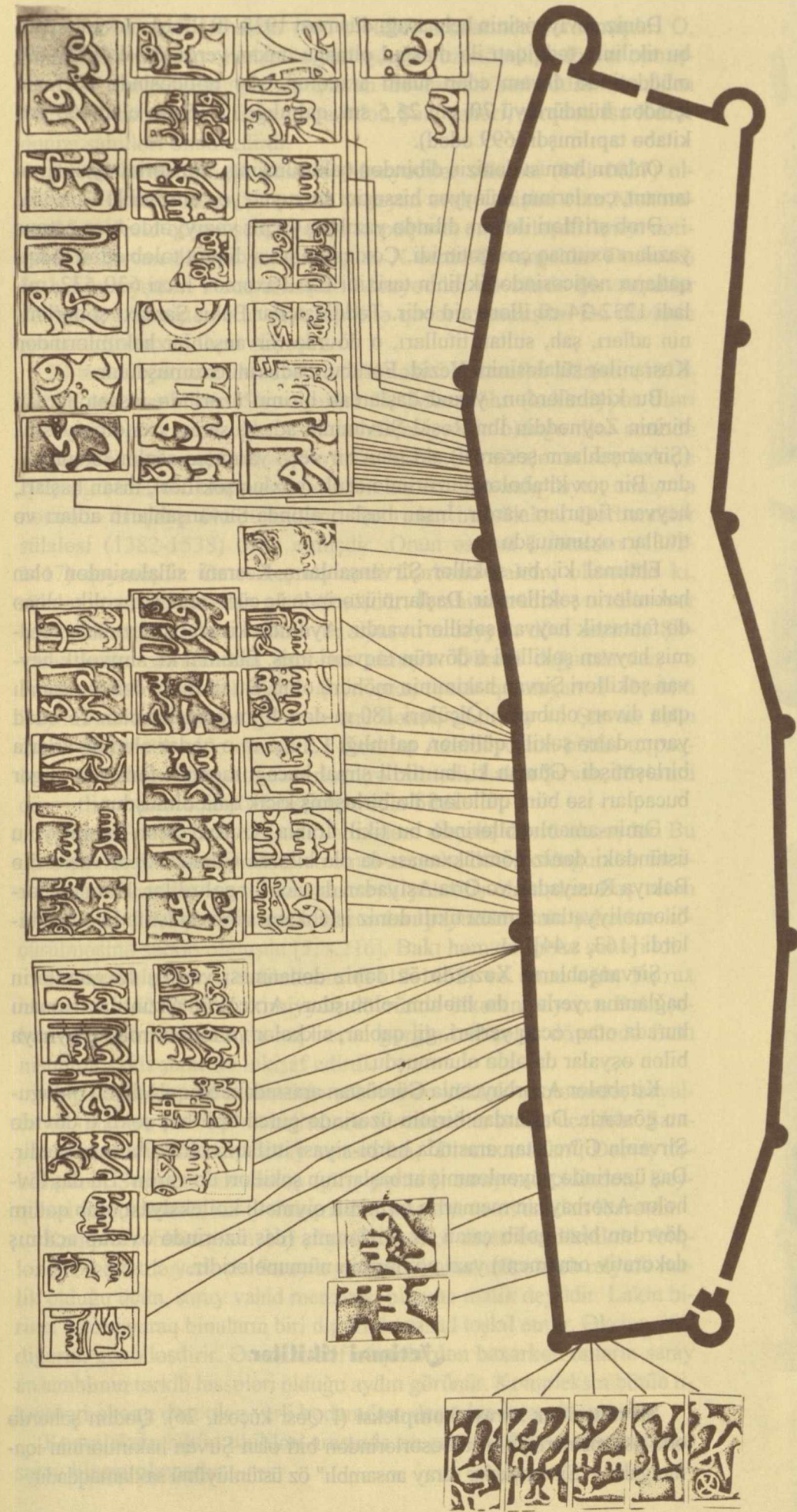
Qaya üzərində tikilən bu qala, formasına görə düzbucaqlıdır. Bakı "Atlantida"sı da adlandırılan bu abidədə 15 burc vardır. Künclərdə olan üç bürc dairəvi formada içərisi boş, qalan 12 isə yarım dairəvi olub içərisi dolu-lal bürcdür. Dairəvi bürclərdə və abidənin cənub və qərb divarında eni 1,3-1,6 m. olan qapı yeri vardır.

Çöl tərəfdən dairəvi bürclərin divarlarına halqavari dəşiyi olan böyük daşlar bir-birinə dəmir qarmaqla (gəmiləri bağlamaq üçün) möhkəm bağlanmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı qalanın daxilində dördkünc formalı otaqların bünövrələri aşkar edildi. Onlarda da qapı yerləri vardır. Maddi-mədəniyyət qalıqları şirsiz və şirli qab qırıqlarından, su tünqlərindən, balıqçılıqda işlənən daş pərsənglərdən və bir ədəd şirvanşah Fərruxzadənin oğlu Güştəspin və Xəlif ən-Nəsir (1180-1225-ci illər) adından kəsilmiş mis puldan ibarətdir. Vaxtilə qala divarlarının yuxarı hissəsində üzərində qabarıq şəkildə ərəb yazısı, insan, heyvan, quş və s. şəkillər həkk edilmiş yazılı daş haşiyə (qurşaq) olunmuşdur. Bu yazılardan məlum olur ki, həmin qala hicri tarixi ilə 632-ci ildə (1234-35) Əbu Rəşid oğlu usta Zeynəddin tərəfindən tikilmişdir. Abidənin tədqiqi onun Bakı şəhərini dənizdən müdafiə etmək məqsədilə bir istehkam kimi tikildiyini söyləməyə imkan verir.

Səba, Səba əhli və Səba yurdu haqqında Qurani-Kərimin "Nəml" (Qarışqalar) və "Səbə" (Səba) surələrində məlumat verilir. Səba əhlinin günəşə sitayiş etdiyi, hökmdarlarının isə Bəlqis (Bilqeys) adlı zəka sahibi olan qadın olduğu bildirilir. Süleyman Peyğəmbər Allahdan başqasına (günəşə, aya) ibadət etməyi ona qadağan edir.

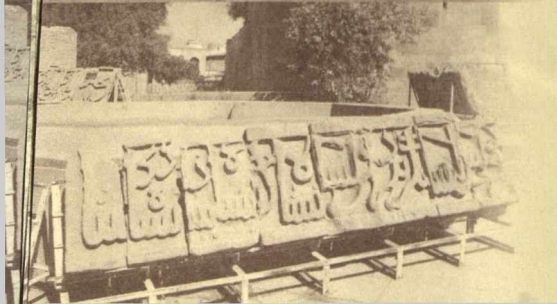
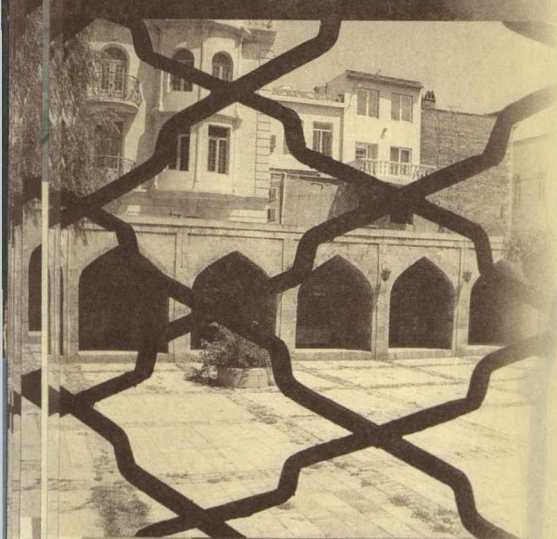
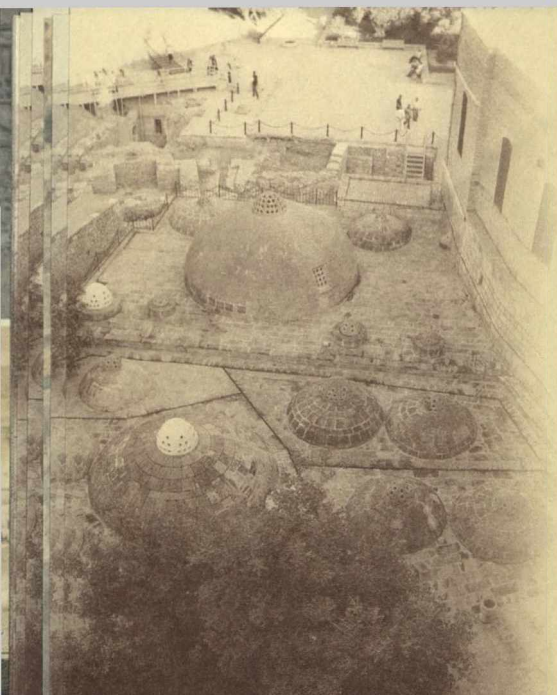
"Səba" surəsində isə Səba yurdunun sağdan və soldan dağla əhatə olunmuş iki gözəl bağçaya malik diyar olduğu, daha sonralar isə itaətdən üz döndərdikləri üçün ora ərim seli göndərilərək yurdlarını su basdığı və onların pərən-pərən salınıb dillərdə dastan edildiyi bildirilir. Müqəddəs kitabdan sətirlər bu abidənin məqsəd və vəzifəsinin öyrənilməsi cəhətdən maraqlıdır.

Bayıl daşları. Körfəzdə sahilədən təxminən 300 m. aralı kiçik adada böyük tikili (1306-cı ildə Xəzər dənizində su səviyyəsinin qalxması nəticəsində) suyun altında qalmışdı. Buna baxmayaraq, qalanın bir hissəsi su qatı altından görünürdü. 1722-ci ildən başlayaraq bizim yüzilliyədək Xəzərdə su səviyyəsinin aşağı düşməsi nəticəsində ada sudan azad oldu.

1969-cu il qazıntıları nəticəsində aşkar olunmuş Bayıl qəsrinin plan quruluşu. Dənizin dibindən çıxarılmış qala divarının qurşağını əhatə edən bayıl daşları

Dəniz səviyyəsinin belə aşağı düşməsi 1938-40 illərdə arxeoloqlara bu tikilinin tədqiqatı ilə məşğul olmağa imkan verdi. 30 il (1939-69) müddətində davam edən sualtı arxeoloji işlər nəticəsində körfəzin içindən hündürlüyü 70, eni 25,5 sm, qalınlığı 12-15 sm olan 699 daş kitabə tapılmışdı (699 ədəd).

Onların hamısı dənizin dibindən qaldırılmamış, bəzilərinin yazılarını tamam, çoxlarının müəyyən hissəsini su yuyub yox etmişdi [197, s.35].

Ərəb şriftləri ilə fars dilində yazılmış və pis vəziyyətdə bizə çatmış yazıları oxumaq çox çətin idi. Çox zəhmət və diqqət tələb edən tədqiqatların nəticəsində tikilinin tarixini E.A.Paxomov hicri 630-632, miladi 1232-34-cü illərə aid edir. Tədqiqatçılar Bakı, Şamaxı şəhərlərinin adları, şah, sultan titulları, o dövrdə Şirvanşahlar hakimlərindən Kəsrənilər sülaləsinin, Yezid, Fəruburz adlarını oxumuşdular.

Bu kitabələrdən, yaxud daşlardan birinin üzərində inşaatçılardan birinin Zeynəddin İbn Rəşid Şirvaninin adı və saray xronologiyasına (Şirvanşahların şəcərəsi) aid olan bir neçə yarımçıq sözlər oxunmuşdur. Bir çox kitabələrin üzərində canlı məxluq şəkilləri, insan başları, heyvan fiqurları vardır. İnsan başları altında Şirvanşahların adları və titulları oxunmuşdu.

Ehtimal ki, bu şəkillər Şirvanşahların Kəsrəni sülaləsindən olan hakimlərin şəkilləridir. Daşların üzərində üç cür – real, simvolik, eləcə də fantastik heyvan şəkilləri vardır. Aydın ki, realist formada verilmiş heyvan şəkilləri o dövrün təqvimini imiş. Ehtimal ki, simvolik heyvan şəkilləri Şirvan hakiminin möhürü olub. Bu tikilinin özü isə qapalı qala divarı olubmuş. Ölçüləri 180 m-dən 40 m-ə qədər olan 15 ədəd yarım dairə şəkilli qüllələr, qalınlığı 1,2-1,5 m-ə qədər olan divarlarla birləşmişdi. Güman ki, bu tikili şimal bucağı monolit formada, digər bucaqları isə bürc qüllələri ilə birləşmiş kiçik qala olmuşdur.

Əmin-amanlıq illərində bu tikili İranla Azərbaycanın ticarət yolu üstündəki dəniz gömrükxanası da ola bilərdi. Çünki Xəzər vasitəsilə Bakıya Rusiyadan və Orta Asiyadan da tacirlər gəlirdilər. Həm də hərbi əməliyyatlar zamanı tikili dəniz istehkamı kimi də istifadə oluna bilərdi [163, s.44].

Şirvanşahların Xəzərdə öz dəniz donanması varmış və gəmilərin bağlanma yerləri də məlum olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı burada otaq, ocaq yerləri, gil qablar, sikkələr və lövbər rolunu oynaya bilən əşyalar da əldə olunmuşdu.

Kitabələr Azərbaycanla Gürcüstan arasındakı əlaqələrin də olduğunu göstərir. Daşlardan birinin üzərində gürcü tipli baş şəklində o dövrdə Şirvanla Gürcüstan arasında hərbi-siyasi ittifaqın olmasını təsdiq edir. Daş üzərində yüyənlənmiş at başlarının şəkilləri də vardır. Bu daş lövhələr Azərbaycan memarlıq tarixinin qiymətli kolleksiyası olub qədim dövrdən bizə gəlib çatan ilk frizlənmiş (daş üzərində ovulub açılmış dekorativ ornament) yazı növlərinin nümunələridir.

Yetiməi tikililər

Şirvanşahlar sarayı kompleksi (I Qəsr küçəsi, 76). Qədim şəhərdə orta əsr memarlığının şah əsərlərindən biri olan Şirvan hakimlərinin iqamətgahı – "Şirvanşahlar saray ansamblı" öz üstünlüyünü saxlamaqdadır.

Şirvan dövləti IX əsrin (861-ci ildə) ortalarında yaranmışdır. O, Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşən ən uzunömürlü dövlət olmuşdur. XV əsrin başlanğıcında Şirvan dövlətinin sərhəddini şimaldan Dərbənd, cənubdan Kür çayı, qərbdən Şəki şəhəri, şərqdən isə Xəzər dənizi sahilləri əhatə edirdi.

Şirvan dövlətinin ilk sülaləsi Məzyədilər sülaləsi (861-1027) olmuşdur. Onun əsasını Şamaxıda yaşayan ərəb canişini olan Məhəmməd ibn Yezid qoymuşdur. Qonşu torpaqların ona birləşdirilməsi nəticəsində Şirvan dövləti yaradılmışdır. X əsrdə Şirvanşahlar Dərbəndi öz hakimiyyətləri altına almışlar. Məzyədilər dövründə Şirvanşahlar dövləti Dərbənddən Kür çayı sahilinə qədər uzanmışdır. Bu dövlətin paytaxtı Şamaxı şəhəri olmuşdu.

XI əsrin I yarısında Məzyədilər sülaləsini Kəsrənilər sülaləsi (1028-1382) əvəz etmişdir. Şirvanşahlar III Mənuçöhr (hakimiyyət illəri 1136-1160) və onun oğlu Axistan hakimiyyətdə olduğu illər ərzində Şirvan dövləti çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Bu sülalənin son hakimi Hüşəng olmuşdu. Onun siyasətindən narazı olan xalq üsyan etmiş və nəticədə Hüşəng öldürülmüşdür. Sonradan bu sülaləni Dərbəndilər sülaləsi (1382-1538) əvəz etmişdir. Onun əsasını I İbrahim (1382-1417) qoymuşdu. Onun keçmiş nəslə Dərbənd hakimi olmuşdur ki, sülalənin adı da buradan götürülmüşdür. İbrahim müdrik və sülhsevər hakim olmuşdur. Onun sülhsevər siyasəti müəyyən dövr ərzində Şirvanın istila olunmasının qarşısını almışdı. Ölkəni dağıntılardan və basqınlardan qorumaq üçün qeyri-çıxış yolu qalmayan I İbrahim Teymurun qərargahına gələrək ona bəxşiş gətirmiş və Şirvan üçün daxili sərbəstlik əldə etmişdir. I İbrahim Azərbaycanın bütün torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirə bilmədi. Lakin Şirvan dövlətini qüvvətli və müstəqil dövlət şəklinə sala bildi.

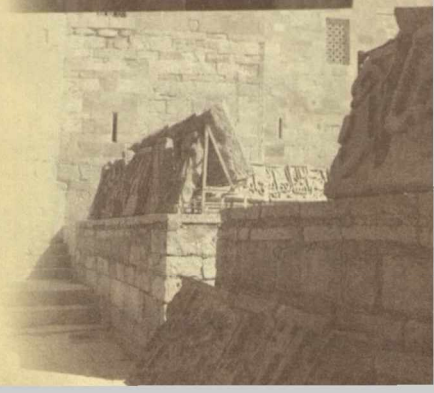
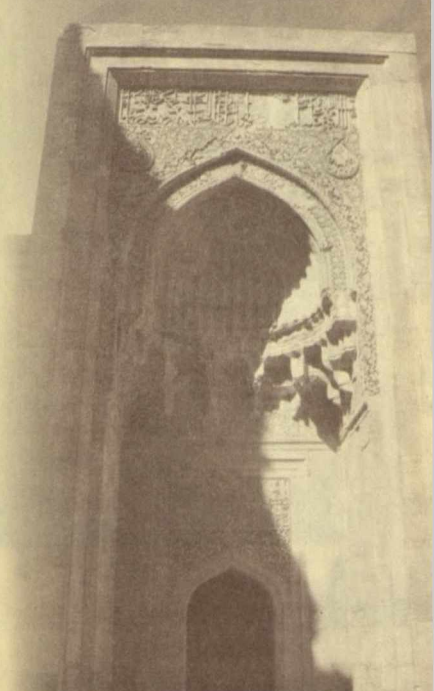
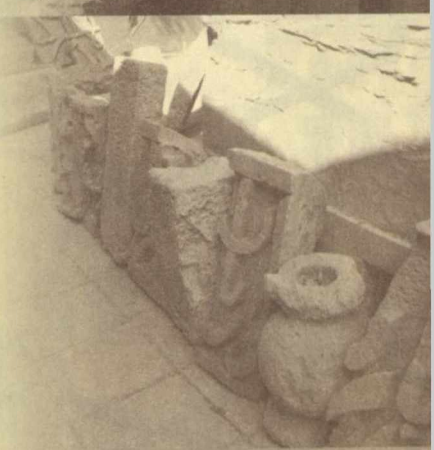
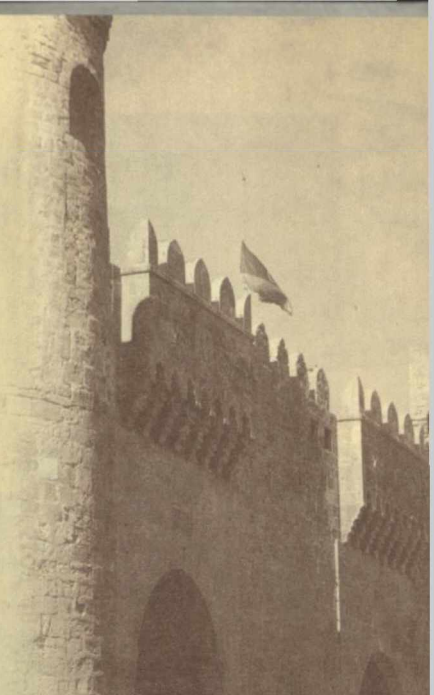
XV əsr Şirvan üçün iqtisadi və mədəni dirçəliş dövrü olmuşdur. Bu dövr Şirvan dövləti üçün sülh və əmin-amanlıq dövrü olduğundan incəsənətdə, memarlıqda və ticarətdə xeyli yüksəliş olmuşdur. Baş verən zəlzələ və qıpçaqların aramsız hücumları paytaxtın Bakı şəhərinə köçürülməsinə səbəb olmuşdu [5, s.216]. Bakı həm də liman şəhəri idi.

Şirvanşahlardan I Xəlilullahın (1417-1462) və onun oğlu Fərrux Yəsarın (1462-1500) hakimiyyəti dövründə ölkənin paytaxtı Bakı şəhəri olmuşdur. Şamaxıda baş verən gərgin hadisələr dövründə Bakı nisbətən sakit şəraitdə inkişaf edirdi.

Paytaxt Bakıya köçürüldükdə şəhərin ən yüksək nöqtəsində, əvvəllər əhalinin ən sıx olan məhəlləsində Şirvanşahlar sarayı ucaldılır. Sarayın ansamblı 9 tikilidən: Saray binasından, "Divanxanadan", Dərviş türbəsinə, Şərq darvazasından (giriş portalı), saray məscidindən, Keyqubad məscidindən, saray türbəsinə, hamam və ovdandan ibarətdir.

Kompleks binalarının biri digərindən 5,6 metr hündürlükdə fərqlənən 3 həyətdə yerləşir. Sarayın yerləşdiyi ərazi mürəkkəb relyefə malik olduğu üçün, saray vahid memarlıq planına malik deyildir. Lakin birinci baxmayaraq binaların biri digəri ilə təzad təşkil etmir. Əksinə, biri digərini gözəlləşdirir. Ən müxtəlif nöqtələrdən baxarkən onların saray ansamblının tərkib hissələri olduğu aydın görünür. Kompleksin bütün tikintiləri əhəng daşı olan yerli bədamdam daşından inşa olunmuşdu.

Kompleksin bütün tikililəri arasında ən çox dağılmaya məruz qalan saray binası olmuşdu.

1500-cü ildə Şirvanşahlarla Səfəvilər arasındakı döyüş zamanı Fərrux Yasər öldürüldükdən sonra Səfəvilər Bakını tutmuş və saray talan olunmuşdur. Şirvanşahlardan sonra sarayda kimlərin yaşadığı məlum deyil.

Cənubi Qafqazda hakimiyyət uğrunda İran ilə Türkiyə arasında gedən sonsuz müharibələr də Azərbaycan ərazisində getmişdi. Karvan yollarının kəsişməsində yerləşən Şirvan tez-tez hücumlara məruz qaldığı üçün, saray da bu hücumlar zamanı əldən – ələ keçmişdi. Bunu türklərin hakimiyyəti dövründə tikilən Murad darvazası sübut edir. Bakı qalasında farsların hakimiyyəti dövrünə aid olan abidələr də vardır.

1723-cü ildə I Pyotr qoşunlarının Bakıya top atəşi açması zamanı saray məscidinin şimal-şərq fasadı ziyan çəkmişdir. 1747-ci ildə Bakıda olan doktor P.Kuk yazır: "bu şəhərdə yonulmuş möhkəm daşlardan tikilmiş zəngin saray vardır. Biz onu 1723-cü ildə rus mərmiləri tərəfindən dağıdılmış vəziyyətdə tapdıq".

10 fevral 1828-ci ildə Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan və saray tikililəri rus hərbi qərargahına verildikdən sonra burada təmir işləri aparılmış, saray hərbi qərargaha çevrilmişdi. Sarayla bağlı bir çox qiymətli tikililər məhv edilmişdi. Hətta sarayın ərazisində Aleksandr Nevski kilsəsinin inşası da nəzərdə tutulmuşdu.

Saray XIX əsrin sonunda dağıdılmış və baxımsız qalmışdır. 5 oktyabr 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "Cəmiyyətə, müəssisələrə və fərdi şəxslərə aid olan incəsənət və qədim abidələrin siyahıya alınması və saxlanması haqqında" dekreti nəşr olunur. Bu dövlət tərəfindən abidələrin ilk dəfə siyahıya alınması haqqında dekret idi.

1932-ci ildə Şirvanşahlar kompleksində Azərbaycan XKS-nin qərarı əsasında təmir işləri başlanır.

1937-38-ci illərdə arxeoloq V.N.Leviatovun rəhbərliyi altında sarayda arxeoloji işlər aparılır. Arxeoloji işlər zamanı saraydan XII-XV əsrlərə aid materiallar tapılmışdır. Sarayın həyətidəki quyular təmizlənərək onların ikisindən çini qabların sınıqları tapılmışdır ki, onlar Çin məişətinə aid, o dövr üçün çox qiymətli qablar idi. Tapıntılar içərisində üzəri şirlənmiş saxsı kasaların naxışları çini qabların üzərindəki naxışlara oxşadırlar. Orta həyətdəki quyulardan Azərbaycan tarixi muzeyində saxlanan çıraqlar tapılmışdı [202, s.117].

Saray binalarında görülən işlər qurtardıqdan sonra burada Azərbaycan Xalq Muzeyinin bir hissəsi və Din Tarixi Muzeyi yerləşdirilir.

1954-cü ildən "Şirvanşahlar sarayı kompleksi" Dövlət Tarixi Memarlıq Qoruq Muzeyinə çevrilmişdi.

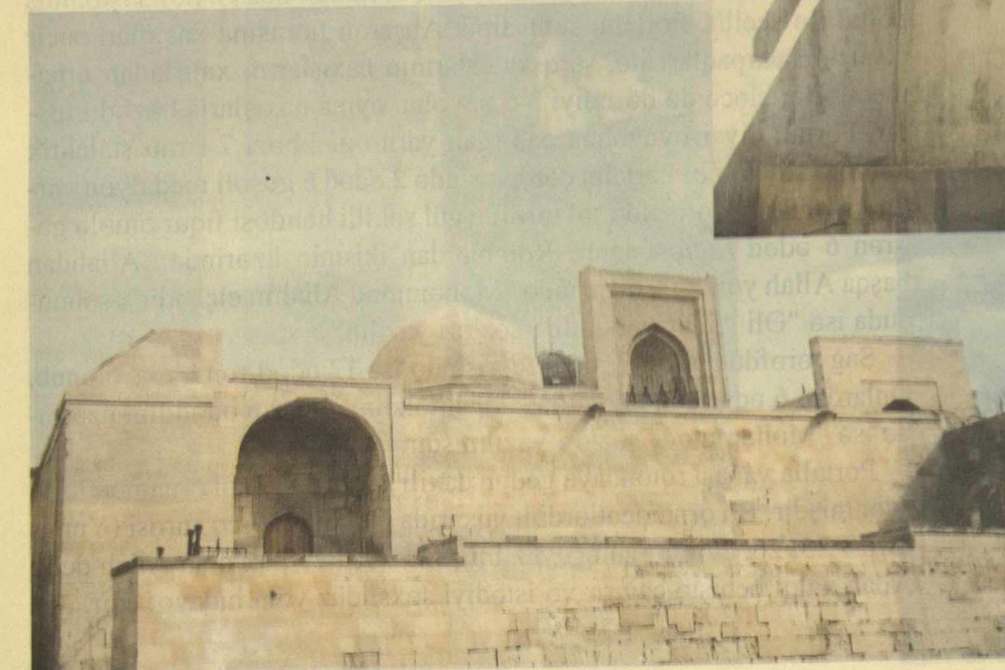
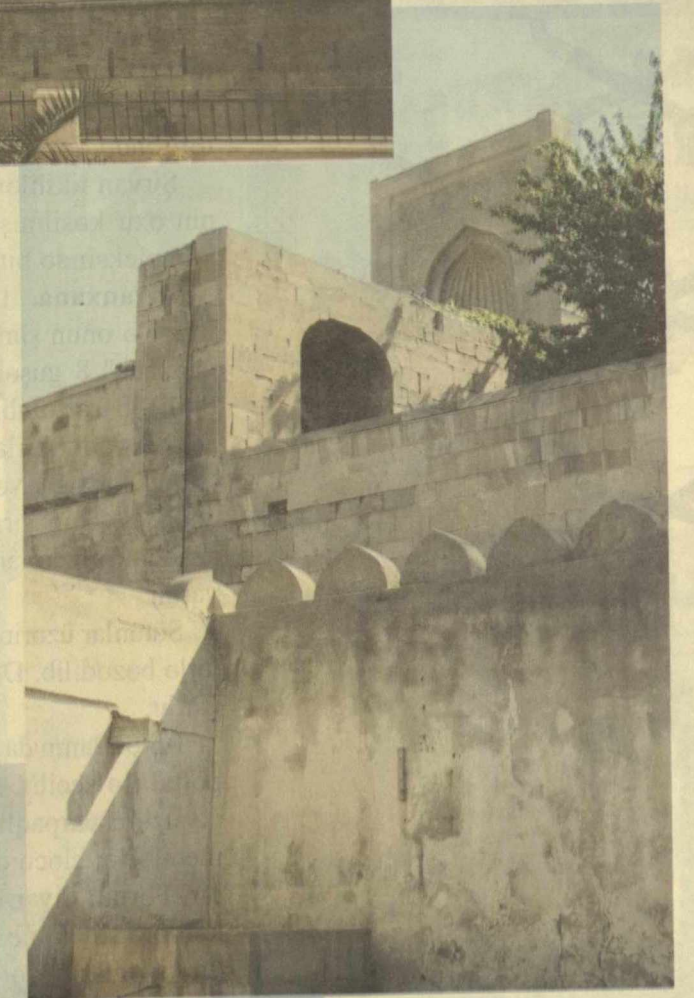
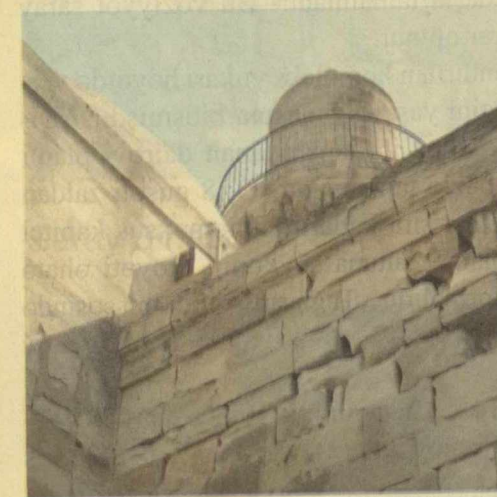
1960-cı ildə respublika hökuməti sarayın memarlıq abidəsi kimi qorunması haqqında qərar qəbul edir.

İçərişəhərdə memarlıq abidələrinin qorunub saxlanması məqsədilə Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 10 avqust 1977-ci il tarixli qərarına əsasən, İçərişəhər tarixi memarlıq abidələri qoruğu elan edilmişdi.

Son on illər ərzində burada aparılan sistematik tədqiqatlar böyük tarixi qiymətə malik olan çoxsaylı memarlıq abidələrinin öyrənilməsinə imkan vermişdi.

Saray binası. Saray 2 mərtəbəli düzgün olmayan düzbucaqlı formaya malik bir binaadır. Sarayı yaxşı işıqlandırmaq üçün binanın cənubi-şərq bucağı girintili-çıxıntılı hazırlanmışdır. İlk vaxtlar sarayda 52 otaq varmış, onlardan 27-si I, 25-ci isə II mərtəbədə yerləşirmiş.

Şirvanşahlar sarayı kompleksindən görünüşlər

Otaqlar simmetrik şəkildədir. II mərtəbədə tağ tavanla örtülmüş Şahın özü və ailəsinin otaqları yerləşir. II mərtəbənin pəncərələri Bakı buxtasının gözəl mənzərəsinə açılır. Onları daş şəbəkələr daha da gözəlləşdirir.

1932-34-cü illərdə sarayda ilk təmir işləri başlanan zaman yaşayış binasının gümbəzi olmadığından onun üstü yastı tavanla örtülüb, döşəməsi isə parketdən hazırlanmışdı. XIX əsrdə hörülmüş pəncərələrdən daşlar sökülmüş və daş döşəmələrin bir hissəsi təmir olunmuşdu.

Mərtəbələr arasında əlaqələr 2 ensiz pilləkən və 8 bucaqlı zalın döşəməsində yerləşən pilləkənlər vasitəsilə yaradılır. Təmir nəticəsində hal-hazırda II mərtəbədə cəmi 16 otaq vardır. Girişdəki 8 guşəli zal bu otaqlardan öz ilkin görünüşünə görə seçilir. Ona bitişik olan 2-ci 8 guşəli otağın ilk görünüşünün yalnız bir hissəsi qalmışdır. Onun gümbəz şəkilli örtüyü yastı örtüklə əvəz olunur. Qalan 14 otaq da bərpa edilmişdi, lakin onlar memarlıq baxımından o qədər də maraqlı deyildir. Əzəmətli olan əsas giriş binanın qərb divarındandır. Azərbaycan memarlığının bütün elementlərini özündə cəmləşdirən və heç bir bəzək elementi olmayan əzəmətli portal diqqəti cəlb edir. Girişin sağ və sol tərəfində dərin divar oyuğu vardır.

Şirvan tikililərinə xas olan bu memarlıq abidəsinin – Portal keçidinin oxu kəsilməmişdir. O, kəskin daşla tamamlanır. Bu vəziyyət saray kompleksində bir neçə dəfə təkrar olunur.

Divanxana. "Divanxana" adlandırılan kompleks yuxarı həyətdə yerləşir və onun şimal tərəfi ilə bir tini yaşayış binasına bitişmişdir. "Divanxana" 8 guşəli rotondadan (gümbəz ilə tamamlanan dairəvi planlı tikili) ibarət olub, 12 tərəfli gümbəzlə tamamlanır. O, 8 guşəli zaldan açıq eyvanla birləşir. Eyvanın çatma sıra tağları özünəməxsus kapitel (sütun başlığı) və oturacaqları olan 9 sütuna söykənir. Həyəti əhatə edən eyvanın sıra tağları eyni formalıdır. Tağların xarici hissəsində azadlıq rəmzi olan göyərçin şəkilli daş və 2 ədəd su axarı üçün daş nov vardır.

Sütunlar üzərindəki izlər göstərir ki, onlar nə vaxtsa incə daş bəlyef-lərlə bəzədilib. Divanxanaya yuxarı həyətdən və küçədən gələn 2 giriş vardır.

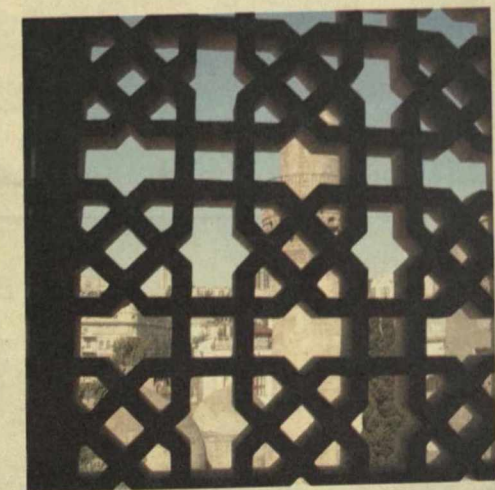
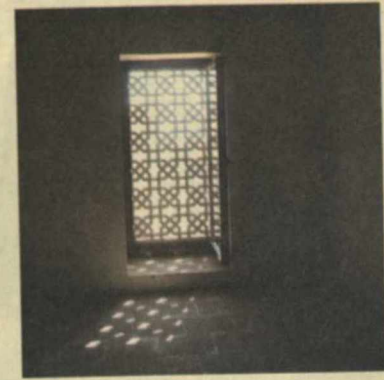
Rotondanın da 2 giriş qapısı vardır. Qərb girişi uca və nəfis işlənmiş portal ilə seçilir. Portalın səthi tipik Abşeron florasına xas olan əncir və üzüm yarpaqları ilə, şerq xalçalarının naxışlarını xatırladan ornamentlərlə, eləcə də dərinliyi 3-5 sm olan oyma naxışlarla bəzədilmişdir. Portal, divar oyuğunun qabırğalı yarım gümbəzi 7 sıralı stalaktik kəməre söykənib. Portalın çərçivəsində 2 ədəd 6 guşəli medalyon vardır ki, onların içərisində sol tərəfdə gül şəkilli həndəsi fiqur əmələ gətirən 6 ədəd romb izlənilir. Romblardan ikisinin üzərində "Allahdan başqa Allah yoxdur", digərində "Məhəmməd Allahın elçisidir", sonuncuda isə "Əli Allaha yaxındır" sözləri yazılıb.

Sağ tərəfdəki 6 bucaqlının içərisində isə 12 ədəd romb əks olunub. Onlardan 6 ədədinin üzərində "Allah təkdir", digər 6 ədədinin üzərində isə "Məhəmməd" sözləri yazılmışdır.

Portalla yanaşı rotodaya gedən daxili keçid də gözəl ornamentlərlə işlənmişdir. Bu ornamentlərdən yuxarıda Quranın 10-cu surəsi (Yunus surəsi 25, 26, 27 -ci ayələr) yazılmışdır. "Uca və pak olan Allah dedi: Allah xalqı behiştə çağırır və istədiyi şəxsi düz yola hidayət edir, ona

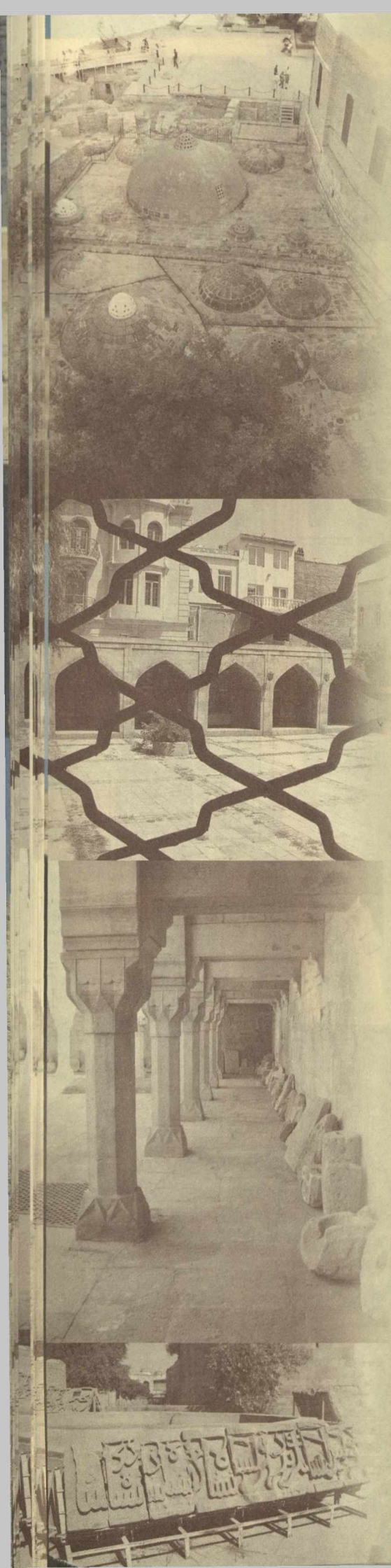
Saray binası

düz yol göstərir. Yaxşı və gözəl əməl sahiblərindən ötrü əcr və savab vardır. Onların üzərini günah pərdəsi örtmədiyi kimi, zəlil də olmazlar, onlar əhlidildirlər, həmişəlik orada qalacaqlar. Allah doğru deyir".

Hədis və Quran ayələri tikintinin təyinatına uyğun olaraq kitabələrdə verildi. Məhz bu kitabə binanın "Divanxana" deyil, türbə olduğunu göstərir. Memarlar "Divanxana" adlandırılmış tikilini Əhlətdəki (Türkiyə) Bəndər türbəsinə oxşadaraq, onun türbə binası olduğu fikrinə gəlmişlər [195, s.196-197, şəkil 185]. Şirvanşah Fərrux Yasar "Divanxana" adlandırılan kompleksi özü üçün məqbərə olaraq tikdirmişdi. Lakin tikinti işləri başa çatmamış, yarımçıq qalmışdı [219a, s.67, № 131,132,133].

Burada bədiilik effekti hörgünün xüsusiyyətindən asılı olaraq işıq-kölgə oynaqlığı ilə verilir. Daşların sırasının biri üfqi yerləşdiyi halda, digəri şaquli istiqamətdə yerləşir, bu da daşların müxtəlif çalarlı olmasını təmin edir. Divarların bu qayda ilə inşası ansamblın bütün tikililərində izlənilir.

Rotonda tağlarının oxları üzərində 6 bucaqlı medalyonlar vardır ki, onların daşları üzərində 3 qabarıq və 3 oyuc formada "Əli" adı həkk olunmuşdu.

Qapı keçidlərinin üzərində ornamentlər yoxdur və giriş keçidi üzərində yazılar üçün çərçivə hazırlansa da onlar tamamlanmamışdır. Ehtimal olunur ki, binanın tikintisi 1500-1501-ci illərdəki müharibələr dövründə dayandırılıb. Rotondadakı mərkəzi zal dekorativ bəzəyə malik deyildir, onların tərəfləri oxvari oyucqlar və qapı keçidlərindəki tir yerində də qalmaqdadır. Ehtimal ki, onlardan ya xalçalar, ya şəbəkələr asılmışdır.

Mərkəzi zalın ortasında dördbucaqlı şəkildə olan pilləkən vasitəsilə zirzəmiyə əlaqə vardır. Bunların təyinatı haqqında müxtəlif fikir yürüdülmür. Buranın sərdabə olduğu da ehtimal olunur. Mərkəzi zalın qarşısında, aşağı tərəfdə düzbucaq şəkildə dəhliz vardır. Dəhlizin bir başı əzəmətli portaldan, digəri isə kiçik cənub qapısından gələn iki girişdən ibarətdir. Dəhlizin şərq hissəsində yerləşən kiçik otaq ehtimal ki, xidmət otağıdır.

"Divanxana"-nın həyətidə müxtəlif dərinliklərə (3 metrədən 15 metrə kimi) 5 ədəd quyu vardır. Onlarda yeyinti məhsullarının saxlanması ehtimal olunur.

XIX əsrin sonlarında Şirvanşahlar sarayında yerləşən rus ordusunun zabidləri yerli əhəlinin daim ziyarət etdikləri "Divanxana" adlandırdığımız abidəni ümumi kompleksdən ayırmaq üçün yuxarı həyəti divarla iki yerə bölmüşdülər. Rəssam Mir-Teymurun araşdırmalarına (İçərişəhərin yaşlı nəslin nümayəndələrindən topladığı məlumatlara əsaslanaraq) görə, qondarma divarın bu kompleksə yad element olması hər iki tərəfdən (yuxarı həyət və Divanxana) aydın görünür.

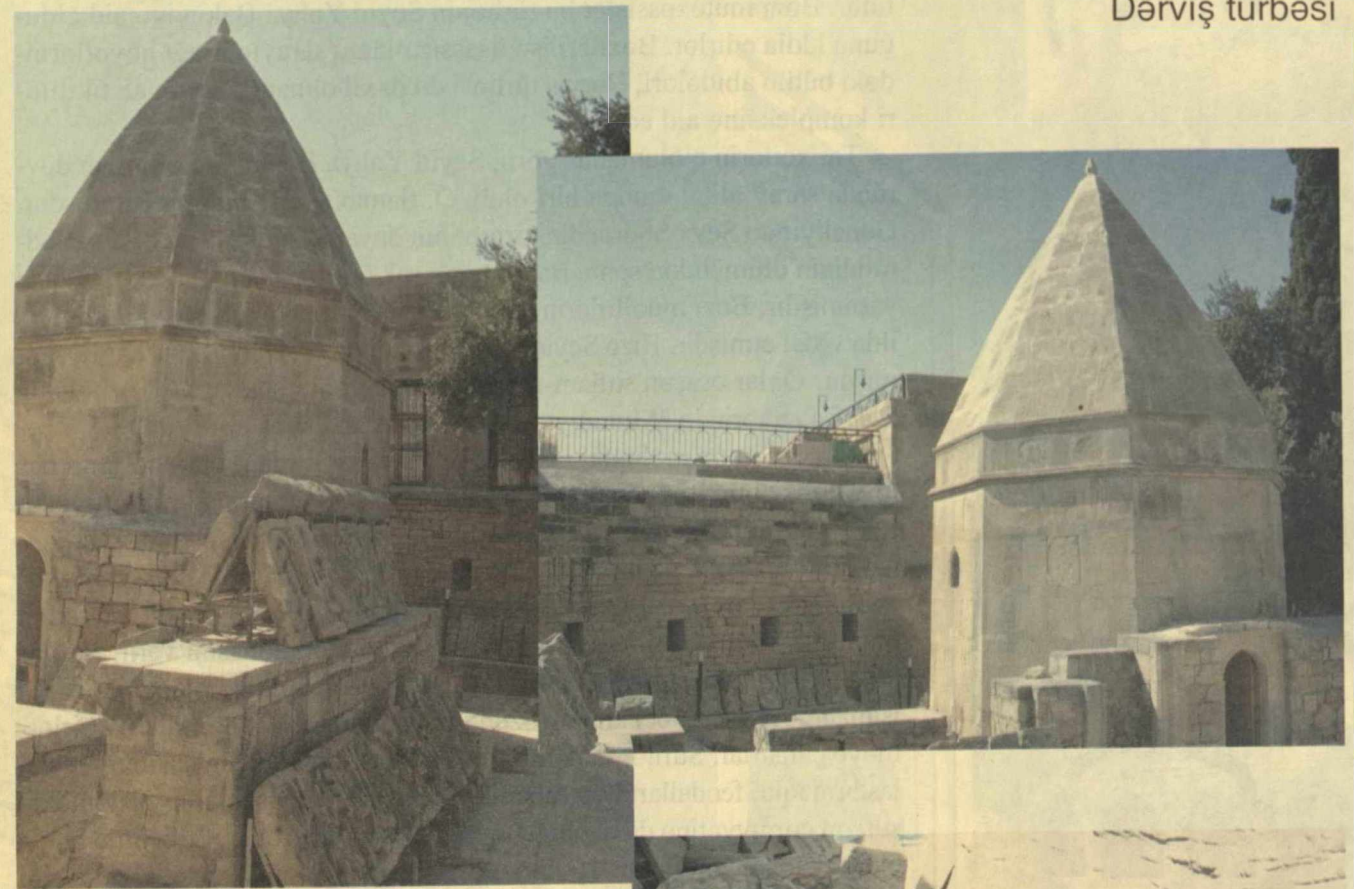
1769-cu ildə Bakıya gələn akademik Qmelin Divanxana haqqında belə yazır: "Bu bina özünəməxsus formaya və qeyri-adi memarlığa malikdir" [147, s.3].

"Divanxana"-nın memarlıq üslubunun kamilliyi, ornamentlərin yüksək dərəcədə hazırlanma səviyyəsi Azərbaycan xalqının zəngin memarlıq irsinə malik olduğunu göstərir. Şirvan ərazisində olan portal kompozisiyaları arasında əsas yeri "Divanxana" ilə Şirvanşahlar türbəsinin portalı tutur.

"Divanxana" gözəlliyinə və incəliyinə görə nəinki Azərbaycanın, həm də Yaxın Şərqlin uyğun memarlıq abidələrinin şah əsəri sayılır.

Dərviş türbəsi. Xalq arasında "Dərviş türbəsi" adı ilə məşhur olan və həyətin cənub hissəsində yerləşən türbə orta həyətdə mərkəzi yer

Dərviş türbəsi

Keyqubad məscidinin qalıqları

tutur. Bəzi mütəxəssislər bu türbənin Seyid Yəhya Bakuviyə aid olduğunu iddia edirlər. Bəziləri isə əsassız olaraq sarayın aşağı həyətlərindəki bütün abidələri, Dərviş türbəsi də daxil olmaqla Xanəgah tikililəri kompleksinə aid edirlər.

Tarixçilərin məlumatına görə, Seyid Yəhya Bakuvi I Xəlilullah dövründə saray alimlərindən biri olub. O, Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. Gəncliyində Şeyx Sədrəddin təriqətinin davamçısı olmuşdur. Şeyx Sədrəddinin ölümündən sonra Bakıya gələrək ömrünün sonuna kimi burada yaşamışdır. Bəzi müəlliflərin yazdığına görə, o, hicri tarixi ilə 862-ci ildə vəfat etmişdir. Bizə Seyid Yəhya Bakuvinin 30 adda əsəri gəlib çatmışdır. Onlar əsasən sufizm-mistik xüsusiyyətini daşıyır və Türkiyənin Manisa şəhərində "Muradiyyə" kitabxanasında saxlanılır.

A.Bakıxanov məlumat verir ki, o, bu şəhərin ruhani məktəbinin baş müəllimi olmuş, onun adı bir çox sirli elmlərlə tanınmışdır. Bakuvi sufizm ilə məşğul olmuş və bu təlimin davamçıları isə dərviş adlanmışdır. Ona görə də türbəyə xalq arasında "Dərviş türbəsi" də deyirlər.

Sufizm-dərvişlik IX əsrdə İslamın yayıldığı dövrdə mistik istiqamət olmuşdur. Sufi sözü ərəbcə pərdə və yaxud yun mənasını verir. Sufilər Allahla təklikdə qalmağa, tərki-tinialıq məşğələlərinin köməyi ilə daxili işıqlanma və özünəçəkilmə (özünə qapanma) vasitəsilə Allahla birləşməyə çalışırlar. Sufilər təmkinli olmağı bacardıqları üçün kasıblığı ideallaşdırmaqla, feodalların və ruhanilərin qüsur və nöqsanlarını pisləməklə sufizm cəmiyyətinə daxil olmağı yaxşı əlamət sayırdılar. Sufizmdə bütün elmi tədqiqatlar Quran ayələri və hədislər əsasında izah olunur. Bu ilahiyyat elmi idi. Sufi fəlsəfəsinə görə təriqət əhli imanın keşikçisi olan ağıla sahib olmalıdır. Ağıl olmasa, tanrıya inam da olmaz. Hökmdarlar sufi şeyxlərinə rəğbət bəsləyirdilər [90]. Bu ali müsəlman ruhanilər ölkənin sosial-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayırdılar.

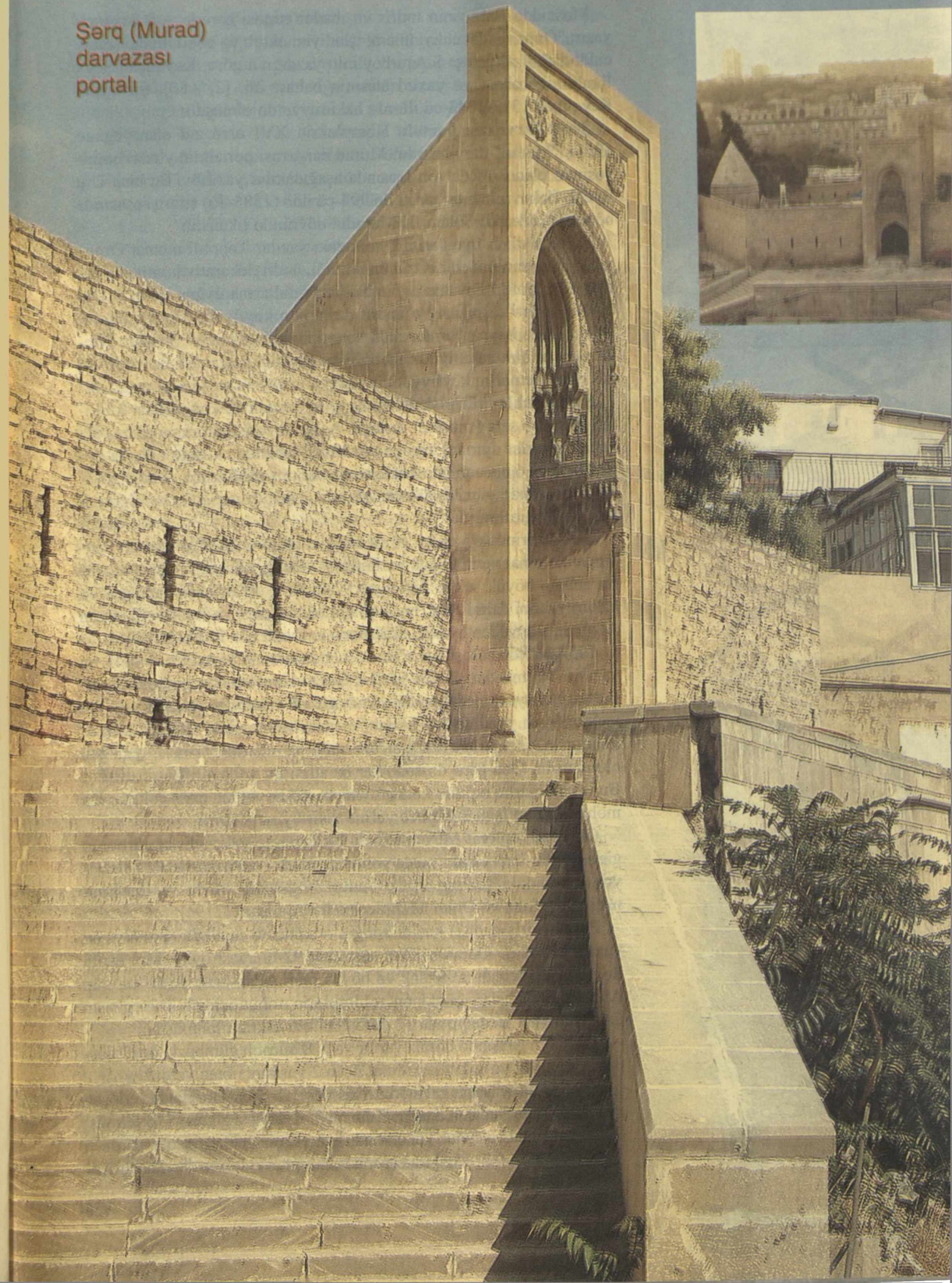
Onu qeyd etmək lazımdır ki, türbə üzərində onun kimə aid olduğunu bildiren kitabə yoxdur. Türbə Keyqubad məscidinin bünövrəsi olan kompleksdədir. Türbənin içərisində məzar daşı da yoxdur. Türbə incə quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Kiçikhəcmli, 8 bucaqlı türbə yüksək sənətkarlıqla işlənmişdir. Yaraşığı görünməsi üçün gümbəzin piramida oxşar səthləri az qabarıq verilmişdir. Türbənin hündürlüyü 7,5 metrdir. Türbə yeraltı və yerüstü hissədən ibarətdir. Divarların hörgüsü tünd və açıq daşlardan tikildiyindən onların təkrarlanması səthlərin rəngli görünməsinə səbəb olmuşdur. Türbənin daşdan yonulmuş şəbəkələrlə bəzəkli üç pəncərəsi vardır.

Bu faktı da heç cür inkar etmək olmaz ki, Şirvanşahlar sarayı kompleksindəki bu günə kimi xalq arasında dərviş türbəsi adlanan yerdə dəfn olunmuş dərvişin Şirvanşah Şeyx İbrahim (1382-1417) vaxtında hicri tarixi ilə 805-ci ildə (1402-1403) Mərəzə yaxınlığında "Diri baba" türbəsinin kitabəsini yazmış şəxsin olmasıdır [219a, s.58].

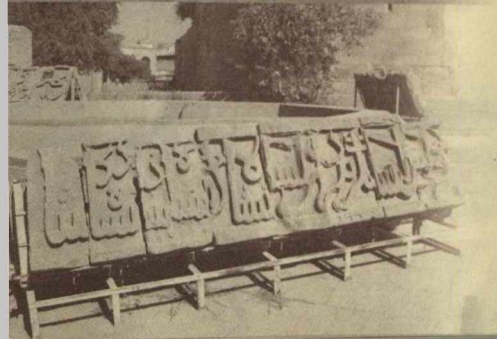
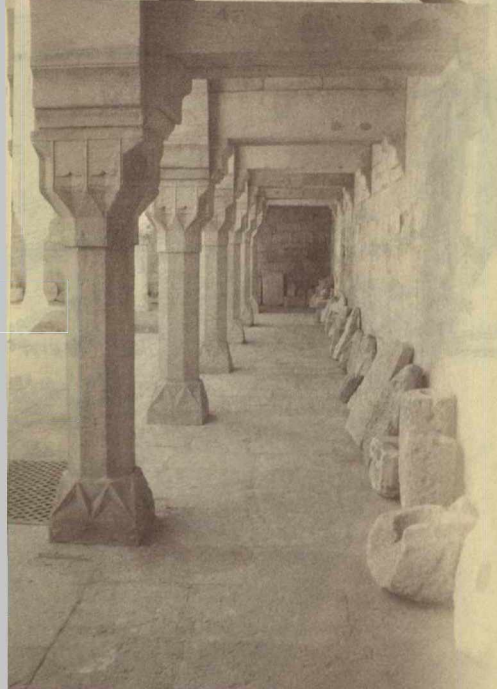
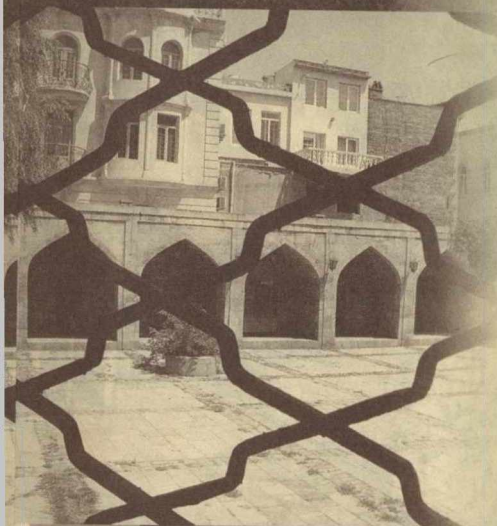
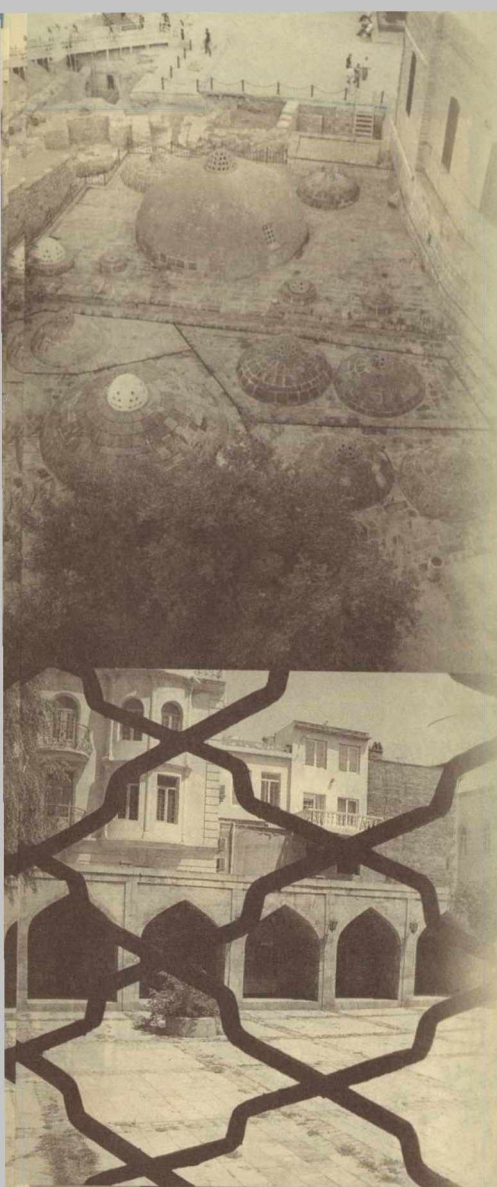
Azərbaycan memarlığında bu kimi 8 bucaqlı türbələr geniş yayılmışdır (Şamaxı, Ağdam, Ağsu, Xaçmaz, Quba, Dəvəçi və s. rayonlarda). Lakin Dərviş türbəsi bu türbələrin ən mükəmməl nümunəsidir.

Keyqubad məscidi. Keyqubad məscidi Dərviş türbəsi yanında ona bitişik bir məscid-mədrəsə binası olmuşdur. Türbə məscidin cənub hissəsində yerləşir. Məscid düzbucaqlı ibadət zalından və onun önündəki kiçik dəhlizdən ibarətdir. Zəlin mərkəzində gümbəzi saxlayan 4 sütun olmuşdu.

Şərq (Murad)
darvazası
portalı

Məsciddə Bakuvinin tədris və ibadət etməsi barədə A.Bakıxanov yazır: "Onun ibadət etdiyi hücrə, işlədiyi məktəb və qəbri orada – məsciddədir". Tədqiqatçı S.Aşurbəylinin yazdığına görə, Keyqubad Şeyx İbrahimnin babası və yaxud atasının babası idi. [2, s.86]. Şirvanşah Keyqubad 1317-1343-cü illərdə hakimiyyətdə olmuşdur.

Şərq darvazası portalı. Kompleksin XVI əsrə aid olan yeganə tikilisi "Murad" darvazasıdır. Murad darvazası portalının yuxarı çərçivəsində olan 2 medalyon arasında aşağıdakılar yazılıb: "Bu bina Ulu Rəcəb Bakuvinin hicri tarixi ilə 994-cü ildə (1585-86) sifarişi əsasında böyük və ədalətli Sultan III Muradın dövründə tikdirilib".

Portalın divar oyuqlarının yanındakı yazılar Təbrizli memar Əmirşahın adını məlum edir. Özünün ümumi, bədii dekorativ kompozisiyasına görə portal Divanxana və Türbə portallarına uyğun gəlir. Lakin burada tikinti texnikası və inşaat daşlarının keyfiyyəti xeyli aşağıdır. Burada Azərbaycan ornamental sənətinin stil təmizliyi pozulur. Memar ansamblın sabitliyini, ahəngliyini saxlamağa çalışsa da, o dövrə xas olan memarlıq keyfiyyətinin aşağı düşməsindən qaça bilməmişdi.

Şirvanşahlar türbəsi. Aşağı həyətin ərazisində kompleksin 2 tikilisi, türbə və saray məscidi yerləşir. Aşağı həyəti digərindən iri dairəvi qapalı divarlar ayırır. Türbəyə yuxarıdan baxdıqda kəsmə ulduzla bəzədilmiş və 6 bucaqlı gumbəzlə tamamlanmış düzbucaqlı olduğu görünür. Tikilərkən gumbəz üzərindəki ulduz şəkilli yarıqlara mavi rəngli kaşı yerləşdirilmişdi.

Giriş üzərindəki yazı bu gözəl tikilinin tikilmə tarixi və memarı haqqında məlumat verir. Orada yazılmışdır: "Dinin müdafiəçisi peyğəmbərin adamı, böyük sultan Şirvanşah Xəlilullah, Allah onun şahlığını və hakimiyyətini daimi etsin, bu işıqlı türbəni öz anası və 7 yaşlı oğlu üçün Allah onlara rəhmət eləsin, tikdirməyi əmr etdi 839 il" (1435-1436).

1954-cü ildə şərqşünas alim Ə.Ə.Ələsgərzadə portal üzərindəki bu yazıları oxumuşdur. Digər yazılar Quran surələrindən götürülmüşdü. Portalı bəzəyən medalyonda yalnız güzgü vasitəsilə oxunan yazı ilə memarın adı yazılmışdır: "Allah, memar Məhəmməd Əli". Bizə məlumdur ki, memarlara tikililər üzərində öz adlarını yazması qadağan olunmuşdu. Ona görə də sənətkar öz adını bu yolla şiriftləşdirmişdir. Bu işə memarlıq əqlinin kəskinliyini və ziddiyyətdən çıxış yolu tapma məharətini və işini layiqincə yerinə yetirdiyini göstərir.

Görkəmli epigraf M.Nemət belə bir qənaətə gəlmişdir ki, türbənin giriş portalı üzərindəki medalyonda memarın adı yazılmayıb. Medalyon üzərindəki yazının mətni budur: "Əlhəmdü lillahi və əla həəma'ih" (Allaha və Onun nemətlərinə həmd olsun) [219a].

Portal (giriş qapısı) keçidi zəngin ornamentə malikdir. Portalın ən yuxarı hissəsinə Quranın 12-ci surəsinin 92-ci ayəsi oyma yazı üsulu ilə yerləşdirilmişdir. Yüksək və böyük olan Allah-taala dedi: "bu gün Allah sizi bağışlar, çünki ən rəhimlilərin rəhimlisidir". Düz girişin üzərində olan medalyonda 12 dəfə "Əli" adı təkrar olunmuşdu.

Türbənin girişində dəhliz vardır və o, 8 bucaqlı gumbəzlə örtülmüşdür. Onun sağ və solunda xidmət üçün 2 yardımçı otaq vardı.

Kvadrat formalı əsas zal mərkəzi hissədən və onun 4 tərəfində yerləşən çatmataqlı taxçalardan ibarətdir. Zalın mərkəzi hissəsi gumbəzlə örtülmüşdür. Zalın şimal və cənub küncələrində kvadrat planlı kiçik otaqlar vardı.

Giriş üzərindəki yazılara əsasən məlumdur ki, türbə Şirvanşah Xə-

lilullahın anası və oğlu üçün tikilmişdir. Buna baxmayaraq, orada Şirvanşahlar ailəsinin digər üzvləri də dəfn edilmişdir. Qazıntılar zamanı sökülmüş döşəmənin altından daş lövhələr tapılmışdır. Bu daş lövhələrdən 7 ədəd qəbrin örtüyü olduğu məlum olmuşdur, yalnız 5 qəbirdə sümük qalıqları tapılmışdır. 2 qəbirdə sümüklər yox idi.

XV əsrdə Xandəmir (fars salnaməçisi Mirxondun nəvəsi) "Xəbis-us-as-Siyar" adlı əsərində yada salır ki, Səfəvi hakimi I Şah İsmayıl ata və babasının qisasını almaq üçün söz vermişdir ki, Şirvanşahların sümüklerini nifrət oduna yandıraraq külünü göyə sovurub, onları təhqir edəcəkdir. Görünür, 1501-ci ildə Bakının Səfəvilər tərəfindən tutulduğu vaxt ehtimal ki, 2 qəbir açılıb və onların sümükləri məhv edilib, qalan qəbirlərə toxunulmamışdır. Bu ehtimalı arxeoloji qazıntılar təsdiq edir. Bütün sümüklər müsəlmanların dəfni zamanı olduğu kimi, qərbdə, sağ yanı üstə üzü şərqə, Məkkəyə tərəf qoyulmuşdu.

Şirvanşahlar sarayında saray şairi olmuş Bədr Şirvaninin qəsidə, mədh və divanlarından burada dəfn edilənlərin adları ayırd edilmiş və dəqiqləşdirilmişdir.

Bədr Şirvani XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində məşhur şairlərdən biri olmuşdur. O, 1387-1450-ci illərdə Şamaxı şəhərində anadan olmuş, onun yaradıcılığı haqqında çox maraqlı məlumat var. Yalnız şairin şeirlər küliyyatının tapılmasından sonra onun yaradıcılığı haqqında təsəvvürümüz genişlənməmişdir. 12473-dən çox beytlə, o, tarixi hadisələri təsvir etmişdir. Bundan başqa şairin Şirvan hakimiyyətinə, vəzirlərinə, məhkəmə işçilərinə həsr etdiyi mədhlər ayrı-ayrı tarixi şəxslərin xüsusiyyəti, Şirvanın dövlət və ictimai quruluşunu öyrənmək baxımından çox maraqlıdır.

Bədrin divanında Lələ Ədi haqqında olan mədh böyük maraq doğurur. Lələ Ədi adından göründüyü kimi dayə olmuşdur. Şairin yazdığından məlum olur ki, o, Şirvanşahın dayəsidir. Ədi Lələ məmləkətin böyüyü padşahın əzizidir, o, şahı qucağında böyütmüşdür. Onun şahın yanında etibarı çox böyükdür. Bədr Lələnin hökmü yüz divardan da möhkəmdir. Bədr Şirvani yazır ki, Bakı şəhərinin möhkəm daş divarları var:

Şah sanki bir ləldir, o ləlin lələsi sənən,

Belə bir lələlin şahın yanında etibarı çoxdur.

Bakı şəhərinin möhkəm daş divarları var.

Lakin sənin hökmün yüz divardan da möhkəmdir.

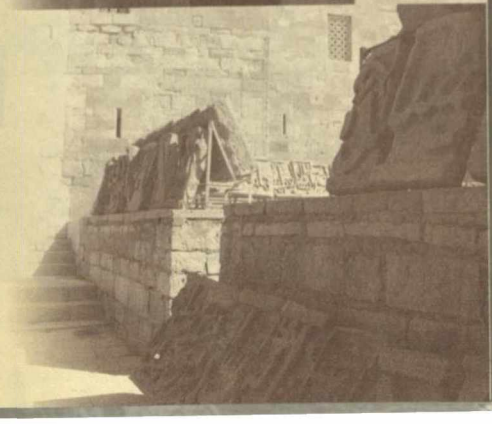
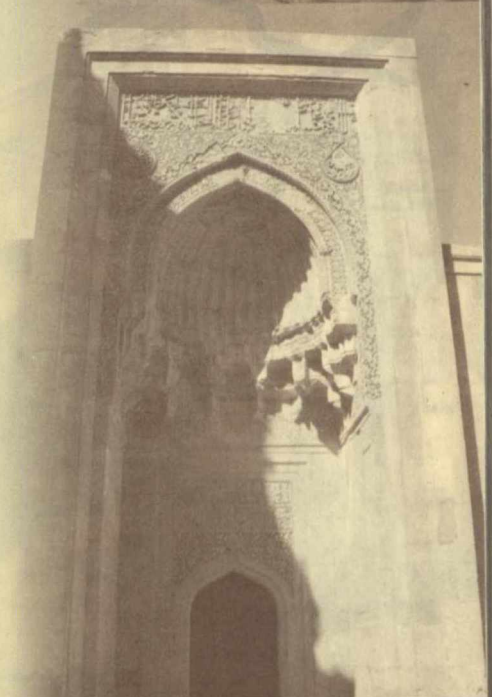
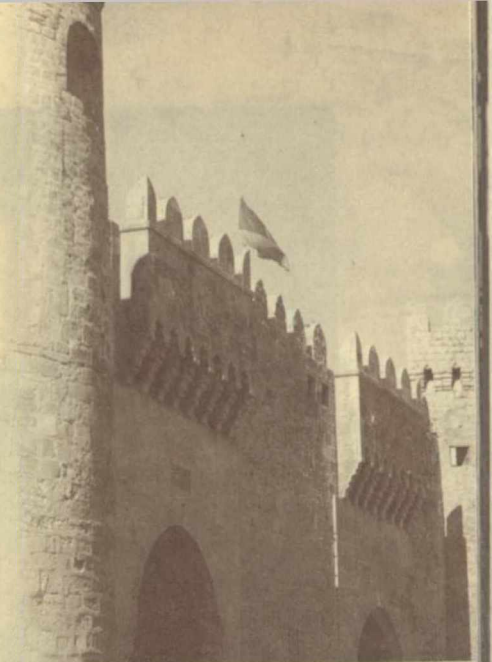
Bu misralar da onu təsdiq edir ki, şəhərin möhkəm müdafiə divarları olub. Bədr Şirvani 30 il müddətində Şirvanşahlar sarayında şair olmuşdu. O, özündən sonra bir sıra qəsidə qoyub getmişdir. Bədr Şirvani türbədə dəfn edilmiş şah nəslə nümayəndələrinin adlarını, anadan olduğu illəri göstərir.

I qəbirdə Şirvanşahın 6-7 yaşlı oğlu Fərrux Yəmin dəfn edilmişdi. Kəllə sümüyündə və döş qövsündə tükər qalmışdır. Sümükləri təmizlənərkən kəfən qalıqlarının olması müəyyən olmuşdu.

Mədhlərin birindən məlum olur ki, Şirvanşahın bu oğlu (1435-1442) 7 yaşında vəfat etmişdi.

II qəbir qoca qadına məxsusdur. Bunu onun dişlər və sümüklərinin nazikliyi təsdiq edir. Mədhlərin birində Şirvanşahın anasının adının Bikə və çox hörmətli qadın olduğu, həmçinin hicri təqvim ilə 839-cu ildə (1435-1436) vəfat etdiyi qeyd olunur.

III qəbir. Şirvani öz mədhlərində Xanikə adını yada salaraq onun

Sultana layiq gözəlliyindən bəhs edir. Xanikə Qara Yusifin əsiri olub, onun ölümündən sonra Şirvanşah Şahruxun yanına gəlmiş və zəngin toy mərasimindən sonra ona ərə getmişdir. Ehtimal ki, bu onun qəbridi.

IV qəbirdən şirlənmiş keramika, çil-çıraq hissələri tapılmışdır. Burada Şirvaninin qəsidələrində tez-tez adı çəkilən Şirvanşahın Şeyx Salah adlı 2 yaşlı oğlu dəfn edilmişdir. O, hicri tarixi ilə 847-849-cu (1443-45) – illərdə yaşamışdı.

V qəbir 19 yaşlı II İbrahim (1432) qəbridir. Buradan ipək parçanın qalıqları, paltarın qatlarından mavi muncuq, həm də iynəsinin uzunluğu 36 sm olan qızıl sancaq aşkar olunmuşdu. Bu sancaq 6 guşəli ulduz şəklində olub, üzərində 1 firuzə və 6 yaqut daş yerləşdirilmişdi.

Girişin əks tərəfində iri bədənli, hündürlüyü 2 metr 10 sm olan sklet aşkar edilmişdir. Ehtimal ki, bu I Xəlilullahın öz qəbridir. Buradan da-raq, qızıl sırğa tapılmışdır.

Saray məscidi. Aşağı həyətdə türbə ilə yanaşı saray məscidi yerləşir. Məscidin hündürlüyü 22 metrdir. Minarəni əhatə edən yazıdan məlum odur: "bu minarənin uçalmasını böyük sultan I Xəlilullah əmr etmişdir. Allah onun şahlığını və hakimiyyət illərini böyütsün 845-ci il" (1441-1442 illər).

Məscidə girməzdən əvvəl yuyunmaq və dəstəmaz almaq üçün həyətin şimal tərəfində, aşağı həyətdə hündür meydançada quyu və kiçik hovuz vardır. Girişin yan tərəfində taxça açılmışdır ki, ayaqqabıları oraya qoyur və məscidə girirdilər.

Memarlıq formasına görə məscid çox sadədir. Onun giriş portalı bəzəksizdir, lakin minarə zərifliyi və gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun eyvanını saxlayan stalaktitlər və aşağıda yerləşən yazı kəməri yüksək sənətkarlıqla işlənmişdir. Minarə dilimli gümbəzlə tamamlanır. Eyvanın ətrafı başqa böyük məscid minarələrində olduğu kimi üzəri oyma üsulu ilə bəzənmiş, daş məhəccərlə əhatə olunmuşdu. Sonralar rus ordusu tərəfindən şəhər top atəsinə tutularkən dağıdılmış daş məhəccər XIX əsrdə dəmir məhəccərlə əvəz edilmişdi.

Məscidin daxilində şimal, şərq və qərbdən sadə işlənmiş qapılar açılır. Qapılardan şərq tərəfdəkindən şah və onun ailəsi, şimaldakından kişilər, qərbdəkindən isə qadınlar istifadə edirlərmiş.

Gümbəzlə örtülən məscidin ibadət zalı mərkəzi hissədən və 4 tərəfdən birləşən çatma taxçalardan ibarətdir. Dilimli yarım gümbəzlə tamamlanan mehrab zərif stalaktitlərlə bəzənmişdi.

Məscidin şimal-şərq küncündə tağ-tavanla örtülmüş kiçik bir otaq yerləşir ki, bura qadınlar üçün ibadət-xana olmuşdu. Onun mehrabını sadə taxca əvəz edir.

Mərkəzi zalın yuxarı küncündə divara hörülmüş zala açılan küplər səsi o qədər gücləndirirdi ki, molla'nın səsi qadınlara məxsus otaqdan da eşidilirdi.

Minbərin arxasında olan divar oyuğundan digər kiçik bir otağa keçmək üçün pilləkənlər vardır. Pəncərələrin qabağındakı daş şəbəkələr memarlıq baxımından olan bu binaya gözəllik verir.

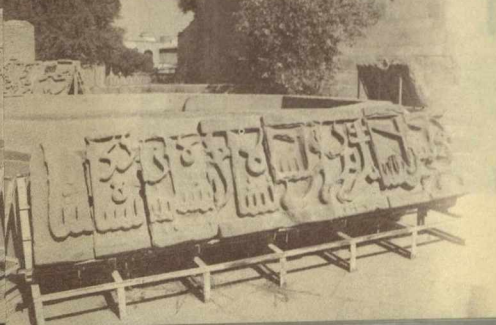
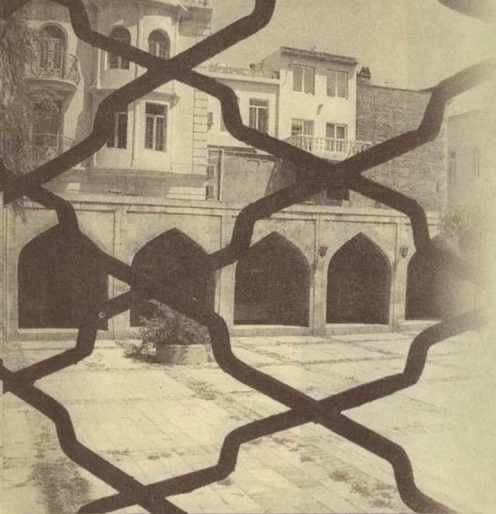
Saray hamamı. Kompleksin ən aşağı həyətidə saray hamamı yerləşir. İçərişəhərin bütün hamamları kimi bu hamam da temperatur rejimini sabit saxlamaq üçün yer altında tikilib. Vaxt keçdikcə torpaq qatının qalınlığı artaraq onu tamam örtmüşdü.

Hamam 1939-cu ildə təsadüfən aşkar olunmuş, 1953-cü ildə bir his-

Şirvanşahlar türbəsi

Saray məscidi
və minarəsi

səsi təmizlənmiş, 1961-ci ildə konservasiya edilmişdir. Hamamın indiyə qədər qalmış divarlarına görə demək olar ki, onun otaqlarının üstü gümbəzlə örtülmüşdü. Gümbəzdə olandeşiklərdən hamamın içərisinə işıq düşürmüş. Bu növ hamam sistemi Bakı və Abşeron üçün tipikdir. Hamamın sol hissəsi bərpa olunmuş, sağ hissə isə öz əvvəlki formasını daha çox saxlamışdı [252, s.18].

Hamama daxil olan su divar yaxınlığında olan ovdandan (su anbarından) qazanxanaya axır, oradan isə tikilmiş xüsusi yollar vasitəsilə otaqlara paylanırdı. Hamamda soyunmaq üçün, tək adamın çimməsi üçün "xəlvəti" adlanan otaqlar da vardır. Divarda otaqlara çəkilmiş borunun ucu tağın içindən görünür. Mənbələrdən məlum olur ki, saray hamamı xalqa açıq olmuşdur. Çini məscid tərəfdən hamama giriş portalı var imiş. Həftənin müəyyən günləri tanınmış şəxslər hamamdan istifadə edə bilərdi.

Gümbəz təmir olunmuş, kənar otaqların divarları kaşı üzlüyə malikdir. Ehtimal ki, bu otaq şahın özünə məxsusdu.

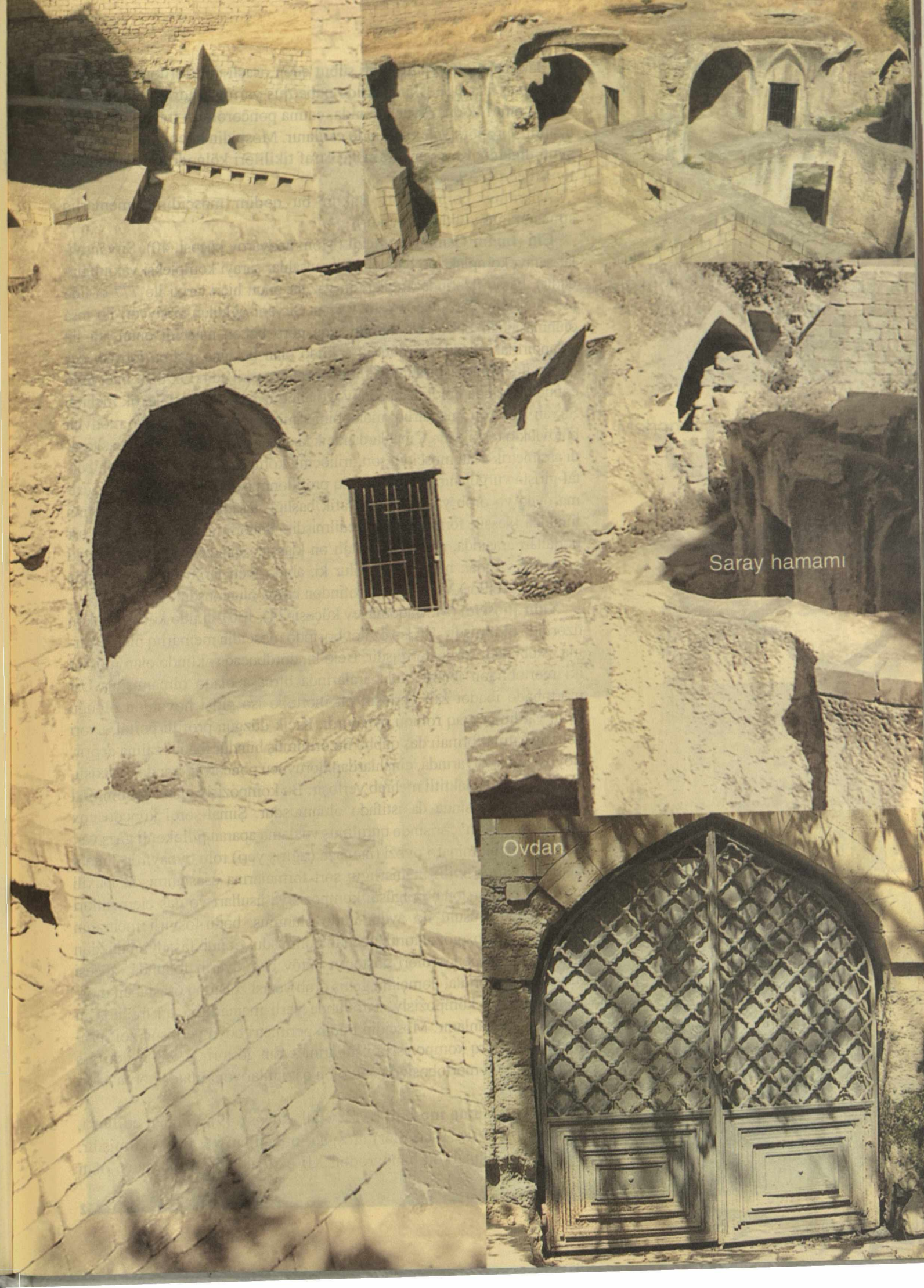
Ovdan. Ovdan portal şəklində tərtib olunub, oradan anbara çox saylı pilləkən gedir. Ovdanla hamam arasında əlaqənin olduğu yan vestibüldən görünür. Ovdan 1954-cü ildə təsadüfi təmir işləri aparılarkın aşkar edilmişdir. Ovdana su kəhrizlər vasitəsilə şəhərin dağlıq hissəsindən verilmiş.

Beləliklə, aydın olur ki, "Şirvanşahlar sarayı ansamblı" Azərbaycan memarlığının monumental dekorativ sənətinin möhtəşəm nümunəsidir.

Məhəmməd məscidi və ya **Sınıq qala** (M.Mansur küçəsi, 42) – hicri təqvimilə 471-ci ildə (1078-79 illər) keçmiş Minarəli küçəsinin yaxınlığında ustad-rəis Məhəmməd Əbubəkr oğlu tərəfindən tikilmişdir. "Sınıq-qala" I Pyotrın Bakıya kəşfiyyat üçün göndərdiyi rus donanmasının general-mayoru Matyuşkinin göstərişi ilə şəhərin top atəsinə tutulması nəticəsində (məscidin minarəsinin yuxarı tərəfi) dağıldığı üçün belə adlanır.

Kiçik vestibul hissəsi şimal tərəfdən cənub divarının oxu ilə zəngin bəzədilmiş, mehrablı və iki cinahlardan şəbəkəli, birkameralı ibadət zalı ilə bitişikdir. Zal əzəmətli çatma qübbə ilə örtülmüş, həm şərq, həm də qərbdən ensiz naxışlı pəncərələrlə bəzədilmişdir. Qübbənin çevrəsi boyu ensiz xətlə kiçik bışmış kərpicdən Bakı-Abşeron daş memarlığına xas olmayan dekorativ motiv yaradılmışdır. Məscidə bitişik silindrik formalı stalaktit karnizin halqası ilə, minarəni "şərəfə" (azan üçün nəzərdə tutulmuş hündəsi naxışlı daş plitələrlə hasarlanmış eyvan) saxlayır. Minarənin vintvarı pilləkəni ibadət zalının səviyyəsinə qalxır. Müəyyən səviyyədə minarədən məscidin iri daş lövhələrlə döşənmiş damına çıxış vardır. Ərəb kufi xətti ilə yazılmış Quran mətni stalaktit qurşağının altı ilə gedir.

F.Ə İbrahimov 1988-ci il arxeoloji qazıntıları ilə məscidin gözlənilməz irihəcmli sahə quruluşunu kəşf etdi. Hər zaman alçaq forması ilə qəbul olunan minarə indi kvadrat binövrə üzərində tikilmiş mükəmməl tikili kimi canlandı. İbadət zalının altından daş çatma qübbə ilə örtülmüş analogi tipli otaq aşkar olundu. Otağın döşəməsinin altında İslama qədər dini ayinlərin elementləri izləndi. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri bu otağın məhz antik dövrdə inşa edildiyini ehtimal etməyə əsas verir [46, s.10]. Güman edilir ki, məscid burada İslama qədər fəaliyyət göstərən atəşgahın binövresini üzərində ucaldılıb. Bu otaqdan aşkar olunmuş kapitelli sütun-

Saray hamamı

Ovdan

lar Bakı tarixinin qədimliyini sübut edən əsaslı dəlillərdəndir. Məscidin cənub fasadı, kəskin şəkildə qabarmış yarımşilindrik həcmli mehrab və minillik daş divar fonunda, çatma pəncərələrlə təmsil olunmuş, uzanmış proporsiyalar şəklində canlanır. Məscidin həcm kompozisiyasının dinamikasını yeni formada ətraf tikililəri kölgədə qoyan minarə təmsil edir [239, s.636].

Aparılmış bərpa işləri Bakın bu qədim məscidinin memarlıq simasını bütövlüklə canlandırır.

Cin (İmam Osman) məscidi (Məmmədyarov küçəsi, 40) Şirvanşahlar sarayı kompleksinə daxildir (Şirvanşahlar sarayı kompleksi yaxınlığındadır). Fasad üzərindəki epigrafi yazılar onun hicri tarixi ilə 777-ci ildə (1375-ci ildə) Fəzlullah İmam Osman Şirvani oğlunun vəsiyyəti ilə inşa olunmasından bəhs edir. Məhz buna görə bəzən məscidi onun adı ilə adlandırırlar. Planda dördbucaq şəklində olan bu bina, çatma formalı daş qübbə ilə örtülmüş birkameralı ibadət zalını təşkil edir. Ox üzrə interyerin cənub divarında dördbucaq çərçivəyə alınmış beşyarıslu stalaktik mehrab Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin müəyyən kompozisiya motivini bütövlüklə təşkil edir. Cinahlarda kiçik taxçalar yerləşdirilmişdi. Əsas fasadı assimetrik olan məscidin sərt, irihəcmli kompozisiyası, klassik tipli portal-girişlə vurğulanır. Portalın dəqiq profillənmiş dördbucaq çərçivəsi, çatma oyuk və ərəb yazısının epigrafi başlığı, fasadın bütöv daş divarının fonunda klassik formada təsvir edilmişdir. Şəhərin şərq üslublu orta əsr portalları arasında, məscidin portalı ən klassik olanıdır. Fasad üzərindəki epigrafi yazıdan belə məlum olur ki, abidə hicri tarixi ilə 1186-cı ildə (1772-73-cü illər) Məsud Əli tərəfindən bərpa olunmuşdu.

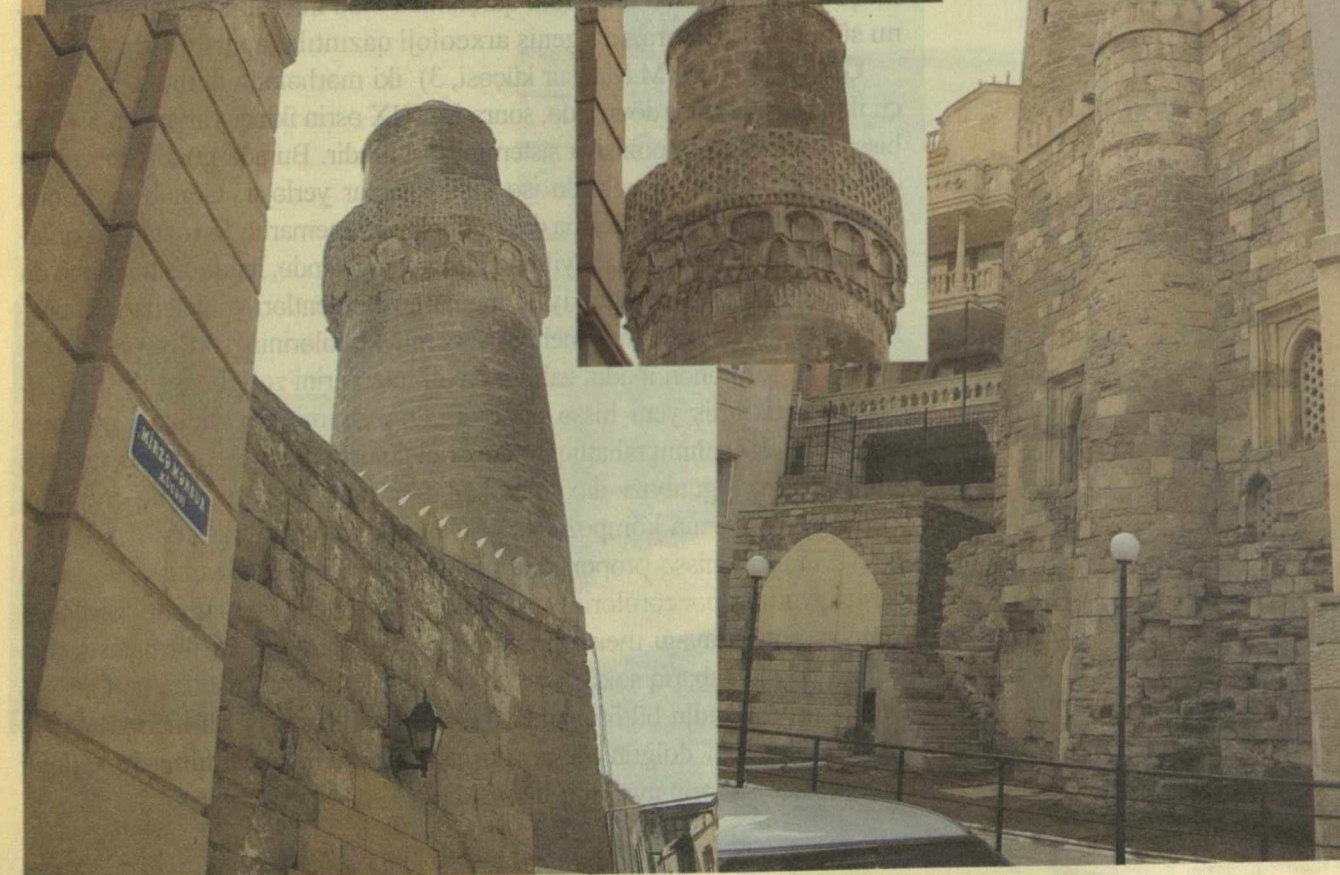
Xıdır məscidi (M.Maqomayev küçəsi, 24). 1301-ci ildə küçə-pilləkən üzərində tikilmişdir. Bu isə öz növbəsində məscidin memarlıq planlaşdırma üslubuna təsir göstərmişdir. Belə ki, dördbucaq şəklində olan məscid iki mərtəbədən ibarət olub, aralarında birbaşa əlaqə olmamışdır. Üst mərtəbədə ibadət zalı yerləşir, alt mərtəbə isə girişi həyətdən olduğu üçün yardımçı otaq rolunu oynayır. Kiçik düzgün profilli portal, üzəri nəhəng çatma formalı daş qübbə ilə örtülmüş hündür ibadət zalına aparır. Böyük cənub divarında, cinahlardan qoruyucu pəncərəli, həndəsi naxışlı, daş şəbəkəli, stalaktitli mehrab yerləşir. Bu kompozisiyadan Məhəmməd məscidinin inşasında da istifadə olunmuşdur. Şimal-şərqi küncdə çox hündürdə divarın içərisində qurulmuş və dama aparan pilləkənli giriş var. O, azançı üçün minarə əvəzi (namaza çağırış yeri) rolu oynayır. İbadət zalının interyeri milli memarlığın sərt formalarına əsaslanmışdı. Daxili məkanın proporsional bölgüsü, kompozisiya üsulları və daş elementləri qabarıq oyma üsulu ilə aydın ifadə olunmuş, bədii-təsvirli mehrabın sayəsində zal çox gözəl tərtibata malik olmuşdu. Cənub fasadının düzgün profilli, çatma pəncərələri göstərən bütöv daş divarın fonunda, xüsusi vurğulanmış portala, həmçinin geniş ərəb yazısı zolağına əsaslanan məscidin irihəcmli kompozisiyası fonunda yerli memarlığın ən möhtəşəm forması kimi canlanır. Məscidin bütün perimetri boyu yerləşən zəif profilli daş tac, şərq kompozisiya üsullarını aydın göstərir. 1988-ci ildə daş qübbənin aşağı mərtəbəsində arxeoloji qazıntılar və portalda bərpa işləri aparılmışdır.

Minarəli Came məscidi (A.Zeynallı küçəsi, 49). Güman edilir ki, 780-ci ildə (1378-79-cu illər) atəşgah məbədinin yerində tikilmişdir. Məscid inşa olunarkən bünövrədən XII əsrə aid kufi xətti yazısı olan

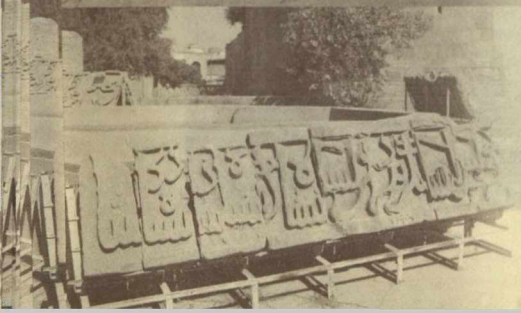
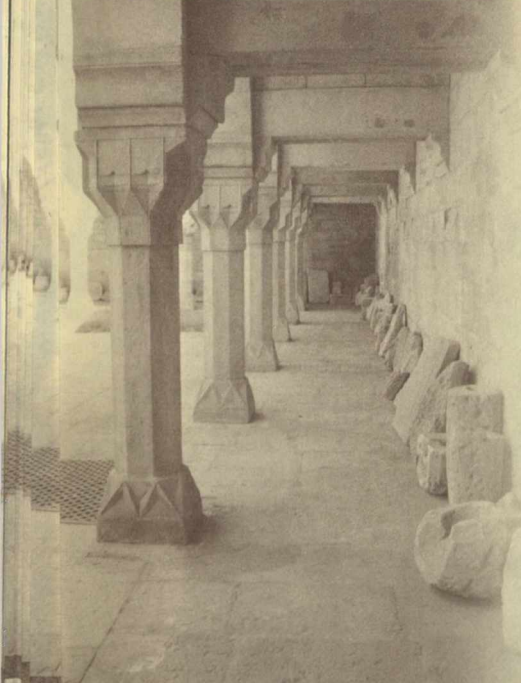
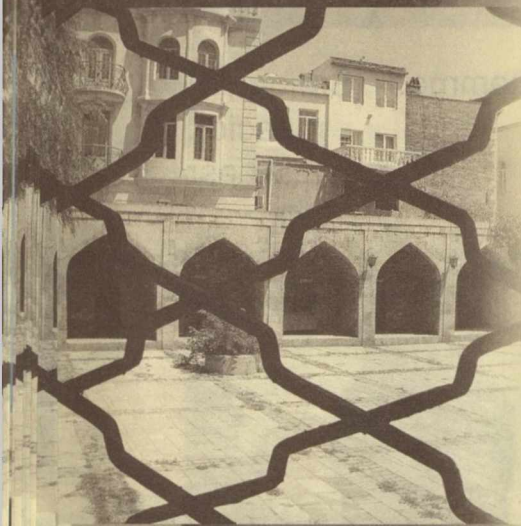
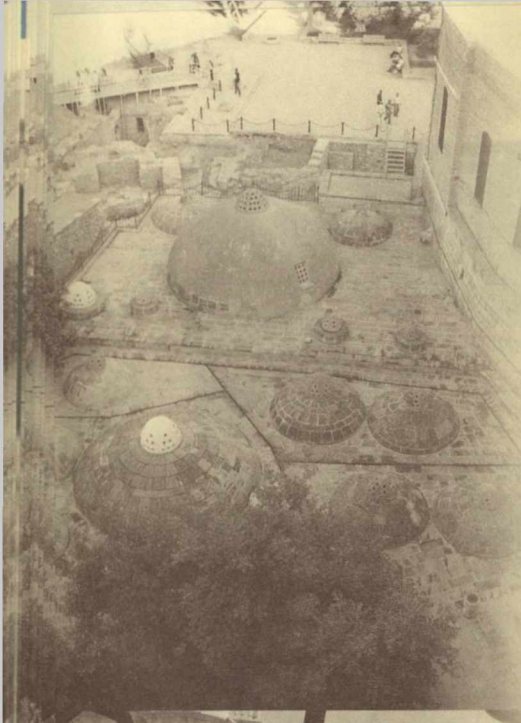
Cin məscidi.
(İmam Osman)
XIV əsr

Məhəmməd (Sınıqqala)
məscidi.
XI əsr

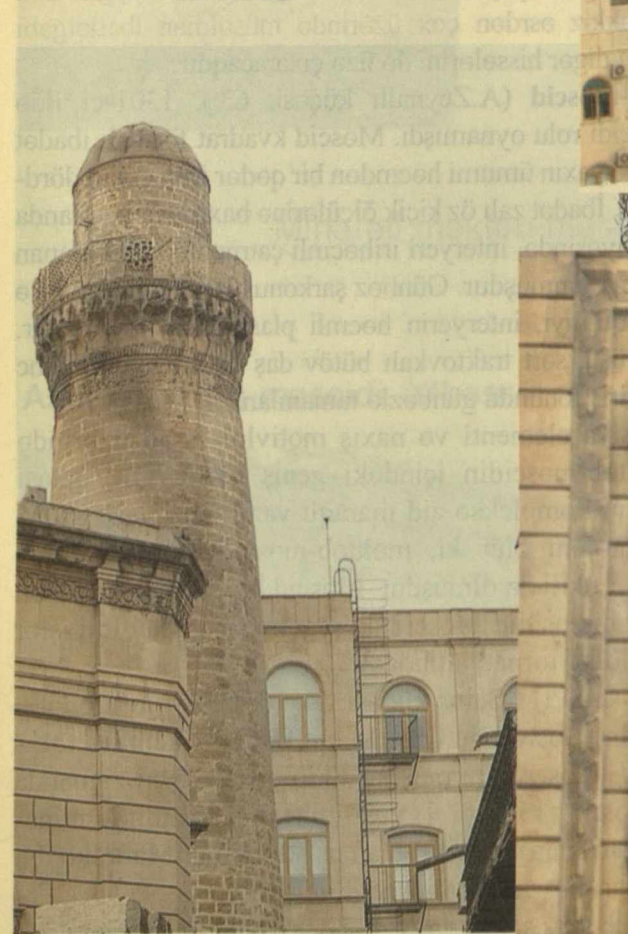

daş tapılmışdır. Məscidin divarına həkk olunmuş binanın inşası haqqında bir yazıda deyilir: "709-cu ilin (1309-10-cu illər) rəcəb ayında Əmir Şərəf-əd-din Mahmud bu tikilini yeniləmək əmri vermişdir". Ehtimal etmək olar ki, XII əsrdə tikilmiş məscid XIV əsrdə bərpa olunmuşdur. Otaqları çoxbölməli, düzgün olmayan altıbucaq formalı məscidin qeyri-adi planı, eləcə də kvadrata daxil edilmiş və pilləli qübbələr sistemi ilə örtülmüş nisbətən iri ibadət zalı, binanın daxili məkanının xüsusi gözəlliklə tikilməsinə zəmin yaratmışdı. XV əsrdə ibadət zalının oxu üzrə məscidin şimal divarında, möminləri ibadətə çağırmaq üçün eyvan funksiyasını daşıyan stalaktit (prizmavarı fiqur şəklində dekorativ detal) qurşaqlı, taclı, möhtəşəm minarə tikilmişdir. Minarənin şaquliliyi və ibadət zalının ecazkar kaşılı günbəzinin konus (konik səth) forması memarlıq sənətinin inkişafını göstərir və məscidin ümumi kompozisiyasına novatorluq elementi gətirir. Bu, Şirvanşahlar sarayı kompleksində də öz əksini tapmış qeyri-adi stilistik istiqamət idi. Minarənin arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş bunövrə daşındakı kitabədə, Elxani sultanı Məhəmməd Olcaytunun yarlığının mətni həkk olunmuşdu.

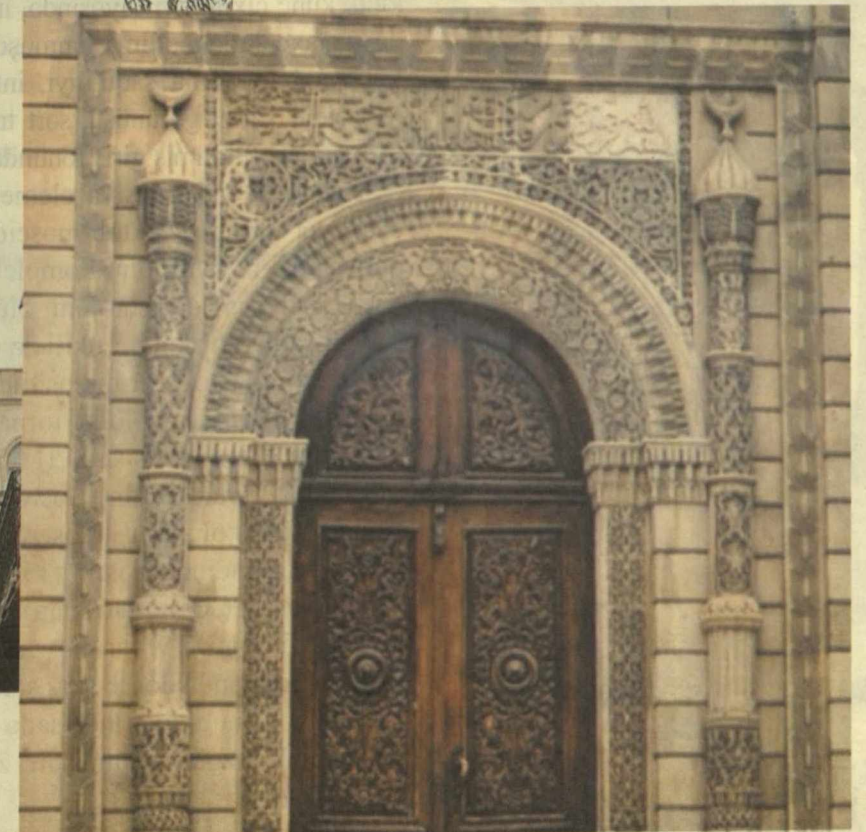
XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakının varlı adamlarından biri Hacı Şıxəli Dadaşov xeyriyyə məqsədilə qədim abidənin yerində tamamilə yeni məscid binası ucaltdı. Məscidin kiçik diametrlili günbəzini mərkəz hissəsində dörd sütunla saxlayan kvadrat formalı ibadət zalı tamamlayır. Binaın memarlığında Şərq və Avropa klassik motivlərindən istifadə olunmuşdu. Girişin portalında Azərbaycan memarlığının əsas prinsipləri əks olunmuşdur: daş üzrə oymalar, geniş naxış palıtrası, bədii epiqrafika və s. Əsasən daş üzərində tikinti və naxış işlərinin keyfiyyəti mükəmməldir. Məharətli daş yonan ustalar tərəfindən əfsus ki, naməlum memarın fikirlərinin bədii ifadəsi insanı heyran edir.

Professor M.Nemət hesab edir ki, bu məscidin önündə mədrəsə olmuşdur. Hal-hazırda məscidin qarşısında olan hücrələr (otaqlar) da bunu sübut edir. Bu ərazidə geniş arxeoloji qazıntılar aparılmışdır [219a].

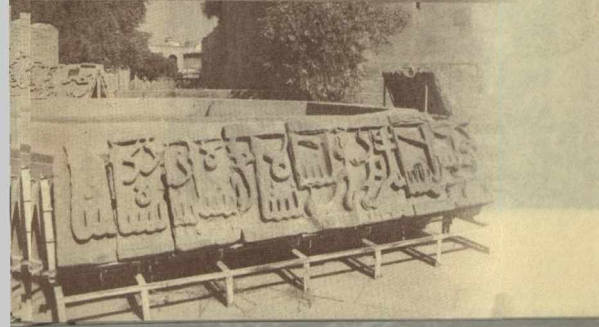
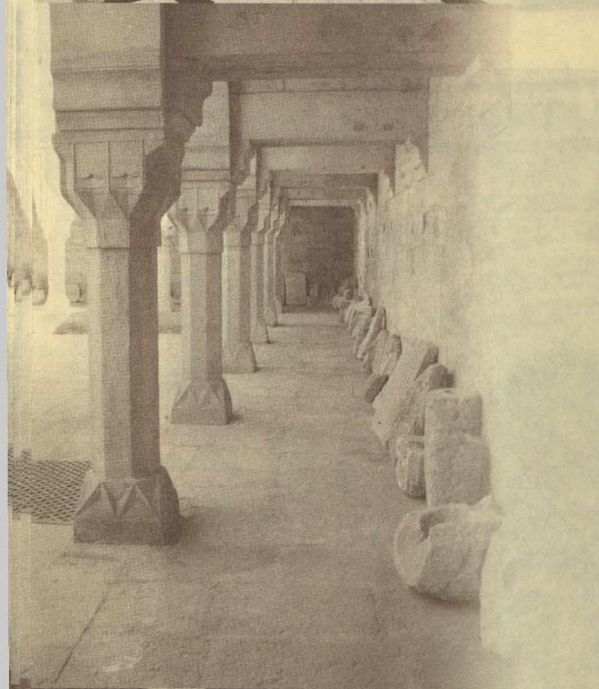
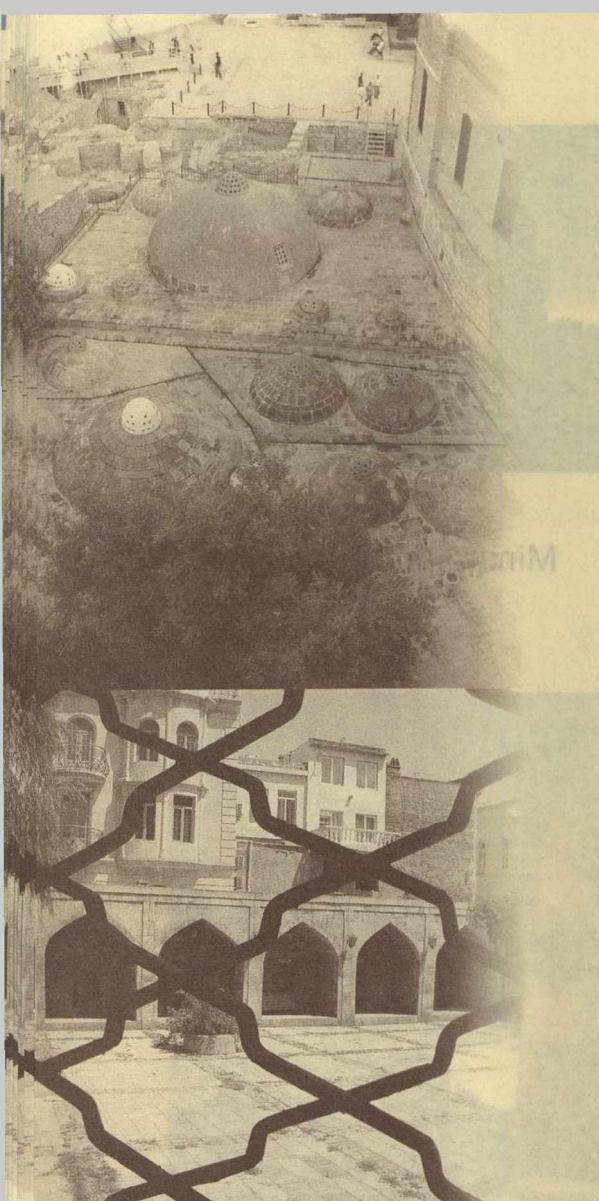
Gileyli məscid (M.Mansur küçəsi, 3) iki mərhələdə tikilmişdir. 1309-cu ildə Şirvanşahlar dövründə, sonra isə XIX əsrin ikinci yarısında. Köhnə hissə günbəzli kompozisiya sistemini təşkil edir. Burada günbəzin qolları dərin qübbələrdə, küncərdə isə kiçik otaqlar yerləşir. Cənub divarında mehrab aydın görünür. Çatma daş qübbələr, iri memarlıq formaları və onların üzərində asılmış ikiqat əyilməz günbəz sayəsində, ibadət zalını daha da gözəlləşdirir. Dəqiq proporsiyalı, memarlıq elementləri və detalları ilə profilənmiş və naxışlanmış mehrab, həcmli kütlələrinin sərtliyi və tektonikliyi ilə fərqlənən ibadət zalının daxili interyerini zənginləşdirir. Məscidə əlavə tikilmiş yeni hissə planlaşdırılma sxeminin vəhdətini pozmur, əksinə, ibadət zalının rahatlıq imkanlarını genişləndirərək, qübbəli, taclı və çatma formalı günbəzi daxili məkanın formalaşmış memarlıq mühitini təkrarlayaraq, onun kompozisiya strukturuna ayrılmaz surətdə daxil olur. Əlavə tikilmiş hissə proporsional bölgü ilə, memarlıq formalarının naxış xüsusiyyəti və pəncərələrin yarımdairəvi taclı yeni elementi ilə fərqlənir. Burada avropasayağı memarlıq üsullarını ifadə edən yeni formalar tətbiq olunub. Daha qabarıq şəkildə bu öz əksini fasadın quruluşunda tapıb. Belə ki, qədim məscidin bütöv hamar divarına əks olaraq, yerli memarlığa bir qədər zidd olan dolğun elementlərin üslub şərhə qabardılmışdı. Gileyli məscid İçərişəhərin ayrılmaz hissəsidir.

Minarəli Came məscidi.
XIX əsr

Aşur ("Ləzgi") məscidi (A.Zeynallı küçəsi, 53) 1169-cu ildə ustad Nəcəf Aşur İbrahim oğlu tərəfindən inşa edilmişdir. Məscid öz adını XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllində neft sənayesi inkişaf etməyə başlayan zaman almışdır. Belə ki, Dağıstan fəhlələri Bakı sənaye müəssisələrinə qazanc dalınca axışan zaman İçərişəhərin sakinləri ibadət üçün onlara məhz bu məscidi həvalə etmişlər. Dağıstandan gələn fəhlələrin (ləzgilərin) uzun müddət burada ibadət etmələri, məscidin xalq etimologiyasında "ləzgi məscidi" adını almasına səbəb olmuşdu.

Məscid Sasanilər dövrü abidəsi üzərində tikilmişdir. Həmin abidədən yalnız ikiotaqlı portik və qübbə ilə örtülmüş otaq qalmışdır. Məscid həcm-cə paralleopiped formasındadır. Cənub fasadında isə sonradan iki kiçik pəncərə açılmışdı. Məscidin şimal-şərq hissəsində yerləşən kiçik çatma formalı giriş, geniş birkameralı, qalın tipli çatma qübbə ilə örtülmüş ibadət zalına aparır. Gözəl ifadə olunmuş tac ibadət zalını sanki iki hissəyə bölür. Daşdan tac kimi hörülmüş nəbati və həndəsi naxışlarla bəzədilmiş mehrab isə XII əsrə aid stalaktit ilə zəngin bəzədilmişdi. XX əsrin əvvəlində ibadət zalının cənub-qərb küncündə, Bakı sakini tərəfindən ikinci mehrab tikilmişdir. Bayır tərəfdən məscidin qədim hissəsində, təmiz yonulmuş iri daş bloklardan yuxarı, daha sonrakı hissəsinə isə xırda daşlardan üz çəkilmişdir. Cənub fasadının oxu ilə sadə profilli karnizin üzərindən kufi xətti ilə "Allah" sözü yazılmış lövhə asılmışdı. 1970-ci ildə məscidin bərpa prosesi zamanı arxeoloji qazıntılar nəticəsində binanın cənub hissəsinin altından Sasanilər dövrünə aid iki yarım dairəvi tipli təğlər aşkar edilmişdi. Təğlərin arxasından isə qübbəli otaq aşkar olunmuşdur. Çox güman ki, gələcək arxeoloji qazıntılar, səkkiz əsrdən çox üzərində müsəlman ibadətگاهی yerləşən qədim binanın digər hissələrini də üzə çıxaracaqdır.

Minarəli məktəb-məscid (A.Zeynallı küçəsi, 63*). 1301-ci ildə tikilmiş, məhəllə məscidi rolu oynamışdı. Məscid kvadrat formalı ibadət zalından və şimal tərəfə yaxın ümumi həcmdən bir qədər irəli çıxan dördbucaq otaqdan ibarətdir. İbadət zalı öz kiçik ölçülərinə baxmayaraq planda kiçik künc çıxıntıları sayəsində, interyeri irihəcmli çatma ilə tamamlanan dayaz taxçalarla təqdim olunmuşdur. Günbəz şarkonusvari formadadır və künc mövqelərinin şaquliliyi, interyerin həcmli plastikasını təyin edir. Məscidin xarici görünüşü, sərt traktovkalı bütöv daş divarlar, dördkünc formalı, profilənmiş giriş fonunda günbəzlə tamamlanır.

Epigrafiq informasiya elementi və naxış motivləri fasad üzərində əsas yer tutur. Məktəb-məscidin içindəki geniş şərhli Qız qalası qarşısındakı böyük dini kompleksə aid maraqlı yazı var [219a, s.78]. Kufi xətlə yazıdan məlum olur ki, məktəb-məscidin yaxınlığında "anbar" adlandırılan bir tikili də olmuşdur. Məscid bu ərazidə yerləşən böyük kompleksin bir hissəsidir. Məscidin aşağı hissəsi arxeoloji işlər aparmaq ümidi ilə hələ ki, torpaq altındadır.

Molla Əhməd məscidi (M.Sabir küçəsi, 9). İçərişəhərin məhəllə məscidləri tipinə aiddir. Nəsrəddin Quştası bin Həsən Hacıbaba tərəfindən sifariş olunmuş, Abşeronun məşhur tikililərinin, eyni zamanda Nardaran kəndində qəsrin (1301-ci il) və Bibiheybət kəndində minarəli məscidin (XIII əsrin sonu) müəllifi olan ustad-məmar Mahmud ibn Sad tərəfindən XIV əsrin əvvəlində inşa edilmişdi.

Məscid planda dördbucaq şəklində olub, həcm-cə kiçik və bir zaldan ibarətdir. Cənub divarında sadə mehrab, yanlardan taclı, alçaq formalı daş qübbə düzgün işlənmişdir. Zahirən gözə çarpmayan assimetrik fa-

Minarəli məktəb-məscidi. XIV əsr.

Aşur ("Ləzgi") məscidi. XII əsr.

sad, dəqiq profilənmiş giriş və sonradan əlavə olunmuş iki kiçik pəncərələrlə tamamlanır.

Fasadın yuxarı hissəsində uzun zolaq şəklində verilmiş, binanın inşası haqqında ikisətirlə ərəb yazısı eyni zamanda həm sifarişçi, həm də hərbi, dini və xatirə abidələrinin tikintisində fəal iştirak edən memar haqqında dolğun və məzmunlu məlumat verir. Onun yaradıcılığında memarlıq irsinin bir hissəsi olan, Şirvanşahlar dövrünü əks etdirən stilistika üslublarının tərəqqisi hiss olunur.

Şeyx İbrahim məscidi (A.Zeynallı küçəsi, 25) salyan darvazalarına çıxmaq üçün öz istiqamətini dəyişən ticarət magistralı üzərində yerləşirdi. Fasad üzərindəki epigrafiq yazı sifarişçi Hacı Əmirşah Yaqub oğlunun adını öyrənməyə imkan verir. Digər yazı isə məscidin Ağa Qafar Hacı Murad oğlu tərəfindən bərpa olunması haqqında məlumat verir. Əsas yazı məscidin hicri təqvimini ilə 818-ci ildə (1415-1416-cı illər) Sultan oğlu sultan şeyx İbrahimin dövründə inşa olunmasını qeyd edir. Məscid dördbucaq şəklindədir və çatma formalı daş qübbə ilə örtülmüşdü. Məhrab ənənəvi yan divarda deyil, uzunluğuna olan divarda yerləşdirilmişdi. XIX əsrdə məscidin fasad divarının səthi üç dördbucaq çərçivələrə bölündü və bununla da fasad Avropa memarlıq üslubu aldı. Hər bir çərçivənin içərisində yarıqla tamamlanan pəncərə yerləşdirildi, giriş isə portal formasında işlənildi. Milli memarlıq abidəsinin qədim məzmunu qorunaraq, burada yerli və Avropa motivləri, vahid memarlıq platformasında birləşir.

Hacı Banu məscidi (Kiçik qala döngəsi, 20) Şirvanşahlar sarayı kompleksində yerləşir və qısa ərəb yazısında deyildiyi kimi, memar Hacı Banu tərəfindən XVI əsrdə inşa edilmişdi. Planda – mərkəzi kümbəzlidir. Girişlə üzbuəz, irimiqyaslı hörgü tipli, bir neçə stalaktit yaruslu məhrab yerləşir. Başqa bir epigrafiq yazıdan aydın olur ki, məscid hicri tarixi ilə 1320-ci ildə (1902-1903 illər) təmir edilmişdi. Bu zaman yenidənqurma işləri aparılmış, vestibül və qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi hissə (şəbistan) əlavə edilmişdir. Cüt yarımdairəvi pəncərələr sayəsində isə ibadət zalı ikiqat işıqlandırılmışdı. Baxmayaraq ki, avropalaşma artıq özünü büruzə verirdi, məscidin yenidənqurma işləri zamanı interyer və eksteryer ənənəvi memarlıq üslublarını və motivlərini qoruyub saxladı. İfadəli silueti, kub təməl üzərindəki quruluşu, Abşeron tipli daş şarkonusvarı günbəzin traktovkası və küçənin eniş istiqamətində gözəl vurğulanmış künc hissəsi yerli memarlığın xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Hacı Heybət məscidi (Kiçik qala döngəsi, 10) kiçik olub yaşayış məhəllələrinin cərgəsinə daxildir. O, hicri tarixi ilə 1206-cı ildə (1791-ci il) memar Hacı Heybət Əmirəli oğlu tərəfindən tikilmişdir. Planda dördbucaq şəklindədi. Kvadrat formalı vestibüldən, xidməti otaqdan və taxçalı ibadət zalından ibarətdir. Məscidin memarlıq-konstruktiv quruluşu yerli üslubların sarsılmazlığını qoruyaraq və onlara sadıq qalaraq daş qübbələrdən və çatma formalı tağlardan ibarətdir. Sadə ifadə olunmuş taclı giriş və "Quran" məzmunlu, eləcə də memar haqqında məlumat verən epigrafiq yazı məscidin yüksək dəyərini göstərir.

İbadət zalının interyerində, künclərin birində memarın və onun həyat yoldaşının məzarı yerləşir.

Bəylər məscidi (Məmmədyarov küçəsi, 47) 1895-ci ildə tikilmişdir. Onun inşasında Məhəmməd Həşim Əl-Bakuinin oğulları Hacı-Baba və Hacı Cavad, eləcə də məşhur Bakı milyonçusu Ağa-Murtuza Muxtarov, İbrahim Şirvani (xəttat), Mir Əli ən-Nağı, Mir Tağı, Seyid Hüseynə

Şeyx İbrahim məscidi
XV əsr

Molla Əhməd məscidi
XIV əsr

Multani
karvansarayı.
XV əsr

(usta-memar) iştirak etmişdilər. O daha qədim məscidin yerində tikilmiş və mükəmməl minarə ilə tamamlanan, əyri xətt şəkilli küçənin planlaşdırılma xüsusiyyətinə uğurla daxil olub. Bakıda sənaye kapitalizminin inkişafı nəticəsində məscid yerli memarlıq ənənələrini qorumaq şərtlə dini tikililərin yeni memarlıq axtarışlarının əsasını qoydu. Şirvanşahlar dövrü Bakı memarlıq məktəbinə xas olan həcmli kompozisiyadan istifadəyə ilk dəfə cəhd göstərildi. İnteryer, vestibüldən, ibadət zalından və xüsusi vurğulanmış hörgü tipli, ifadə forması dekorativ məzmunlu olan mehrabdan ibarətdir. Bəylər məscidi elə tikilmişdir ki, burada Avropa, Şərq, eləcə də yerli memarlığın-konstruktiv prinsipləri birləşmişdir. Burada heç bir motivlərlə gizlədilməyən elektika açıq-aydın nümayiş olunur. Çünki fasadın həcmli kompozisiyasında və traktovkasında bölgülərdən və memarlıq elementlərindən, eləcə də yerli memarlıq ruhunda işlənmiş portal-dan istifadə olunmuşdur. Yonulmuş şıxıqlı günbəzin divarlarının daş hörgüsü və daş üzərində oyma işləri mükəmməldi.

Xanlar məscidi (Firdovsi küçəsi, 21) XIX əsrin sonunda Xanlarov qardaşları tərəfindən öz evləri yaxınlığında (memar Məşədi Mirzə Qafar İzmaylov) tikilmişdi. Bu kiçik məscid uzadılmış dördbucaq şəklində, yaşayış məhəllələrinin cərgəsində yerləşdirilmişdi. Giriş üç hissəyə bölünmüşdür. Bunlardan mərkəzdəki hissə günbəzlə tamamlanır, yənlərdəkilər isə qübbələr ilə örtülmüşdür. Zəmin uzununa oxu istiqamətində maraqlı plastik memarlıq kompozisiyası təqdim edən, cinahlarda qoruyucu pəncərəli, zəngin naxışlı mehrab yerləşir. İnteryer tamamilə nəbatəti xarakterli naxış motivləri ilə zəngindir. Bu da daxili məkanın bütün sistemində öz əmətlik və təmənənlilik gətirir. Məscid içərişəhər ərazisində ən son tikilmiş dini memarlıq abidələrindən biridir.

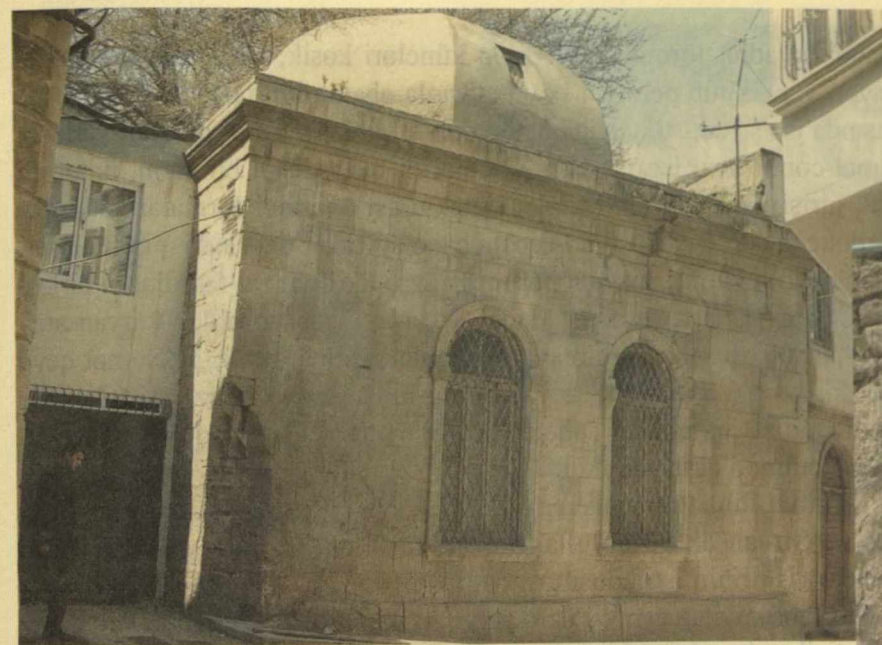
Seyid Yahya Murtuza məscidi (A.Zeynallı, 18). XVII əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir. Dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuş Seyid Yahya Murtuza bu məscidi öz şəxsi vəsaiti hesabına tikdirmişdir. O, dini-ruhani xadim kimi, məsciddə axund olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Vəsiyyətinə görə dünyasını dəyişdikdən sonra məscidin həyətində dəfn edilib. Hal-hazırda qəbri məscidin giriş qapısının yanında yerləşir.

Orta əsr karvan-ticarət yolu üzərində tikilmiş məscid kvadrat formalıdır və böyük ibadət zalından ibarətdir. Planda mərkəzi günbəzlidir. Cənub divarında stalaktit yaruslu mehrabı var. Son illərdə məsciddə bərpa işləri aparılmışdır.

Multanı karvansarayı (Qüllə küçəsi, 12). Buxara karvansarayı ilə üzbəüz yerləşir. O da XV əsrdə tikilmişdir və Abşeron atəşgahlarına ziyarətə gələn hind tacirləri və zəvvarları üçün sığınacaq rolunu oynayırdı. Multan Pakistanda bir şəhərdir. Karvansarayın bu adı alması Multanlı atəşpərəst zəvvarların Bakıya daha çox gəlmələri ilə əlaqədardır. Onların Suraxanıdakı "Atəşgah" məbədinə də tikdirdikləri məlumdur.

Multanı karvansarayı planda kvadrat formalıdır. Onun həyəti də kvadrat şəkillidir. Lakin küncələri kəsikdir. Qismən köhnə tikililər üzərində ucaldılmışdır. Hörlmüş giriş vestibül qruplarına malikdir. Karvansarayın memarlıq planlaşdırma quruluşu perimetr üzrə həyəti əhatə edən eyvanlardan, onların arxasında yerləşən fərdi yaşayış üçün nəzərdə tutulmuş ayrıca otaqlardan ibarətdir. Bu da öz növbəsində onun Buxara karvansarayına üslubca yaxın olduğunu sübut edir.

Kiçik karvansaray (H.Rzayeva küçəsi, 1) və ya "Xan karvansarayı" deyilən karvansaray XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəlində tikilmişdir.

Hacı Banu məscidi. XVI əsr

Hacı Heybət məscidi. XVIII əsr

Bəylər məscidi. XIX əsr

Xanlar məscidi. XIX əsr

Seyid Yahya Murtuza məscidi. XVII əsr

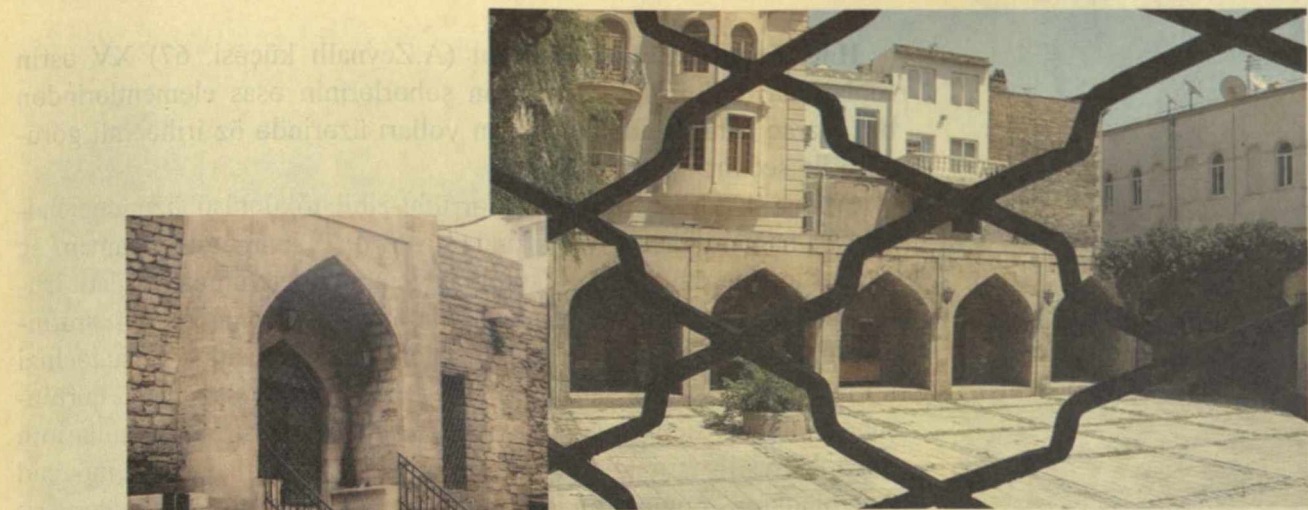
Planda kvadrat formalıdır. İçeride küncləri kəsik, iri dördbucaq şəkilli həyəti var. Bütün perimetr boyu eyvanla əhatə olunmuşdur. Eyvanın arxasında isə şəxsi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş yaşayış otaqları yerləşir. Şimal-cənub oxu üzrə, ticarət küçələrini birləşdirən birotaqlı, ikitərəfli açıq girişi var. Həyətin bəzək arxitekturası ənənəvi formalar səthi düz dördbucaq çərçivələrə alınmış çatma tac eyvanlar üzərində qurulmuşdur. Sadə profilli karniz, binanın perimetri üzrə tikilinin zal fasadlarını birləşdirir. Girişlər portal formasındadır. Ticarət küçəsi tərəfdən karvansaray həyətlə birbaşa əlaqəsi olmayan dükanlardan ibarət idi. M.Nemət qeyd edir ki, bura karvansaray deyil, Came məscidilə üzbəüz inşa olunmuş mədrəsədir. Karvansaray şəhərin ticarət magistralında yerləşib, şəhərsalma sisteminə əsas yer tutur.

İkimərtəbəli karvansaray (H.Rzayeva küçəsi, 9) XV əsrdə tikilmiş və Şirvanşah I Xəlilullah tərəfindən Bakı sakini Qasım bəyə və onun varislərinin istifadəsinə verilmişdi.

Karvansarayının eyni ox üzrə yerləşən ikitərəfli açıq girişləri var: dəniz ticarəti ilə əlaqədar sahil küçəsinə və ticarət magistralına. Karvansaray planda, demək olar ki, kvadrat formalıdır. Daxili məkanı səkkizüzüldür, arxasında ayrıca otaqlar yerləşən eyvanlarla əhatə olunmuş həyətdən ibarətdir. İkinci mərtəbənin planlaşdırılması aşağı mərtəbəni təcili oyuq vasitəsilə təkrarlayır. Açıq dəhlizlidir. Pillekən qəfəsi girişdə divarların içində yerləşdirilmişdir. Həyətin arxitekturası əsasən hamar işlənmiş, ikiyaruslu çatma formalı fasadda təqə ilə təmsil olunmuşdur. Mərtəbələr üzrə seksiyaların dəqiq dördbucaq formalı düz çərçivələrə bölgüsü, memarlıq üsullarının ən gözəl ifadəsində, dolu formaların konstruktiv sistemini əks etdirir. Otaqların və eyvanların qübbə örtükləri çatma formalıdır. Küncdəki otaqlar isə kiçik günbəzlərlə tamamlanır. Bu irihəcmli mülki memarlıq kompozisiyası yeganə element olan dolu konstruksiyalar üzərində tikilmişdir. Karvansaraya girişlər, bina hündürlüyündə qabaran portallar və birinci mərtəbə səviyyəsində dərin taxçalarla tamamlanır. Cənub-şərq tərəfdən karvansaray bütöv künc qalalarla mühafizə olunmuşdur. Bu da eyni zamanda onun şəhər divarları sisteminə müdafiə xarakterini göstərir.

Buxara karvansarayı (Qüllə küçəsi, 9) XV əsrin sonunda İçərişəhərin Şamaxı darvazalarından girən ticarət magistralının üzərində tikilmişdi. Planda kvadrat formalı, qabarıq portallı karvansarayın həyəti səkkizüzüldü formadadır. Perimetr üzrə eyvanlar və şəxsi otaqlar – hücrələrlə əhatə olunmuşdur. Xüsusi vurğulanmış dərin çatma forma, taxçalı giriş və həyətlə giriş yolunda simmetrik yerləşdirilmiş kiçik hücrələr, sanki karvansarayın vestibül qrupunu təşkil edir. Səkkizüzüldü rahat həyətlə, gündəlik ticarət əməliyyatlarından sonra səyyahların və tacirlərin toplaşdığı, açıq səma altında xüsusi bir zal idi. Düz çərçivəyə alınmış həyətin daxili məkanının bütün perimetri boyu ümumi üslubla birləşən çatma təqə memarlıq kompozisiyasının əsas hissəsini təşkil edir. Möhkəm formalı, gözəl naxışlı təqə, karvansarayın memarlıq-planlaşdırma quruluşuna fəal daxil olmuş və Bakı-Abşeron mülki tikililərinin üslub təşkilində mühüm yer tutmuşdur.

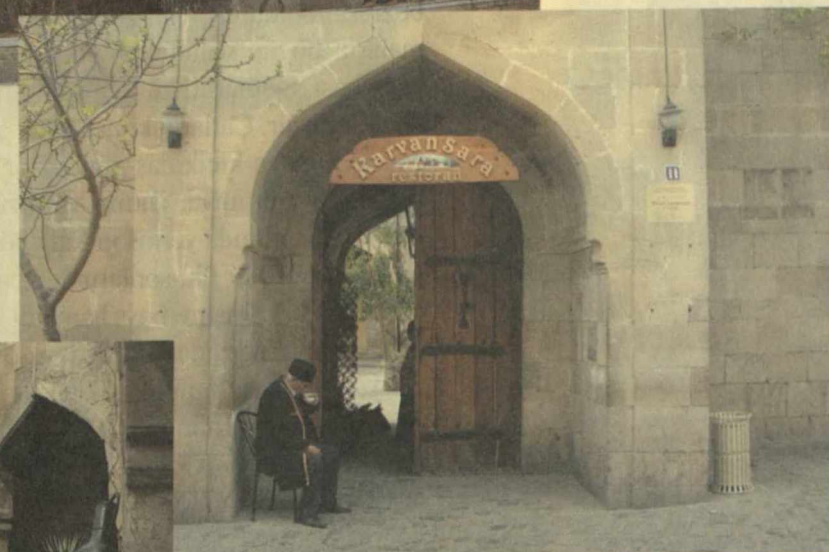
1964-cü ildə aparılmış bərpa işləri karvansaray binasını sonradan əlavə edilmiş tikililərdən və laylardan tamamilə azad etdi. Bu da onun, ətraf tikililər fonunda irihəcmli quruluşunu üzə çıxarmağa imkan verdi. Arxeoloji qazıntıların nəticəsində karvansarayın altından Bakını su ilə təchiz edən tünq borulu su xəttinin keçdiyi aşkar olunmuşdur.

Kiçik karvansaray.
XV-XVI əsr

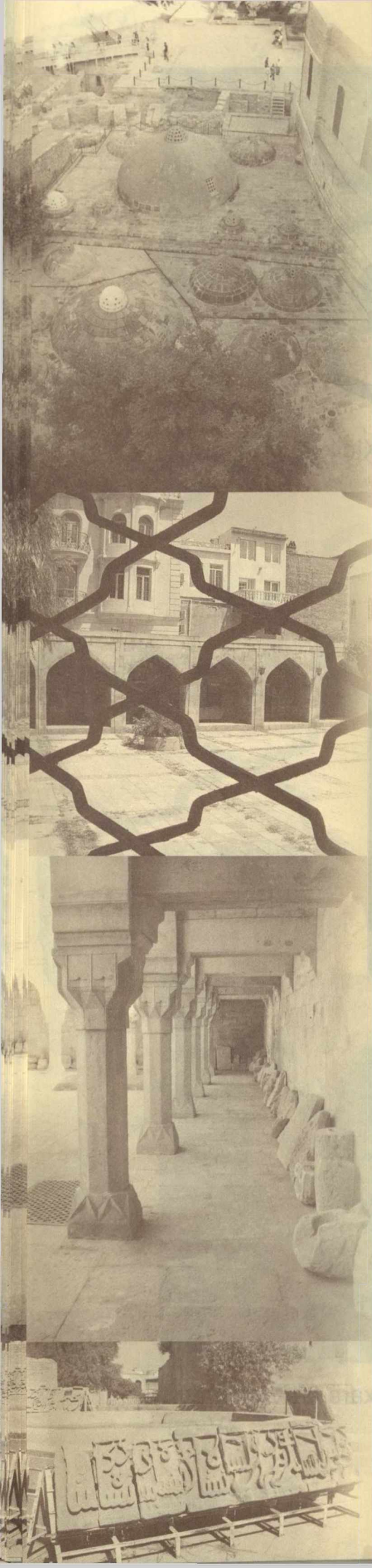

İkimərtəbəli
karvansaray,
XV əsr

Buxara karvansarayı.
XV əsr

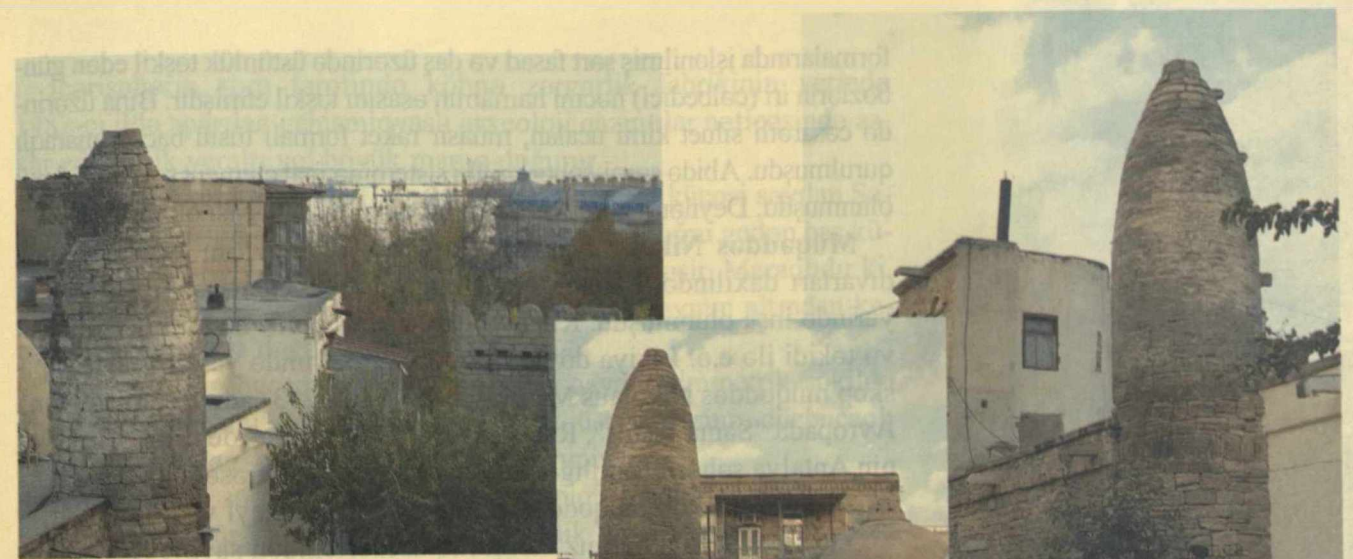
Hacı Qayıb (Banu) hamamı (A.Zeynallı küçəsi, 67) XV əsrin sonlarında tikilmişdir. Müsəlman şəhərlərinin əsas elementlərindən biri olaraq hamam adətən karvan yolları üzərində öz irihəcmli görünüşü ilə seçilir.

Çoxəsrlik torpaq qatı və təsərrüfat-zibil töküntüsü üzündən hal-hazırda hamam küçə səviyyəsindən aşağıdır. Plana əsasən hamam üç otaq qrupundan ibarətdir: vestibül, soyunma və yuyunma otaqları. Bütün otaqlar plandakı xəçtipli iki soyunma və yuyunma zalının ətrafında qruplaşır. Hamam əla texnoloji sistem, eləcə də isitmə və su təchizi ilə fərqlənir. Əsas və yardımçı otaqların memarlıq şərhı fərdi quruluşunda günbəz, qübbə və tağ şəkilli örtülərin konstruktiv üsullarının müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Memarlıq formalarında mövcud olan otaqların zəngin örtüklər sistemi hətta kiçik kameraların interyerinə belə son dərəcə bədii ifadəlik verir. Burada hamamın daxili məkanının həllində memarlıq və konstruktiv formaların böyük fantaziyası göz qabağındadır. Bu da memarın qeyri-adi istedadından xəbər verir. Onun əlində yaratmaq üçün olan daş bədii əsərə xas olan, orijinal tipli bir vasitəyə çevrilmişdir. Hamamın xarici görünüşü də çox maraqlıdır. O, dinamik formalı və dərin taxçalı çatma qübbə ilə seçilən, iri portal – giriş şəklindədir. Hamamın üzərində, iri və kiçik günbəzlər ucalır.

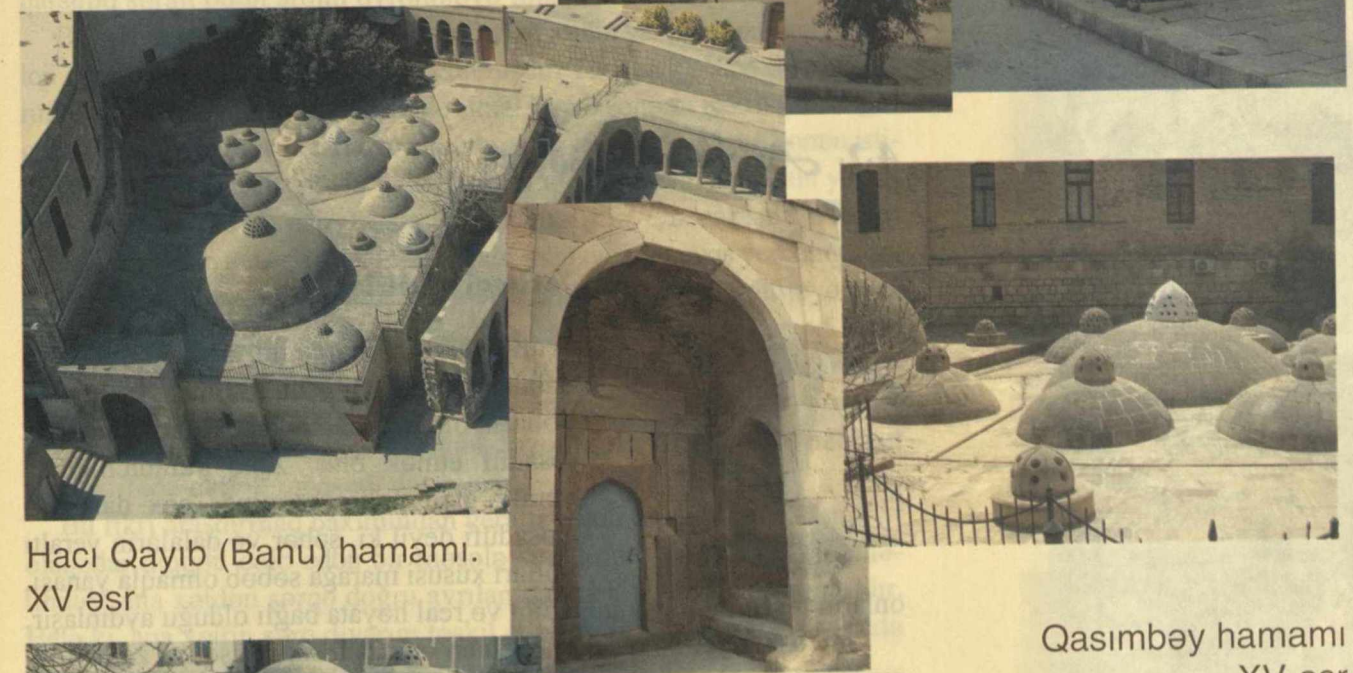
Hamama daxil olarkən orada müsbət enerji gətirən, ifadəli memarlıq formalarından, dolğun həcmli plastika üslubundan istifadə edildiyini hiss etmək olur. İnteryerdə başlanmış bərpa işləri, xüsusilə bütövlüklə başa çatmayıb. Burada arxeoloji qazıntılara ehtiyac vardır.

Qasım bəy hamamı (Şirin hamam) (V.Məmmədov küçəsi, 4) Şirvanşah I Xəlilullah dövründə XV əsr Salyan qapıları (darvazası) yaxınlığında tikilmişdir. Xalq etimologiyasında Hamamın "Şirin Hamam" adı alması burada çay ilə bərabər şirniyyatın da verilməsilə əlaqədardır. Hamamın planlaşdırma strukturu yerli memarlığın ənənəvi üsullarına əsaslanıb. Belə ki, o vestibül hissəsindən, soyunma və yuyunma otaqlarından, xəzinə və odluq kamerasından ibarətdir. Soyunma və çimmə otaqları xəç-günbəzlidir və küncləri kameralıdır. Hamamın mərkəz hissələri üzərində yerləşən əsas günbəzlər səkkizüzüzlü formadadır. Tağlar, qübbələr və günbəzlərlə bölünmüş hamamın daxili məkanı memarlıq və konstruktiv formaların böyük vahidlik (vəhdətlik) dərəcəsi ilə fərqlənir. Zəlin həcmli plastikası, memarlıq kütlələrinin üfüqi və şaquli bölgüləri nəticəsində əldə edilmişdir. Çatların konstruktiv sistemi, yastı damın iri sahəsi üzərində çoxsaylı iri və kiçik daş günbəzlər formasında, bədii surətdə ifadə olunmuşdu. Su təminatı, isitmə və qızdırma sistemi divarların içərisində və döşəmənin altında yerləşən tünq borular vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bərpa işləri 1970-ci ilin sonlarında aparılmışdır və hamam yaşıl əczaxanaya çevrilmişdir. Qasım bəy hamamı orta əsrlər dövrü mülki memarlığın maraqlı abidələrindən biridir və dövlət tərəfindən qorunur.

Ağa Mikayıl hamamı (Kiçik Qala küçəsi, 16) XIX əsrdə Şamaxı sakini Ağa Mikayıl tərəfindən İçərişəhərin mərkəzi küçələrinin birində tikilmişdir. Hamamın girişi kiçik Qala (keçmiş Paralel) küçəsindəndir. Əsas otaqların daxili quruluşu, genişliyi və tamlığı ilə fərqlənir. Soyunma və yuyunma otaqları – kvadrat formalıdır. Dörd mərkəzi dayaq sayəsində otaqlar böyük kompozisiya təşkil edir. Memarlıq işi şaquli oxlar üzrə daş günbəzlərə keçmək üçün proporsional təyin olunmuş yaruslarla bölünmüş, çatma formalı tağlar, qübbələr və günbəzlərlə ifadə olunmuşdu. Yerli memarlıq

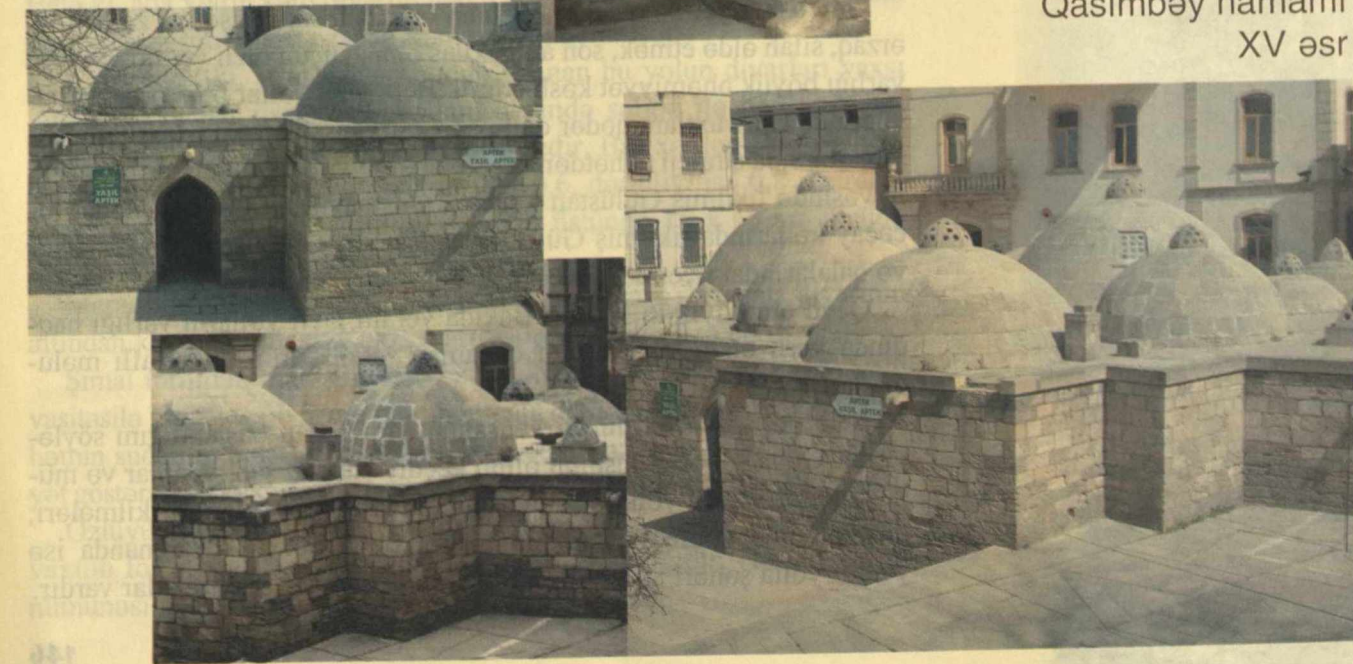

Ağa Mikayıl hamamı.
XIX əsr

Hacı Qayıb (Banu) hamamı.
XV əsr

Qasimbəy hamamı
XV əsr

The image consists of two separate photographs. The top photograph is a high-angle, sepia-toned view of the Dome of the Rock in Jerusalem. It shows the large central dome and several smaller domes within the courtyard. People are visible walking on the paths and standing near the edges of the courtyard. The bottom photograph is a sepia-toned view of the same building, seen through a decorative, dark metal lattice that frames the scene. The lattice has a repeating geometric pattern. The building's facade features a series of arched windows and a large, prominent arched entrance at the bottom. The overall tone is historical and documentary.

A photograph of a courtyard in Istanbul, viewed through a dark, geometric metal lattice. The courtyard features a low wall with arched openings and a building with multiple windows in the background.

A large stone relief sculpture of a train, featuring a locomotive and several passenger cars, displayed outdoors on a wooden support structure. The sculpture is made of light-colored stone and is mounted on a series of wooden beams. The locomotive is on the left, followed by several passenger cars with windows and doors. The background shows a building and trees.

Orta əsr şəhər və qalaları
ərzaq, silah əldə etmək, s
varlığı böyük əhəmiyyət
lalarında son vaxtlara qəd
yaxınlığında strateji cəhə
zirvəsində tikilmiş Gülüs
cəçay kənarında tikilmiş
və qalalarındakı yeraltı gi
Qeyd etməliyik ki, qə
qında yerli əhali və Bak
matları vardı.
Belə yollardan birinin

Qeyd etməliyik ki, qə
qında yerli əhali və Bak
matları vardı.

Belə yollardan birinin
yirlər. Güya şəhərin düşn
hafizəçilər yeraltı yolla Q
düşmənin güc gəldikdə, q
yeraltı yolla şəhəri tərk et

Belə yollardan birinin
yirlər. Güya şəhərin düşn
hafizəçilər yeraltı yolla Q
düşmənin güc gəldikdə, q
yeraltı yolla şəhəri tərk et

İçərişəhərin şərq tərəfində köhnə zərgərlik fabrikinin yerində 1982-ci ildə aparılan genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən ilk yeraltı yol böyük maraq doğurur.

Həmin yol orta əsrlərdə Bakının mərkəzi ticarət küçəsi sayılan Şamaxı qala qapısından başlayıb Salyan darvazasına doğru gedən baş küçənin şərq tərəfində şimal-cənub istiqamətində yerləşir. Maraqlıdır ki, yolun xətti XIV əsrdə tikilmiş "Multan" karvansarayının altından keçərək Qız qalasına doğru gedir [38, s.6].

Gizli yol dördbucaq formalı olub təbii qayanı simmetrik şəkildə kəsib-oymaq üsulu ilə çəkilmişdir. Onun üst hissəsinə düzbucaqlı hamar daş tavalər səliqəli şəkildə sıx döşənmişdi.

İçərişəhərdə son 20 ildə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində birinci təsadüfdür ki, orijinal quruluşa malik yeraltı yolun qalıqı üzə çıxarılmış və 27 metrə qədər hissəsi öyrənilmişdir. Yolun eni 0,8 m., dərinliyi isə 1,25 metrdir. Onun ölçülərindən göründüyü kimi, yolun içərişəhərlə bir qədər əyildikdə yerimək mümkündür.

Cənuba doğru gedən yolu 9 metr izlədikdən sonra havasız və tam qaranlıq şərait onun ardını öyrənməyə imkan vermədi.

Bu ərazidə yeraltı yol 1924-ci ildə Qız qalasının yanında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində də aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı V.M.Sisoyev tərəfindən aparılan qazıntı nəticəsində şimal tərəfə şəhərin içərişəhərlə doğru gedən yeraltı yolun qalıqları üzə çıxarılmışdı [246, s.63]. Məhz həmin istiqamətə aşkar etdiyimiz yeraltı yola tamamilə uyğun gəlir və bunun yeraltı gizli yol olduğunu bir daha təsdiq edir. Şübhəsiz ki, Qız qalasından başlanan həmin yolun şəhərin şimal hissəsində müəyyən bir çıxış yeri olmuşdu.

Uzun müddət aparılan müşahidələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Bakıda bu nəhəng qurğudan əsasən iki böyük məqsəd üçün istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Əvvəla, ondan şəhərin şərq və cənub-şərq tərəfində yaşayan əhalisini su ilə təchiz etmək və ikinci isə, nadir hallarda qalanı tərk etmək lazım gəldikdə yeraltı gizli yol kimi istifadə etmək məqsədi daşmışdı.

Bu fikri araşdırmaq baxımından yeraltı yolun müqayisəli tədqiqi ilə əlaqədar diqqəti cəlb edən bir məsələ şimal-qərb və cənub istiqamətindəki ana xətdən şərqə doğru ayrılan daha bir su yolunun olmasıdır. Belə ki, ana xəttin şərq divarını təşkil edən qaya divarı tağvarı şəkildə kəsilərək şərqə doğru uzanan kəməre yol açılmışdı.

Qeyd edək ki, şərq istiqamətində uzanan bu yolun divarları yaxşı yonulmuş hamar daşlardan qayanın üstündə səliqə ilə hörülmüşdür. Bir növ qaya kanalın döşəməsini təşkil edir. Baş xətdən fərqli olaraq bu yolun ölçüləri də xeyli kiçikdir (eni 0,6, dərinliyi isə 0,8 metrdir). Döşəmənin mərkəz hissəsində, qayanın üstündə 15 x 15 sm ölçüdə kiçik (dar) kanal qazılmışdı.

Maraqlıdır ki, şərqə doğru gedən su yolu şəhərin şərq qala divarının altından keçərək müasir Kukla teatrı istiqamətində üzə çıxır.

Şimal tərəfdən magistral xətdən gələn su bəhs etdiyimiz şərq yolu vasitəsilə indi də axıb gedir. Görünür, qala divarından kənara axıb gedən həmin sudan orta əsrlərdə şəhərin şərq qala divarının xaricində fəaliyyət göstərən sənətkarlar məhəlləsində işlədilmək məqsədilə çəkilmişdi.

Özlüyündə aydındır ki, içərişəhərlə indi də su axan bu yeraltı yol vaxtilə fəaliyyətdə olan böyük su kəmərinin qalıqıdır. Həmin suyun nümunəsi aydınlaşdırılmış üçün analizə verilmişdi.

Gizli yol dördbucaq formalı olub təbii qayanı simmetrik şəkildə kəsib-oymaq üsulu ilə çəkilmişdir. Onun üst hissəsinə düzbucaqlı hamar daş tavalar səliqəli şəkildə sıx döşənmişdi.

İçərişəhərdə son 20 ildə aparılan arxeoloji qazıntıları nəticəsində birinci təsadüfdür ki, orijinal quruluşa malik yeraltı yolun qalığı üzə çıxarılmış və 27 metrə qədər hissəsi öyrənilmişdir. Yolun eni 0,8 m., dərinliyi isə 1,25 metrdir. Onun ölçülərindən göründüyü kimi, yolun içərisi ilə bir qədər əvildikdə verimək mümkündür.

Bu ərazidə yeraltı yol 1924-ci ildə Qız qalasının yanında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində də aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı V.M.Sisoyev tərəfindən aparılan qazıntı nəticəsində şimal tərəfə şəhərin içərilərinə doğru gedən yeraltı yolun qalıqları üzə çıxarılmışdı [246, s.63]. Məhz həmin istiqamət aşkar etdiyimiz yeraltı yola tamamilə uyğun gəlir və bunun yeraltı gizli yol olduğunu bir daha təsdiq edir. Şübhəsiz ki, Qız qalasından başlanan həmin yolun şəhərin şimal hissəsində müəyyən bir çıxış yeri olmuşdu.

Uzun müddət aparılan müşahidələr belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Bakıda bu nəhəng qurğudan əsasən iki böyük məqsəd üçün istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Əvvəla, ondan şəhərin şərq və cənub-şərq tərəfində yaşayan əhalisini su ilə təchiz etmək və ikinci isə, nadir hallarda qalanı tərk etmək lazım gəldikdə yeraltı gizli yol kimi istifadə etmək məqsədi daşımışdı.

Bu fikri araşdırmaq baxımından yeraltı yolun müqayisəli tədqiqi ilə əlaqədar diqqəti cəlb edən bir məsələ şimal-qərb və cənub istiqamətindəki ana xətdən şərqlə doğru ayrılan daha bir su yolunun olmasıdır. Belə ki, ana xəttin şərq divarını təşkil edən qaya divarı tağvarı şəkildə kəsilərək şərqlə doğru uzanan kəmərlə yol açılmışdı.

Qeyd edək ki, şərq istiqamətində uzanan bu yolun divarları yaxşı yonulmuş hamar daşlardan qayanın üstündə səliqə ilə hörülmüşdür. Bir növ qaya kanalın döşəməsini təşkil edir. Baş xətdən fərqli olaraq bu yolun ölçüləri də xeyli kiçikdir (eni 0,6, dərinliyi isə 0,8 metrdir). Döşəmənin mərkəz hissəsində, qayanın üstündə 15 x 15 sm ölçüdə kiçik (dar) kanal qazılmışdı.

Şimal tərəfdən magistral xətdən gələn su bəhs etdiyimiz şərq yolu vasitəsilə indi də axıb gedir. Görünür, qala divarından kənara axıb gedən həmin sudan orta əsrlərdə şəhərin şərq qala divarının xaricində fəaliyyət göstərən sənətkarlar məhəlləsində işlədilmək məqsədilə çəkilmişdi.

Özlüyündə aydındır ki, içərisi ilə indi də su axan bu yeraltı yol vaxtilə fəaliyyətdə olan böyük su kəmərinin qalığıdır. Həmin suyun nümunəsi aydınlaşdırılmış üçün analizə verilmişdi.

Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutunun hidrogeologiya və hidrokimya laboratoriyasında K.A.İsmayilovun rəhbərliyi ilə aparılan analizin nəticələri bu suyun içmək üçün yararlı olduğunu təsdiq etmiş, hətta suyun tərkibində müxtəlif mineralların olduğunu belə müəyyənləşdirmişdi.

Bəs həmin kəmərlə gələn su öz mənşəyini haradan götürmüşdür? Məlum olduğu kimi, müasir Bakının qərbdən dağlıq hissəsi anfiteatr formasında olub, ərazisi şərq və cənub-şərqə doğru getdikcə maili şəkil alaraq dəniz səviyyəsinə qədər enir. Belə geoloji quruluş hələ orta əsrlərdə Bakıya dağlıq hissədən su çəkilməsinə əlverişli şərait yaratmışdı.

Yeraltı suxur və yağıntı sularını toplamaq üçün şəhərin yüksək dağlıq hissəsində dərin quyular-kəhrizlər qazılmış, ovdanlar tikilmişdi. Məhz haqqında danışdığımız kəmərdə ola bilsin ki, öz başlanğıcını şəhərin şimal-qərbindəki müasir Salyan kazarmaları, Nərimanov, İnşaatçılar prospekti ərazisindəki su mənbələrindən götürmüşdür.

Maraqlıdır ki, metro tikintisi ilə əlaqədar Nərimanov və İnşaatçılar prospektlərində dərin quyulardan aşkar olunmuş suların kimyəvi analizi arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan su kəmərlərindəki suyun tərkibi ilə eyniyyət təşkil edir. Bu isə İçərişəhərə suyun, bəhs etdiyimiz kəmərlərlə həmin ərazidən çəkildiyini bir daha təsdiq edir.

Qayada ovulmuş su yollarından həm də yeraltı gizli yol kimi istifadə edilməsi çox maraqlıdır. İçərişəhərin yeraltı yolları böyük bir tədqiqat obyektidir.

Dini abidələr

Məqbərələr, ibadət yerləri. 1980-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılarda şəhərin şərq tərəfində aparılmış, daha dəqiq desək, 1979-cu il qazıntıları zamanı aşkar edilmiş mühüm ictimai binaların tədqiqi işi davam etdirilmişdir. Müşahidələr göstərir ki, şəhərin şərq hissəsində intensiv həyat nəticəsində qalın mədəni təbəqələr yaranmışdır. Bakının tikildiyi təpənin şərq ətəyindəki son illərin tədqiqatları şəhərin XIV-XVII əsrlərə aid tarixini əks etdirən birinci mədəni təbəqədə kompleks tikinti qalıqlarının aşkar edilməsi cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Şəhərin şərq tərəfində, qala divarlarına yaxın bir məsafədə məqbərə qalığı aşkar edilmişdi. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, məqbərənin şərq və cənub tərəfləri burada vaxtilə zərgərlik fabrikinin tikilməsi ilə əlaqədar dağıdılmışdı. Məqbərənin döşəməsi, qərb tərəfinin divarları və ortada iri daş şəbəkə salamat qalmışdı. İki otaqdan ibarət olan bu abidə xeyli maraq doğurur. Düzbucaqlı formaya malik bu tikilinin şimal tərəfindəki kiçik otaq yerinə yaxşı yönəlmiş hamar daş plitələr döşənmışdi. Otağın şimal sərhəddində iki daşdan ibarət hörgü qalığı saxlanılmışdı. Məqbərənin orta hissəsində döşəməli otaqla dəfn yerinin arasına, hörgü üstünə düzbucaqlı formalı iri daş plitə yanı üstə yerləşdirilmişdir. Onun üstünə isə kvadrat formalı şəbəkə qoyulmuşdur. Simmetrik şəkildə işlənmiş bu şəbəkə beş və altıguşəli ulduzlardan, romb, dairə və s. fiqurlardan ibarətdir. Məqbərənin cənub tərəfində yerləşən düzbucaqlı formalı qəbr abidəsinin ətrafına divar hörülmuş və üzərinə yönəlmiş daşlardan üzlük çəkilmişdir [170, s.70].

Buradan qədim ərəb əlifbası ilə yazılmış, 0,86 x 0,27 m ölçülü daş kuitabə aşkar edilmişdi. Forması və üzərindəki yazı öz məzmununa görə onun məzar daşından bir parça olduğu müəyyən edilmişdi.

Əhəng daşından yönəlmiş sarkofağın üst tərəflərində "çiçəkli kufi" adlanan xətlə qabarıq tərzdə, ərəbcə kitabə həkk olunmuşdur. Çiçəkli kufi xəttində hərflərin axırı sətrin yuxarisına qaldırılaraq palmetta ilə tamamlanır.

Abidə forma etirabarilə İçərişəhərdə tapılmış kufi yazılı məzar daşları içərisində tək olub, kitabəsinin xəttinə və məqbərənin daşları arasından tapılan mis sikkənin təyinatına görə XI-XII əsrlərə aid edilə bilər.

1984-cü ilin tədqiqatları zamanı həmin məqbərənin şimal tərəfində ilk dəfə təsadüf edilən tikinti qalıqları şəhərin qədim memarlığını öyrənmək baxımından xüsusi maraq doğurur. Qazıntının qərb yarısını tutan bu abidə böyük bir kompleks təşkil edir. Onun bünövrəsi qayanın üstündə yerləşir. Tikintinin cənub yarısı vaxtilə abadlıq və yenidənqurma işləri ilə əlaqədar dağıdılmışdır. Bina yaxşı yönəlmiş üzlü daşlardan və kirəc qarışıq əhəng məhlulundan istifadə edilməklə ustalıqla tikilmişdir. Onun 1,5-2 metr hündürlüyündə saxlanılmış şərq-qərb istiqamətində uzanan şimal divarı monolit formadadır.

Kompleksin daha yaxşı qalmış şimal-şərq hissəsində qoşa məqbərə yerləşir. Maraqlıdır ki, eyni formada və ölçüdə, bir tikinti texnikası ilə hörülmuş bu məqbərələr tamamilə oxşardırlar.

Qərb divarının qarşısındakı barının cənub qurtaracağında diametri 25x25, dərinliyi 15 sm olan içəri oyulmuş düzbucaqlı formalı daşlar düzülmüşdür. Şərq divarında isə bir-birindən 1 metr aralı məsafədə oturacağı döşəmə səviyyəsində hər biri 35x35 sm ölçüdə olan kvadrat formalı üstü tağla tamamlanan taxçalar tikilmişdir. Otağın divarları və barının üstü səliqə ilə qalın əhəng məhlulu ilə suvanmışdır. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri otağın ortasında döşəmədə 45x45 sm diametrdə kvadrat formalı çalanın olmasıdır. Onun dörd tərəfi 6 sm dərinliyində səki formada aşağı salınaraq mərkəzi hissəsi yarımşar şəkilə tamamlanır. Ortadakı yarımşar çalanın diametri 17x17 sm-dir. Çalanın ümumi dərinliyi 22 sm-dir. Tədqiqat zamanı çalanın yaxınlığından bir ədəd qara rəngli yastı daş aşkar olundu.

Qərb divarının qarşısında tikilmiş barı ilə çala arasında nisbətən divara yaxın məsafə döşəmənin üstündə 55x45 sm ölçüdə düzbucaqlı formalı qalın hamar daş qoyulmuşdu.

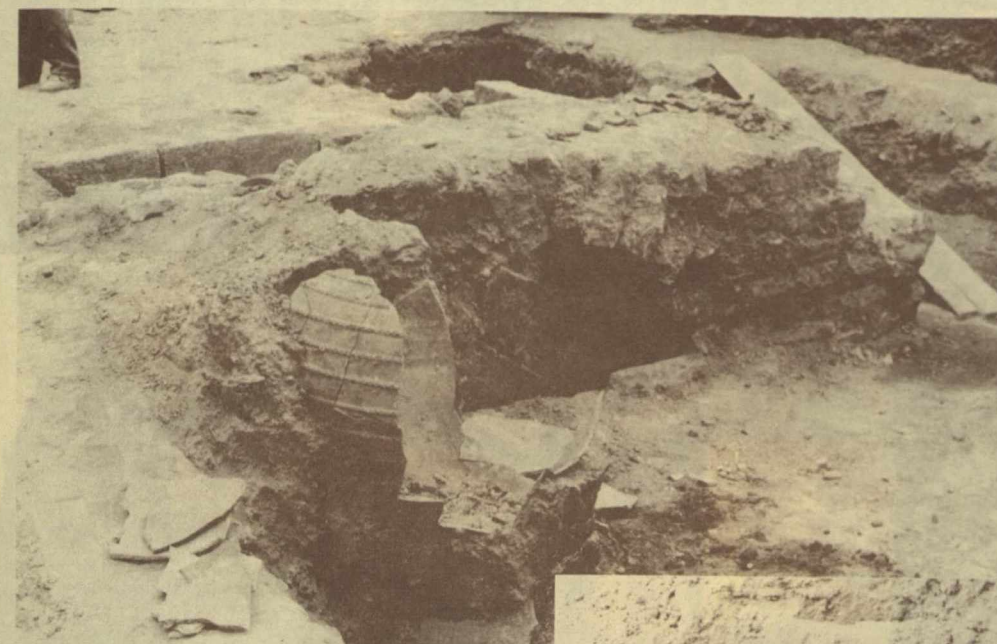
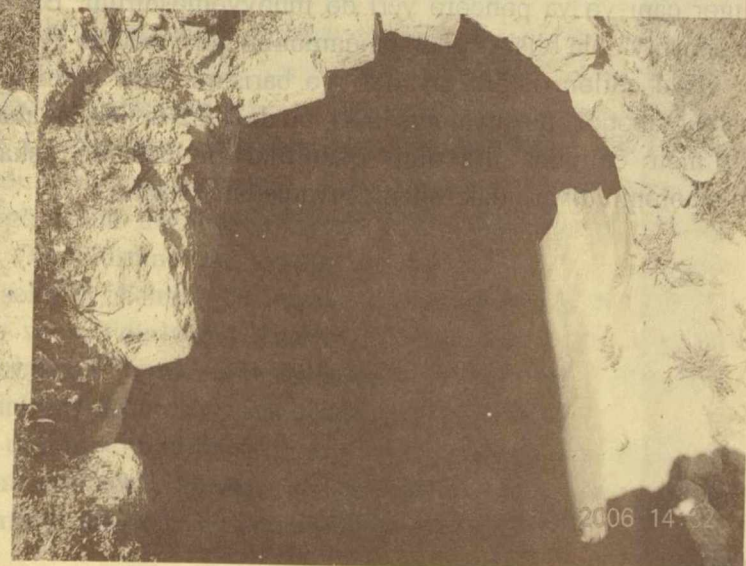
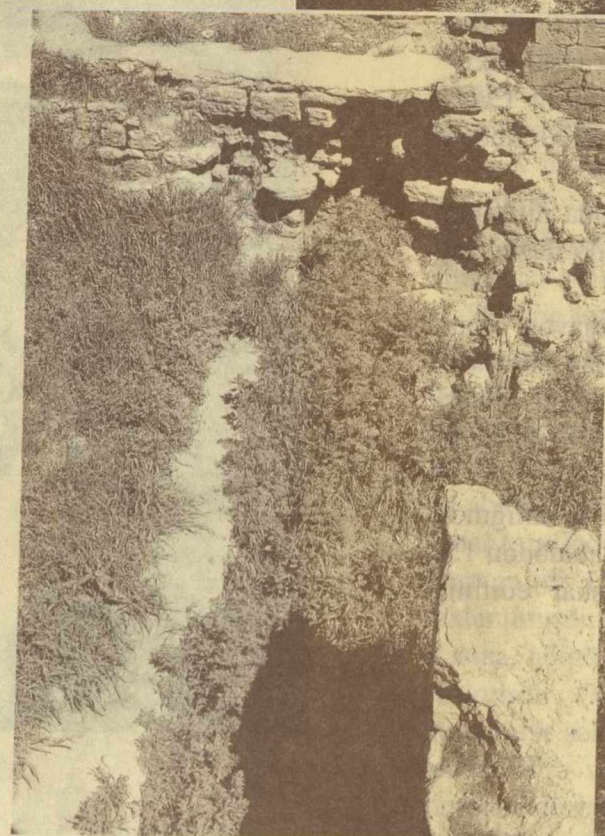
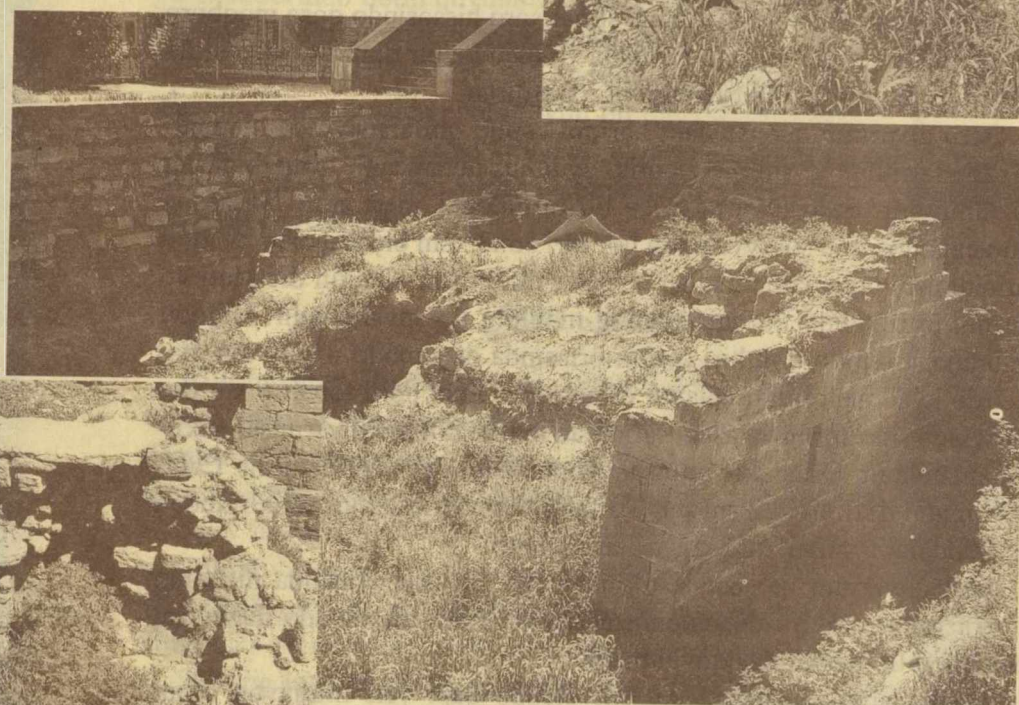
Otağın şimal divarında 0,9 sm ölçüdə qapı yeri müəyyən olunmuşdu. Onun cənub hörgüsünü aydınlaşdırarkən, döşəmə səviyyəsindən bir daş cərgəsi yuxarı ortadakı çala istiqamətində 1 metr enində digər qapı və ya pəncərə yeri də müəyyənləşdirildi. Bura bəlkə də taxça və ya ola bilsin cənub istiqamətinə görə mehrab yeridir.

Qeyd edilən otağın divarları və barısının üstü 1 sm qalınlığında əhəng təbəqəsi ilə suvanmışdır ki, bu da 1982-ci ildə bu abidədən 15-20 metr cənubda arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş məqbərənin divarındakı əhəng suvaqla tam oxşardı.

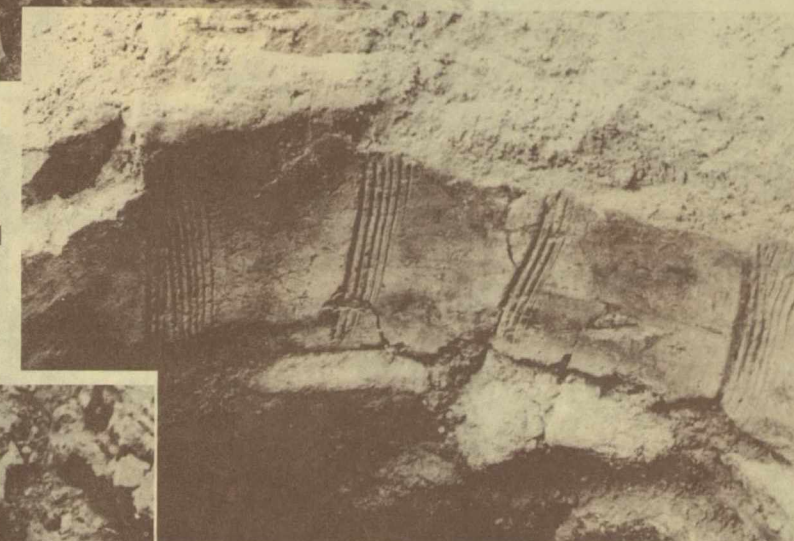

Qədim
məqbərə
qalığı

Qədim
məqbərə
qalığı

Təndir qalığı

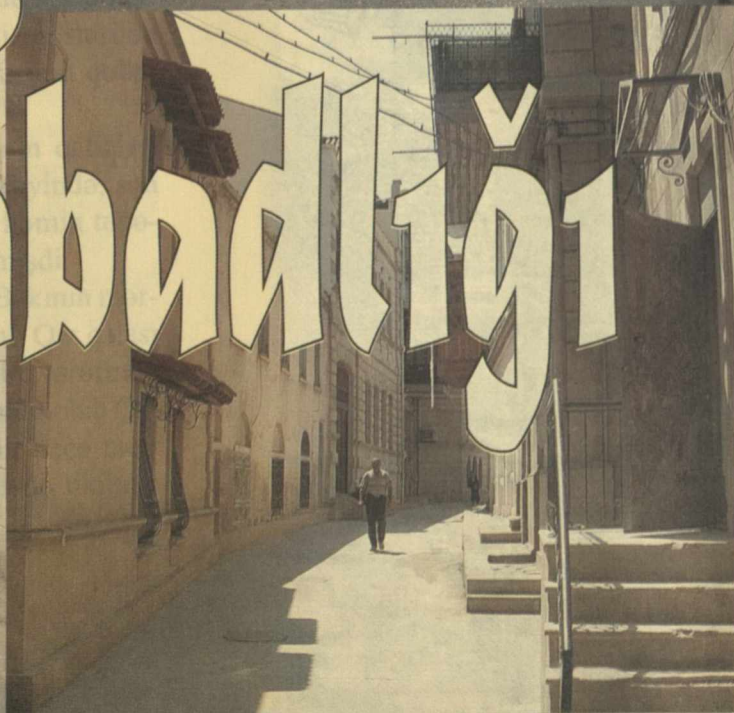
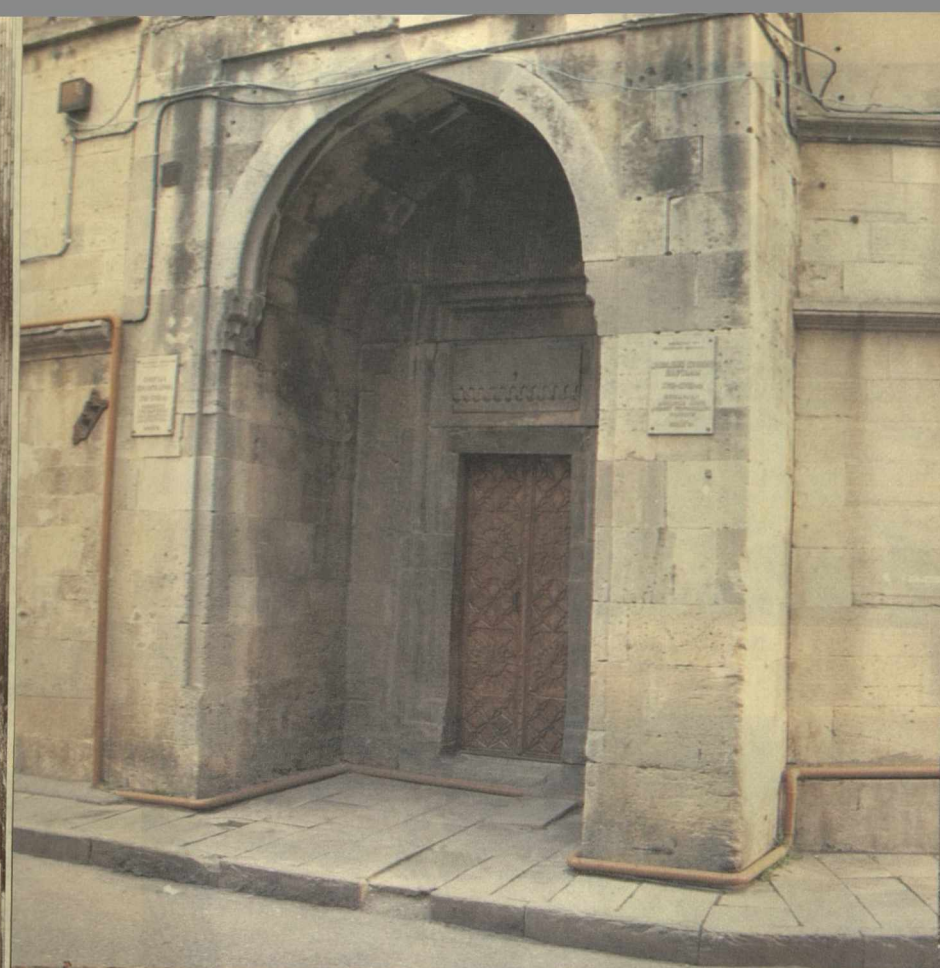

Yeraltı yol

Dəyirman daşı

Saharin abadlığı

5-ci fəsil

Şəhərin abadlığı

5.1. Su təchizatı

B

akıda su kəmərlərinin çəkilmə dövrü haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Şəhərdə aşkar olunan su kəməri qalıqlarının tədqiqi və dağlıq hissədən gələn su qurğularına aid təsadüfi tapıntıların əlaqələndirilib müqayisə edilməsi həmin məsələnin ətraflı öyrənilməsinə xeyli kömək etmişdi.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində şəhərin şərq, cənub-qərb hissələrində aşkar edilən su anbarı və kəmərinin qalıqlarının dağlıq tərəfdən gələn su kəmərləri ilə əlaqəli olması daha inandırıcıdır.

Açılan su kəməri obyektlərindən biri şəhərin cənub-qərb tərəfindəki Qasımbəy hamamı adlanan yeddigünbəzin şimal hissəsində yerləşir. Kəmərin bir hissəsi qazıntının kənarına düşmüşdür. Buna baxmayaraq, tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, kəmər dördkünc formalı olub, divarları yonulmuş daşlardan bir-birinə sıx şəkildə hörülmüşdür. Su yolunun üstü düzbucaqlı formalı hamar tava daşlarla örtülmüşdür.

Aşkar edilən su kəməri arxiv sənədlərinə əsasən "Məmmədquluxan" kəməri adlanan və şəhərin cənub, cənub-qərb məhəllələrini su ilə təchiz edən su qurğusunun istiqamətinə düz gəlir. Həmin kəmər isə mənbənin müasir Şəhidlər xiyabanının yerləşdiyi dağüstü sahədəki quyu, bulaq, kəhriz, ovdan və s. kimi su mənbələrindən götürərək indiki İstiqlaliyyət küçəsi və Filarmoniya ərazisindən keçib Salyan darvazası istiqamətində şəhərə daxil olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, bu istiqamətdə, xüsusilə onun yuxarı hissəsində tikinti işləri zamanı su kəməri xəttinin bir neçə yerdə dağıdılması isə həmin kəmərin istiqamətinin dəqiqləşdirilməsinə imkan vermişdi.

Şəhərin cənubunda Hacı Qayıb hamamının yanında və ikimərtəbəli karvansarayın altından keçən su kəmərləri bu abidələrdə aparılan təmir və bərpa işləri zamanı yer səthindən 6 metr dərinlikdə aşkara çıxarılmışdır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, göstərilən xətlər yuxarıda qeyd etdiyimiz "Məmmədquluxan" kəmərinin qollarından biri ilə əlaqədardır.

İçərişəhərin şərq hissəsində isə iki yerdə su kəmərinin qalıqları tapılmışdır. Onlardan biri şəhərin tikildiyi təpənin şərq ətəyində, son vaxtlar sökülmüş zərgərlik fabrikinin yerində, digəri isə həmin təpənin şərq yamacında, turist bazasının qarşısında aşkar edilmişdi.

Şəhərin şərq ətəyində açılmış su kəməri orta əsrlərdə Bakının mərkəzi ticarət küçəsi sayılan Şamaxı qala qapısından başlayıb Qız qalası istiqamətində Salyan darvazasına doğru gedən küçənin şərq tərəfində yerləşir. Həmin su kəməri şimal-qərb və cənub istiqamətində olub Qız qalasına doğru davam edir. Bu kəmərin qız qalasından bir neçə metr şimal tərəfdə keçdiyi müəyyən olmuşdur. Su xətti XIV əsrdə tikilmiş "Multanı" karvansarayının altından keçir.

Qeyd etməliyik ki, çox böyük su tutumu olan bu anbar qayadan kəsildiyi üçün burada uzun müddət su ehtiyatı saxlamaq da mümkün olmuşdu. Bu anbara su 1982-ci ildə aşkar olunan və həmin anbardan 3,5 metr qərbdə, şimaldan cənuba istiqamətlənən su kəməri vasitəsilə daxil olmuşdu.

1981-82-ci illərdə İçərişəhərin şərq ətəyində aşkar olunan su kəməri və anbarı həmin su qurğusuna aid olub şəhərin şərq və cənub-şərq məhəllələrini su ilə təchiz etmişdi. Buradan tapılan arxeoloji materiallar və su yolunun istiqamətinin XIV əsrə aid "Multanı" karvansarayının altından keçməsinin müəyyən edilməsi, akademik A.Əlizadənin kəmərin dövrü haqqındakı fikrini təsdiq edir [104, s.95].

Şirvanşahlar sarayı kompleksini, saray hamamını və şəhərin qərb rayonlarının əhalisini su ilə təchiz edən daha bir böyük qurğu isə müasir Bakı icra hakimiyyəti binası istiqamətindən gəlir. Burada qala divarlarının içərisində, Şirvanşahlar sarayına yaxın sahədə tikilmiş ovdan və üstü tağbənd formalı üç böyük gözləri olan yeraltı su anbarı hal-hazırda da qalmaqdadır. Bakının XVIII və XIX əsrin əvvəllərində rus hərbi mühəndisləri tərəfindən tərtib edilmiş baş planında başlanğıcını Çənbərəkənd su mənbəyindən götürən bu qurğu Şah su kəməri adlandırılır. Qərb-şərq istiqamətində olan bu su yolu iki xətdən ibarət olub, biri keçmiş Krasnaya və Sərdarov küçələri, digəri isə Şeyx Şamil küçəsi istiqamətində yerləşir və bu qoşa xətlər qala divarı yaxınlığında birləşərək şəhərin içərisindəki yeraltı su anbarına tökülür.

1953-cü ildə keçmiş Lermantov və Krasnaya küçələrinin kəsişdiyi və həmçinin Şeyx Şamil küçəsinin yuxarı dağlıq hissəsində inşaat işləri zamanı aşkar edilmiş su qurğusu akademik Ə.Əlizadə tərəfindən tədqiq edilmişdi. Müəllifin yazdığına görə, Şirvanşahlar sarayı istiqamətində uzanan bu kəmərdə dördbucaqlı formada olub, arasına əhəng məhlulu yaxmaqla, iri düzbucaqlı daş plitələrdən tikilmişdi.

Göründüyü kimi, istər qala divarları içərisindəki ərazidə arxeoloji qazıntılar nəticəsində, istərsə də şəhərin kənarındakı inşaat işləri ilə əlaqədar təsadüfən aşkar olunan su qurğularının tikintisi eyni formada olmuşdu. Bəhs edilən su kəmərlərinin fəaliyyətdən düşməsinə baxmayaraq, arxeoloji qazıntılar zamanı xeyli dərinlikdə təsadüf olunan xətlərdən hələ də su gəlməsi müşahidə olunur.

Monqol dağıntılarından sonra şəhərdə çiçəklənmə dövrü sayılan XIV əsrin sonu və XV əsrdə belə böyük ictimai obyektlərin tikilməsi, şübhəsiz dövrün iqtisadi yüksəlişi ilə əlaqədar olmuşdu.

Axeoloji qazıntılar nəticəsində İçərişəhərdə aşkar olunan su anbarı, iri su kəməri və s. abidələrin qala divarlarının kənarlarında tikinti-inşaat işləri zamanı müəyyənləşdirilən su kəməri qalıqları ilə əlaqələndirilməsi Bakının orta əsrlərdəki su təchizatını ətraflı öyrənmək üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Orta əsrlərdə Bakıda çəkilən su kəmərlərindən götürülən sular tədqiq edilmişdir. 1976-80-ci illərdə yeraltı suların nümunələri laboratoriya şəraitində fiziki-kimyəvi analiz edilmiş və bu suların nəinki içmək üçün yararlı olduğu, hətta müalicə əhəmiyyətli mineral su olduğu da müəyyənləşdirilmişdi. Bu da orta əsrlərdə bəkilərin istifadə etdiyi suyun keyfiyyətini öyrənmək nöqteyi-nəzərindən qiymətli məlumatdır. Laboratoriya məlumatının təhlili göstərir ki, bu sular kimyəvi tərkibcə dörd əsas növ süfrə və müalicə sularına ayrılır. Həmin

suların əsasən xlorlu-sulfatlı-hidrokarbonatlı – maqnezium-kalsium-natrium tərkibli olması ilə onları məşhur mineral sular olan Badamlı, Mahaçqala, İjevsk və Krim mineral sularına oxşardır [104, s.103].

İçərişəhərdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş kəmərdən götürülən suyun fiziki-kimyəvi analizi metro tikintisi ilə əlaqədar tədqiq edilən suyun analizlərinə tamamilə uyğun gəlir ki, bu da İçərişəhərin şərq hissəsinə suyun həmin ərazidən çəkildiyini bir daha təsdiq edir.

İçərişəhərdə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar Bakının müxtəlif əsrlərdə su ilə təchiz edilməsi üçün yaradılmış kəhriz sistemi haqqında yeni-yeni məlumatlar verir. Arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərir ki, Bakıda hələ XI-XIII əsrlərdə kəhriz sistemindən istifadə olunmuş, XIV-XV əsrlərdə isə bu genişləndirilərək təkmilləşdirilmişdir.

Qız qaləsindəki quyudan götürülmüş su laboratoriyada fiziki-kimyəvi analiz edilmiş və suyun içmək üçün yararlı olduğu müəyyənləşdirilmişdi. Beləliklə, Qız qaləsindəki quyu suyundan hələ XI-XII əsrlərdə istifadə olunduğu müəyyən edilmişdi. Ola bilsin həmin əsrlərdə şəhərə çəkilmiş kəhriz suyundan Qız qaləsinin quyusuna da xətt çəkilmişdi.

Dərin su quyularının aşkar edilməsi isə şəhər əhalisinin su kəməri çəkilənə qədər quyu suyu işlətdiyini təsdiq edir.

Əbdürrəşid Bakuvinin əsərində də şəhərdə qayanı dəlmək yolu ilə qazılmış su quyularından istifadə edilməsi haqqında məlumat vardır. Görünür, sonrakı əsrlərdə su kəmərinin çəkildiyi vaxtda da quyu suyundan istifadə olunmuşdu.

Məlum olduğu kimi, yeraltı suxur sularını və yağıntını toplayaraq içməli su ehtiyatı yaradıb saxlamaq üçün Abşeronda ovdanlardan daha geniş istifadə edilmişdir. Onların giriş yolu tağ formada tikilir və daş pillələr su anbarına qədər enir. Su ehtiyatı saxlanılan ovdanların üstü də tağbənd şəklində örtülür. Şirvanşahların saray kompleksinin su ilə təchiz etmək üçün tikilmiş mürəkkəb quruluşlu üç gözədən ibarət olan böyük su anbarı hazırda İçərişəhərdə saxlanılır.

Metro tikintisi zamanı şəhərin dağlıq hissəsindəki quyulardan nasos vasitəsilə çıxarılan su hasilatının sutkada, orta hesabla 100-400 kubmetr arasında dəyişməsi bu ərazidə hal-hazırda xeyli su ehtiyatının olduğunu xəbər verir.

5.2 Buzxana

Tikinti işləri aparılan zaman keçmiş Lermantov küçəsi ilə VIII Park döngəsinin kəsişdiyi yerdə quruluşuna görə orta əsrlərə aid sahəsi 61,6 kvadratmetr, hündürlüyü isə 6,2 metrə yaxın olan iki böyük otaqdan ibarət olan tağşəkilli yeraltı tikinti aşkara çıxarılmışdı. Otaqların divarları yonulmuş daşlardan hörülərək əhəng məhlulu ilə bəkidilmişdi. Otağın birindən digərinə keçmək üçün bir qapı yeri də vardır. Haqqında danışdığımız abidə dəniz sahilinə doğru enən dağın yamacında tikilmişdi. Otaqların divarlarının özülü möhkəm

qayalar üzərində yerləşir. Hər iki otağın alt hissəsi bəzi yerlərdə 1,5-2 metr dərinlikdə qayanın içərisinə keçir. Birinci otağın qərb divarının bəzi yerlərini yonulmuş qaya əvəz etmiş, bəzi yerlərdə isə divar yonulmuş daşlardan hörülüb, əhəng məhlulu ilə möhkəmləndirilmişdir. İkinci otağın döşəməsində torpaq və daşların altında üç dairəvi çuxur müşahidə olunmuşdu.

Tağşəkilli örtüyün davamlılığını daha da artırmaq məqsədilə hər iki otağın divarlarının ortasında əlavə tağ formasında, divardan 17 sm irəli çıxmış taqlardan kəmərlər çəkilmişdir. Hər otağın tağının mərkəzində iki düzbucaqlı dəşik açılmışdı.

Yeraltı otaqlara girmək üçün birinci otağın cənub tərəfində bir döngə və pilləkənlər vardır. Xaricdən daş pilləkənlər əvvəlcə qərb istiqamətində aşağı enir, sonra 2,5 metr dərinlikdə düzbucaqlı formasında şimala dönüb, otağa daxil olur.

Öz forma və quruluşuna görə bu tikintinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Bakı şəhəri ərazisində və Abşeron yarımadasında bu tipli abidəyə birinci dəfədir ki, təsadüf olunur. Memar Ə.Salamzadənin verdiyi məlumata görə, bu formalı tikinti İsmayıl rayonunun Sulut kəndi yaxınlığında tapılmışdı. Belə tikintilərə Naxçıvanda, Şəki şəhərində və respublikamızın başqa rayonlarında da rast gəlmək olur [241, s.38]. Yerli əhalinin dediyinə görə, bu tikintilər buzxana olmuş, orada qar və buz saxlanılmışdı.

Abidə ilə ümumi tanışlıq onun orta əsr buzxanası olması haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Ehtimal ki, qışda oraya qar və buz doldurulur, isti yay günlərində isə ondan istifadə edilirmiş.

Ümumiyyətlə, arxeoloji tədqiqatlar qədim Bakıda IX əsrdən başlayaraq su kəmərləri çəkilən dövrlərdə də quyu suyundan geniş istifadə olunduğunu söyləməyə əsas verir.

5.3. Su qurğusu

Şəhərin şərq ətəyində (1981-ci il qazıntıları zamanı) aşkar olunmuş, qoşa qala qapılarından başlanaraq cənuba doğru uzanan, ən böyük ticarət mərkəzi olan küçələrdən birinin yanında yerləşən, ictimai xarakterli abidələrdən biri də Bakının əsrlərlə su ilə təchiz olunmasında xüsusi əhəmiyyəti olan böyük su qurğusudur.

Şəhərin orta əsr mədəniyyəti, sənətkarlığı və yüksək mühəndis yaradıcılığını özündə əks etdirən bu abidə orta əsr şəhər həyatını öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Su qurğusu qərb-şərq istiqamətindədir. Onun içərisindən qərb tərəfdən indi də təmiz su axır.

Maraqlı burasıdır ki, bu qurğu və ya su anbarı yerin səviyyəsindən 3-5 metr dərinlikdə yerləşən nəhəng qayadan kəsilmişdi (oyulmuşdu). Təbii qayalıqdan ibarət bu sahədən göstərilən məqsəd üçün məharətlə istifadə olunmuşdur. Qurğunun uzunluğu 10 metrə bərabərdir. Onun

qayadan kəsilmiş (oyulmuş) dərinliyi isə 3,5-4 metrdir. Su qurğusunun mərkəzi hissəsinin üstü tağvarı formada yaxşı yonulmuş daşlarla gözəl hörülmüşdü. Onun şərq və qərb tərəfdə qalan qayadan kəsilmiş hissələri isə iri hamar daş plitələrlə çox səliqə ilə örtülmüşdür. Qeyd etdiyimiz tağvarı hörgü bu daş plitələrin üstünün səviyyəsindən 1,2 metr hündürlükdədir. Belə ki, həmin qurğu qərb tərəfdəki suyun daxil olduğu suyuqıcı quyudan başlanır və şərq tərəfdəki supaylayıcı quyu ilə təmamlanır.

Şəhərin şimal-qərb tərəfindən gələn su əvvəlcə xüsusən bu məqsəd üçün qayadan kəsilmiş dairəvi formada olan suyuqıcı quyuya tökülür və oradan su anbarına daxil olur.

Su anbarının şərq tərəfdəki supaylayıcı quyu da əsasən qayada oyulmuşdur. Onun yalnız şimal hissəsinin üstü cənub səviyyəsi hündürlüyünə qədər daşla hörülmüşdür. Bu quyunun vasitəsilə paylanan su şəhərin şərq və cənub tərəflərinin əhalisini, ictimai və dini obyektləri, hamamlar, karvansaraylar, məscidləri və s.-ni su ilə təmin etmişdir. Bu ərazidən arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunan çoxlu su tünqlərindən məhz müxtəlif istiqamətlərə su qolları çəkmək üçün istifadə olunmuşdu. Həmin tünqləri qırılmaqdan, sındırmaqdan qorumaq üçün qazılmış kanal kürəbəndin içi ilə düzülmüş və üstü döşəmə daş, ya da kərpiclə örtülmüşdür. Belə vəziyyətə şəhərin bir neçə yerində təsadüf olunmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, çox böyük su tutumu olan bu qurğu-anbar qayadan kəsildiyi üçün suya davamlı olmuş və çox ehtimal ki, burada müəyyən müddət üçün su ehtiyatı saxlanmışdı. Bəhs etdiyimiz bu anbara suyun haradan daxil olması maraqlı məsələlərdən biridir.

Məlum olduğu kimi, Bakının orta əsrlərdə su ilə təchiz edilməsi haqqında XVIII və XIX əsrin əvvəllərində rus hərbi mühəndisləri tərəfində tərtib edilmiş arxiv sənədlərində xeyli məlumat vardır. S.Salamzadənin tədqiq etdiyi həmin sənədlərdə şəhər əhalisinin məhz bu hissədən gələn kəmərlə vasitəsilə su ilə təmin olunduğu göstərilir.

Yeraltı suxur sularını və yağıntını toplamaq üçün şəhərin yüksək dağlıq hissələrində dərin quyu və kəhrizlər qazılmış, həmçinin ovdanlar tikilmişdir ki, onların vasitəsilə bir mərkəzdə toplanan su yeraltı yollarla şəhərə gətirilmişdi.

Məhz həmin kəmərlərdən biri öz başlanğıcını şəhərin şimal-qərbindəki belə su mənbələrindən götürülmüş və cənub-qərb istiqamətində davam edərək müasir Hüsü Hacıyev küçəsi, Azərnəşr ərazisindən keçərək qoşa qapılarından şəhərdə daxil olmuşdu.

Məlum olduğu kimi, Hüsü Hacıyev küçəsi boyu, şimala doğru tikinti-inşaat-yenidənqurma işləri ilə əlaqədar 1954 və 1963-cü illərdə də belə su kəməri qalıqları aşkar olunmuşdu [54, s.22].

Qeyd etməliyik ki, haqqında danışdığımız su anbarı şəhərin şərq tərəfində qoşa qala qapılarının istiqamətində və yaxınlığında yerləşdiyi üçün göstərdiyimiz su kəmərilə əlaqədar olmuş və şəhərin şərq məhəllələrini su ilə təchiz etmişdi.

Akademik Ə.Əlizadə Bakıda belə əsaslı su qurğusunun çəkilməsini Şirvanşahların paytaxtının Bakıya köçürülməsi ilə əlaqələndirir və XIV-XV əsrlərə aid olduğunu göstərir [118, s.42].

Maraqlıdır ki, şəhərdə uzun müddət aparılan arxeoloji tədqiqatlar da bir faktik material kimi Ə.Əlizadənin fikrini təsdiq edir. Çünki Şir-

vanşahların çiçəklənmə dövrü sayılan XV əsrdə belə böyük ictimai tikintilərin olması dövrün iqtisadi yüksəlişi ilə əlaqədar idi.

Ümumiyyətlə, deməli ki, son illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində İçərişəhərdə aşkar olunan su anbarı kəməri və su qurğusu ilə əlaqədar abidələr və onların şəhər kənarında tikinti-inşaat işləri ilə əlaqədar aşkar edilən su kəməri qalıqları ilə əlaqələndirilməsi Bakının orta əsrlərdəki su təchizatını öyrənmək üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

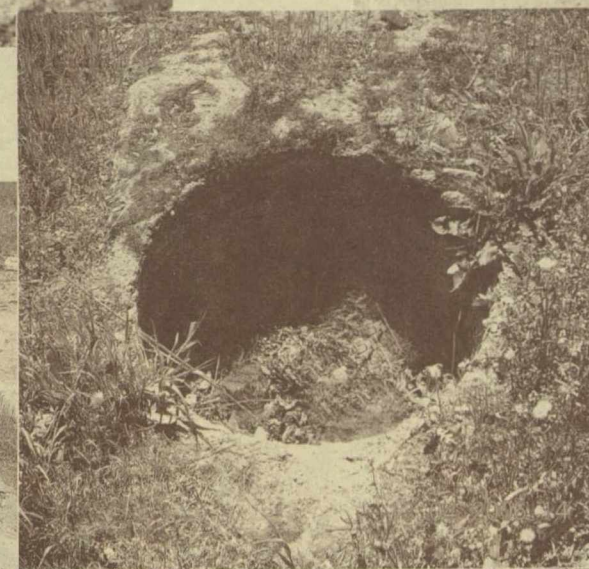
Şəhərdə arxeoloji qazıntılar davam edir. Şübhəsiz bu məsələ ilə əlaqədar vaxtaşırı olan yeni-yeni obyektlər həmin məsələnin tam şəkildə öyrənilməsinə kömək edəcəkdir. Haqqında danışdığımız orijinal su qurğuları və buzxana qalıqları Bakıda XIV-XV əsrlərdə şəhər həyatının inkişaf səviyyəsini, məişət mədəniyyətini öyrənmək üçün çox qiymətli dir.

5.4. Kanalizasiya və sanitariya sistemi

Şimal-qərb, cənub-şərq istiqamətində maili vəziyyətdə tikilmiş obyekt orijinal quruluşa malikdir. Kanalizasiya xəttinin bir hissəsi 1979-cu ilin qazıntıları zamanı aşkar olunmuşdur. Qazıntıların əsas məqsədi şimal tərəfdən gələn digər xəttin buraya qoşulmasının müəyyən edilməsi idi. Bu fakt şimal-qərb və cənub-şərq istiqamətində tikilmiş kanalizasiyanın baş xətti olduğunu söyləməyə əsas verir.

Görünür, şimal xətti kimi müxtəlif istiqamətlərdən gələn digər qollar da həmin baş xəttə qoşulmuşdur ki, bu da xəttin çoxşaxəli olduğunu göstərir. Qurğu dördbucaqlı formaya malik olub, yaxşı yönəlmiş hamar daş plitələrdən çox səliqə ilə tikilmişdi. Onun örtüyü və döşəməsi də həmin daşlardan olub sıx vəziyyətdə düzülərək sanki bir-birinə bitişdirilmişdi. Arxeoloji qazıntı materiallarına əsasən kanalizasiyanın tikintisi XIV-XV əsrlərə aid edilir [169, s.72].

Qeyd etməli ki, mürəkkəb relyef şəraitində şəhərin sıx məhəllələri sahəsində belə bir mükəmməl quruluşlu kanalizasiya qurğusunun aşkar edilməsi həmin dövrdə Bakının, ümumiyyətlə, mədəni səviyyəsini, xüsusilə sanitariya mədəniyyətinin yüksəkliyini göstərir.

Kəhriz yolundan
görüntülər

Sanatkar 19

6-cı Fəsil

Sanatkarlıq

6.1. Metalişləmə

Əmək alətləri

M

addi nemətlərin yaradılmasında mühüm rol oynayan metal əmək alətləri xalqın məşğuliyyətini, ictimai, iqtisadi həyatını öyrənməkdə tədqiqatçılara yaxından kömək edir. Bakıda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində xeyli əmək alətləri tapılmışdır. Onların bir hissəsi əkinçilik və bağ-bostan təsərrüfatını, digər hissəsi məişət və istehsal alətlərinin inkişaf səviyyəsini öyrənmək cəhətdən əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi, əmək alətləri istifadə olunduğu dövrlərin istehsal münasibətlərini və ictimai quruluşunu öyrənmək üçün başlıca mənbə kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

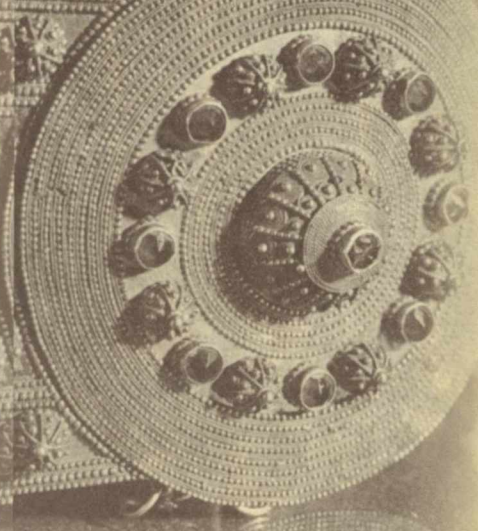
Bakıda orta əsrlərdə işlədilən müxtəlif növ əmək alətlərinin yalnız cüzi bir hissəsi arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmışdı. Onların içərisində həm sənətkar alətlərinə-çəkic, maşa, iskanə, zindan və s., həm də təsərrüfat və məişətdə işlədilən alətlərə-toxa, bel, çin, balta, bıçaq, çapacaq, dəhrə, oymaq, biz, qıyıq və s. təsadüf edilir.

Qeyd edilən əmək (təsərrüfat) alətləri, habelə məişətdə işlədilən bəzi əşyalar dəmirdən düzəldilmişdi. Göstərilən alətlərin hazırlanmasında əsasən isti döymə üsulundan geniş istifadə olunmuşdu. Dəmiri yalnız qızdırılmış halda döyüb yastılamaq, uzatmaq, əymək, qatlamaq və s. mümkün olur. Soyuq döymə adətən dəmir döyülüb müəyyən formaya salındıqdan sonra tətbiq edilir. Dəmir alətlər yalnız dəmirçi körüyünün vasitəsilə qızdırılır və alətin xarakterindən asılı olaraq lazım olan texniki iş üsulları-deşmə, qatlama, əymə, kəsmə, qaynaqetmə və s. tətbiq edilir. İşlək hissəsinin möhkəmliyi vacib olan alətlər dəmir və poladdan hazırlanır. Polad istehsalının mürəkkəbliyi ilə əlaqədar olaraq orta əsrlərdə ondan yalnız alət və silahların işlək hissəsində istifadə olunurdu. Etnoqrafik məlumatlara görə, XIX-XX əsrin əvvəllərində kütləvi tətbiq olunan bu üsuldən, şübhəsiz orta əsrlərdə də istifadə edilmişdir [39, s.9].

Çəkiclər. Ən mühüm sənətkar alətlərindən olan dəmir çəkiclər metalişləmədə zərb üçün yararlı olan yeganə alətdir. Onlar iş xüsusiyyətlərinə və həcminə görə müxtəlifdir. İşlək hissələri dairəvi, kvadrat və düzbucaqlı şəkildə olur. Forması dairəvi olanlar əksəriyyət təşkil edir ki, onlar dəmiri döyüb yastılamaq, enlətmək və uzatmaq üçün daha yararlıdır.

İçərişəhərdə 1969-cu il I qazıntı sahəsində 4,4 m dərinlikdə aşkar edilən bütöv çəkic XI-XII əsrlərə aid edilir. Onun uzunluğu 17, qalınlığı

5,5, eni isə 7,5 sm., 1,6 kq ağırlığında olub bir tərəfi dairəvi, digəri isə dördbucaqlı formasındadır. İşlək hissələrinin müxtəlif olması çəkicdən istənilən məqsəd üçün istifadə etmək imkanı verir. Onun ortasında diametri 3x3 sm olan dairəvi deşik vardır. Deşiyin içərisini pas örtüyündən onun ikitərəfli olub-olmadığını söyləmək çətindir. [53, s.101].

Bəhs edilən bu çəkic müasir dəmirçilərin çəkiclərinə oxşayır. Belə ki, müasir dəmirçi çəkiclərindən birinin zərb üçün olan hissələri Bakı çəkicində olduğu kimi bir tərəfi dairəvi, digər tərəfi isə dördküncdür. Arxeoloji tapıntı ilə müasir dəmirçi çəkicinin oxşarlığı bu alətin uzun əsrlər bir o qədər də böyük dəyişiklik olmadan dəmirçilik sənətində yaşadığını göstərir.

1969-cu ildəki qazıntılar zamanı XIV-XV əsrlərə aid edilən çəkicin üzərini qalın pas örtməsinə baxmayaraq, onun yalnız ümumi formasını müəyyən etmək olur. Çəkicin uzunluğu 16,5 sm, eni 6 sm, qalınlığı isə 5 sm-dir. Onun zərbə üçün olan hər iki tərəfi dördküncdür. Diametri 3x4 sm olub, ağzı bir az xaricə doğru qabarıqdır. Çəkicin dəstək yerinin izi qalmışdır. Yan tərəfdən baxdıqda çəkic açıq qövs şəklini xatırladır. Formasına görə bu çəkic daha çox müasir misgərlərin çəkicinə oxşayır. Lakin müasir misgərlərin çəkicinin dəstək yeri küpün bir tərəfində olduğu halda, bu çəkicinki orta hissədə yerləşməsi onların təkmilləşməsi ilə əlaqədardır. [53, s.101].

İçərişəhərdə 1976-cı il arxeoloji tədqiqatları nəticəsində XIV-XV əsrlərə aid üst təbəqədən tapılan bir ədəd dəmir gürz qırığının bir tərəfi dördkünc, digəri isə dairəvidir. Onun orta hissəsində dəstəyinin izi qalmışdır. Çəkisi və quruluşu onun gürz olduğunu söyləməyə əsas verir.

Bakıda Şirvanşahlar sarayının həyətində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 4 metr dərinlikdən uzunluğu 15 sm, eni 10 sm, qalınlığı isə 8 sm olan başqa bir gürz də tapılmışdır. V.N.Leviatov həmin gürzün quruluşu haqqında ətraflı məlumat vermir. Haqqında danışdığımız gürzün ölçüləri və çəkisi onun dəmirçiyə məxsus alətin olduğunu göstərir. Gürz XII-XIII əsrlərə aid edilir [204, s.115].

Dəmirçi maşası. Bakıda Şirvanşahlar sarayının həyətində 1939-cu ildə aparılan qazıntılar zamanı kömür götürmək üçün hazırlanan dəmir maşanın bir parçası da tapılmışdır. Onun uzunluğu 45 sm-dir. Maşanı etnoqrafik materiallarla müqayisə etdikdə onun kömür götürmək üçün məişətdə işlənməklə bərabər dəmirçi sənətkara məxsus alət kimi daha qiymətli olduğu aydınlaşır. Dəmir maşa qızdırılmış dəmiri ocaqdan götürüb zindan üstündə əşya hazırlamaq üçün lazım olan ən yararlı alətlərdən biri sayılır. Dəmir maşanın gürzlə birlikdə tapılması və etnoqrafik müşahidələr onun dəmirçi sənətkara məxsus alət olduğunu söyləməyə əsas verir.

İskənə. 1967-ci ildə İçərişəhərdə arxeoloji qazıntılar zamanı üç ədəd dəmir iskenə tapılmışdır. İskənə üstünə çəkic zərbələri vurmaq yolu ilə metalı kəsmək üçün işlədilən alətdir. İskənələr iki növ olub, biri metalı isti, digəri isə soyuq şəkildə kəsmək üçün işlədilir. Adətən metalı isti halda kəsmək üçün iskenədən əsasən dəmirçi, soyuq şəkildə isə misgər, zərgər və çilingərlər istifadə edirlər.

Bakıdan tapılan iskenələr öz quruluşlarına görə bir-birlərindən fərqlənir. Onlardan biri 1975-ci ildə X qazıntı sahəsindən tapılmışdır. En kəsiyi lentvari formalı, başlığı dördbucaqlı olub, ölçüsü 1,5 x 2 sm-

dir. İskənə uca doğru getdikcə bir az ensizləşir. Belə ki, onun zərb vurulan başlıq hissədə eni 2 sm, uc tərəfdə isə 1 sm, mövcud uzunluğu isə 13,8 sm-dir [39, s.12].

1969-cu ildə XI qazıntı sahəsindən aşkar edilən iskenənin zərb hissəsi dördbucaq formalı, en kəsiyi lentvarıdır. Zərbə vurulan tərəfdə eni 1,5 sm, ucluqda isə 0,5 sm, ümumi uzunluğu 12,5 sm-dir. Bu iskenə ağzının kiçikliyinə görə çox güman ki, metalın soyuq halda kəsilməsində işlədilən çilingər alətidir. Bu iskenə XV əsrə aid edilir [39, s.12].

Şəhərin cənubunda yerləşən və XIV-XV əsrlərə aid ikimərtəbəli karvansarayının ərazisindən tapılan dəmir iskenə də diqqəti cəlb edir. Bu iskenə övvəlkilərdən başlığının dairəvi formada olması və yuxarıya doğru azca qabarıqlığı ilə fərqlənir. Onun en kəsiyi dairəvidir və uca doğru getdikcə lentvari şəkil alaraq genişlənir. Zərb vurulan tərəfinin eni 1,5 sm olduğu halda, uca yaxın 2,5 sm, uzunluğu isə 9 sm-dir. Övvəlkilərdən fərqli iskenənin ağzı çox enlidir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı oxşar iskenələr Beyləqanın XI-XII əsr təbəqəsindən də aşkar olunmuşdur.

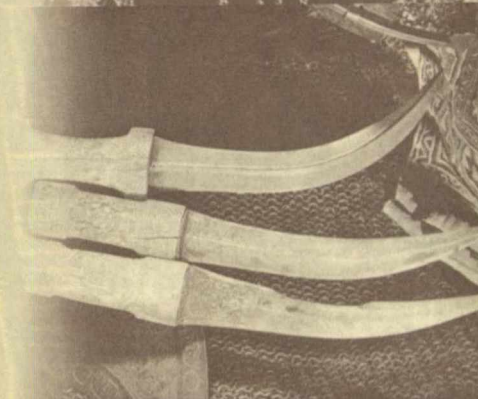
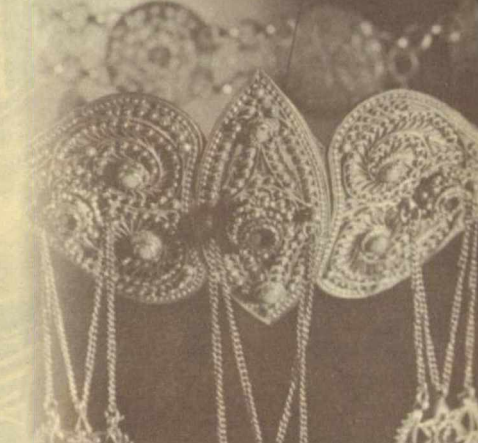
Təsərrüfat və məişət alətləri. Bakı qazıntılarından sənətkar alətləri ilə bərabər xeyli təsərrüfat və məişət alətləri də aşkar edilmişdi.

Çapacaq. 1966-cı ildə İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan dəmir çapacağın sulğucu və tiyəsinin uc hissəsi qırılmışdır. Sulğucun en kəsiyinin lentvari formada olması onun hər iki tərəfinə ağac dəstək bənd edildiyini göstərir. Güclü korroziyaya uğramasına baxmayaraq, çapacaq öz formasını saxlamışdır. İri və ağır düzəldilmiş bu çapacaq quruluşuna və həcminə görə çox ehtimal ki, heyvanın ətinə parçalayıb ayırmaq üçün istifadə edilən qəssab alətlərindən biri olmuşdu [39, s.14].

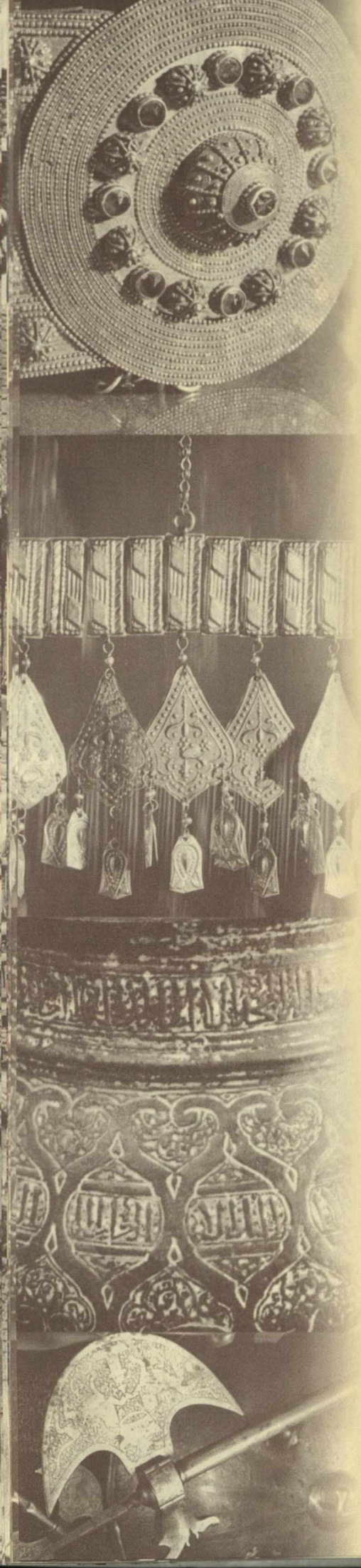
Məişətdə çapacaqdan antik dövrdə də istifadə edildiyi məlumdur. Belə ki, e.ə. II-I əsrlərinə aid Nüydi abidəsindəki qazıntılardan da belə çapacaq tapılmışdır [100, s.56]. Həmin çapacaqların sulğucunun quruluşundakı forma fərqi baxmayaraq, onlardan məişətdə eyni məqsəd üçün istifadə olunmuşdur. Ehtimal ki, çapacağın quruluşundakı müəyyən dəyişiklik sonrakı texniki təkmilləşmə ilə əlaqədar idi.

Dəhrə. İçərişəhərdəki qazıntılar zamanı bir neçə dəhrə qırıqlarına da təsadüf olunmuşdu. Onların içərisində 15 sm uzunluğunda uca yaxın hissəsi salamat qalmış, yalnız birinin qırığı diqqəti cəlb edir. Dəhrənin uc tərəfdən eni 2 sm, ortaya yaxın isə 3,5 sm-dir. Məişətdə dəhrədən bir kəsər aləti kimi, kənd təsərrüfatında – bağçılıqda, əkin yeri təmizləməkdə, ağac budamaqda, kol qırmaqda və s. işlərdə geniş istifadə edilmişdi. Özünün qədim formasını saxlayan bu alət indi də öz əhəmiyyətini itirməmiş, hər bir ailənin məişətində istifadə olunan və əsas kənd təsərrüfatı alətlərindən biri kimi qalmaqdadır. Qədim dövrə aid dəhrələr Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından məlumdur. Bu cəhətdən İsmayilli rayonun Tircan kəndi yaxınlığından tapılan dəmir dəhrə diqqəti cəlb edir [173, s.25]. O, formasına görə müasir dəhrələrdən fərqlənir. Tədqiqatçı Ö.Ş.İsmizadə də həmin alətlərin qədimdə kənd təsərrüfatında və məişətdə işlədilən əsas əmək alətlərindən biri olduğunu qeyd edir. Orta əsrlərə aid belə dəhrə nümunəsi Gürcüstan-dan da məlumdur.

Bıçaqlar. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən metal məmulatı içərisində bıçaqlar çoxluq təşkil edir. Bu isə başqa əmək alətlərinə

nisbətən bıçağın daha çox istifadə olunması ilə əlaqədardır. Dəmir bıçaqlardan orta əsrlərdə universal alət kimi məişətdə, sənətkarlıqda, ovçuluqda, hərbi sahədə və s. geniş istifadə edilmişdi. İri bıçaqlar isə bağçılıq təsərrüfatında geniş tətbiq olunmuşdu.

Qazıntılardan əldə olunan bıçaqlar güclü korroziyaya uğramış, bəziləri isə uzun müddət istifadə olunduğundan tiyələrinin kəsər tərəfi yeyilərək nazılmışdır. Tədqiq edilən bıçaqlar forma etibarilə müasir bıçaqlardan kəskin fərqlənir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tək-tək hallarda bıçaqlar bütöv, əksər hallarda tiyəsinin və ya sulğuncunun tiyə ilə birlikdə qırığı aşkar olunur. Əldə edilən bıçaqların əksəriyyətinin dəstəsi saxlanılmamışdı. Bəzi bıçaqların sulğuncunda ağac izinin qalması isə onların dəstəyinin ağacdən düzəldiyini söyləməyə əsas verir. Qazıntılar zamanı heyvan buynuzundan hazırlanmış bıçaq dəstəyinin tapılması bıçaqların sapının həm də sümükdən düzəldilməsini təsdiq edir.

Bıçaqlar ölçülərinə görə kiçik, orta və böyük olur. Onların bir qrupunun tiyəsinin sivri ucu kəsər tərəfə, digər qrupununku isə arxaya əyləmlə (çevrilmiş) düzəldilmişdir. Az təsadüf olunan başqa bir qrupu isə formaca xəncərə oxşayır. Həmin bıçaqların tiyəsi hər iki tərəfdən uca doğru getdikcə sivriləşməsi onlardan soyuq silah kimi istifadə olunmasını təsdiqləyir.

Divindən tapılan bu növ bıçaqların hərbdə istifadə edildiyi ehtimal edilir. Bıçaqların sulğuncunun en kəsiyi dairəvi və ya dörd tilli olub uca doğru getdikcə sivriləşir ki, bu da onların dəstəyə saplanmasını asanlaşdırır [39, s.17].

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, bıçaqlar məişət, təsərrüfat və sənətkarlığın müxtəlif sahələrində geniş istifadə edilən alətlərdəndir. Tapıntılar baxılırların iqtisadi həyatında bu sənətkarlığın xüsusi yer tutmasını göstərən dəlillərdən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bizlər. Məişətdə və bəzi sənətkarlıq sahələrində işlədilən alətlərdən biri də bizdir. Papaqçı, pinəçi, dabbağ və palanduzçunu bu alətsiz təəvvür etmək çətindir. Arxeoloji qazıntılar zamanı belə metal bizlərin əksər hallarda qırıqları tapılır. Dəmir bizlərin antik dövrdə Azərbaycanda geniş yayıldığı Nüydü qazıntılarında məlumdur [100, s.57].

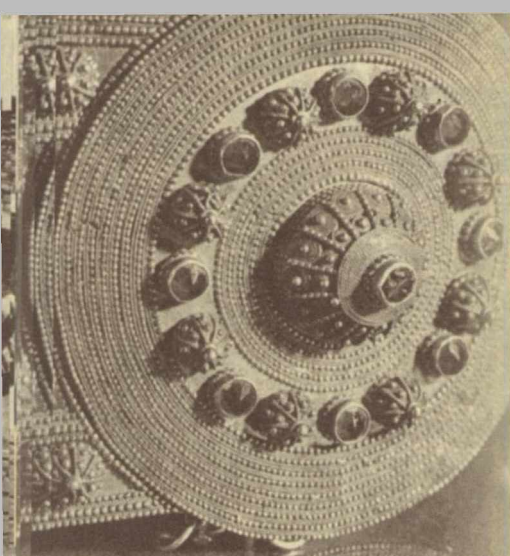
Bakıdakı qazıntılar zamanı bir ədəd dəstəksiz biz tapılmışdı. Bizin uc və uca yaxın tərəfinin en kəsiyi dairəvi, qalan hissəsininki lentvarıdır. Onun dəstəyi ağacdən olmuşdur. Müasir dövrdə məişətdə geniş işlədilən belə alətlərin dəstəyi də ağacdandır. Onun qalmış uzunluğu 6 sm-dir. Oxşar bizlər Beyləqandan XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid mədəni təbəqədən tapılmışdı.

Bakıda 1970-ci ildə tapılan bizin uzunluğu 7 sm olub, tiyəsi nisbətən yaxşı qalmışdır [39, s.17]. En kəsiyi dairəvi olan məftilə oxşar tiyə uca doğru getdikcə sivriləşir.

Oymaqlar. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əmək alətlərinin işlənilməsi üçün rahatlıq yaradan yardımçı əmək vasitələri də aşkar olunmuşdu. Onlardan mis oymaqları qeyd etmək olar. Bakıda bir neçə oymaq nümunəsi tapılmışdı. Mis təbəqədən döymə üsulu ilə düzəldilmiş bu oymaqların gövdələri silindir şəklində olub, əsasən müasir oymaqların formasına oxşardır. Oymaqların quruluşundakı fərq ucluq hissəsinin müxtəlif formada düzəldilməsidir. Tikiş zamanı iynə və ya qırıqın keçirilməsinə kömək etmək üçün oymaq üzərinə düzülmüş batıq

nöqtələrin bəziləri saya, bəziləri isə rombvaridir Barmağa keçirilən hissəsinin diametri 1,8-2 sm-dir. Oymaqların bəzisinin ağzının qıraqları köbər şəklində üstünə qatlanmışdı. Oymaqlardan bir neçəsinin oturacağı oval, qalanlarıninkisi isə konusvarı formada düzəldilmişdi.

Ucluğu, konusvarı formalı oymaqlardan iki ədədinin üzəri nisbətən səliqəsiz nöqtələnmişdi. Oymağın həm oturacağı, həm də ağzının qırağı hamardı. Mis oymaqlar Azərbaycanın başqa orta əsr abidələrindən də tapılmışdı [39, s.18].

Silahlar

Orta əsrlərdə tez-tez baş verən xarici basqınlar və feodal ara müharibələri sənətkarlıqda silah istehsalının xüsusi yer tutmasına səbəb olmuşdu.

Bakı qazıntılarından tapılan silah nümunələri şəhər sənətkarlığı və həmin dövrün döyüş texnikası haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Əldə edilən silahları əsasən iki qrupa bölmək olar: hücum və müdafiə vasitələri.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə hücum silahlarından ox-yay, nizə, xəncər, qılınc, hərbi bıçaq, döyüş yabası, toppuz, müdafiə silahlarından isə zireh, dəbilqə, qalxan və s. geniş yayılmışdır.

Hücum silahları. Ox-yaylar hücum silahlarından olub qədimdə ovçuluqda, sonralar isə döyüş silahı kimi istifadə edilmişdi.

Məlum olduğu kimi, bu silahın metal ucluğundan başqa qalan hissəsi ağacdən düzəldildiyi üçün uzun müddət torpaqda qaldıqda çürüyür.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Bakıdan tapılan ox uclarının çoxunun forması saxlanılmışdır. Əksər hallarda tiyəsi və sulğuncunun uc tərəfinin qırılmışı güclü paslanmanın nəticəsidir.

Ox ucları formalarına və ölçülərinə görə müxtəlifdirlər. Onların bir qrupunun ucluğu yarpaqvarı, digərinin ki, rombvarıdır. Yarpaqvarı formalar çoxluğu təşkil edir. Onların en kəsiyi ovaldır. Sulğuncularının en kəsiyi isə dairəvi olub uca doğru getdikcə sivriləşir. Tiyəsi rombvarı formalı olanların da en kəsiyi ovaldı. Ox uclarının uzunluğunun ən kiçiyi 4,5 sm, ən böyüyü isə 9 sm-dir [53, s.104].

Ox uclarının oxşarları Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərindən, qonşu Gürcüstan və Orta Asiyadan da məlumdur [123, s.66].

1986-88-ci illər ərzində İçərişəhərdə Məhəmməd məscidi ətrafında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində qayaüstü təbəqədən antik dövrə aid bir ədəd cida ucluğu və bir ədəd ox ucluğu aşkar edilmişdir. Ox ucu sulğuncunun uzunluğuna görə fərqlənir. Tiyələri konusvarı formada uca doğru getdikcə sivriləşir. Onun tiyəsi və sulğuncunun en kəsiyi dairəvidir. Ox ucunun uzunluğu 8,5 – 14 sm-dir [53, s.101].

Arxeoloji qazıntılar zamanı qalın göndən iki ədəd yarpaqvarı və rombvarı şəkildə kəsilmiş ox ucu formalı ülgülər aşkar edilmişdir. Ox ucu ülgülərinin tapılması bu növ silahların Bakıda kütləvi hazırlandığını təsdiq edir.

Rombvarı ox ucları qədim abidələrdən də məlumdur [100, s.57].

Nizələr. Orta əsrlərdə geniş yayılmış silah növlərindən biri də nizələrdir. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində müxtəlif formalı, çoxsaylı nizə ucluqları əldə edilmişdi.

Bakıda aparılan tədqiqatlar nəticəsində bir neçə nizə ucluğu tapılmışdır. Onlardan ikisi konusvarıdır. Digəri kiçik konus şəklində olub uzunluğu 4,5 sm, küpünün diametri 1,7 sm-dir. Nizənin oxşarları Beyləqan qazıntıları zamanı tapılmışdır. Onlar yalnız ölçüsünə görə bir-birindən fərqlənir. IX-XIII əsrlərə aid belə konusvarı nizə ucları Dvin qazıntılarından da məlumdur. 1976-cı ildə tapılan digər nizə ucu əvvəlkindən fərqli olaraq uzadılmış konus xatırladır. Onun həm sivri uc hissəsi, həm də küp tərəfinin ağzı qırılmışdı. Onun əldə olunmuş hissəsinin uzunluğu 15 sm, ağzının diametri isə 3 sm-dir. Nizə ucluğunun borusuna enli, halqavarı sağanaq qaynaq edilmişdi.

Nizə uclarının dəstəyi ağacdən olmuşdur. Adətən ağac dəstəyi nizənin borusuna keçiriləndən sonra möhkəm olmaq üçün ya nax, da dəmir sağanaq vasitəsilə sıxılıb bərkidilir. Böyük nizə ucları Beyləqandan da əldə olunmuşdu [39, s.21].

Qılınc və xəncərlər. Orta əsrlərdə qılınc və xəncərlərdən geniş istifadə edilmişdi. Bakıda bu növ silahlara az təsadüf olunur. Tədqiqat zamanı əldə edilənlər əsasən kiçik qırıqlardan ibarətdir.

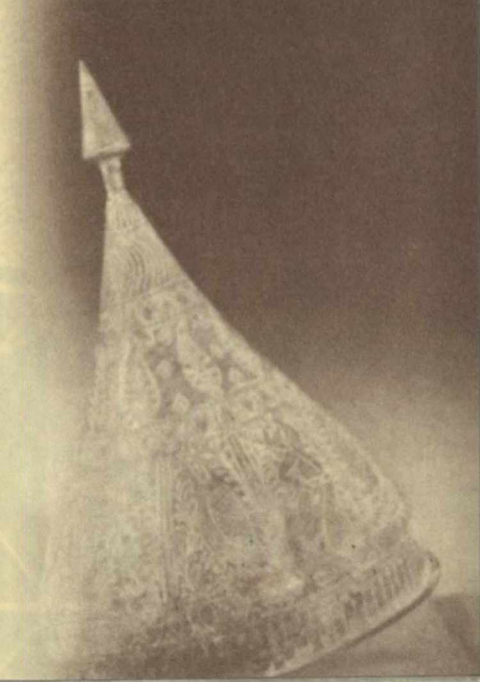
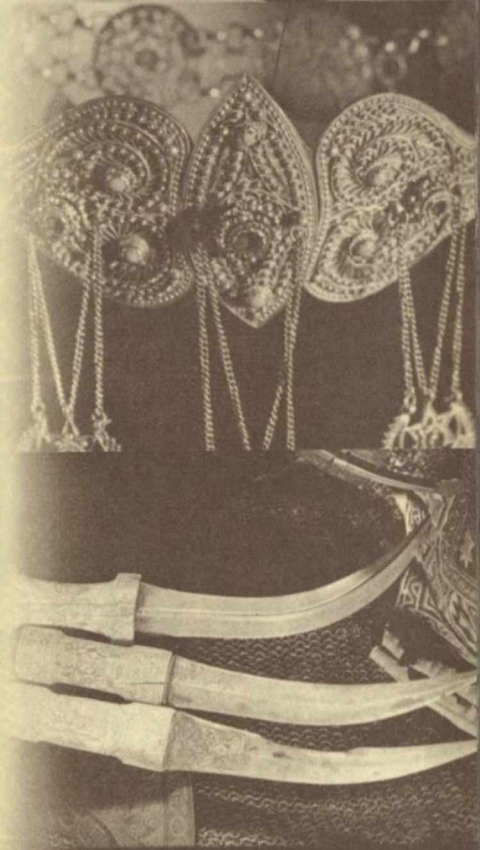
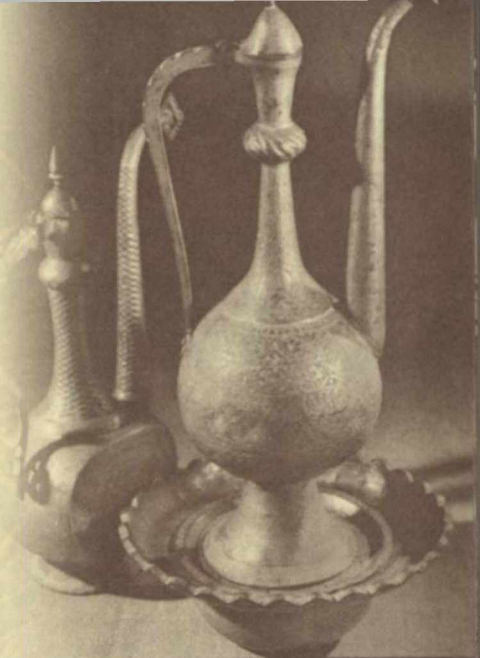
1967-ci ildəki qazıntılar zamanı mədəni təbəqənin 4,3 metr dərinliyindən bir ədəd xəncər tiyəsi tapılmışdı. Onun hər iki tərəfi iti olub uca doğru getdikcə sivriləşir. Dəstəsinin ucu qırılmışdır. Qalmış uzunluğu 22 sm-dir. Tapılan qılınc hissələri əsasən tiyələrinin kiçik qırıqlarından ibarətdir. 10-15 sm uzunluğunda və 5-6 sm enində tapılan hissələr isə belə silahların bütöv formasını bərpa etməyə imkan vermir.

Bakıda arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən XIV-XVII əsrlərə aid təbəqədən tapılan məzar daşlarının üzərində ox, kaman, qalxan və s. silahlarla yanaşı, qılınc və xəncər rəsmləri də təsvir edilmişdi. Döyüşçülərə aid edilən bu başdaşlarındakı silahlar içərisində qılınc və xəncərin olması faktı, həmin dövrdə döyüşçülərin bu növ silahlardan istifadə etmələri haqqında olan tarixi mənbələri təsdiq edir. Bu silahlar adətən dəstəklə birlikdə hazırlanır, dəstəyinin üzərinə ağac və ya sümük bərkidilirdi. 1938-1939-cu illərdə Şirvanşahlar sarayının həyətinə Dərviş türbəsi yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 4 m dərinliyində aşkar edilən quyudan parlaq əqiqlə bəzədilmiş qılınc və ya xəncər dəstəyi əldə edilmişdi. Dəstəyinin üstü qiymətli daşdan bəzədilən bu qılınc və ya xəncər çox güman ki, zadəganlara və ya yüksək rütbəli döyüşçülərə məxsus olmuşdu. Tədqiqatçı V.L.Leviatov maddi-mədəniyyət qalıqlarına əsasən bu tapıntıları XII-XIV əsrlərə aid etmişdi [202, s.131].

Azərbaycanda xəncər, qılınc istehsalının son zamanlara qədər hazırlanması, bu silahlardan əsrlər boyu geniş istifadə edildiyini göstərir.

Hərbi bıçaqlar. Bakıda aparılan arxeoloji qazıntılardan çoxlu bıçaq toplanmışdı. Məlum olduğu kimi, bıçaqlardan müxtəlif məqsədlər üçün geniş istifadə edilirdi. Tapılan bıçaqların bir qrupu isə təsərrüfat və məişət bıçaqlarından fərqlənir. Onlar öz formalarına görə xəncəri xatırladır. Belə bıçaqlardan biri 1967-ci ildə tapılmışdı. Lakin onun bir tərəfi iti, digəri nisbətən qalındır. Bıçağın tiyəsi uca doğru getdikcə eyni bərabərdə sivriləşir.

1968-ci ildə aşkar olunan digər dəmir bıçaq əvvəlkinə oxşardır. Lakin ölçüsünə və daha iti olmasına görə fərqlənir. Uzunluğu 19 sm, eni isə 2 sm-dir. 1969-cu ildə XI qazıntı sahəsindən aşkar edilən bıçaq xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun bir tərəfi iti, digər tərəfi isə qalındır.

Lakin bıçağın tiyəsinin orta hissəsində zolaq şəklində bir az qabarıq formasında olması və uca yaxın tərəfdə konusvarı şəkil alması onu əvvəlkilərdən fərqləndirir. Onun qalmış uzunluğu 16 sm, eni 2 sm-dir. Bıçaqların sulğuncunun en kəsiyi dairəvi olub, uca doğru getdikcə nazikləşir. Bıçaqların dəstəyi ağac və ya sümükdən olmuşdu [39, s.24].

Təsvir edilən bıçaqların forması xəncərə bənzəməsi onlardan hərbi işlərdə istifadə olunmasını göstərir. Belə bıçaqlar Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərindən də tapılmışdı.

Xəncər tipli hərbi bıçaqların mənşəyi qədimdir. Mingəçevirdən bu növ xeyli bıçaq tapılmışdı. Tədqiqatçılar həmin bıçaqların xəncər rolu oynadığını göstərərək, xəncərin belə bıçaqların sonrakı inkişafı ilə əlaqədar olaraq yarandığını göstərirlər.

Toppuzlar. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində hələlik Bakıdan toppuz tipli silaha təsadüf edilməmişdi. Lakin 1964-cü ildə Bakıda Qız qalası yaxınlığındakı arxeoloji qazıntılar zamanı başdaşları üzərində çoxlu, həm də müxtəlif növ silahlar – xəncər, toppuz, ox, kaman və qalxan təsvir edilmişdi. Silahların içərisində toppuzun olması orta əsrlərdə Bakıda bu silah növündən də istifadə edildiyini göstərir. Toppuzun yalnız atlı döyüşçüyə aid olan başdaşında təsvir edilməsi, onun ancaq süvarilərə və ya hərbi başçılara məxsus olduğunu göstərir.

Müdafiə silahları. Bakıdakı arxeoloji qazıntılar zamanı hücum silahları ilə yanaşı müdafiə silahları da tapılmışdır. Müdafiə silahları adətən nazik metal təbəqədən hazırlandığı üçün tez paslanaraq formasını itirirlər.

Qalxan. Bakıdan tapılan və XIV-XVII əsrlərə aid edilən bir başdaşı üzərində qalxan da təsvir edilmişdi. Qalxan rəsmi pis saxlandığına görə forması yaxşı bilinmir. Lakin bu təsvir orta əsrlərdə həmin növ silahdan Bakıda istifadə olunduğunu söyləməyə əsas verir.

Dəbilqə. Arxeoloji qazıntılar zamanı Bakıdan qədim müdafiə silahı olan dəbilqə tapılmamışdı. Lakin tarixi mənbələrin məlumatına görə, orta əsrlərdə müdafiə silahı kimi dəbilqədən istifadə edilməsi məlumdur. Beyləqanlı Məsud ibn Nəmdarın əsərində döyüş səhnələri təsvir edilərkən qılınc, xəncər, ox, kaman, nizə və s. hücum silahları ilə yanaşı, müdafiə silahlarından qalxan və dəbilqənin də istifadə edildiyi məlumdur.

XVI əsrə aid bir məxəzdə 1580-ci ildə Bakıda olmuş ingilis səyyahının yerli əsgərlərin əynində polad və gümüşlə bəzədilmiş zirehli paltarlara valeh olması haqqında da məlumat var.

Məişət-təsərrüfat əşyaları və inşaat materialları

Bakı qazıntıları nəticəsində məişət-təsərrüfat və inşaatda işlədilən bir sıra əşyalar tapılmışdı. Öz formalarını saxlamış bu əşyaların hansı təsərrüfat sahəsində işlədilməsini müəyyən etmək olur. Bu sənət nümunələri dövrün incəsənət və mədəniyyətinin səviyyəsini öyrənmək cəhətdən də qiymətlidir.

Etnoqrafik materiallarla müqayisədə həmin avadanlıqların analoji paralellərinin olması onların xalqın məişətində, təsərrüfat və tikinti texnikasında uzun əsrlər istifadə olunduğunu göstərir.

Çıraqlar. Qazıntılar zamanı xeyli metal çıraqlara da təsadüf olunur. 1938-1939-cu illərdə Şirvanşahlar sarayının həyətinə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 3,5 m. dərinlikdən bir ədəd bədii formalı metal çıraq tapılmışdı [53, s.105]. Onun ümumi uzunluğu 18 sm, hündürlüyü isə 8,5 sm-dir. Çırağın basıq şar formalı gövdəsinin bir tərəfində boru şəklində lüləsi vardır. Lülə gövdədən başlayıb uca doğru getdikcə daralaraq tədricən yuxarı qaldırılmış və qurtaracağında fitil üçün en kəsiyi dairəvi olan deşik düzəldilmişdi. Çırağın boğazı isə silindir formasında olub, yuxarı qalxdıqca azca yana doğru genişlənir. Onun qulpunun bir ucu gövdəsinə, digəri isə ağzının qırağına bərkidilmişdi. Çırağın çıxıntılardan ibarət dörd ayağı vardır. Onların ikisi gövdəsinin, ikisi isə boru formalı lüləsinin ortasına birləşdirilmişdi [39, s.28].

Zoomorf formalı digər tunc çırağın gövdəsi və lüləsinin üzərində başdan-başa müxtəlif heyvan fiqurları – iki at, iki öküz, pişikkimilər fəsiləsindən olan on dörd heyvan başı və iki insan sifəti təsvir olunmuşdur [53, s.105]. Fiqurlar çırağın gövdəsi üzərində qeyri-münasib şəkildə yerləşdirilmişdir. Çıraq tökmə üsulu ilə hazırlanmışdı. Bunun üçün əvvəl mumdan əşyanın modeli düzəldilir, sonra həmin modelin əsasında tunc tökmək üçün gil forma hazırlanırdı. Mum əridilərək formadan çıxarılır və yerinə ərinmiş halda olan tunc tökülürdü. Əşyanı qəlibdən çıxarmaq mümkün olmadığından qəlib hər dəfə sındırılırdı. Beləliklə, hər dəfə yeni əşya üçün yeni model və qəlib düzəldilirdi. Məhz buna görə də belə əşyalar bəla qiymətləndirilir və şübhəsiz onlardan yalnız yüksək təbəqəyə mənsub adamlar istifadə edirlər [53, s.105].

Çırağın tam oxşarı hələlik tapılmamışqdı. Lakin bəhs etdiyimiz formada daha bir metal çıraq Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyinin arxeoloji fondunda saxlanılır. Bəzi detallarını nəzərə almasaq, quruluşuna görə bir-birinə oxşadırlar. Çıraq tökmə yolu ilə hazırlanmışdır. Zoomorf tipdə olan bu çırağın dörd ayağı da vardır. Onlardan ikisi gövdənin, ikisi isə lülənin orta hissəsinə bərkidilmişdi. Bu çırağın gövdəsi, lüləsi, qulpu və boğazı birincidə olduğu kimidir. Onlar yalnız üstündəki bəzəklərinə görə fərqlənirlər. Əvvəlki çırağın üstündə çoxlu müxtəlif heyvan fiqurları olduğu halda, bu çırağın gövdəsi üzərində nəbatı naxışlar təsvir edilmişdi. Birinci çıraq ilə oxşar cəhətlərini nəzərə alaraq onun əvvəlki çıraqla eyni dövrə aid olduğu ehtimal edilir.

Metal çıraqlar Azərbaycanın həm də qonşu ölkələrin orta əsr şəhərlərindən məlumdur. Qeyd etməliyik ki, quruluşuna görə Bakı çırağından fərqlənən Qəbələ və Taraz şəhərindən tapılan çıraqlar həm də çox lüləlidir. Tədqiqatçı T.N.Seniqova Taraz çıraqlarını X-XIII əsrlərə aid edərək, onların bir hissəsini atəşpərəstliklə əlaqələndirir [245, s.208]. S.M.Qaziyev isə beşlüləli Qəbələ çırağının gildən hazırlandığını söyləyir [73, s.153]. Fikrimizcə, hər iki çıraqdan çilçıraq kimi istifadə olunmuşdur.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan istər gil, istərsə də metal çıraqlarda yanacaq növü kimi neftdən istifadə edilmişdi. Tarixi mənbələr hələ X əsrdə Bakıdan neft çıxarıldığını göstərir. Etnoqrafik məlumatlara görə, neftlə yanan lüləli çıraqlardan son zamanlara qədər geniş istifadə edilmişdi ki, bu da "qara çıraq"ın xalqın məişətində uzun əsrlər mühüm rol oynadığını göstərir.

Şamdan. Şirvanşahlar sarayının həyətinə qazıntılar zamanı 4 m. dərinlikdən metal şamdan aşkar edilmişdi. Şamdan mis təbəqədən

döymə üsulu ilə düzəldilmişdi [53, s.105]. Onun ümumi hündürlüyü 25 sm-dir. Bu şamdanın gövdəsi dairəvi formalıdır. Oturacaqla gövdə arasındakı sahə isə qabarıq düzəldilmişdi. Onun oturacağının altı dalğavaridir. Şamdanın 10 sm uzunluğunda olan borusunun en kəsiyi dairəvidir. Borunun ağzının kənarı yana doğru qatlanmışdır. Onun gövdəyə yaxın hissəsindəki qabarıq çıxıntı dilim şəkildədir. Xarici görünüşü etibarilə çox gözəl hazırlanmış bu şamdan orijinal quruluşa malikdir və XII-XIII əsrlərə aid edilir. [53, s.105].

Tədqiqatçı L.V.Leviatov bu tapıntının bir neçə xüsusiyyətlərini – borusunun və içərisinin boşluğunu, həmçinin xüsusi quruluşa malik olması kimi cəhətlərini əsas götürərək bu alətin şamdan olmasını inkar edir.

Lakin oxşar arxeoloji tapıntılar bu alətin əsl şamdan olduğunu təsdiqləyir. Belə şamdanların üç ədədi Türkmənistanın Şəhr-İslam orta əsr şəhərindən tapılmışdı. XII-XIV əsrlərə aid edilən bu şamdan 32 sm hündürlüyündədir. O, yalnız borusunun girintili-çıxıntılı və oturacağının üç ayaqlı düzəldilməsinə görə Bakı şamdanından fərqlənir. Tədqiqatçı Y.Ətaqarriyev XII əsrdə belə şamdanların Orta Asiyada da geniş yayıldığını qeyd edir [123, s.64].

Ərsin. İçərişəhərdəki arxeoloji qazıntılar zamanı üç ədəd ərsin aşkar edilmişdi. Dəmərdən düzəldilmiş bu alətlərin hər üçünün dəstəyi qırılmışdır. Onlardan biri təndirin içərisindən tapılmışdı. Ərsinin 1,5 sm uzunluğunda qalmış qulpunun en kəsiyi lentvaridir. Tiyəsinin eni isə 5,5 sm-dir. Etnoqrafik məlumatlara görə, təndir ərsininin dəstəyinin uzunluğu 70-80 sm olur. İlk orta əsrlərə aid Mingəçevirdən bütöv tapılan ərsinin uzunluğu 63 sm-dir. Bu ərsinin bir başı qarmaqlıdır. Ərsinin tiyəsinin eni 5,5 sm-dir [39, s.32].

Böyük ərsin Beyləqan qazıntıları zamanı da tapılmışdı. Belə ərsinlərdən bəzisinin bir başı qarmaqlı düzəldilir. Bəzən isə qırmaq ayrı hazırlanır. Bu cür ərsin təndirdən çörəyi qazıb çıxarmaq və təndirin divarlarındakı qalıqları təmizləmək üçün işlədildiyinə görə təndir ərsini adlanır.

Digər iki ədəd ərsinin tiyəsi də əvvəlkinə oxşayır. Təndir və xəmir ərsinlərinin tiyə hissəsi eyni formada olduğu üçün onlar, yalnız sapının uzunluğuna görə ayırmaq mümkündür.

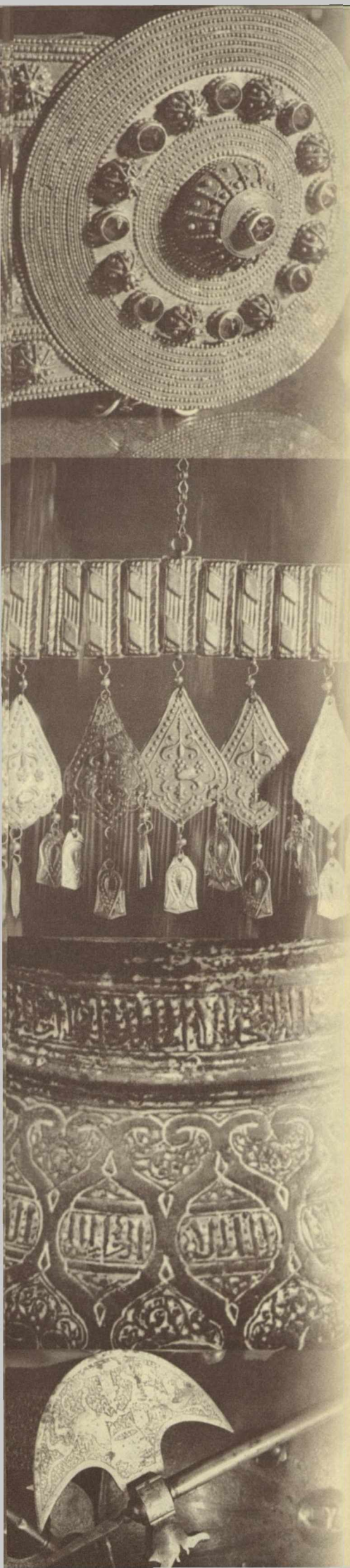
Xəmir ərsininin dəstəyi kiçik olur və onun ucuna asmaq üçün bəzən halqa salınır. Xəmiri yığmaq, kəsmək və s. məqsədlər üçün işlədildiyinə görə bu alətə xəmir ərsini deyilir. Xəmir ərsini Beyləqandan da tapılmışdı. Onun dəstəyinin ucu oval formada düzəldilmişdi. Uzunluğu 18 sm-dir.

Bəhs etdiyimiz hər iki ərsindən hal-hazırda da geniş istifadə olunur.

Həvəngdəstə. 1978-ci il tədqiqatları zamanı XIII sahədən bir ədəd həvəngdəstə tapılmışdı [169, s.72]. Bu alət tuncdan tökmə yolu ilə hazırlanmışdır. Onun döymək üçün olan hissəsi enli olub, ortası bir az qabarıqdı. Əks tərəfi yumrudur və iş vaxtı əlin sürüşməməsi üçün ortaya yaxın hissəsi qabarıq düzəldilmişdir. Bəhs edilən metal dəstəkdən müasir dövrdə duz, ləpə, qorğa və müxtəlif ədviyyat növlərini əzmək üçün geniş istifadə olunur. Bakıdan tapılan həvəngdəstənin oxşarı Beyləqan və Türkmənistanın Şəhr-İslam orta əsr şəhərlərindən də əldə olunmuşdu. Orta Asiyada digər şəhərlərdən aşkar edilən belə həvəng dəstələri XI-XII əsrlərə aid edilir [123, s.68].

Metal qablar. Bakı qazıntılarından tapılan məişət əşyalarının bir hissəsini metal qablar təşkil edir. Bu qabların bir neçəsi ölçülərinə

görə çox kiçikdi. Onlardan biri 1974-cü ildə 9-cu sahədə tapılmış mis qabdır ki, yarımşar formalı cama oxşar bu qabın hündürlüyü 4, ağzının diametri isə 5,5 sm-dir. Qabın çöl tərəfdən ağzının kənarı 4 cərgə qabarıq zolaqlarla naxışlanmışdır. Onun divarı nazikdir. Zərif hazırlanan bu qabın nə məqsəd üçün istifadə edildiyini dəqiq müəyyən etmək çətindir. Lakin incə zövqlə düzəldilməsi, simmetrik naxışlanması ondan həm də bədii əşya kimi istifadə edildiyini ehtimal etməyə əsas verir [53, s.15].

1970-ci ildə digər bir yarımşar formalı zərif hazırlanmış mis qab əldə olunmuşdur. [53, s.103]. 1971-ci ildə aşkar olunmuş kiçik qablardan biri də silindirik formalıdır. Onun hündürlüyü 3,5, diametri isə 3 sm-dir. Nazik mis təbəqə halqa şəklində əyilərək ucları bir-birinə birləşdirildikdən sonra lehimlənmişdi. Onun ölçüsünə uyğun dairəvi formada kəsilmiş mis təbəqə isə qabın oturacağına lehim vasitəsilə yapışdırılmış, qabın ağzı isə daxilə meyillidir.

1964-cü ildə aşkar olunan mis cam əvvəlkilərə nisbətən xeyli böyük və qalındır. Hündür oturacaqlı bu qabın ağzı xaricə meyilli olub, ağzının xaric tərəfində cızma üsulu ilə paralel batıq xətlərdən dairə çəkilmişdi.

1970-ci ilin qazıntı materialları içərisindəki mis dolça yastı oturacaqlı, gövdəsi bir qədər şişkin olub, yuxarı qalxdıqca daralır. Qulpunun bir tərəfi boğazına, digər tərəfi isə gövdəsinə yapışdırılmışdı. Qulpun əks tərəfində qabın ağzı novçalı (süddan) formada düzəldilmişdi [53, s.15].

Bakıdan süddan formalı bir gümüş dolça da tapılmışdır. Qabın üzəri əvvəlcə simmetrik şəkildə hissələrə bölünmüş, sonra müxtəlif texniki üsullarla xalı kimi zəngin naxışlanmışdı. Onun üstündə sifarişlə hazırlanması haqqında yazı vardır. Yazı da bu qabın Məhəmməd Bağır adlı usta tərəfindən Cabbar bəy üçün hazırlandığı qeyd olunur. Qabın naxışlarının kompozisiyası və işlənmə xüsusiyyətləri onun Şirvan sənətkarına məxsus olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə bir mis qab Şamaxıdan da məlumdu, o, XVI-XVII əsrlərə aid edilir. Şamaxı qabı ilə bəhs edilən gümüş qabın quruluşu, üzərindəki bəzi motiv və kompozisiyaları oxşardır [53, s.102].

Qazıntılar zamanı metal qabın qırıqlarına da təsadüf olunmuşdu. Onlardan biri nazik divarlı nəlbəkivari mis qaba aiddir.

1964-cü ildə Qız qalasının yanındakı arxeoloji qazıntılar zamanı bir ədəd müasir çaynik formasında qab tapılmışdı [53, s.15]. Onun üzəri bəzəkli idi. Qab sərpüşdən kəsilib düzəldilmişdi. Belə ki, sərpüşün konusvari formalı baş tərəfi kəsilərək çaynikin ağzı üçün yer açılmışdı. Alt hissəsinə isə dairəvi mis təbəqə qaynaq edilərək oturacaq düzəldilmişdir. Sərpüşün bir tərəfinə deşik açılaraq, oraya lülək qaynaq edilmiş və sərpüş kobud çaynikə çevrilmişdi [53, s.105].

Sərpüşün üstü gözəl naxışlanmışdı. Onun səthi əvvəlcə simmetrik şəkildə zolaqlara bölünmüşdü. Enli zolaqların arası kəsmə və burma formalı naxışlarla bəzədilmişdir. Qabın ağzının oturacağına yaxın hissədəki yarpaqvari naxışlar bir-birini təkrar edir. Sərpüşün aşağı hissəsi kəsilərək naxışların çoxu qaynaq nəticəsində pozulmuş və yalnız rombvari bəzəklərin izi qalmışdı. Burada diqqəti cəlb edən naxış qabın orta hissəsindəki enli zolaq üzərində simmetrik yerləşdirilmiş buta və günəş rəsmləridi [39, s.33].

Zəngin naxışlı sərpüş formalı qablar hələ inkişaf etmiş orta əsrlərdə geniş yayılmışdı. Son orta əsrlərdə isə bu qabların tam sərpüş formaları yaranmışdır. Məlum olduğu kimi, son vaxtlara kimi davam edən sərpüşlər əsasən misdən düzəldilmişdi. Adətən bu qabların üzəri zərb üsulu ilə zəngin naxışlanır. Bəhs etdiyimiz sərpüşün üzərindəki buta və günəş rəsmlərinin mənşəyi qədimdir.

İkinci qazıntı sahəsində əldə edilən 1969-cu ildə son dövrlərə aid mis ləyən də nisbətən yaxşı qalmışdır. Onun içərisində süzülmək üçün düzəldilmiş hissənin olması ləyənin məişətdə istifadə olunduğunu göstərir.

Metal qablardan danışarkən arxeoloji qazıntılar nəticəsində Bakı buxtasından tapılan XIII əsrə aid edilən, sonralar isə itirilən gümüş qab da qeyd edilməlidir.

İçərişəhərin qala divarlarından şimal tərəfdə, indiki Hüsü Hacıyev küçəsində inşaat işləri zamanı çox mis qırıntıları, misgərlik sənəti məhsulları və şlakları tapılmışdı. Maraqlıdır ki, bu küçənin xalq arasında son vaxtlara qədər "Misgər məhəlləsi", "Zərgər palanı" adlandırılması da təsadüfi hal olmayıb, burada vaxtilə metalışləmənin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan sənətkarların yaşadığına işarə edir. Ümumiyyətlə, bu tapıntılar son orta əsrlərdə Bakıda metalışləmənin ardıcıl davam etdiyini göstərməklə yanaşı, onun həm də geniş yayıldığını təsdiq edir.

Tərəzi gözləri. Bakının arxeoloji materialları içərisində maraqlı tapıntılardan biri də kiçik tərəzi gözləridi. 1967-ci ildə bir qazıntıda 3,2 m. dərinlikdən aşkar edilən tərəzi gözləri misdən döymə üsulu ilə hazırlanmışdı [39, s.36]. Çox zərif düzəldilmiş bu tərəzi bir növ yarımşar formalıdır. Diametri 5 sm olan tərəzi gözünün üç tərəfində kiçik dairəvi deşiklər vardır. Kiçik ölçülü bu tərəzidən ehtimal ki, zərgərlikdə və ya əzaxana da istifadə edilmişdi.

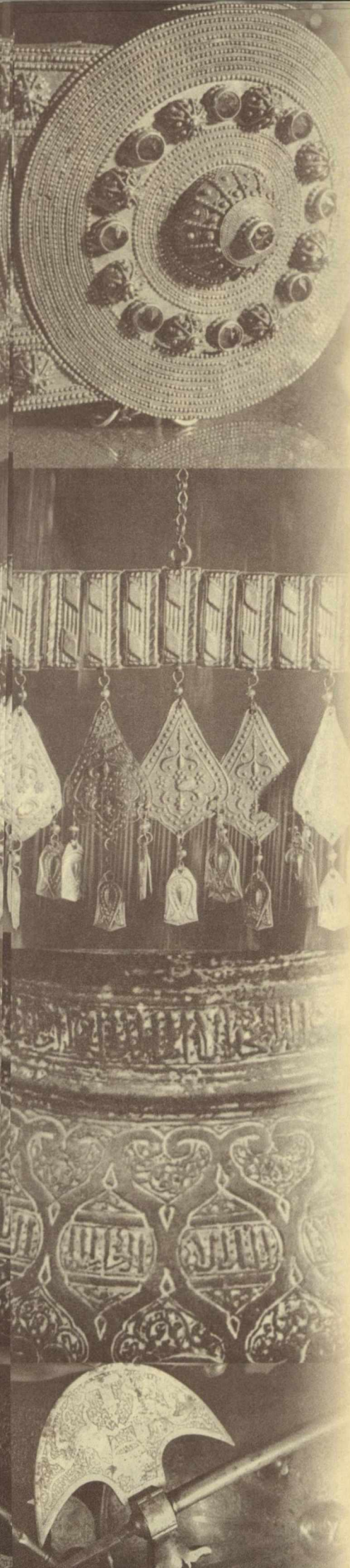
1974-cü ildə IX, 1978-ci ildə isə XIII qazıntı sahələrindən mis tərəzi gözləri tapılmışdır [39, s.36]. Onların kənarlarında dairəvi deşiklər vardır. Bu tərəzi gözləri nisbətən iridir. Onlardan birinin diametri 5 sm, digərininki isə 8 sm-dir. Bəhs etdiyimiz tərəzi gözlərinin hər üçündəki deşiklər onlardan asma üçün istifadə edildiyini göstərir. Bu növ tərəzilərə aid metal qolları isə hələlik Bakıdan tapılmamışdı. Bu tərəzi Mingəçevirdən tapılan tərəzi qolları ilə oxşardır. Tuncdan çubuq formasında hazırlanmış bu tərəzi qollarına, hər iki tərəfdən tərəzi gözlərini ip vasitəsilə asmaq üçün deşik düzəldilmişdi. Onun orta hissəsində müvazinəti tarazlanmaq üçün düzəldilmiş çıxıntı, həm də tərəzinin qulpu vəzifəsini daşımışdır. Onlardan birinin qulpunun ucunda dairəvi deşik vardır. Bir-birini tamamlayan hər iki tapıntı həm bütövlükdə tərəzi haqqında, həm də onun mənşəyi barədə müəyyən fikir söyləmək imkanı yaradır.

Oxşar tərəzi gözləri Beyləqan və Qəbələdən də aşkar olunmuş və XII-XIII əsrlərə aid edilir. Azərbaycan xalqının məişətində, alqı-satqı əməliyyatlarında bu növ tərəzilərdən hazırda xüsusilə kəndlərdə geniş istifadə edilir [19, s.53].

Maraqlıdır ki, orta əsr tərəziləri formasında olan müasir tərəzilər həm metal, həm də ağacdən düzəldilir. Ağacdən hazırlanan tərəzilər adətən böyük olur, irihəcimli çəkilər üçün işlədilir. Bütün bunlar isə eyni formalı tərəzilərin xalqın məişətində əsrlər boyu istifadə edilməklə bərabər ticarətin inkişafı haqqında da məlumat verir.

Çəki daşları. Tədiqiq olunan dövrdə hansı çəki daşlarının işlədilməsi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan xeyli əşyalar onların çəki sistemi ilə əlaqədar olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Bakının maddi mədəniyyəti içərisində metaldan çəki daşlarına oxşar nümunələr azdır. Onlardan biri diqqəti daha çox cəlb edir. 1976-cı il qazıntısı zamanı əldə edilmiş əşyanın əlamətləri və həcmi onun çəki daşı olduğunu güman etməyə əsas verir. 1977-ci il qazıntısı zamanı 3,7 m. dərinlikdə əldə edilən kiçik gil əşyanın da çəki daşı olduğu ehtimal edilir. Bakı qazıntılarından çoxlu miqdarda aşkar edilən şar formalı və müxtəlif həcmli daşların da çəkiddə istifadə edildiyinə şübhə doğurmur. Təsədüfi deyildir ki, çəkiddə istifadə edilən ağırlıq vasitəsi hansı materialdan olursa olsun məhz onu "daş" adlandırırırlar. Azərbaycanın orta əsr abidələrindən çəki daşı hesab edilən xeyli materiallar da tapılmışdı [39, s.37].

Etnoqrafik məlumatlara görə, Azərbaycanın rayonlarında metaldan düzəldilmiş çəki daşlarından məişətdə indi də geniş şəkildə istifadə olunur. Belə müasir daşların əksəriyyəti şar formasında olub onların dairəvi qulpu vardır. Bu daşlar daha ağır olduğu üçün onlar ağır çəkidlərdə işlədilir. Arxeoloji qazıntılardan tapılan istər metal, istərsə də gil daşlar kiçikdir və çox güman ki, onlardan yüngül çəki işlərində istifadə olunmuşdur.

Zınqırovlar. Məişət əşyaları içərisində zəng və zınqırovlar xüsusi yer tutur. İçərişəhərdəki arxeoloji qazıntılar nəticəsində xeyli zınqırov tapılmışdı. Onları formalarına görə iki qrupa bölmək olar: şar, konusvari və kəsik konus formalı. Bakı zınqırovlarının əksəriyyətini basıq şar formalı zınqırovlar təşkil edir. Onlar həcmələrinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Asmaq, tikmək və ya əl ilə tutmaq üçün qulpu vardır [53, s.104]. Zınqırovların aşağı hissəsi yarılararaq içərisinə metal parçası salınmışdır. Onlardan iki ədəd içərisindəki metal qırığı ilə birlikdə əldə olunmuşdur. Bu zınqırovların bir hissəsinin altı, aypara və ya qövs formasında kəsilmişdir. Həmin aypara kəsiklərinin bəzisinin bir tərəfində, bəzisinin isə hər iki tərəfində dairəvi deşiklər açılmışdır. Zınqırovların içərisində həmcə kiçik olanlardan bəzək vasitəsi kimi də istifadə edilmişdi. Adətən basıq şar formalı zınqırovlar qadın bəzəkləri içərisində asma kimi və ya uşaq paltarlarına tikilən bəzək kimi işlədilmişdir. Zınqırov tipli bəzək əşyaları digər orta əsr şəhərlərindən də məlumdur.

Akademik Y. Ataqarıyev etnoqrafik məlumatlara əsaslanaraq bu cür bəzəklərdən, qadınların saç bəzək əşyası kimi asmaq üçün istifadə etdiyini göstərir [123, s.72].

Bakı tapıntılarının içərisində bir ədəd kəsik konus formalı zəng diqqəti cəlb edir. Tökmə üslu ilə düzəldilmiş bu zəngin üzərinə batıq xətlərlə naxışlar çəkilmişdi. Zəngin üstünə asmaq üçün en kəsiyi lent formasında olan qulp yapışdırılmışdı. Bu cəhətdən XIII əsrin əvvəllərində Şirvanda hazırlanmış bir qab diqqəti cəlb edir. "Şirvan lüləyini" adlanan bu metal qab haqqında elmi ədəbiyyatda geniş məlumat vardır. Qab, inək, onun üstündə – qulpu əvəz edən hissəsində inəyi parçalamağa hazırlaşan şir və kompozisiyanı tamamlayan anasını əmən inəyin yanındakı buzov fiqurundan ibarətdir. "Şirvan lüləyini" tökmə üslulu ilə hazırlanmışdı. M. Diyakonov onun Şirvanda istehsal olunduğu qənaətinə gəlmişdir. Qabın Şirvanın hansı şəhərində hazırlandığı isə hələlik məlum deyildir. Burada maraqlı cəhət bu qabda inək və dananın boynundan asılmış Bakı tapıntısına oxşar kəsik konus formalı

zəngdir. Dövrün bədii sənətkarlıq nümunəsi olan "Şirvan lüləyini" də inək və dananın boğazından asılmış zənglər Bakı tapıntısının funksiyasını araşdırmaq üçün çox qiymətlidir. Nizami Gəncəvi və Xaqani Şirvaninin əsərlərində dəvə karvanlarının hərəkəti zamanı zənglərin ahəngli səs çıxarması haqqındakı məlumatları və arxeoloji qazıntılardan tapılan həmin dövrə aid zənglər bir-birini tamamlayır. Orta əsrlərdə heyvan və quşların boğazından asılmış zəng və zınqırovlardan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdi [39, s.39].

Nal və mıxlar. Məişət və təsərrüfatla əlaqədar əşyaların içərisində nal və mıxlar xüsusi yer tutur. Bakı qazıntıları zamanı tapılan dəmir nalları üç qrupa bölmək olar. Bunlar təkdırnaqlı, cütdırnaqlı heyvanların ayağını nallamaq və yaxud ayaqqabıların dabanına vurmaq üçün düzəldilmişdi. Onların içərisində yarımdairə və dairəyə yaxın formalıları təkdırnaqlı heyvanlara aiddir. Belə nallarda adətən mıx üçün altı deşik olur. Açıq aypara formasında olan nallar isə cütdırnaqlı heyvanlar üçün düzəldilmişdi. Bunlar təkdırnaqlı heyvanların nallarının yarısı böyüklükdə olur. Ona görə hər birində mıx vurmaq üçün üç deşik açılmışdı. Dabanlı ayaqqabı (başmaq, çəkmə, çust və s.) nalları onlardan xeyli fərqlənir. Belə nallar da ölçülərinə görə müxtəlifdir. Onları ayaqqabıya bərkitmək üçün həm uclarında, həm də orta hissəsində ucu şiş çıxıntı kimi mıx düzəldilir. Məlum olduğu kimi, nallar işlək heyvanın ayağının altını qorumaq, ayaqqabı nalları isə ayaqqabıların davamlılığını artırmaq üçün hazırlanmışdı.

Qeyd etməliyik ki, Bakı qazıntılarından simvolik mənə daşıyan iki ədəd çox kiçik nal da tapılmışdı.

Müasir dövrdə Azərbaycanın rayonlarında davam etdirilən nalbəndlik orta əsrlərdə ayrıca sənət kimi məşhur olmuşdur. Dağlıq və dağətəyi zonalarda dairəvi nallar daha çox işlənmişdi. Arxeoloji qazıntılarda çoxlu miqdarda tapılan nalbəndlik məhsulları bu peşənin Azərbaycanın bütün orta əsr şəhərlərində inkişaf etdiyini göstərir.

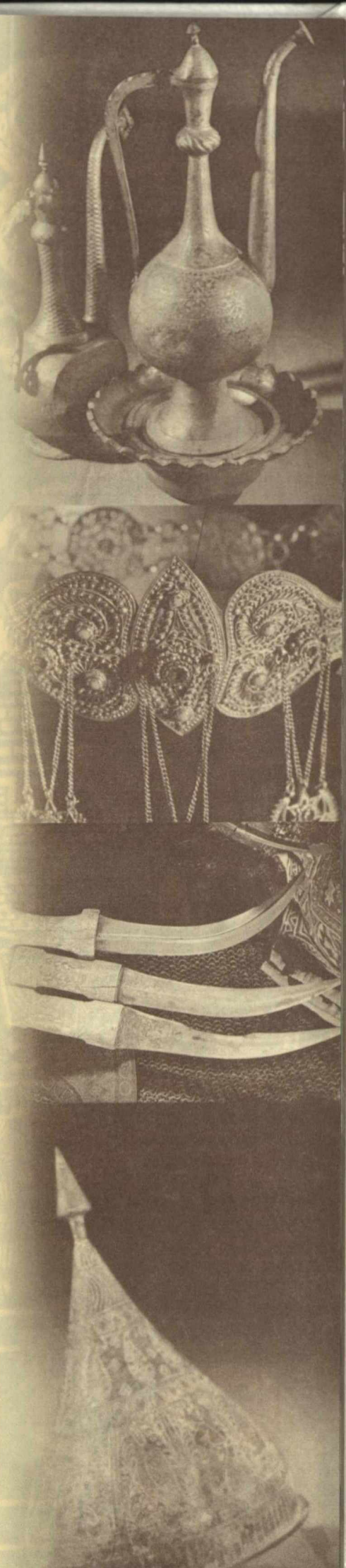
Qazıntılar zamanı tapılan kiçik həcmli çoxlu dəmir mıxlar inşaat və məişətdə istifadə olunanlardan ölçüsünə və formasına görə fərqlənir. Kiçik ölçülü baş hissəsi nisbətən iri, özləri isə qısa olan mıxlar heyvanları nallamaq üçün istifadə olunmuşdur. Adətən qazıntılarda belə mıxlara daha çox təsadüf olunur [53, s.101].

Haqqında danışılan nal və mıxların oxşarları Azərbaycanın və qonşu respublikaların orta əsr şəhərlərindən də tapılmışdır.

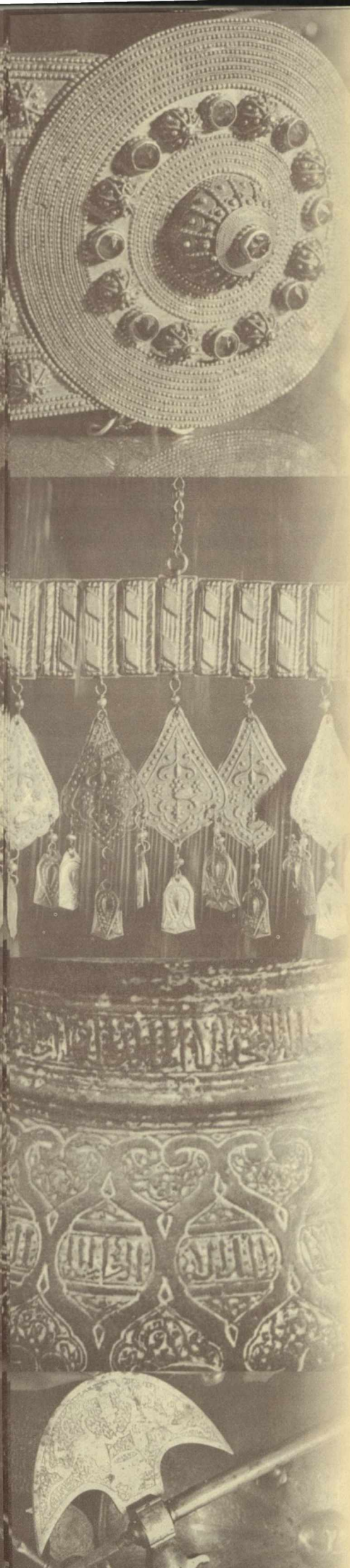
Daş bülövlər. Bakıdakı arxeoloji qazıntılar nəticəsində kəsər alətlərin itilənməsində işlədilən xeyli daş bülöv – qart daşı aşkar olunmuşdu. Bülövləri formalarına əsasən üç yerə bölmək olar: düzbucaqlı, ovalvari və silindrik. [39, s.40].

Düzbucaqlı formada boz rəngli daş bülövün bir hissəsi tapılmışdı. Onun bir tərəfində dairəvi deşik vardır. Bülöv çox istifadə olunduğuna görə onun işlək tərəfi orta hissədən qırılmışdır. Ovalvari və silindrik formalı bülövlər isə çox tapılmışdır. İşlədildiyinə görə onların da orta hissələri yeyilmişdir. Bülöv daşı başlıca vasitə kimi (əsasən dəmir alət və silahların itilənməsində) məhz dəmirin məişətə daxil olduğu dövrdən daha geniş istifadə edilməyə başlamışdır. Orta əsr abidələrindən daş bülövlərə tez-tez təsadüf olunur.

İnşaat materialları. İçərişəhərdə aparılan qazıntılardan xeyli miqdarda metaldan inşaat ləvazimatı tapılmışdır. Bunlardan əsasən tikintidə

köməkçi material kimi istifadə edilir. Belə materiallardan bəndləyici (çəmbər), mıx, cəftə, halqa, qırmaq və s. göstərmək olar. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan inşaat materiallarının bir qrupunu dəmir bəndlər təşkil edir. Güclü korroziyaya uğramalarına baxmayaraq dəmir bəndlər formalarını saxlamışlar. Onlar həcmələrinə görə müxtəlifdirlər. Dəmir bəndlərin bəziləri 15 sm, bəziləri isə 12 sm uzunluğunda qalmışdı. Mənbələrin məlumatına görə, inşaatda daha böyük bərkidicilərdən də istifadə olunmuşdur. Bərkidicilərin orta hissəsi yoğun olub, uclara doğru getdikcə nazikləşir. Onlardan iki ədədi orta hissəsinin içəriyə doğru bir qədər qabarıq düzəldilməsinə görə, başqalarından fərqlənir.

Bərkidicilərin içərisində "T" hərfi formasında nisbətən kiçik olanları da vardır. Bu alətlər adətən daşla, ağacı, bir-birinə birləşdirmək üçün işlədilir. Ağacları bərkidən zaman çənblərlərin mıx formalı ucları zərblə ağaca vurulur. Daşlarda isə əvvəlcə oyuqlar açılır və çənblərlərin ucları ora keçirilərək üstünə bərkidici məhlul doldurulur. XII-XIII əsrlərə aid Bakı buxtasındakı qala tikintisində metal bəndlərdən geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, bürç və qala divarlarının hörgüsündə küncdəki daşları bir-birinə möhkəm bağlamaq üçün işlədilən dəmir bəndlər son zamanlara qədər özünün möhkəmliyini saxlamışdır.

İnşaatda bərkidici kimi dəmirdən hələ qədim zamanlarda istifadə edilmişdi. Bu cəhətdən tarixi mənbələrdə də olan məlumatlar diqqəti cəlb edir. Ərəb tarixçisi və coğrafiyaşünası İbn əl-Fəqih Dərbənd istehkamı haqqında məlumat verərkən yazır: "...Divarları yeddi fərsəx olub, yonulmuş daşdan hörülmüşdür... Daşın hər birini əlli adam qaldıra bilməz... Bu daşlar bir-birinin üstünə qoyulub dəmir bəndlərlə bərkidilmişdir" [6].

İnşaat materialları içərisində dəmir mıxlar çoxluq təşkil edir. Onları başlığının dairəvi və çıxıntılı olmasına görə iki yerə bölmək olar. Mıxların içərisində başlığı dairəvi olanları da həcmcə fərqlənirlər. Belə mıxların uzunluğu 15-22, kiçik olanlarınkı isə 3-5 sm-dir. Başlığı çıxıntılı olan mıxlar isə həm iri, həm də kiçik ölçüdədir. Onların bəzilərinin başları bir tərəfə, bəzilərininki isə hər iki tərəfə çıxıntılıdır. İri və kiçik ölçülü mıxların ən kəsiyi dairəvi, bir qismininki isə dördkünc formadadır. Formaları və ölçülərinin müxtəlifliyi onların ayrı-ayrı məqsədlər üçün hazırlandığını göstərir.

Bəhs edilən iri mıxların əksəriyyəti əsasən tikintidə və təsərrüfatın müxtəlif sahələrində işlədilmişdir. Onların çoxunun üzərində ağac çürüntüsünün qalması bunu təsdiq edir. Dəmir mıxlar döymə üsulu ilə hazırlanmışdır.

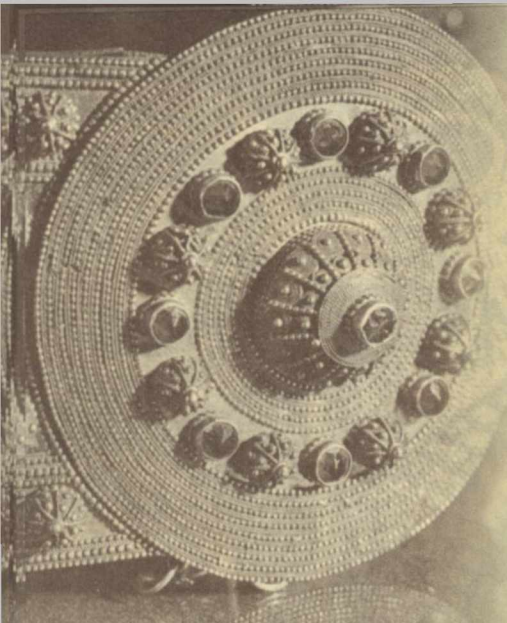
Bakı qazıntılarından cəftə, halqa, qırmaq, siyirtmə və s. də tapılmışdı. Cəftələri iki qrupa bölmək olar. Onların bir qrupu dəmir çubuq kimi düzəldildikdən sonra bərabər qatlanaraq ucları sivriləşdirilir. Qatlanan tərəfi isə qıl keçirmək üçün formaya salınır. Digəri isə dəmir çubuğun bir ucunun döyülüb sivirləşdirilməsi, başqa ucunun isə dəşilib halqa şəklinə salınması yolu ilə düzəldilir. Cəftələr əsasən qapı, pəncərə, sandıq, mücrü və s. üçün işlədilir.

Qazıntılar zamanı möişət və təsərrüfatın müxtəlif sahələrində istifadə olunan dəmir halqalar da tapılmışdı. Onlar həcmələrinə görə müxtəlifdirlər. Böyük halqaların diametri 10-11, kiçiklərininki isə 4-5 sm-dir.

Qazıntılardan bir ədəd də qarmaq tapılmışdı. Sual işarəsi formasında olan qarmaqlardan zəncir və ya örkənin ucuna bağlanmaqla istifadə olunmuşdu.

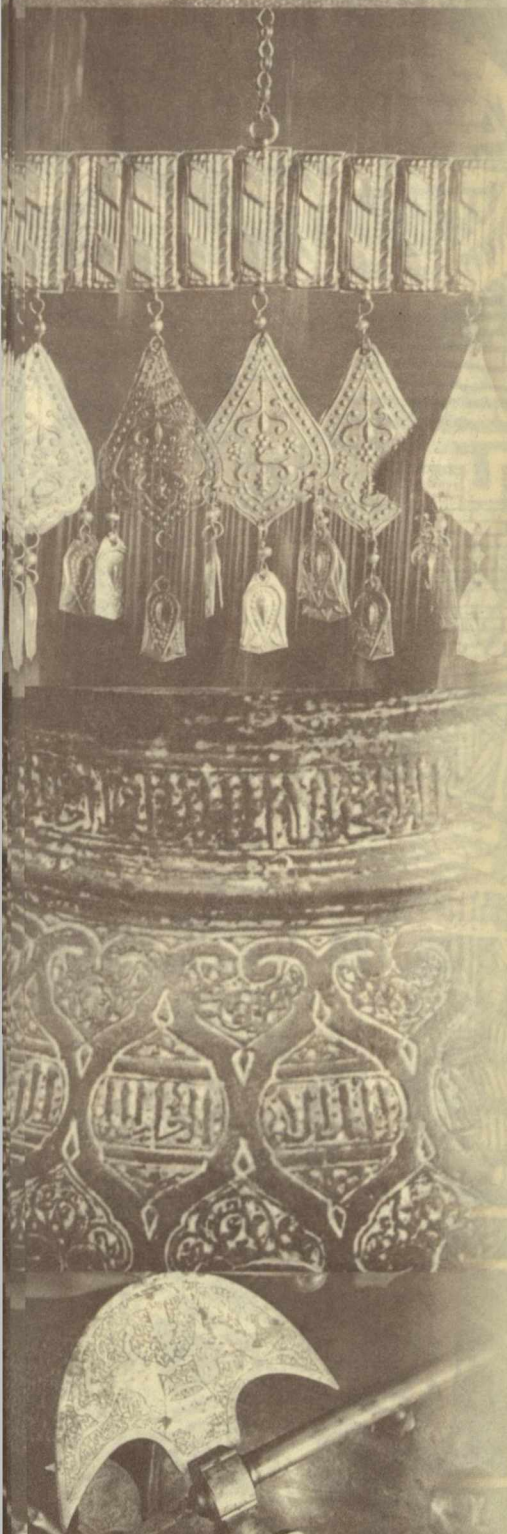

Bakıdan əldə olunan cəftə, halqa və qarmaqların oxşarları Beyləqan, Qəbələ və Gəncədən aşkar edilmişdi.

Siyirtmə. 1971-ci ildə İçərişəhərin qoşa qala qapıları yanında abadlıq işləri aparılarkən bir ədəd iri dəmir siyirtmə (qapını arxadan bağlamaq üçün) aşkar edilmişdi [39, s.44]. Siyirtmənin uzunluğu 80 sm, eni 10 sm, qalınlığı isə 7 sm-dir. Şəhərin dəmir darvazası haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün onların böyük əhəmiyyəti vardır. Məlum olduğu kimi, orta əsr şəhərlərinin qala darvazalarının qapıları ağac və möhkəm dəmirdən hazırlanırdı. 1683-cü ildə alman səyyahı E.Kempfer Bakıda olarkən şəhərin şimal divarındakı qapının da dəmirdən olduğunu qeyd edir. Mənbələrdə Yezidiyyə (Şamaxı) şəhərinin ətrafına yonulmuş daşdan hasar çəkilərək ona dəmir qapılar qoyulduğu haqqında məlumat vardır.

Bəzək əşyaları

Xalqın mənəvi zövqünü oxşayan, onun estetik görüşlərini əks etdirən bədii sənətkarlıq nümunələri həm də dövrün iqtisadi, sosial münasibətlərinin öyrənilməsində mühüm amillərdən biri sayılır. Tədqiq olunan dövrün sənətkarlığını, ticarət və mədəni əlaqələrini, habelə müxtəlif ictimai məsələləri müəyyənləşdirməkdə bəzək məmulatı qiymətli maddi mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bakıda aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində metaldan xeyli bədii sənətkarlıq nümunələri – bəzək əşyaları əldə olunmuşdu. Bu bəzəklər üzüklər, bilərziklər, sırğalar, asmalar, sancaqlar, toqqa bəzəkləri və s. ibarətdir [53, s.101].

Üzüklər. Bakının zərgərlik məmulatı içərisində böyük bir qrup təşkil edən üzüklər əsasən mis, tunc və gümüşdən hazırlanmışdır. Doğrudur, hələlik qiymətli metaldan – qızıldan olan üzüklərə təsadüf olunmamışdır. Lakin 1904-cü ilin yazında Bakıda aşkar edilmiş qədim müsəlman qəbiristanlığından mis bəzəklərlə yanaşı xeyli gümüş və qızıldan da bəzək əşyaları tapılmışdı [137, s.119]. Onların içərisində iki ədəd mis, üç ədəd isə gümüş üzük vardır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, müəllif tapıntılara həsr etdiyi hesabatında üzüklər barədə məlumat verməmiş, yalnız sadalamaqla kifayətlənmişdir. Bəzəklər qəbir abidəsindən tapılan başqa materiallara əsasən XII-XIII əsrlərə aid edilir.

Bakıdan tapılan üzükləri qaşlı və qaşsız üzüklər kimi qruplaşdırmaq olar. Qeyd etməliyik ki, qaşlı üzüklər də öz növbəsində daş-qaşlı və metal qaşlı üzüklərə bölünür.

Daş-qaşlı üzüklər. Bakı qazıntılarından tapılan üzüklərin xeyli hissəsinin qaşlı qiymətli daşlardanıdır. Lakin onların bəzilərinin daşları tapılmamışdı. Qaşları üzərində qalan üzüklərə və tapılan ayrı-ayrı qaşlara əsasən bu dövrdə əqiq, firuzə, mirvari, dağ bülluru və s. mineral daşlardan daha çox istifadə olunduğunu göstərmək olar. Üzüklərin hamısı əsasən təkqaşlıdır. Onların dairəvi yuva kimi düzəldilən daş yerləri üzünün halqası üzərinə lehimlənmişdi. Onlardan biri tökmə üsulu ilə hazırlanmışdı. En kəsiyi yarım dairəvi olan bu üzünün üzəri kəsmə üsulu ilə zəngin naxışlanmışdı. Halqasının üstü biri digərinin içərisində yerləşdirilmiş romb formalı naxışlarla, onlar arasındakı sahə isə üçbucaq fiqurlarla bəzədilmişdir. Onun halqasının diametri 1,8 sm-dir.

Hazırlanma texnikasına və üzərinin zəngin naxışlanmasına əsasən onun daş-qaşlı üzük olduğu güman edilir.

Daş-qaşlı üzüklərdən ikisi məftildən düzəldilmişdir. Digər ikisinin sağanağı isə lentvari formadadır. Onlar başlarının formasına görə də fərqlənirlər. Üzüklərin bəzisinin qaşlı halqaya lehimlənmiş, bəzisinininki isə qaş yerində qarmaqlar düzəldilməsi yolu ilə hazırlanmışdır. Belə üzüklərin qaşlı adətən firuzə rəngli mineral daşdan olur. Arxeoloji qazıntılar zamanı üzünün mineral daşdan olan qaşlarına çox təsadüf olunur [39, s.47].

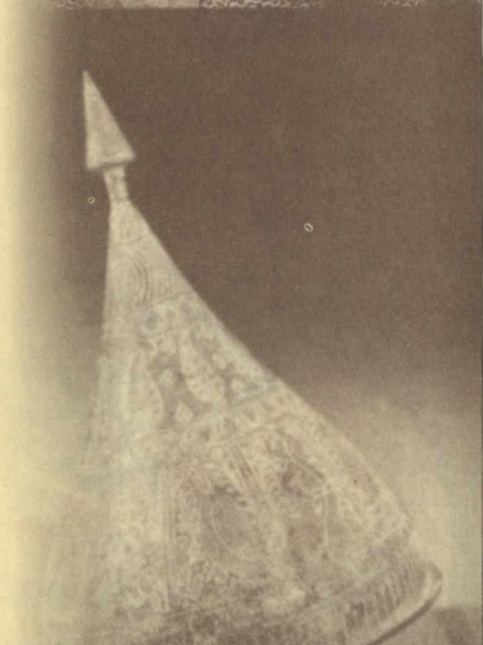
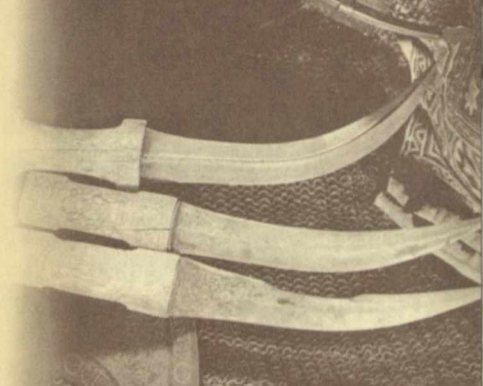
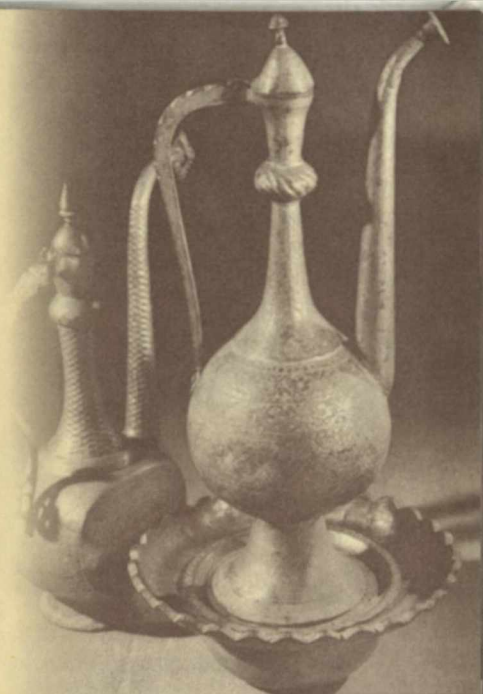
Qeyd etməliyik ki, üzünün qiymətli qaşını qarmaqla saxlama texnikası ilə düzəldilmiş bir ədəd qızıl üzük Bakının yaxınlığındakı Qobustandan tapılmışdı [85, s.98]. Yazılıtpə adlı orta əsr yaşayış yerindən əldə edilən bu üzük nadir incəsənət nümunəsidir. Üzünün halqa hissəsi quyruqları üstə durmuş iki ilan fiqurundan düzəldilmişdi. İlanlar üzünün tac formalı qaşını açılmış ağızlarında tutmuşlar. Yüksək zövqlə hazırlanmış bu üzünün qaşlı firuzədənir. Onun qaş yerləşən tac hissəsinin ortası qabarıqdır. Mineral daşı saxlamaq üçün düzəldilmiş qarmaqlar qabarıq tərəfdən yuxarıda yerləşir. Onların arası kəsmə naxışlıdır. Qabarıq hissəsinin alt tərəfi isə yazını xatırladan xətlə bəzədilmişdi. Üzünün halqasının en kəsiyi dairəvidir. Onun sağanağının diametri 1,7 sm, tac hissəsininki isə 1,2 x 1,3 sm-dir. Üzük X-XIII əsrlərə aid edilir. Zəngin naxışlanmış və qiymətli daş-qaşdan hazırlanan bu incəsənət əsəri, şübhəsiz yüksək zümrədən olan əyanlara (zadəganlara) məxsus olmuşdur.

Tədqiq edilən üzüklər orta əsr ustalarının qiymətli daşların istifadə üsulları, cilalanması ilə yaxından bələd olmalarını göstərməklə yanaşı, həm də tədqiq olunan dövrdə zərgərlik sənətinin yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə dəlalət edir.

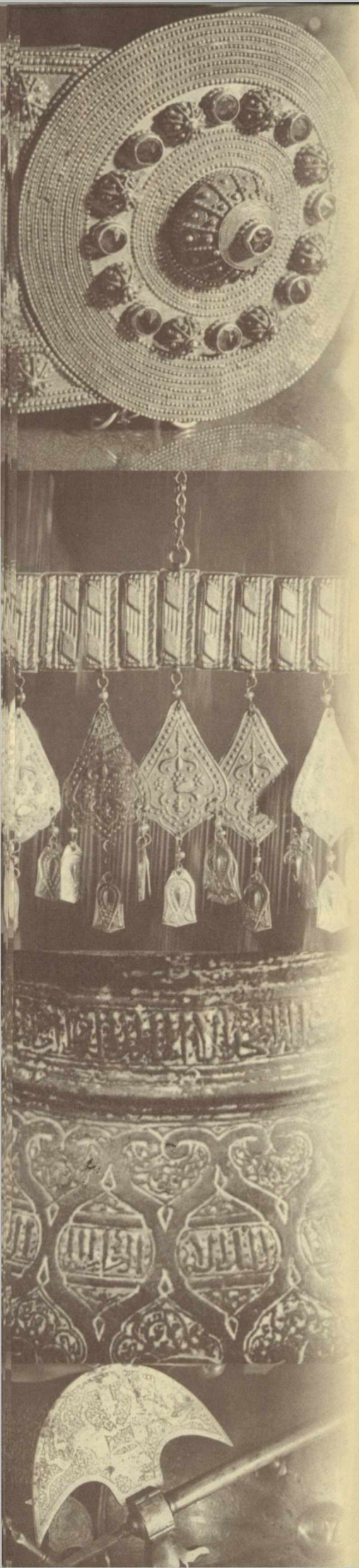
Metalqaşlı üzüklər. Bakıdan tapılan IX-XIII əsrlərə aid üzüklərin içərisində metalqaşlılar nisbətən çoxluğu təşkil edir. Üzüklərin bir hissəsi məftildən, qalanları isə ensiz lentvari təbəqədən hazırlanmışdı. Bu üzüklərin qaşları da müxtəlif cür düzəldilmişdi. Üzünün halqasına nisbətən xeyli iri olan metal qaşlar düzbucaqlı, çoxbucaqlı (ulduzvari), dairəvi və badam şəklindədir. Qaşların bəziləri naxışlanmış, bəziləri isə sadədir. Naxışlı üzüklərdən bir neçəsinin qaşlı düzbucaqlı formadadır. Onlardan birinin qaşlı üzərinə qoşa romb zərb olunmuşdur. Bəzəkli görünmək üçün rombların içərisi düz xətlərlə hissələrə bölünmüşdür. Digərinin qaşının üstünə dairə həkk edildiyindən ilk baxışda qaşlı üzüyü xatırladır. Düzbucaqlıya oxşayan üzünün enli qaşının bir tərəfi qövsvarı çıxıntı şəklində düzəldilmişdi. Başqa bir düzbucaqlı qaşın üstünə isə qarşı-qarşıya duran üçbucaqlar vurulmuşdur. Üzüklərdən iki ədədinin qaşlı çoxbucaqlı (ulduzvari) formadadır. Qaşlı dairəvi olan metal üzüklər sadə formadadırlar.

Üzüklərin bir qrupunu təşkil edən halqalar müxtəlif formada düzəldilmişdir. Onların bəzilərinin ucları bir-birinə qaynaq edilmiş, bəzilərinin ki isə, sadəcə olaraq, ya biri digərinin üstünə qatlanmış və ya uc-uca yaxınlaşdırılmışdır. Halqalardan birinin üstü qatlanaraq qaş kimi düzəldilmişdi. Yoğun məftildən hazırlanan bu halqanın ucları birləşdirilmişdi. Halqa formalı üzüklərdən bəzisi lent şəklində olub, ucları qaynaq edilmişdi və müasir nişan üzüyünü xatırladır.

Bilərziklər. Bəzək əşyalarının bir qrupunu da bilərziklər təşkil edir. İçərişəhərdən son illər təsadüfi tapılan bilərziklərin əksəriyyəti qırıqlardan ibarət olsa da, bir neçəsi salamat qalmışdır. Bilərzikləri ha-

zırlanma üsuluna görə iki yerə bölmək olar. Mis məftildən düzəldilən hər iki qrup bilərziyin en kəsiyi dairəvidir. Lakin bilərziklər bir-birindən yoğun və nazik məftildən hazırlanmasına görə fərqlənirlər. Yoğun məftildən düzəldilmiş hər iki bilərziyin uc hissələri qırıldığından onların formasını müəyyən etmək mümkün olmadı.

Nazik məftillərdən burma yolu ilə hazırlanmış bilərziklərdən bir ədədinin qırığı əldə edilmişdi. Adətən belə formalı bilərzik düzəltmək üçün bir neçə eyni diametrli məftillər götürülür və bir-birinin üstünə qoyularaq burulur. Sonra isitmə vasitəsilə məftillərin hamısı birlikdə tədricən öyilib dairəvi şəkə salınır.

Yuxarıda qeyd edilən qədim müsəlman qəbiristanlığından tapılan metal bəzək əşyalarının içərisində iki mis və bir gümüş bilərzik də vardır. Tapıntılar haqqında verilən hesabatda materialların misdən olanları yalnız adı çəkilmiş, qızıl və gümüşdən olanların bəzilərinin isə şəkli verilmişdir.

Gümüş bilərzik bəhs edilən burma üsulu ilə hazırlanan mis bilərzik kimi düzəldilmişdi. Lakin gümüş bilərzik dairəvi formada bütöv saxlanılmışdı. Arxeoloji tapıntılardan metal bilərziklərin həm bütöv dairə formasında, həm də ucları bir-birindən xeyli aralı şəkildə olanları məlumdur [40, s.6].

Ustalıqla hazırlanmış metal bilərziklər sanki bir-birinə lehimlə yapışdırılmışdı. Burma texnikası ilə düzəldilmiş bilərziklər Beyləqan və Qəbələ qazıntılarından da tapılmışdı. Orta əsr şəhərlərindən burma texnikası ilə hazırlanmış çoxlu şüşə bilərziklər də aşkar olunmuşdu. Metaldan burma üsulu ilə düzəldilmiş bəzək əşyaların mənşəyi qədim olduğu üçün burma şüşə bilərziklərin də bu texnika əsasında hazırlandığını söyləmək olar.

Dövrün mahir ustaları gümüş və qızıldan metal saplar da hazırlamışlar. Bakıda Şirvanşahlar sarayının məqbərəsindəki qazıntı zamanı XV əsrə aid uşaq qəbrində belə saplarla toxunmuş nəbati təsvirli ipək parça tapılmışdı. Arxeoloji materiallar orta əsr ustalarının məhərdətlə hazırladığı metaldan bəzək əşyalarına əsasən həmin dövrdə məftilçəkmənin dövrün texniki tələbləri səviyyəsində inkişaf etdiyini göstərir [39, s.51].

Ş.Ö.İsmizadə Albaniya ərazisindən tapılan məftildən hazırlanmış bəzəklərə əsaslanaraq, hələ eramızın əvvəllərindən məftilçəkmə texnikasının mövcud olduğunu göstərir [62, s.227].

Sırğalar. Arxeoloji qazıntılar zamanı sırğalara az təsadüf olunmuşdu. Adətən nazik metal məftillərdən hazırlanan sırğalar güclü korroziya nəticəsində uzun müddət torpaqda qaldığından, formasını saxlayan sırğalar az tapılmışdı. Əldə edilən halqalardan bəzilərinin üzük, bəzilərinin isə sırğa kimi istifadə edildiyi şübhə oyatmır. Belə ki, halqa formasında hazırlanıb ucları bitişdirilməyənlərin sırğa kimi işlənilməsi güman olunur. İstər son orta əsrlər, istərsə də müasir dövrdə bu cür sırğalardan çox istifadə olunur. 1970-ci ildə İçərişəhərdən en kəsiyi lentvarı formada bir mis sırğa tapılmışdır. Dairəvi formalı bu sırğanın bir tərəfində qulaqcıq vardır. Çıxıntı şəklində olan həmin qulaqcığın orta hissəsində kiçik dairəvi deşik açılmışdır. Sırğanın bir tərəfində isə zərb üsulu ilə vurulmuş xətlərin yeri bilinir. 1967-ci ildə tapılan məftildən düzəldilmiş halqa formalı sırğanın isə üstündə iki ədəd muncuq qalmışdır. Metaldan basıq şar formalı muncuqlara keçirilmiş bu sırğanın oxşarları başqa orta əsr şəhərlərindən də məlumdur [39, s.53].

Şirvanşahlar sarayının məqbərəsində 1946-cı ildə aparılan qazıntılar zamanı bir cüt qızıl sırğa tapılmışdır. Sırğaların aşağı hissəsi halqa formasında olub, en kəsiyi dairəvidir. Məftildən düzəldilmiş halqanın aşağı tərəfinə romb formalı asma taxılmışdır. Onun ortasına yaxşı cilalanmış çəhrayı rəngli qiymətli daş qoyulmuşdu. Sırğanın halqa hissəsinin diametri 1,1 sm-dir. Həmin sırğalar XV əsrə aid edilir. Qızıl sırğanın halqa hissələri yuxarıda qeyd etdiyimiz qazıntıdan tapılan mis halqalara formaca tam oxşardır [39, s.53].

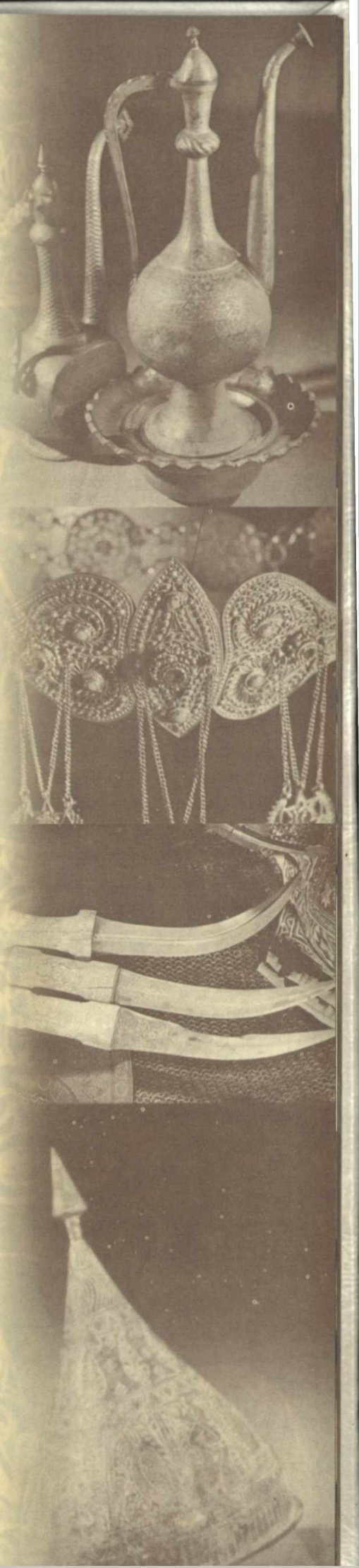
Bakıda qədim müsəlman qəbiristanlığından tapılan bəzəklər içərisində iki ədəd gümüş və bir ədəd qızıl sırğanın da adı çəkilir. Hesabatda müəllifin yazdığına görə iki ədəd gümüş sırğanın muncuqlardan ibarət asmaları olmuşdur. Eyni formalı kimi muncuqlu sırğa Bakı qazıntılarından da tapılmışdı. Lakin bir ümumi cəhəti qeyd etməliyik ki, arxeoloji qazıntıdan tapılan həm gümüş, həm də mis sırğanın muncuqlardan ibarət asmaları vardır [137, s.119].

Gümüşlə birlikdə tapılan qızıl sırğa orijinal quruluşa malikdir. Hesabatda şəkli verildiyi üçün onun forması, naxışları və hazırlanma texnikası haqqında müəyyən aydınlıq yaratmaq mümkündür. Bu qızıl sırğanın qulağa keçirilən qarmağı sual işarəsi formasında olub, üzünə zərb üsulu ilə nöqtələr vurulmuşdur. Sırğanın başdan-başa nöqtələr və kiçik xətlərlə bəzədilmiş asma hissəsi isə ayparanı xatırladır. Ayparanın üstündə onun uclarını birləşdirən yarım dairə formasında zəncirvari naxışlar vardır. Qulağa taxılan hissə asmanın ortasına bənd edilmişdi [137, s.119].

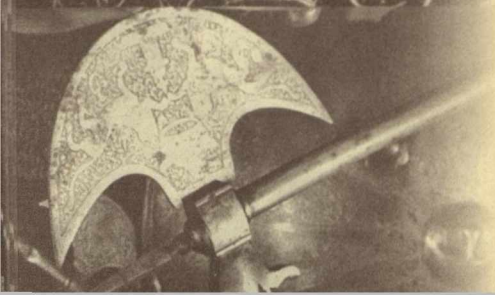
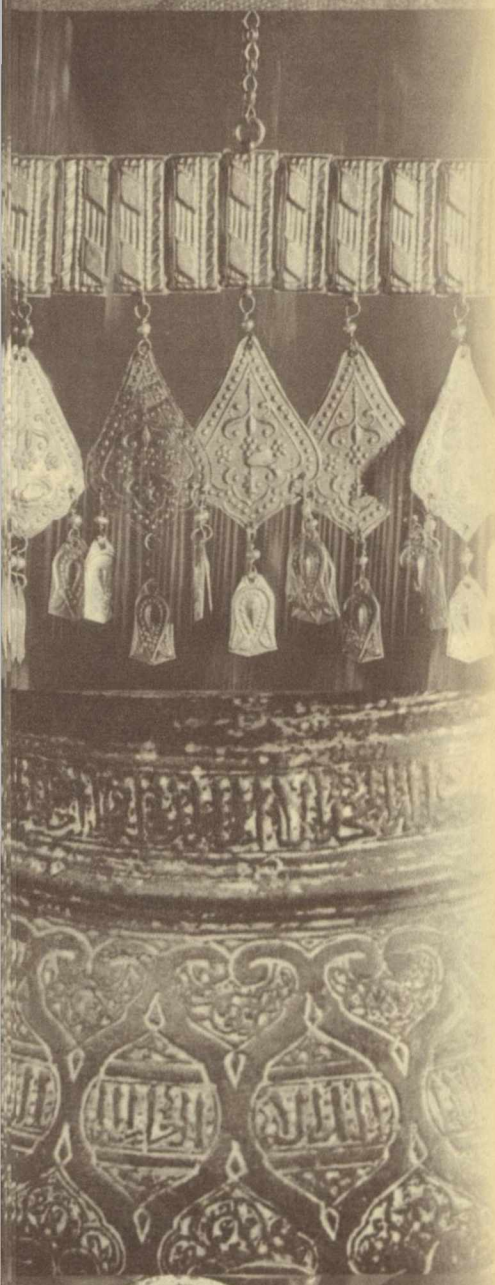
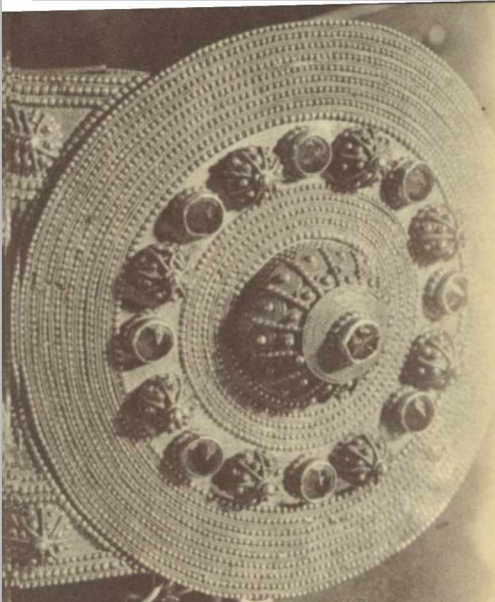
Bütün bunlar bu növ sırğaların orta əsrlərdə geniş yayılmasını göstərməklə bərabər, həm də Azərbaycan zərgərlərinin Yaxın və Uzaq Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı mədəni əlaqələrini təsdiq edir.

Asmalar. Bakıdan tapılan qadın bəzəkləri içərisində asmalar – medalyonlar xüsusi qrup təşkil edir. Asmalar boyunbağı ilə birlikdə, bəzən isə ayrı taxılır. Misdən və tuncdan ibarət olan bu bəzəklər döymə və tökmə texnikası ilə hazırlanmışdı. İçərişəhərdə əldə olunan asmaların bir hissəsi mis təbəqədən döymə üsulu ilə hazırlanmışdı. Nazik təbəqədən ibarət olan bu bəzəklərdən iki ədədinin orta hissəsində kiçik deşik vardır. Birində deşiyin ətrafına batıq dairə çəkilmişdir. Təbəqə şəklində olan belə asmalardan birinin ortası 0,5 sm diametrdə deşikdir. Dairəvi formada olan bəzəklərdən digəri isə tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Onun bir üzünə naxışlı, digəri isə hamardır. Asmalardan ikisi formasına görə fərqlənir. Onlar əsasən konusvari şəkildə hazırlanmışdır. Məftildən olan bir asma ürək formasındadır. Misdən düzəldilmiş, en kəsiyi lentşəkilli olan kiçik asma isə badamvari formadadır. Onun bir üzünə zəngin naxışlanmışdır. Asmanın orta hissəsində iki ayparanın bir tərəfinin birləşməsindən əmələ gələn naxış vardır. Onun hər iki tərəfindəki iri nöqtələr günəşi xatırladır. Ayparaların birləşən hissəsinin üstündə zərb üsulu ilə vurulmuş, dördyarpaqlı gül rəsmi çəkilmişdi. Onun arxa tərəfində asılmaq üçün ilgöyi vardır.

Qazıntılar zamanı basıq şar formalı gövdəli kiçik zinqirova oxşar bəzəklər də tapılmışdı. Şübhəsiz, onlar paltar üstünə tikmək üçün asma tipli bəzəklərin bir qrupunu təşkil edir. Bakıda qədim qadın qəbrində aşkar edilən çoxlu müxtəlif, zəngin bəzəklərin içərisində kiçik şarvarı zinqirova bənzər bəzək də vardır. Şübhəsiz, bundan ya asma, ya da paltar üstünə tikilən bəzək kimi istifadə olunmuşdu. Etnoqrafik məlumatlara görə, son zamanlara qədər paltar bəzəyi və asma kimi istifadə olunan bu tip bəzəklər

Azərbaycanın və qonşu respublikaların orta əsr şəhərlərindən məlumdur.

Sancaqlar. Şirvanşahlar sarayının məqbərələrində 1946-cı ilin yazında aparılan qazıntılar zamanı qəbirdən bir ədəd qızıl sancaq tapılmışdı. Sancağın başı altılıçəkli gül formasındadır. Onun ləçəklərinə qırmızı rəngdə cilalanmış qiymətli daşlar qoyulmuşdur. Mərkəzinə isə nisbətən iri dairəvi firuzə qaşı salınmışdı. Onun diametri 1,5 sm, sancağın uzunluğu isə 3,8 sm-dir. Sancaq XV əsrin ortalarına aid edilir [203, s.120].

Bakıda qədim müsəlman qəbiristanlığından tapılan bir qızıl sancaq və dörd ədəd sancağın gümüşdən başlığı xüsusilə diqqətəlayiqdir. Tapıntı haqqındakı hesabatda bu bəzəklərin yalnız adları çəkilir. Lakin orada qızıl sancağın rəsinin olması onun haqqında müəyyən aydınlıq yaradır. Xüsusi formaya malik bu qızıl sancaq həqiqətən əsl incəsənət əsəridir. Onun qızıl başlığının üzəri çox nəfis şəkildə şəbəkə formasında hazırlanmışdı. Şəkildən görüldüyü kimi, qızıl məftillə bölünən bu hissənin dörd tərəfi tacvarı şəkildə qabarıqdır. Sancağın baş hissəsində 0,5 sm uzunluğunda çıxıntı vardır. Onun zərif işlənmiş başlığı 2,5, sancağın tiyəsi isə 4,5 sm-dir [137, s.117].

Toqqa və toqqa bəzəkləri. Metal əşyaların bir hissəsini kəmər bəzəkləri təşkil edir. Bəzəklərdən ikisi lent formalı mis təbəqədənədi. Birinin yanlarında kəməre bənd edilmək üçün qarmaqları vardır. Onun əks tərəfində üç yerdə simmetrik dairələrdən ibarət naxış çəkilmişdi.

Lentvarı formalı digər bəzək isə əvvəlkinə nisbətən ensizdir. Üzərində paralel xətlər arasında uzadılmış dairələr və onları bir-birindən ayıran qoşa nöqtələr təsvir edilmişdir. Misdən olan bu kəmər bəzəkləri döymə üsulu ilə düzəldilmiş və üzəri zərb vasitəsilə naxışlanmışdır [53, s.104].

Toqqa bəzəklərinin iki ədədi isə müxtəlif formadadır. Biri üç yarpaqlı çiçək şəklində olub üzərində ox ucuna bənzər naxış vardır. O, misdən döymə üsulu ilə hazırlanmışdı.

Qədim qəbir materialları içərisindən misdən iki ədəd kəmər qapağı (toqqa başı) da tapılmışdı. Qazıntılar zamanı tapılmış kəmər başlıqlarından dörd ədədi ikigözlüdür. Üç ədədinin dilçəyi düşmüş, birininki isə paslanaraq üstünə yapışmışdır. Eyni formalı olan bu dörd toqqa başlığının uc tərəfi çıxıntılı düzəldilmişdi. Onlar mis məftildən döymə üsulu ilə hazırlanmışdı. Bəhs etdiyimiz toqqaların oxşarı Beyləqandan məlumdur. Bu toqqalar XII-XIII əsr materialları ilə birlikdə tapılmışdı [19, s.56].

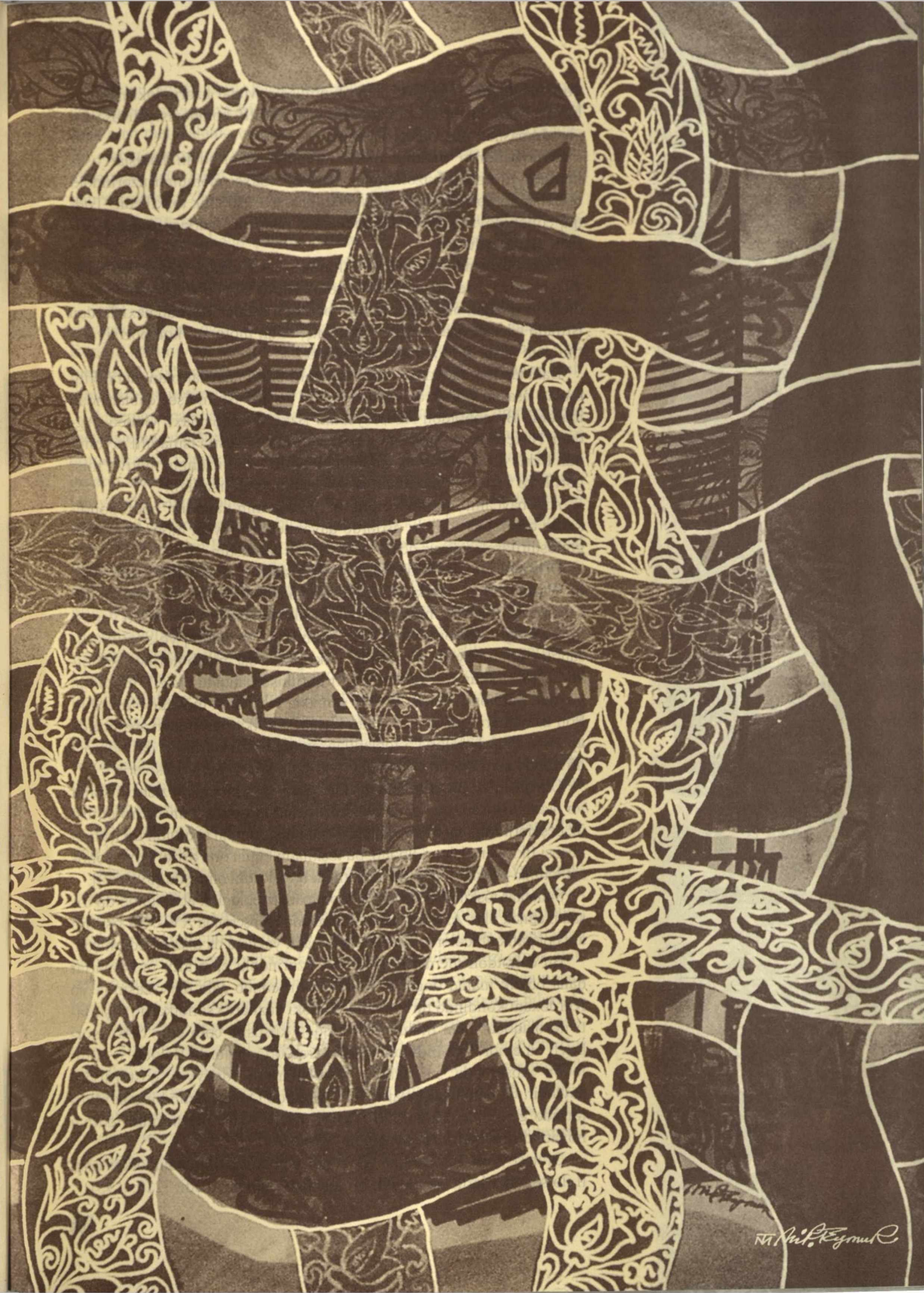
1966-cı ildə əldə edilən toqqa başlığı üçbucağı xatırladır və toqqanın kəməre bərkitmək üçün qarmağı vardır. Həmin toqqa IX-X əsrlərə aid saxsı məmulatı ilə birlikdə aşkar olunmuşdu.

Metalın bədii işlənməsi və sənətkarlıq təşkilatları

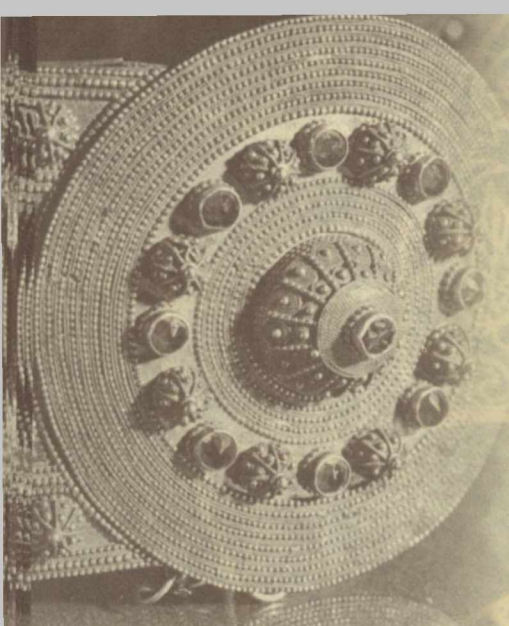
Qazıntılar nəticəsində İçərişəhərdən tapılan metaldan nadir sənət nümunələri sənətkarlıq irsinin öyrənilib yayılması cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsrlər dövründə bu məqsəd üçün mis və tuncdan istifadə edilmişdi. Xüsusilə mis üzərinə vurulmuş zərif naxışlar ona xüsusi gözəllik vermiş və orta əsr sənətkarlarının bədii yaradıcılıq qabiliyyətini canlı əks etdirmişdi [122, s.43].

Metal əşyalar hazırlanarkən əsasən zərbətmə, cızma, basma, tökmə

və s. üsullardan geniş istifadə olunmuşdu. Metal üzərindəki naxışlar bu üsulların bir-birini tamamlayaraq müxtəlif kompozisiyalı əsərlər yaradılmasına əsas vasitə olmuşdu.

Orta əsrlərdə Bakının metal məmulatı üzərindəki naxışlar əsas həndəsi və nəbati bəzəklərdən ibarətdir. Saxsı məmulatı üzərindəki ornamentlərdə də həndəsi və nəbati naxışlar üstünlük təşkil edir. Tədqiq edilən dövrdə metal üzərində sadə həndəsi fiqurlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Metal üzərində naxışların salınması sənətkardan gərgin zəhmət, yüksək zövq, istedad və məharət tələb edirdi. Orta əsrlərdə bədii yaradıcılıqla məşğul olan bacarıqlı və təcrübəli ustalar mövcud naxışlardan istifadə edərək ona yaradıcı yanaşmış, onun motiv və kompozisiyalarını yeni ünsürlərlə zənginləşdirmişlər.

Bakıdan tapılan və üzərində müxtəlif bədii naxışlar olan metal məmulatı əsasən bəzək əşyalarından, bir hissəsi isə məişət qablarından ibarətdi. Bu cəhətdən Azərbaycanın Bakı, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Ağdam, Naxçıvan, Ordubad və s. şəhərlərində, xüsusilə İsmayilli rayonunun Lahıc qəsəbəsində hazırlanan müxtəlif çeşidli zəngin motivli misgərlik və zərgərlik məmulatı böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın qədim və orta əsr ustalarının yaratdığı bədii sənətkarlıq ənənələri sonrakı əsrlərdə davam etdirilib yeni motivlərlə zənginləşdirilərək müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır.

Orta əsrlərdə şəhər əhalisinin əsas hissəsini sənətkarlar təşkil edirdi. Həmin dövrdə Bakıda metalışləmənin dəmirçilik, nərbəndlik, bıçaqçılıq, çilingərlik, misgərlik, zərgərlik, nəqqaşlıq sahələri ilə yanaşı duluculuq, daşıqlama həkkaklıq, memarlıq, rəssamlıq və s. müxtəlif sahələr də fəaliyyət göstərirdi. Lakin orta əsr mənbələrində sənətkarlıq təşkilatları və onların daxili quruluşu haqqında yazılı məlumat yoxdur. Şübhəsiz, həmin dövrdə sənətkar təşkilatlar mövcud olmuşdur. Son zamanlara qədər saxlanılan kустar sənətkarlıq emalatxanalarında aparılan müşahidələr və toplanılan etnoqrafik materiallar da tədqiqat dövründə sənətkarlıq təşkilatının varlığını söyləməyə əsas verir.

Ola bilsin ki, bu təşkilatın üzvləri vaxtaşırı toplaşaraq öz daxili sənət və ticarət işlərini, həmçinin müxtəlif sosial məsələləri müzakirə etmiş, öz peşələrinin gələcəyi haqqında düşünmüş, sənətin texnoloji inkişafına xüsusi fikir vermişlər. Əlbəttə, bu təşkilatın bütün orta əsrlər boyu şəhərin ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında böyük rolu olmuşdu [39, s.62].

Sənətkar təşkilatları haqqında məlumatlara epigrafiq abidələrdə də təsadüf etmək olar. Azərbaycanda, o cümlədən Abşeronda XVI-XIX əsrlərə aid epigrafiq abidələrdə sənətkarlıqla bağlı yazılara da təsadüf edilmişdi.

Bu cəhətdən memarlıq abidələri üzərindəki epigrafiq məlumatlar daha böyük maraq doğurur. İçərişəhərin cənub qala darvazasında və Kürdəxanı kəndində türbənin üzərindəki yazılarda sənətkarlıq təşkilatı ilə əlaqədar olan məlumatlar diqqəti xüsusilə cəlb edir. S.B.Aşurbəyli bu epigrafiq abidələrə əsaslanaraq orta əsrlərdə Bakıda, o cümlədən Abşeronda sənətkarlıq təşkilatlarının fəaliyyət göstərdiyini söyləyir. O, belə təşkilatların hələ XI əsrdə Ön Asiyanın bir çox ölkələrində geniş yayıldığını, XIV əsrdə Kiçik Asiya ölkələrinin ictimai həyatında görkəmli rol oynadığını göstərir.

Ərəb səyyahı İbn Bəttutə "Əxi" adlanan bu təşkilatı zəhmətkeş əhali ilə sənətkarların sıx əlaqəli bir təşkilatı kimi qeyd edir [219, s.93].

Məlum olduğu kimi, karxanada sənətin xarakterindən asılı olaraq işləyənlərin sayı müxtəlif olur. Dəmirçilik, misgərlik və s. kimi aparıcı sahə olan metalışləmə emalatxanalarında işin mürəkkəbliyi ilə əlaqədar olaraq çox işçi qüvvəsi lazımdır. Məsələn, qala darvazası qapılarını düzəltmək üçün körükçəkən, maşa ilə metalı tutan və çevirən, çəkilə ilə onu döyəcəyən işçilərsiz keçinmək olmaz. Həmçinin misgərxdan qazan, səhəng, tava və s. iri məişət qablarını düzəltmək məqsədilə mis külçələri döyüb təbəqə şəklinə salmaq üçün müəyyən vərdisi olan çoxlu işçi tələb olunur. Məhz belə istehsal prosesi istər- istəməz ustanın köməkçilərlə birlikdə işləməsinə zəruri edir.

"Əxi" sənətkarların təşkilatı idi. Onlar öz hüquqlarını müdafiə edərək hakimiyyətə qarşı da mübarizə aparmışlar. Təşkilatın lideri Əxi Evrinin hakimiyyət tərəfindən edam olunması belə tarixdən bizə məlumdur. "Əxi" sənətkar təşkilatları dinindən və milliyyətindən asılı olmayaraq sənətkarları birləşdirmişdi [219a, s.17-18].

Arxeoloji materiallar və etnoqrafik müşahidələr Bakıda orta əsrlərdə metalışləmə emalatxanalarında bilavasitə istehsalatla bağlı olan müxtəlif dərəcəli usta, köməkçisi və şagirdəndən ibarət işçilərin çalışması, habelə onların sənətkarlıq təşkilatlarında birləşməsi haqqında müəyyən təəvvür yaradır. Metalışləmə və metallurgiyanın inkişafını orta əsr feodal şəhərlərinin iqtisadi qüdrətinin bir növ göstəricisi kimi də qiymətləndirmək olar. Bu baxımdan Bakıda öyrəndiyimiz dövrə aid zəngin çeşidli metal məmulatı tapıntıları və onlarla bağlı ayrı-ayrı sənətkarlıq sahələrinin varlığı şəhərin orta əsrlərdə şərqin qüdrətli sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi yüksəldiyini aydın nümayiş etdirir.

Arxeoloji qazıntılardan çoxlu miqdarda tapılan metal əşyalar orta əsrlərdə Bakıda metalışləmənin dəmirçilik, misgərlik və zərgərlik kimi sənətkarlıq sahələrinin müstəqil fəaliyyət göstərdiyini və dövrün texniki tələbləri səviyyəsində inkişaf etdiyini söyləməyə əsas verir.

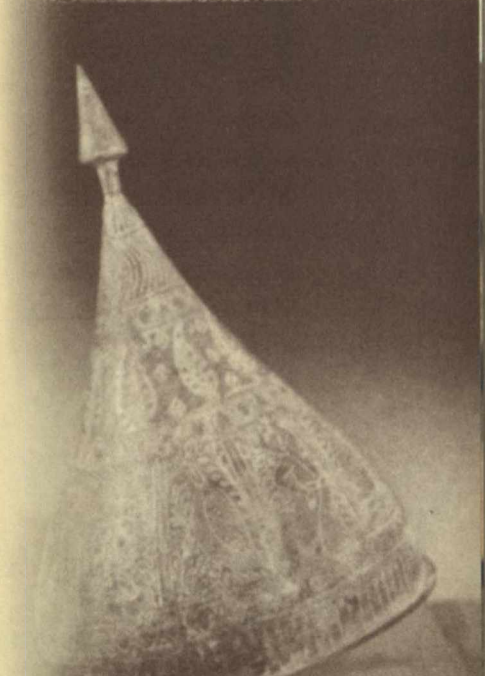
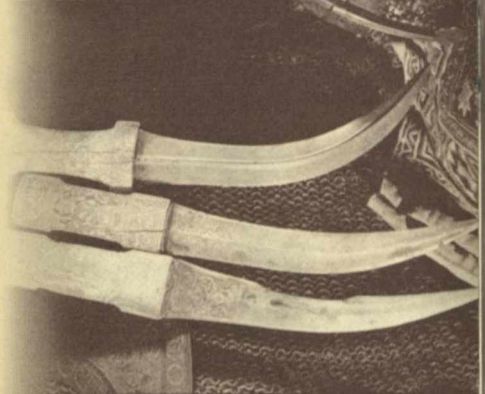
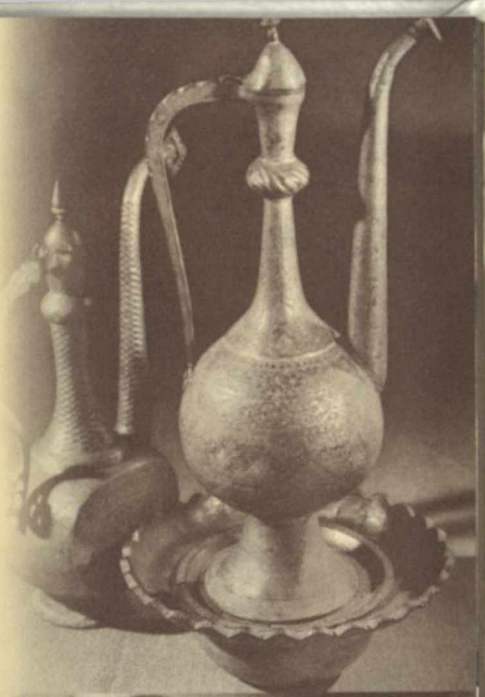
Tədqiq edilən dövrə aid əmək, təsərrüfat alətləri və silahların hazırlanmasında əsasən qara metaldan istifadə olunmuşdur. Kəsər alətlərin ağzına polad təbəqə bağlamaq kimi texnoloji üsuldən Bakı ustaları bacarıqla istifadə etmişlər. Etnoqrafik müşahidələr bu əlverişli üsulun son zamanlara qədər davam etdiyini göstərir.

Misgərlik və zərgərlik məhsulları əsasən əlvan qiymətli metallardan hazırlanmışdı [39, s.64].

Arxeoloji materialların tədqiqi göstərilən sənətlərdə döymə, qaynaqetmə, bəndetmə, pərçimləmə, tökmə, məftilçəkəmə, lehimləmə, basma, zərb etmə və s. bu kimi texniki üsulların geniş tətbiq edildiyi təsdiq edir. Həmçinin bu dövrdə sənət sahələri daxilində ixtisaslaşma artmışdı. Orta əsrlərdə yüksək keyfiyyətlə düzəldilmiş bəzi əmək alətləri, məişət əşyaları və bəzək əşyalarının isə çoxu nəsilədən-nəsilə keçərək son zamanlara qədər özünün qədim formasını saxlaya bilmişdi.

İçərişəhərin yaxınlığında, qala divarının xaric tərəfi "Kömürçü meydanı" adlandırılan yer (XIX əsrin sonlarınaqədər) xeyli maraq doğurur. Burada dağ kəndlərindən kəl arabalarında dəvələrdə taxıl, kömür gətirilib satılması haqqında H.Sarabskinin məlumatları qiymətlidir [105, s.120].

Bütün yuxarıda deyilənlər orta əsrlərdə Bakı şəhərində metalışləmənin bir sənət sahəsi kimi tam formalaşdığını və dövrün texniki tələbləri səviyyəsində inkişaf etdiyini göstərir.

6.2. Dulusçuluq

ənşəyi neolit dövründən başlayan dulusçuluq minilliklər boyu inkişaf yolu keçmiş və formadan formaya düşərək ən kütləvi istehsal sahəsinə çevrilmişdi.

Çoxillik arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin hamısında, o cümlə-

dən Bakıda aşkarlanan əşyaların əsas hissəsi dulusçuluq sənəti məmulatıdır. Tapılan materialların tədqiqi orta əsrlərdə saxsı qab istehsalının xeyli təkmilləşdiyini sübut edir. Bu saxsı məmulatının hazırlanması texnikasının inkişaf etməsi ilə bağlı idi. Bunun nəticəsində yüksək keyfiyyətli məişət və təsərrüfat qabları meydana çıxırdı.

Ən qədim köklərə malik və ən kütləvi sənət sahələrindən biri olan dulusçuluğun öyrənilməsi maraqlı nəticələr çıxarmağa imkan verir. Lazımı yanacaqla, su ilə, dulus məmulatlarının bişirilməsi üçün yararlı gillə zəngin olan Bakı şəhəri dulusçuluğun əsas mərkəzlərindən biri olmuşdu.

İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı zəngin boyalı, şirsiz, şirli, çini, fayas, seladon kolleksiyası nümunələri aşkar edilmişdi. Bunların arasında məişət əşyaları (xörək və mətbəx qabları, ərzaq məhsullarının saxlanması və daşınması üçün qablar) da əldə olunmuşdu. XI-XIII əsrlərin çoxsaylı sadə şirsiz saxsı məmulatı arasında basma qəlib naxışlı əşyalar xüsusi yer tutur.

Bu bardaqların və mehtərələrin (matra-flyaqa) sarı boyalı qulp hissələri mürəkkəb və müxtəlif həndəsi relyefli və nəbatı naxışlı formada düzəldilmiş və sonra qabın qalan gövdəsi ilə birləşdirilmişdir. Orta əsrlərdə sənətkarlıq məhəlləsinin yerləşdiyi Bakı təpəsinin şərq yamacında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 1967-ci ildə basma naxışlı saxsı istehsalı üçün istifadə olunan qəlib aşkar edilmişdi. Bəzi bardaqların, şarkonusvari qabların və cütqulp mehtərələrin qulpu qəlibin özü ilə deyil, kiçik basma naxışlarla üstədən bərk basılmaqla bəzədilmişdir.

Orta əsr Bakısının saxsı məmulatı üzərində basma naxışlara əsasən xırda, ağzı sarı gil bardaqların, cütqulp mehtərələrin çıxıntılı çevrəsində, qapaqların üzərində, şarkonusvari qablarda və qəlyanlarda rast gəlinir. Naxışların zənginliyinə və müxtəlifliyinə, eləcə də bədii-dekorativ xüsusiyyətlərinə, kompozisiyasına görə bu növ keramika şirli-minalı qablardan geri qalmır.

Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində boyalı saxsı istehsalı geniş inkişaf etmişdi. Boyalı keramika, xüsusilə də qırmızı boyalı qablar orta əsr Bakısının alt və üst mədəni təbəqələrindən əldə olunmuşdu. Bu enli ağzılı, nazik divarlı, üzəri qırmızı rəngli, bəzən də qara rənglə uzlaşdırılmış çoxcərgəli şəbəkə və zəncirvari şəkilli ərzaq (təsərrüfat) küpləridir. Zərif xörək qabları ilə yanaşı sadə həndəsi təsərrüfat küplərinə də rast gəlinir [53, s.64-74].

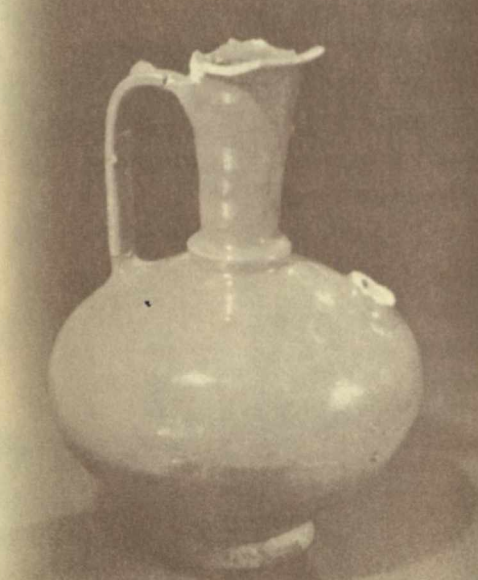
Üst mədəni təbəqədən üzərində yerli dulusçu ustanın adını bildirən möhürün vurulmuş olduğu qırmızı boyalı qəlyan (müştük, başlıq taxılmış qəlyan) nümunələri də aşkar edilmişdi. Qırmızı boyalı məmulat içərisində kürəyi boyalı, üzərində üç dəlik açılmış göyərçin formasın-

dakı musiqi aləti (üşkürək) böyük maraq doğurur. Üfürülən zaman ondan məlahətli tütək səsinə bənzər səs çıxır [53, s.55,59].

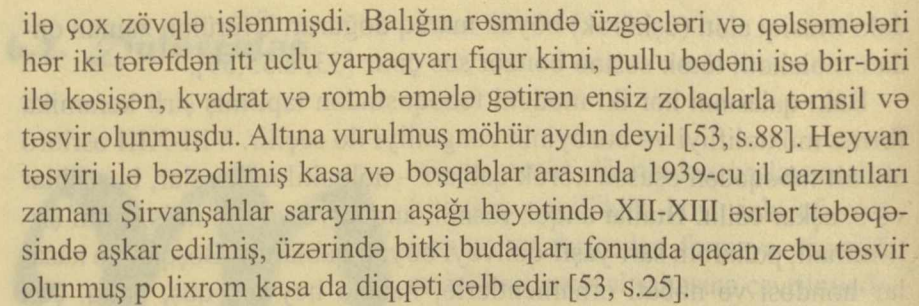
Bakı qalasının hər iki mədəni təbəqəsindən tapılmış şirli keramika forma müxtəlifliyi və bəzəyinin zənginliyi ilə seçilir. VIII-XIII əsrlərə aid alt təbəqədən əsasən xörək qabları – nəlbəkilər, kasalar, boşqablar və s. aşkar edilir. Bunlar anqob rəsmli, anqob və ya işlənmiş şəffaf şirli-minalı, polixrom sarı-yaşıl-qəhvəyi boyalı qablardır. Boşqab və kasalar həndəsi və nəbatı ornamentlərlə, habelə heyvan, quş, balıq, çox nadir hallarda isə insan təsvirləri ilə rəsmlərlə naxışlanmışdır. IX-XIII əsrlərdə həm monoxrom, həm də polixrom qabların dekorativ bəzədilməsində istifadə edilən yeni texniki üsullar – qazma və anqob təbəqəni qasıma meydana çıxır. XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid şirli-minalı qabların bəzilərinin oturaqlarının arxa tərəfinə möhür basılmışdır. Qablardakı möhürlərin yerinin ölçüsünə görə müəyyən etmək olar ki, onlar diametri 4-8 sm olan saxsı basma qəliblərlə basılmışdır. Möhürün diametri qabın oturağının ölçüsü ilə uzlaşdırılmışdır. Bakının möhürlü keramika kolleksiyası həndəsi və nəbatı ornamentli naxışlarla, astral işarələrlə, müxtəlif fiqur və təsvirlərlə təmsil olunmuşdur. Bunlar əsasən mərkəzdən şüa şəklində kənarlara yayılan xətlərdən, müxtəlif ölçülü kiçik kvadrat və ya romblar əmələ gətirən torcuqlardan, toxuma ovallardan, çoxlövçəkli gül bəzəklər və palmettələr, qabarıq konsentrik çevrələr, spirallar və s. ibarətdir. Bakıdan tapılmış çoxsaylı möhürlü keramika arasında quş (göyərçin) təsvirli kasa parçası diqqəti cəlb edir [53, s.32]. Quşun qanadları, yelpikvari quyruğu, başı və iti dimdiyi xüsusilə ifadəli təsvir olunmuşdu. Gözü qara fonda ağ dairəvi nöqtə ilə qeyd edilmişdi. Quşun kürəyindəki qab içərisində qıvrımlı bitki budaqları təsvir edilmişdi. Quş fiqurunun önündə və onun beli arxasında qəfəs təsəvvürü yaradan düz dalğalı xətlər çəkilmişdi. Qabarıq göyərçin təsvirli analoji möhürlər Bəndovan şəhərciyindən də bəllidir.

Məlumdur ki, bir çox xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlılarda göyərçin müqəddəs sayılır. Bir sıra Şərq xalqlarının rəvayətlərində müqəddəs ruh və ya Tanrı göyərçin obrazında təqdim olunur. Xarəzmdə isə pərilər göyərçin obrazında təsvir edilir. Azərbaycan folklorunda da pərilər-mələklər göyərçin obrazında verilir. Özü də tarixən müqəddəs sayılan bu süjet çox hallarda müqəddəs su mühiti ilə bağlı sayılır. 1964-cü ildə Qız qalasının şimal tərəfindəki qazıntılar zamanı aşkar olunmuş tapıntılar arasında böyük ustalqla hazırlanmış beş göyərçin rəsmi həkk olunmuş orijinal polixrom şirli kasada maraq doğurur. Quşlar saat əqrəbinin hərəkəti istiqamətində bir-birinin ardınca təsvir edilmişdi [53, s.26].

Rəngli anqob və qazıma üsulu ilə düzəldilmiş göyərçin rəsmli digər şirli kasa Bakı yaylasının şərq yamacında aşkar edilmişdi. Əvvəlki kasanın rəsmindən fərqli olaraq burada göyərçinlər saat əqrəbi istiqamətinin əksinə hərəkət edirlər. Polixrom rəsmli minalı xırda kasalardan birinin altında, aralarında ensiz zolaqlar olan konsentrik çevrə şəklində vardır və zolaqların biri dişciklərlə doldurulub. Altılığın ən kiçik çevrəsində bir-birinin ardınca saat əqrəbi hərəkətinin əksinə üzən orijinal üç pullu balıq təsviri verilib. Formalarına görə balıqlar bir növ Xəzərin qızıl balığını xatırladır. Kasaya kəsişən xətlər şəklində möhür vurulub. 1964-cü ildə sırayağlı abidənin (məbəd və ya xanəgah) ərazisində aparılan qazıntılar zamanı XII əsrə aid mədəni təbəqənin daxili tərəfində balıq təsviri olan şirli kasa nümunəsi də aşkar edilmişdi. Rəsm anqob üsulu

Azərbaycan şəhərinin çiçəklənmə həyatını birdən-birə kəsən monqol yürüşü, habelə bir sıra əlverişsiz təbiət amilləri gil qab istehsalının inkişafına mənfi təsir etmişdi. Monqol axınından sonrakı dövrdə keramikanın bədii və texniki keyfiyyətinin aşağı düşməsinə XIII əsrin sonları, XIV əsrin ikinci yarısının materialları təsdiq edir. Sonralar – XV-XVII əsrlərdə bədii ənənənin dəyişilməsi müşahidə olunur. Görünür, XV əsri sənətkarlıq istehsalının bir çox sahələrində, o cümlədən keramika istehsalında itirilmiş ənənələrin dirçəliş dövrü hesab etmək olar. Bunun bir neçə səbəbi var. Əsas səbəblərdən biri kimi Bakı şəhərinin yeni status almasını – Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtına çevrilməsini qəbul etmək lazımdır ki, son orta əsrlər dövründə XIV-XVII əsrlərdə keramikanın bu növünün çeşidi genişlənir. Xörək qabları ilə yanaşı təsərrüfat əşyalarına (küplər, bardaqlar, qapaqlar, məişət əşyaları – çıraqlar) və habelə inşaat keramikasına şir-mina çəkilirdi. Əgər XII-XIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində sənətkarlıq və mədəniyyətin çiçəklənməsi dövrünün bədii keramikası qabların bəzədilməsinin zənginliyi və çeşidinin bolluğu ilə xarakterizə olunursa, XIV-XV əsrlərin keramikasının ən yaxşı nümunələri məmurların keyfiyyətinin yüksəkliyi ilə seçilir. Xörək qabları nazik saxsıdan olması, yüksək üzükvarı altlığı, əla bişirilmə keyfiyyəti ilə seçilirdi. Son orta əsrlər keramikası arasındakı yeniliklərdən biri də fayansa oxşar qabların olmasıdır. IX-X əsrlər nümunələrindən fərqli olaraq anqoblanmış və rəsmli qablar da keyfiyyətə yeni səviyyəyə qalxır.

İstər Azərbaycanın, istərsə də orta əsrlər Bakısının kommunikasiya sistemində keramika məmulatı mühüm yer tutur. Arxeoloji qazıntılarla müəyyənləşdirilmişdir ki, Bakı şəhərinin su təchizatında kəhriz sistemi ilə yanaşı saxsı borulardan – tünqlərdən düzəldilmiş su axıdıcılarından da geniş tətbiq olunmuşdu. Saxsı borular bir sıra sənətkarlıq sahələrində və təsərrüfat təyinatlı digər işlərdə geniş istifadə olunurdu [53, s.99]. İnşaat keramikasına gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin əsas inşaat materialı bişmiş kərpic deyil, yerli daş– əhəngdaşı olmuşdur. Burada inşaat keramikası əsasən kaşı ilə – üzlük plitə ilə təmsil olunmuşdur. Müxtəlif formalı mavi, firuzəyi, bəzən də yaşıl rəngli şirli monoxrom kaşı XII-XIII əsrlər təbəqəsindən aşkar edilmişdi. Mavi şirli müxtəlif ölçülü qırmızı gilli böyük kaşılar XIV-XVII əsrlərin üst mədəni təbəqəsində qeyd alınmışdır[53, s.51].

Hər iki təbəqədən olan çini məmulat azdır. XIV-XVII əsrlərin üst təbəqəsində kobaltla işlənmiş fayans məmulatı qırıqlarına rast gəlinir. Alt təbəqədə qara fonda ağ anqob rəsmli xonça şəkilli fayans kasa qırıqlarını, eləcə də kobalt fonunda çilçirəq rəsmli qabın qırıqlarını da qeyd etmək olar. Şirvanşahlar sarayından şimal-qərbə olan sahənin alt təbəqəsində 1974-cü ildə tapılmış fayans kasa da böyük maraq doğurur. Kiçik ölçülü həmin qab dairəvi rənglə minalanıb. Bayır tərəfdən

kasanın karnizindən – 1 sm aşağıda, perimetr boyu, qabın sahibinə ərəb əlifbası ilə xeyir-dua verən relyef zolaqlı yazısı vardır.

Yuxarıda qeyd olunan kasanın yaxınlığında tapılmış başqa bir fayans kasanın içində göy rəngli nəbatı naxış həkk olunmuşdu. Bitki zolaqlarının arasında elə həmin rəngdə çəkilmiş quş rəsmləri vardır. Həmin fayans kasaların tapılması Bakının fayans saxsı istehsal edən mərkəzlər olduğunu və onun orta əsrlərin İran şəhərləri olan Rey, Kaşan, Sultana-bad və s. ilə iqtisadi və ticarət əlaqələri olmasını sübut edir.

Orta əsr Bakısının dulus məmulatını formasına və daşdığı məzmun-a görə səciyyələndirmək daha məqsəduyğundur. Bu cəhətdən onları şirsiz saxsı qablar, boyalı qablar, fayans qablar, şirli qablar kimi ayırmaq olar. Bəhs etdiyimiz dövrə aid dulus məmulatları içərisində miqdarına və müxtəlifliyinə görə məişət və təsərrüfat qabları üstünlük təşkil edir. Məişət qablarına bardaqlar, sərniclər, çiraqlar, küplər, dolçalar, kuzələr, şamdanlar, bərnilər, dopular, camlar, su qabları, çaynik-varı qablar və qapaqlağ daxildir.

Şirsiz dulus məmulatı

Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin saxsı məmulatını əsasən iki qrupa bölmək olar. Bunlardan birinci qrupu şirsiz dulus məmulatı, ikincini isə şirli dulus məmulatı təşkil edir. Tikinti materiallarını da şirsiz saxsı məmulatına aid xüsusi bir qrupa ayırmaq olar. Dulusçuluqda məhz şirsiz saxsı məmulatı daha erkən yaranmışdı. Bunlar şirli qablardan materialca ucuz və həm də hazırlanma texnikasına görə daha asan başa gəlirdi. Şirsiz qablar başlıca olaraq istifadə olunduğu şəhər və şəhər tipli yaşayış yerlərində istehsal edilirdi. Ona görə də şirsiz saxsı məmulatı yerli istehsal kimi, həm də orjinal bədii tərtibatına görə diqqəti cəlb edir. Ucuz başa gəldiyi üçün və istifadədə çox yararlı olduğundan qiymətli metal qablar şirsiz saxsı məmulatını məişətdən sıxışdırıb çıxara bilmirdi. Xüsusilə İslam dini yayılan ölkələrdə şirsiz saxsı qablar məişətdə daha geniş istifadə olunurdu. Peyğəmbərimiz belə qabların ağacdən və gildən olmasını tövsiyə etmişdir. Belə ki, gümüş və qızıl qablarda xörək yemək günah idi. Dəmir, mis və qalaydan olan qablarda isə xörək yemək münasib sayılmırdı. Ona görə də şirsiz saxsı qablar yerli əhəlinin estetik zövqünü və məişətini xarakterizə etmək üçün tarixi bir mənbə olmaq etibarilə böyük əhəmiyyət daşıyır. Saxsı qablar digər arxeoloji materiallara nisbətən torpaqda daha yaxşı qalır. Xüsusən mədəni təbəqələri tədqiq edərkən onların rolu böyükdür [18, s.36].

Şirsiz saxsı məmulatı ucuz başa gəldiyindən, onun uzaq yerlərə daşınması mənasız idi. Onlar yaxın yerlərdə satılırdı. Ona görə də şirsiz saxsı məmulatı arasındakı oxşarlıq daha çox yerlərdə texniki inkişafın səviyyəsi və dulusçuluq ocaqları arasındakı əlaqələrlə izah olunur. Digər tərəfdən, bu və ya digər səbəblərdən bir yerdən başqa yerə köçən dulusçular öz təcrübələrini yaymışlar. Dulusçuluq sənətinin öyrənilməsində ən böyük sənətkarlıq sahələrindən biri olan şirsiz saxsı məmulatının araşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür.

Şirsiz saxsı məmulatının bir qrupunu təşkil edən tikinti materiallarından IV fəslin inşaat materialları bölümündə ətraflı bəhs olunur.

Bakıdan arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş şirsiz saxsı

məmulatını məhz aşağıda sadaladığımız maddi-mədəniyyət nümunələrinin timsalında verməyi məsləhət bildik.

Gil heykəl. İçərişəhərdən aşkar olunmuş, gildən düzəldilmiş kiçik qadın heykəli (Heykəli yerli sakin A.Zeynalov təqdim etmişdir) böyük maraq doğurur. Onun hündürlüyü 12 sm-dir. Gil heykəlin qolları və döşlərinin uc tərəfi qırılmışdır. Qadının çatma qaşları, burnu və ağzı dərin batıq xətlərlə verilmişdi. Gözləri isə xatəmkarlıq yolu ilə bir cüt göy rəngdə daş və ya rəngli qab qırığının gilə batırılması yolu ilə təsvir olunmuşdur. Qulaqları yana doğru çıxıntılı olub dəşikdir [53, s.73].

Heykəl təsərrüfat işləri zamanı təsadüfi tapıldığından onun dövrünü müəyyən etmək yalnız analoji materialların köməkliyi ilə mümkündür. Həmin ərazidən sonradan bir ədəd Şirvanşah Mənuçöhrə aid XII əsrdə kəsilmiş pul və xeyli xırda saxsı məmulatı aşkar olundu.

Məlumdur ki, arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycan ərazisində xeyli sayda insan heykəlləri tapılmışdı. Onlar əsasən daş, gil və metalдан hazırlanmışdır. Müxtəlif dövrlərə aid olan bu heykəllər həmin tarixdə xalqın mənəvi mədəniyyəti haqqında təsəvvür yaradır. Onlardan yalnız daşdan hazırlananları böyük həcmlidir. Bu növ heykəllərə Şamaxı rayonu ərazisində daha çox təsadüf olunmuşdur. Gildən və metalдан düzəldilmiş insan heykəlləri isə kiçik həcmlidir. Onların içərisində qadın fiqurları çoxluq təşkil edir. Gildən hazırlanmış belə qadın heykəllərindən İsmayılı rayonu ərazisindən tapılmışdır. Onların boynunda gildən bəzəklər təsvir olunmuşdu [99, s.61].

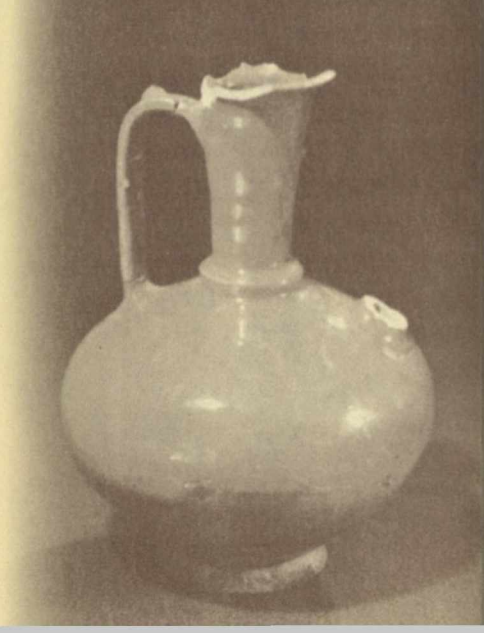
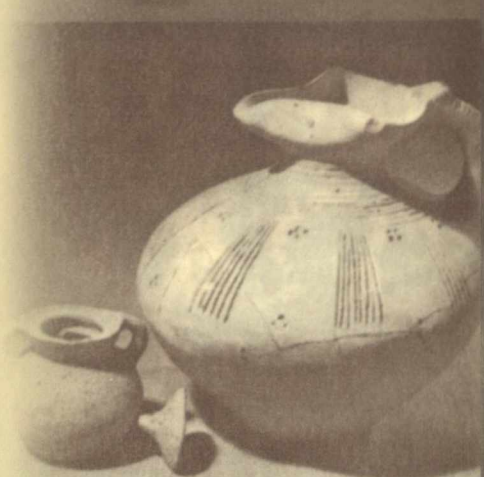
Gil qadın heykəlləri Mingəçevir qazıntılarından və Göyçay rayonunun Şahsoltan kəndi ərazisindən də əldə edilmişdi. Çılpaq təsvir olunmuş bu heykəllərin bəzisinin üzərində bilərsiz və boyunbağını xatırladan bəzəklər vardır. Onların üstündəki nöqtələri geyim kimi təsvir edən tədqiqatçılar etnoqrafik materiallara müraciət edərək, onların geyimlərinin qədim Azərbaycan milli qadın geyimlərinə yaxın olduğunu ehtimal edirlər.

İsmayılıdan aşkar olunmuş müxtəlif ölçüdə düzəldilmiş (4-12 sm) gil fiqurlar formasına, hazırlanma texnikasına və ölçüsünə görə fərqlənirlər. Tədqiqatçı F. Osmanov onları üç əsas qrupa bölür. Onların gili əsasən bozuntul, az hallarda isə qırmızı rəngdədir. Fiqurların çoxusunun boynundakı boyunbağlar muncuq düzümü kimi kiçik oyuqlarla verilmişdir [99, s.61].

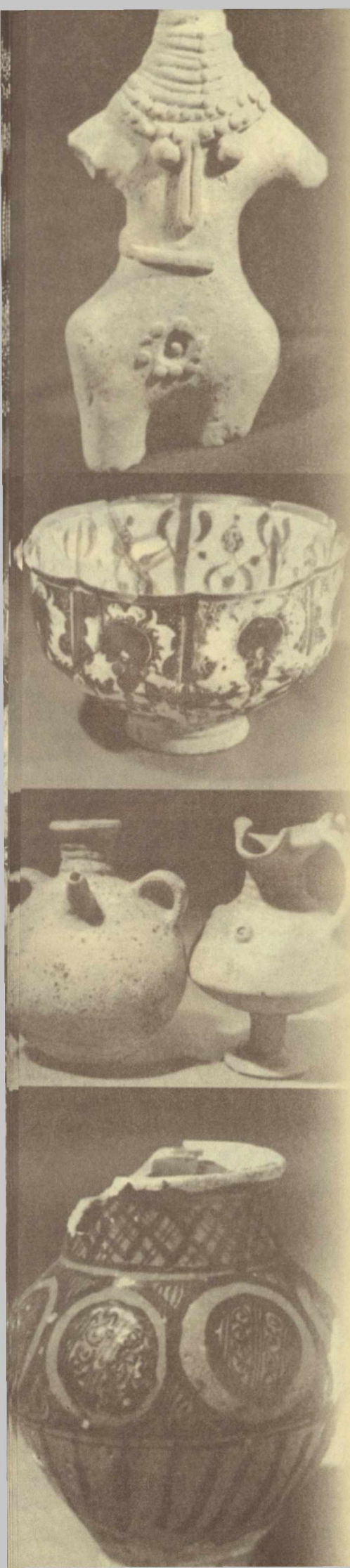
İsmayılı tapıntıları içərisində Qalagah yaşayış yerində aşkar edilən gil fiqurlardan birinin dik dayanması üçün altı yastı düzəldilmişdir. Bakı heykəlinə daha çox yaxın olan bu fiqurları tədqiqatçılar I-III əsrlərə aid edirlər. Onların ölçüsü eyni, quruluşu və bəzəyi tam oxşardır.

Məlum olduğu kimi, antropomorf fiqurlar məzmununa görə tarixin müxtəlif dövrlərində müəyyən bir ideya ilə bağlı olmuş və onlar qədim xalqların incəsənətini, dini-mifik görüşlərini əks etdirmişlər. Məhz qədim dini etiqlərdən biri olan bütperəstlik də antik dövrdə geniş yayılmışdı. Qərinələr boyu ana-qadın təbiətin məhsuldar qüvvəsi, nəslin yaradıcısı, qoruyucusu rəmzinə çevrilmişdir. Məhz bu məqsədlə yaradılan bütlər qadının ilahiləşdirildiyini göstərir.

Tədqiqatçılar antik dövrdə qadın bütlərinin meydana gəlməsi və geniş yayılmasını, matriarxat nəslin hakim olması kimi mifoloji bir inamla bağlayırlar. El arasında ananın torpaqla əlaqələndirilməsinin tarixi kökləri vardır. Torpağı ana qədər müqəddəs sayan alban tayfaları qadın bütlərinə sitayiş etmişlər.

Haqqında danışdığımız İçərişəhərdən tapılan bütöv qadın heykəli quruluşuna, ölçüsünə, geyiminə və qədimliyinə görə eramızın əvvəllərinə aid olan Qalagah tapıntısına çox oxşardır və şübhəsiz onlar eyni dövrə aiddirlər [135, s.185].

Bədii sənətkarlıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edən bu qadın heykəli Bakı əhalisinin qədim mənəvi mədəniyyətini heykəltəraşlıq sənətinin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından mühüm tarixi mənbə kimi böyük əhəmiyyət daşıyır.

Gil qalyanlar. Qədim dövrdən bu günə qədər inkişaf tarixi keçmiş maddi-mədəniyyət nümunələrindən biri də qalyanlardır. Onlar naxışlarının zənginliyinə və müxtəlifliyinə, eləcə də bədii-dekorativ xüsusiyyətinə, kompozisiyasına görə basma naxışlı məmulata aid edilir.

İndiyə qədər Orta Asiyada, Balkanlarda, Ön Asiyada, Şərqdə və eləcə də Azərbaycanda iki cür sulu və çubuq tipli qalyanlardan istifadə etmişlər. Sulu qalyan tənbəki doldurmaq üçün metal kasacıqdan və içərisindən tüstü keçə bilən dəri çubuqdan ibarətdir. Çubuq qalyan ön tərəfdə oyduğu olan və uzun çubuğa malik qalyan növüdür. Qalyanların quruluşunun bir qədər mürəkkəbləşdirilməsi tüstünün bədənə az daxil olması ilə bağlıdır. Çox hallarda vaxtaşırı çubuqlar təmizlənir və ya dəyişdirilir. Bütün bu təkmilləşdirmələr tüstünün insan orqanizminə vurduğu zərəri azaltmaq məqsədilə edilmişdi. Şəraitdən və imkandan asılı olaraq qalyanlar müxtəlif materiallardan hazırlanır. Varlı təbəqə, yüksək mənsəb sahibləri gümüş və fil sümüyündən hazırlanmış sulu qalyanlardan istifadə etmişlər. Ortabab təbəqə metal kasacıqdan, yoxsul və imkansızlar isə gildən, qoz və göyrüş ağacından hazırlanmış qalyanlardan istifadə etmişlər. Qalyanı istehsal edən usta onun 800-1000°C-yə tab gətirməyini nəzərə almışdır [125, s.85].

Adları çəkilən nümunələrdən ən dözümlüsü gil qalyanlar olmuşdur. Gil qalyanların tərkibi yaxşı təmizlənmiş narın gildən (kaolin) və ya qum qarışığı olan gildən ibarət idi. Yaxşı yandırılıb bərkiyən mineralar yanma zamanı amorflaşır. Yəni gil tərkibinin boş hissələri bir-birini doldururdu.

Aşkar edilən qalyanların ölçüləri müxtəlifdir. Azərbaycan ərazisindən tapılan qalyanlar naxışlarına görə fərqlənsələr də ölçülərində bu hiss olunmur. Qalyanlar yalnız tək-tək imkanlı şəxslər üçün sifariş edilmir, həmçinin bazar (satış) üçün də hazırlanırdı. Etnoqrafik sorğu-ya əsasən müəyyən olunmuşdu ki, şirvan qalyan ustaları məhsullarını Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Şərq ölkələrinə satmışlar [124, s.77].

Arxeoloji ədəbiyyatdan aldığımız məlumatlara görə, gil qalyanlar Bakı limanı, İsmayılı, Gülistan qalası, Şirvanşahlar sarayı yaxınlığında, Qəbələdə, Bərdədə, Gəncədə, Beyləqanda, Şabranda, Dərbənddə, Şəkiddə, Naxçıvanda və digər yerlərdə XI-XV əsrə aid mədəni təbəqədən aşkar edilmişdi [30, s.32].

Etnoqrafik məlumatlara əsasən, gil qalyanların ucuz olmasına baxmayaraq istifadədə rahat və tələbat ödəyici məhsul olduğu söylənilir.

Texniki üslubuna və üzərində açılmış dekorativ ornamentlərinə görə Bakıdan əldə edilmiş gil qalyanlar bir-birindən fərqlənir [53, 54]. Ornament motivlərinin xüsusiyyətləri şəhər kişilərinin bəzi xarakterini açıqlayır. Bakıdan aşkar olunmuş gil qalyanların üzərindəki ornament bəzəkləri kasacığının həcminə görə bir-birinə bənzəmir. Çox sadə formaya malik bu qalyanların kasacıq hissəsində açılmış orna-

metlər, İçərişəhərdən tapılan daş və ağac üzərindəki ornamentlərə çox oxşayır. Bu ornament bənzərliyi həmin dövrün bədii keramika məmulatındakı bəzəklərdə də əks olunur [53, s.55].

Bakıdan tapılan gil qalyanların enli dairəvi ağızlarındakı işləmələr basma, cızma, qazıma, nöqtəvari, ovalvari və s. naxışlarından ibarətdir.

Üzərində dairəvi günəş və günəbaxan bitkisi bəzəyi formalı qalyanlar isə tarixi və bədii baxımdan daha qiymətlidir. Səthində simvolik solyar (astral təsvirlər) tipli naxışlar açılmış qaynaqlar çox geniş yayılmışdı.

Maraqlıdır ki, üzərindəki dairəvari nöqtə və ulduzvari rəsmlərlə bəzədilmiş bir qalyan Şəki xan sarayındakı ağac üzərində ovulmuş rəsmlərlə oxşarlıq təşkil edir. Bu tip naxışlara son orta əsrlərdə məişət sandıqları, əl ağacları və şəhər binaları portallarında da rast gəlmək olar.

Qalyan ustaları görünür kompozisiya düzlüyü və simmetriyaya az fikir vermişlər. Hər bir gil qalyan ustası öz dünyagörüşünə, zövqünə görə özünəməxsus bəzək və naxışlardan istifadə etmişdi. Ona görə də İçərişəhərdən aşkar edilən qalyanların biri digərinə bənzəmir [30, s.48].

Bakıdan tapılan gil qalyanlar son orta əsrlərdə bu sənət sahəsinin inkişaf etdiyini və təkmilləşdiyini sübut edir.

Qədim musiqi alətləri. 1989-cu ildə İçərişəhərdə arxeoloji qazıntı aparılarkən qayaüstü təbəqədən quş fiqurlu üşkürek (musiqi aləti) tapılmışdı [53, s.59].

Bu fiqur öz görkəminə və əlamətlərinə görə başıdaraqlı Şanapipik quşuna oxşayır. Quş fiquru gildən əl ilə düzəldilmiş və dulus kürəsində bişirildikdən sonra qırmızı rəng almışdı. Gil fiqurun içərisi boşdur. Onun ayaqları konusvari formada çıxıntılıdır. Gözlərinin yeri çöküntü şəklində göstərilmişdi. Quşun sağ və sol çiyinlərində, sinəsinin altında və quyruğunun ucunda deşiklər vardır. Bu əlamətlər onu musiqi alətinə oxşadır. Bir növ musiqi alətlərindən tütək və balabanın çalınarkən dodağa söykənilən tərəfini xatırladır [43, s.21].

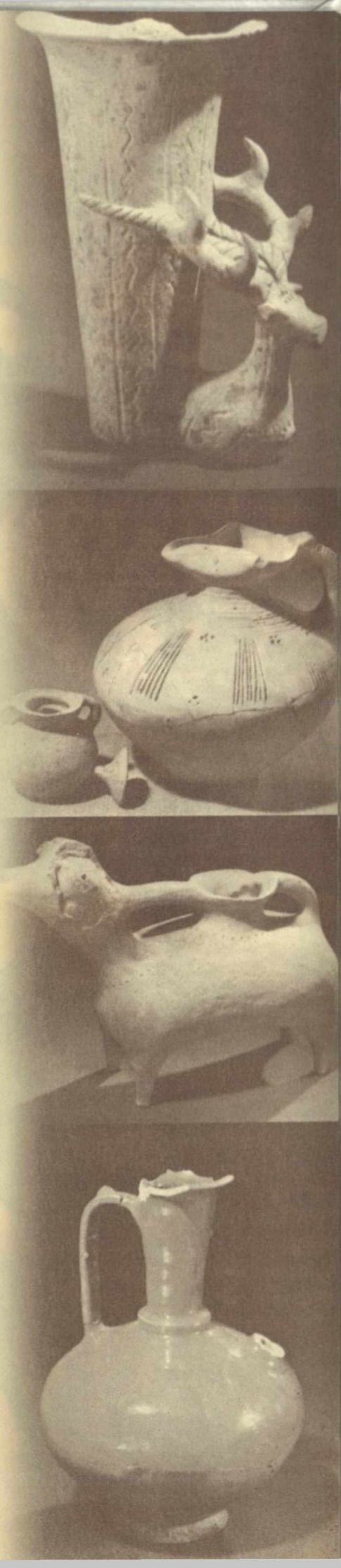
Alət quyruq hissədən üfürmə yolu ilə çalınır və barmaqların hərəkəti ilə çoxlu melodiylar səslənir. Beləliklə, bu quş fiquru müxtəlif musiqi səsləri çıxarır ki, bu da onun musiqi aləti olması ehtimalını yaradır [43, s.22].

Üzeyir Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Musiqi Akademiyasının dosenti, xalq musiqi kabinəsinin elmi rəhbəri Bayram Hüseyn bu fiqurda bir çox musiqi səsləri icra olunduğunu bildirmişdi. Həmin alətin iki – sağ və sol pərdələri vardır. Onun zil və bəm səslərindən yaxşı melodik ton alınır. Tədqiqatçının fikrinə görə, hələlik bu alətdə altı musiqi səsi tam alınır və tütəkdə çalınan çoxlu melodiyları bu alətdə də səsləndirmək olur.

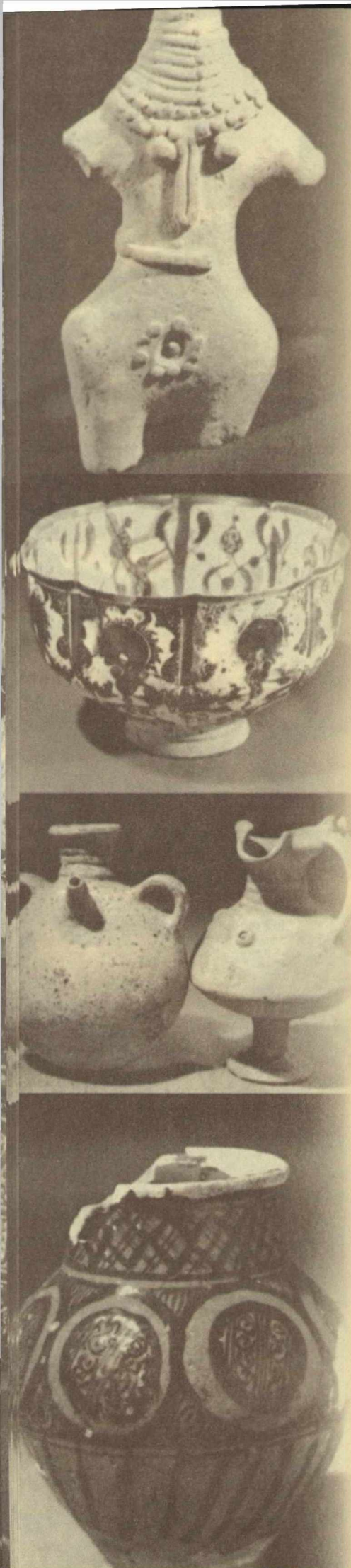
Bu alətdə gözəl ifaçı Əlicavad Cavadov "Muleyli", "A yordu, yordu, yordu" xalq mahnılarını, "Yallı" və "Gözəlləmə" xalq rəqslərini və həmçinin "Bayatı kürd" muğamından bir parçanı səsləndirmişdi.

Etnoqrafik məlumatlara əsasən, başıdaraqlı quş xalq içərisində muqəddəs sayılır. Xalq arasındakı rəvayətə görə, gəlin olan bu quş başını yuyub saçlarını daraqla darayan vaxtda xəbərsiz olaraq qəflətən qayınatası gəlib çıxmış və gəlin utandığından "bir quş olub uçub qayınatanın gözüne görünməyəydim" deməklə quşa çevrilmişdi. Buna görə də o vaxtdan bu quşa başıdaraqlı adı veriblər.

Orta əsrlərdə də belə tapıntılar Beyləqan şəhərindən tuncdan tök-

mə yolu ilə hazırlanmış başıdaraqqlı formalı quş fiquru aşkar olunmuşdu [165, s.21].

Belə bir quş fiquru 1977-ci ildə yenə də İçərişəhərdəki arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdı. Həmin fiqur göyərçin formasındadır. Onun üstündə də eyni şəkildə dəşiklər vardır və onların vasitəsilə melodik səslər çıxarmaq mümkündür [53, s.59].

Göyərçin formalı gil zoomorf fiqurlar Mingəçevirdən də əldə edilmişdi. Onlardan biri gildən əl ilə zoomorf formada düzəldilmişdir. Quşun bədənini qab rolunu oynayır və onun belində qabın ağzı və qulpu göstərilmişdir. Fiqurun ayaqları konusvari şəkildədir. Göz yerləri qabarıqdır. Tədqiqatçılar gil qab-quş formalarından xalqın məişətində və mənəvi həyatında dini ayin vasitəsi kimi istifadə olunmasını ehtimal edirlər [165, s.22].

Məlumdur ki, göyərçin də xalq içərisində müqəddəs sayılır. Onların musiqi aləti kimi eyni məzmun kəsb etməsi şübhə doğurmur. Maraqlıdır ki, müxtəlif vaxtlarda tapılmasına baxmayaraq, hər iki fiqur eyni dövrdə XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid maddi-mədəniyyət nümunələri ilə birlikdə aşkar olunub. Qədim musiqi alətləri hesab olunan fiqurların müqəddəs sayılan quşların şəkildə hazırlanması təsadüfi hal olmayıb, müəyyən bir mənə kəsb edir.

Quş fiquru formasında musiqi aləti Qəbələ şəhərindəki arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. Gildən düzəldilmiş bu fiqurun ayağı dairəvi oturmaq formasındadır. Quş fiqurunun quyruq hissəsi qırılmışdır. Belinə sünbül şəkilində naxış vurulmuşdu. Tütək adlanan bu alətdə sadə el həvalarını çalmaq mümkündür. Həmin tapıntı XII əsrə aid edilir.

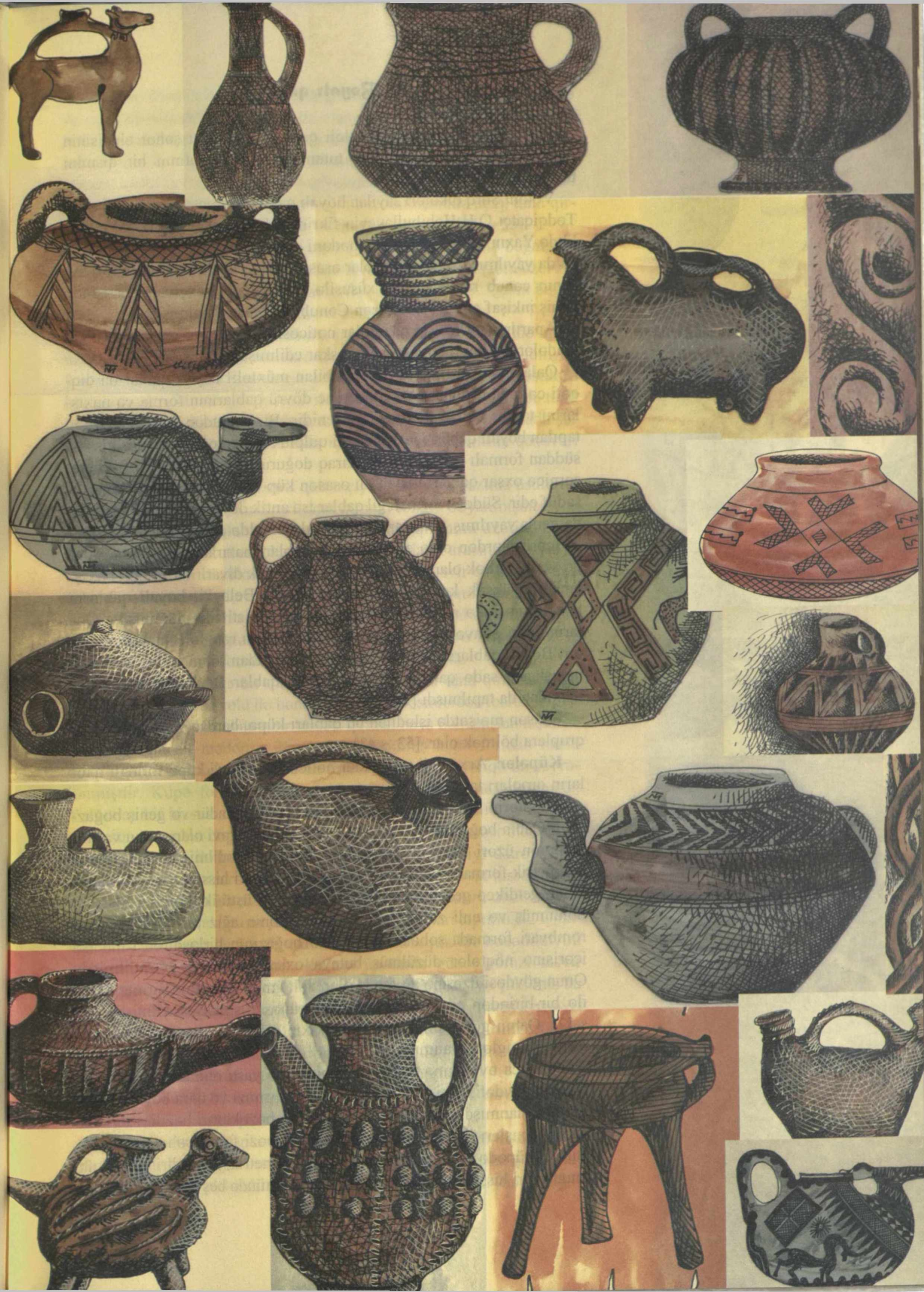
Etnoqrafik məlumatlara görə, Azərbaycanın dulusçuluqla məşğul olan rayonlarında, xüsusilə Qəbələ rayonunun məşhur Şəfili kəndində son zamanlara qədər dulusçular gildən quş fiquru formasında uşaq oyuncaqları hazırlayırlarmış. Tütək adlanan bu quş fiqurlu alət uşaqların sevdiyi oyuncaqlardan biri olmuşdur.

Bəhs etdiyimiz musiqi alətinin üzərində üç deşik açılmışdır. Bunu nəzərə alıb alətə üşkürek adını da vermək olar. Akademik B. Budaqovun fikrincə, "üşkürek musiqi aləti deyil"dir. Lakin xalq arasında bu alətdə milli muğam və musiqilərimiz sərbəst ifa edilir. Q. Qeybullayev də "üşkürek" in xalq musiqi aləti olduğunu ehtimal edir.

"Üşkürek" adı verdiyimiz bu alət hələ çox qədimlərdən xalq arasında muğam və musiqilərimizin ifasında böyük rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, tütək Azərbaycanın kənd rayonlarında qarğıdan hazırlanır və ondan ən çox çobanlar və uşaqlar çalğı vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Hazırda isə tütək instrumental ansamblıda peşəkar musiqiçilər tərəfindən çalınır.

Lakin SSRİ xalqlarının musiqi alətləri haqqında 1975-ci ildə Moskvada nəşr olunan "Atlas" jurnalında da tütək haqqında verilən məlumatlarda onların hansı dövrdən məlum olduğu göstərilmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən arxeoloji tədqiqat nəticəsində tapılan bəhs etdiyimiz quş fiquru formalı musiqi alətləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Boyalı qablar

İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı şəhər əhalisinin məişətində özünəməxsus yer tutan saxsı məmulatının bir qismini boyalı qablar təşkil edir.

Vətəni Şərq ölkələri sayılan boyalı qabların mənşəyi çox qədimdir. Tədqiqatçı O.H.Həbibullayevin fikrincə, boyalı qablar e.ə. IV minillikdə Yaxın Şərq ölkələri ilə mədəni əlaqələr nəticəsində Azərbaycana da yayılmışdır. Boyalı qablar əsasən Orta Tunc dövründə Azərbaycanın cənub rayonlarında, xüsusilə Urmiya və Naxçıvan ərazisində geniş inkişaf etmiş və tədricən Cənubi Qafqaza yayılmışdır.

Aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində antik və orta əsrlərə aid abidələrdən xeyli boyalı qablar aşkar edilmişdir [55, s.56].

Qalatəpə və Mingəçevirdən tapılan müxtəlif boyalı qablar da diqqəti cəlb edir. Onların bəziləri tunc dövrü qablarının forma və naxışlarını təkrar edirsə də, bəziləri yenidir. Bu cəhətdən Mingəçevirdən tapılan boyalı qablar içərisində iki qulplu sərnəcə oxşar və ağız hissəsi süddan formalı qablar böyük maraq doğurur. S.M.Qazıyevin fikrincə, sərnəcə oxşar qabların istehsalı əsasən küp qəbirlərinin dövrlərinə təsadüf edir. Süddan formalı gil qablar isə antik dövrdən Cənubi Qafqazda geniş yayılmış, orta əsr şəhərlərində də əldə edilmişdir [55, s.57].

İçərişəhərdən əldə edilən boyalı qabları hazırlanma üsuluna görə iki yerə bölmək olar. Onların bir hissəsi nazik divarlı və zəngin naxışlanaraq yüksək keyfiyyətlə hazırlanmışdır. Belə ki, boyalı qabların bəzədilməsində müxtəlif kompozisiyalardan istifadə olunmuşdu. Onların üzəri qəhvəyi, qara, açıq və tünd qırmızı rənglərlə naxışlanmışdır. Boyalı qabların bəziləri isə qırmızı boyadan sonra cizma üsulu ilə naxışlanan sadə qablardır. Belə naxışlı qablar Beyləqandan və Şamaxıdan da tapılmışdır [20, s.27].

Əsasən məişətdə işlədilən bu qabları küpə, bardaq və boşqab kimi qruplara bölmək olar. [53, s.43].

Küpələr. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində xeyli küpə formalı qabların qırıqları tapılmışdır.

Küpələrin biri şargövdəli, yastı oturacaqlı, hündür və geniş boğazlıdır. Qabın boğazına yapışdırılmış en kəsiyi dairəvi olan qulpu vardır. Küpənin üzəri müxtəlif naxışlarla zəngin bəzədilmişdir. Naxışların simmetrik formada yerləşməsi üçün qabın üzəri hissələrə ayrılmışdır. Onun getdikcə genişlənən hündür boğazının üstü iki bərabər hissəyə bölünmüş və enli zolaq çəkilmişdir. Küpənin ağız tərəfindəki hissə rombvari formada şəbəkə, gövdə ilə boğazının birləşdirən sahə isə içərisinə nöqtələr düzülmüş butaya oxşar rəsmlərlə bəzədilmişdir. Onun gövdəsi üzərinə ağ fonda olan zolağın üstünə tünd qırmızı boya ilə bir-birindən eyni məsafədə olan günəş rəsmləri çəkilmişdir [55, s.57]. Qabın gövdəsinin oturacağa yaxın sahəsi isə başdan-başa tünd qırmızı rənglə boyanmışdır.

Formaca əvvəlkinə oxşar digər bir küpə yastı oturacaqlı, basıq şar formalı gövdəli, geniş boğazlı olub, üzəri qırmızı və qara boya ilə zəngin naxışlanmışdır. Bu küpənin üstündəki bəzəklərin bəziləri əvvəlki qabın naxışları ilə oxşarlıq təşkil etsə də, bəzi fərqli cəhətləri vardır. Birinci küpədə olduğu kimi naxışların simmetrik yerləşdirilməsi üçün onun üzəri hissələrə bölünmüşdür. Qabın üstündə beş zolaq vardır. On-

lardan ikisi başdan-başa qırmızı rəng ilə boyanmışdır. Küpənin gövdə və çiyin hissəsindəki yeri ağ fonda olan qoşa zolaqların üstünə qırmızı boya ilə müxtəlif ölçüdə qövsvari xətlərdən naxış çəkilmişdir. Bu hissələrin hər iki tərəfi və onların arasında yerləşdirilmiş tünd qırmızı zolağın kənarları qara boya ilə haşiyələnmişdir. Qabın ağız hissəsi isə şəbəkə ilə naxışlanmışdır. Qabın zəngin bəzədilməsində açıq, tünd qırmızı və qara boyalardan bacarıqla istifadə olunmuşdu [55, s.55].

Təsvir olunan küpələrə oxşar kiçik bir qabın gövdəsi ilə boğazının qırığı tapılmışdır. Nazik divarlı səliqə ilə hazırlanmış bu qabın üzərinə qırmızı boya çəkilmiş və sonra səliqə ilə şüyrələnmişdir. Qabın boğazına isə tünd qırmızı boya ilə dairəvi zolaqlar çəkilmişdir.

Bu küpələrin boğaz hissəsinə oxşar bir kiçik qabın qırığı əldə olunmuşdu. Onun üstündəki bəzəklərdən görüldüyü kimi, bu qabın da üzəri əvvəlki kimi simmetrik şəkildə naxışlanmaq üçün hissələrə bölünmüşdü. Qabın boğaz hissəsi ilə gövdəsinin birləşdirən yerinə tünd qırmızı boya ilə zolaq çəkilmişdir. Onun boğazı rombvari formada şəbəkə, çiyin hissəsi isə bir-birinin içərisində yerləşdirilmiş qövsvari xətlərlə bəzədilmişdir.

Küpə formalı başqa bir zərif qabın çiyin hissəsinə qazıma üsulu ilə batıq dairələr çəkilmiş və üzəri tünd qırmızı rənglə boyanmışdır.

Üzəri zəngin naxışlanmış digər bir küpənin qırığının üzərinə qazıma yolu ilə paralel xətlərlə kəmərcik çəkilmiş, onların arasındakı sahəyə isə batıq nöqtələr düzülmüşdür. Qabın boğazında təsvir edilmiş sünbül formalı qabarıq naxışların arasını cizma üsulu ilə şaquli paralel xətlə bəzəmişdir. Bütün bunlardan sonra küpənin üzəri tünd qırmızı rənglə boyanmışdır. Qab rəngləndikdən sonra şüyrələnmiş və nəticədə gövdəsi üzərində şaquli formada zolaqlar əmələ gəlmişdir.

Küpəyə oxşar başqa bir qabın üstündəki naxışlar tünd qırmızı rəngli zolaqlardan və cizma yolu ilə həndəsi və nəbati rəsmlərdən ibarətdir. Qabın yalnız zolaqlardan ibarət bir hissəsi qırmızı boya ilə naxışlanmışdır.

Qazıntının alt mədəni təbəqəsindən tapılmış küpə formalı nazik divarlı qabın üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş və sonra səliqə ilə şüyrələnmişdir. Küpə formalı qabların əksəriyyəti zəngin naxışlanmışdır. Yalnız az bir hissəsi təkcə qırmızı boya ilə rənglənmişdir.

Başqa bir qabın boğazının qırığı ilə birlikdə çiyin hissəsi əldə olunmuşdu. Gövdəsi ilə boğazının birləşdirən yerdə en kəsiyi dairəvi olan qulpu üzərinə qırmızı rəngdə boya çəkilmişdir. Qabın çiyin hissəsindəki ağ zolağın üzərində isə cizma yolu ilə nəbati rəsmlər təsvir olunmuşdur.

Küpə formalı qablara oxşar bir neçə qabın qırıqları tapılmışdır. Onların üzərindəki naxışlar həmin qabların simmetrik şəkildə bəzədildiyini göstərir. Belə qab parçalarının ikisinin üzərində günəş rəmzi təsvir olunmuşdu. Hər iki tərəfdən tünd qırmızı zolaqlarla haşiyə çəkilmiş bu günəş təsvirləri bir-birindən fərqlənir. Bu da həmin qırıqların ayrı-ayrı küpələrə aid olduğunu göstərir. Onlardan birində tünd qırmızı rənglə təsvir olunmuş günəş şüaları dairənin mərkəzindən, digərində isə əksinə, günəşi əks etdirən dairənin qırıqlarından başlanır.

Bu formalı boyalı küpələr tunc dövrünün sonu, dəmir dövrünün əvvəllərindən məlumdur [55, s.57].

Qədim və orta əsr küplərinin üstündə təsvir olunmuş günəş rəmzi və şəbəkə formalı naxışlar orta əsr keramikasında geniş yayılmışdır. Yalnız günəş rəmzini əks etdirən bəzəklər isə nisbətən azdır. [53, s.43].

Bardaqlar. Bu tip qabların gövdəsinin, boğazının və qulplarının qırıqları tapılmışdı.

Həmin qablardan birinin çiynin hissəsi, boğazı və qulpunun qırağı qalmışdır. Zərif hazırlanmış bu qabın üzəri əvvəlcə başdan-başa açıq qırmızı boya ilə rənglənmişdi. Onun çiynin hissəsindəki açıq qırmızı zolağın üstünə tünd qırmızı boya ilə günəş rəmzinə əks etdirən rəsmlər çəkilmişdi. Günəş rəmzi təsvir edilmiş XIV əsrə aid boyalı qabın qırığı Mərkəzi Asiyada Nisə şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdı. Günəş rəsinin ətrafındakı bütün sahəyə isə səma-da ulduzları xatırladan nöqtəvari işarələr düzülmüşdür. təsvirdən göründüyü kimi qabın simmetrik naxışlanması üçün üzəri hissələrə bölünmüş və onların kənarı tünd qırmızı rəngdə zolaqla haşıyılmışdır.

1980-ci ildə XXI qazıntı sahəsindən 3,7 m dərinliyindən tapılan bardaq formalı başqa bir qabın simmetrik boğazı diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bardağın boğazı başdan-başa konsentrik dairələrlə naxışlanmış, gövdə hissəsinin üzəri tünd qırmızı rənglə boyanmışdır [55, s.53].

Digər bir qab şüyrələnərək parlaq şəkildə salınmış, üzəri tünd qırmızı boya ilə örtülmüşdü. Onun ağzı süddan formalı olub, maye tökülən yeri quş dimdiyinə oxşar şəkildə düzəldilmişdi. Məlum olduğu kimi, belə qablar antik dövrdə geniş yayılmışdır [53, s.13].

Boğazı ilə çiyninin bir hissəsi saxlanmış digər qabın qırığının üzəri əvvəlcə qırmızı boya ilə rənglənmiş və çiyni ilə boğazını birləşdirən hissəsinə qazma üsulu ilə batıq dairələr çəkilmişdir. Əvvəlkindən fərqli olaraq bu bardağın gövdəsinin üstü tünd qırmızı rənglə bir-birinin içərisində yerləşdirilmiş qövsvari zolaqlarla bəzədilmişdi.

Kiçik bardağın qulpu ilə birlikdə gövdəsinin bir hissəsinə cizma yolu ilə dairələr çəkilmiş və sonra üzəri qırmızı boya ilə rənglənmişdi.

Bardaq tipli qabın silindrik dar boğazı və qulpu çox maraqlıdır. Qabın üzərinə tünd qırmızı boya çəkilmiş və sonra şüyrələnərək (sürtülərək) parıldadılmışdır. Bunlardan əlavə, bardağa məxsus üç qabın qulpu da tapılmışdır. Onların ən kəsiyi dairəvi formadadır. Qulplardan birinin aşağı hissəsi barmaqla sıxılaraq novçaya oxşadılmışdır. En kəsiyi nisbətən yoğun olan digərinin üstündə isə konus vormalı çıxıntı vardır. Hər üç qulpun üzəri qırmızı rənglə boyanmışdır.

Boşqablar. Bakının boyalı qablarının bir qrupunu boşqab tipli qablar təşkil edir. Boşqab tipli qablar orta əsrlərdə mətbəx qabları içərisində çox yayılmışdı. Belə boyalı qabların isə yalnız gövdəsinin və oturacağının qırıqları tapılmışdır. Onların içərisində nazik divarlı boşqabın qırığının üstü boya ilə naxışlanmışdı. Qabın ağzı bir qədər kənara doğru qatlanmışdı. Boşqabın çöl tərəfdən ağzının kənarına tünd qəhvəyi boya ilə enli zolaq çəkilmişdi. Onun çiyni tərəfinə isə ensiz qövsvari qoşa zolaqlar və onların yanlarına nöqtəli bəzək vurulmuşdu [55, s.56].

Hundur oturacaqlı digər boşqabın üzəri qırmızı rənglə boyanmış və sonra içəridən mərkəz hissəsinə tünd qırmızı boya ilə dairələr çəkilmişdi. Qabın quruluşu onun dayaz boşqab olduğunu göstərir. Qırmızı boyalı qabın ağız və boğazının bir hissəsinin kənarında kəsişən xətlər, çiyninin üzərində isə kannelür şəklində qabarıq naxışlar vardır. Formasına görə onu dərin boşqab tipli qaba aid etmək olar [53, s.31].

Bəhs edilən boyalı qablardan əlavə üzərinə qırmızı boya ilə naxış vurulmuş bir ədəd iri küp və kiçik geyərçin fiquru da əldə edilmişdi.

İri təsərrüfat küpünün üzəri müxtəlif kəmərlərlə zəngin naxışlanmış və kəmərlərdən bəzisinin arasına cizma yolu ilə dalğavari xətlər çəkilmişdir. Qabın yalnız çiyninin üstündə qırmızı boya ilə şəbəkə təsvir olunmuşdu. Küpün boğazını gövdəsinə birləşdirən qulpu vardır.

Gildən hazırlanmış geyərçin fiqurunun üstünə qırmızı boyadan zolaqlar çəkilmişdi [53, s.13].

Bu boyalı qablar gilinin tərkibi, təmizliyi və yaxşı bişirilməsi cəhətdən başqa qablardan keyfiyyətcə fərqlənir.

Qazıntının əsasən IX-XVII əsrlərə aid təbəqələrindən tapılan boyalı qabların naxışlarının mənşəyi qədim olsa da, onların müəyyən qrupu orta əsr qablarının naxışları ilə eyniyyət təşkil edir.

Bakının boyalı qablarının əksəriyyəti nəfis hazırlanmış və üzəri simmetrik şəkildə, dalğavari, sınıq, dairəvi xətlərlə, üçbucaq, romb, şəbəkə, həndəsi və müxtəlif nəbatəti rəsmlərlə, habelə səma cisimlərini əks etdirən zəngin naxışlarla bəzədilmişdi. Günəş rəmzinə əks etdirən rəsmlər səma cisimlərinə – göyə, günəşə, aya və s. sitayişlə əlaqədar meydana gəlmişdi.

Orta əsrlərdə belə təsvirlərə məişət, memarlıq və qəbir abidələri üzərində də təsadüf olunması onların dini mənə daşdığını göstərir.

Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, orta əsrlərdə günəş (salyar) rəsmlərindən əsasən naxış kimi istifadə olunmuşdu. Lakin bu rəsmlərin tək-tək hallarda dini abidələr üzərində çəkilməsi isə həmin dövrdə səma cisimlərinə inamla əlaqədar qədim dini qalıqların hələ də saxlanıldığını göstərir.

Qeyd etməliyəm ki, boyalı qabların bir hissəsi bədii cəhətdən nəfis hazırlanmış və özünün gözəlliyi ilə diqqəti cəlb edirsə, qabların başqa bir qrupu isə qırmızı rəngə boyanmış və ya boya ilə naxışlanmışdı.

Beləliklə, boyalı qablar son tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərində bir mədəniyyət kimi yayılmış, orta əsrlərədək isə həmin mədəniyyətin izləri ənənə kimi davam etdirilmişdir.

Fayans qablar

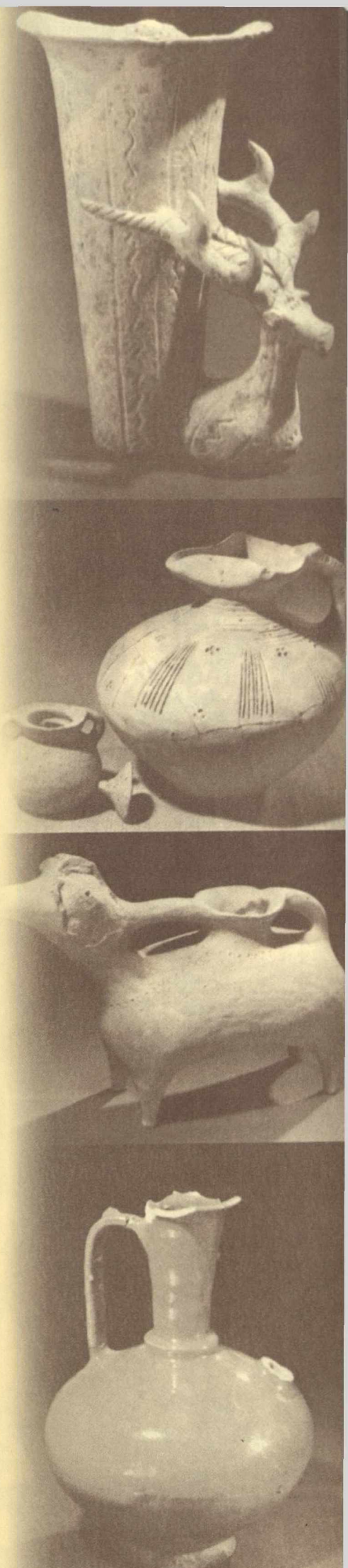
Orta əsrlərdə əhalinin həyat tərzini, qonşu xalqlarla mədəni-ticarət əlaqələrini öyrənmək baxımından Bakıda tapılmış fayans məmulatının böyük elmi əhəmiyyəti var. Məlumat üçün bildiririk ki, Azərbaycanın orta əsr abidələrindən xeyli miqdarda fayans qablar tapılmışdır. Xüsusilə inkişaf etmiş feodalizm dövrünə aid belə tapıntılar çoxluq təşkil edir.

Fayans qabların kütləvi tapılması və çox çeşidliliyinə görə Beyləqan və Gəncə şəhərləri seçilmişlər.

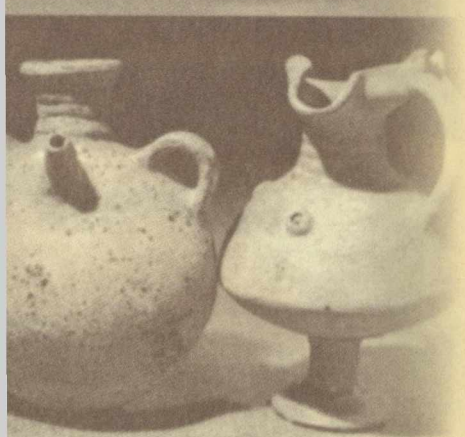
Orta əsrlərdə fayans tipli qab istehsalı prosesi ilə bağlı məsələləri işıqlandırmaq, müəyyən nəticələrə gəlmək üçün onun kompleks şəkildə öyrənilməsi tələb olunur.

Fayans məmulatının içərisində xüsusi qrup təşkil edən ağ gildən düzəldilmiş heykəltəraşlığa aid tapıntılar dövrün incəsənətinin, xüsusilə heykəltəraşlığının bəzi məsələlərini öyrənmək cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar İslam dini ehkamlarını əsas götürərək orta əsrlərdə heykəltəraşlığın inkişafını kölgə altına alır. İslamın geniş yayıldığı şərq ölkələrində və o cümlədən Azərbaycanda heykəltəraşlığa aid əldə edilən materiallar belə fikirlərin əsassız olduğunu göstərir.

Bəlli olduğu kimi, hələ enolit dövrünə aid fiqurlar, tunc, dəmir dövrü və ilk orta əsrlərdə müxtəlif materiallardan hazırlanmış heykəllər Azərbaycanda heykəltəraşlıq sənətinin özünəməxsus inkişaf yolu keçdiyini və onun köklərinin daş dövrlərdən başladığını sübut etməklə, ulu babalarımızın yaradıcılıq qabiliyyətini nümayiş etdirən qiymətli sənət nümunələridir.

İslam dini qanunlarının canlı aləmi təsvir etməyi qadağan etməsinə baxmayaraq, heykəltəraşlıq bu dövrdə geniş yayılmışdı. Nümunə üçün deyək ki, Beyləqan şəhərindəki arxeoloji qazıntılardan 1953-55-ci illərdə tapılan gil küplər üzərindəki müxtəlif şir təsvirləri, şir heykəlinin qırığı, dəmir təbəqədən və qırmızı gildən düzəldilmiş quş fiquru, insan təsviri, fayansdan öküz heykəli və 1959-60-cı il qazıntılarından əldə edilən müxtəlif fayans fiqurlar buna gözəl misal ola bilər. Bu baxımdan arxeoloji qazıntılar zamanı İçərişəhərdən tapılan fayans məmulatının araşdırılması da müəyyən maraq doğurur [20, s.13].

Bakının fayans qabları bədii cəhətdən zəngin çeşiddir. Qablar görkəminə görə əsasən kasa, boşqab, vaza və küpə formalıdır. Onların arasında fiqurlu qablar da vardır. Fayans qabların gili əsasən ağ (kaolin) rəngindədir. Onların müəyyən qisminin gili açıq çəhrayı və ya boz rəngdədir. Qabların məsaməli olub, hamısı içəridən və çöldən rənglənmişdi. Bəzi qabların oturacağının altına da şir çəkilmişdi. Gili yüksək keyfiyyətli olduğu üçün fayans qablar çox yüngüldür. Fayans qablar dulus çarxında hazırlanmışdı.

Bakıdan tapılan fayans qabları naxışlanmasına görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- a) həndəsi naxışlı qablar;
- b) nəbatəti naxışlı qadlar;
- c) qabarıq naxışlı qablar.

Fayans qabların istehsalı dulusçuluq sənətinin çiçəklənmə dövrünə təsadüf edir. Şərq ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda keramika istehsalının yüksək inkişaf səviyyəsi, bu sahədə gil qabların naxışlanmasında tətbiq edilən texniki yeniliklər və bədii sənətkarlıq özünün kamil səviyyəsinə çatmışdır. Qabların üzərinə müxtəlif süjetli zəngin səhnələr təsvir olunmuşdu.

Lakin İçərişəhərdən əldə edilən müxtəlif növ fayans qabların üzərində insan, quş və heyvan rəsmlərinə hələlik az təsadüf edilir. Bunun əksinə qabların zəngin naxışlanmasında əsas bəzək elementi vasitəsi kimi həndəsi və nəbatəti naxışların qarışığından geniş istifadə olunmuşdur. Stilizə edilmiş rəsmlərə isə az təsadüf edilir. Həndəsi rəsmlər çox hallarda qabların üzərinin simmetrik bəzənməsində geniş tətbiq edilmişdi. Nəbatəti rəsmlərdən isə qabların səthini zəngin boyalarla bəzəmək məqsədi üçün istifadə edilmişdi.

Bakıdan tapılan fayans qabların çoxunu kobalt naxışlılar təşkil edir. Onların naxışlanmasında texniki vasitə kimi ağ fondan geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, ağ fon verilmiş qaba göy və açıq yaşıl tonda kobalt rəngləri ilə bəzək vurulmuşdur. Şirvanşahlar sarayının həyətidə kobalt rəngi ilə müxtəlif bəzək vurulmuş bir neçə ədəd fayans kasa və başqa iri qabların qırıqları tapılmışdı. Bu qabların dövrü buradan tapılan mis pula görə XV əsrə aid edilmişdi.

Fayans məmulatının müəyyən hissəsi və əsasən fiqurlu qablar açıq və ya tünd mavi rənglə başdan-başa rənglənmişdir. Qabların bir qrupu-

nu da zərnaxışlılar təşkil edir. Onların bəzisinin zəri əsasən açıq və tünd qəhvəyi rəngə çalır.

Şirvanşahlar sarayının həyətidə, Dərviş türbəsi yanındakı arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan zərnaxışlı fayans kasanın içərisində qadın təsvir olunmuşdur [53, s.49]. Bu qab XII-XIII əsrlərə aid alt təbəqədən tapılmışdı. Belə qablar Beyləqan və Gəncədən də kütləvi şəkildə tapılmışdı [20, s.181].

Fayans məmulatının digər şəhərlərə nisbətən Beyləqan və Gəncədən daha çox tapılması həmin şəhərlərin Rey, Kaşan, Sultanabad şəhərləri ilə məsafə mədəni-iqtisadi əlaqələrindən xəbər verir.

Həmin əlaqələrin reallığını göstərən naxışlı fayans qabı nümunə göstərmək olar. Bakıdan 1974-cü ildə tapılan qab vaza formalı olub, oturacağı kiçikdir [188, s.56]. Onun ağzının çöl tərəfdən kənarlarında başdan-başa ərəb əlifbası ilə qabarıq formada yazı verilmişdir. Yazıda qabın gələcək sahibinə xeyirxahlıq arzu olunur [53, s.72].

Fikrimizcə, Şərq ölkələrində istehsal olunan fayans qabların müəyyən hissəsi mədəni-iqtisadi və ticarət əlaqələri nəticəsində Bakıya gətirilmişdi. Bakı fayansının müəyyən hissəsi gilə, bişirilmə səviyyəsinə və istərsə də naxışlara görə gətirilən qablardan fərqlənir.

Mənbələrin məlumatına görə, orta əsrlərdə Arranda (Albaniyada) ağ gildən qablar hazırlanırdı. X əsr ərəb tarixçisi İbn Hövqəl yazır ki, aramlılar ağ gildən və əlvan metallardan böyük məharətlə hazırlanmış qablardan geniş istifadə edirdilər.

Fayans qabların kürədə bişirilməsi texnologiyasını şirli qab istehsalından ayırmaq düzgün olmazdı. Həmin kürələrdə lazım olan hərarəti almaq mümkündür.

Bakıdan 1986-cı ildə qazıntının üst təbəqəsindən, yarım metr dərinlikdə yerləşən quyudan iki ədəd dayaz fayans boşqab nümunələri tapılmışdı [34, s.6]. Hər iki boşqabın içərisi zəngin naxışlanmışdı. Maraqlıdır ki, qabın mərkəzində iri ağacların altında, qüllə formalı tikintilərin qarşısında qədim milli geyimdə olan insanlar təsvir olunmuşdu. Bu səhnənin kənarlarında isə Çin əlifbası ilə dairəvi şəkildə yazı verilmişdir.

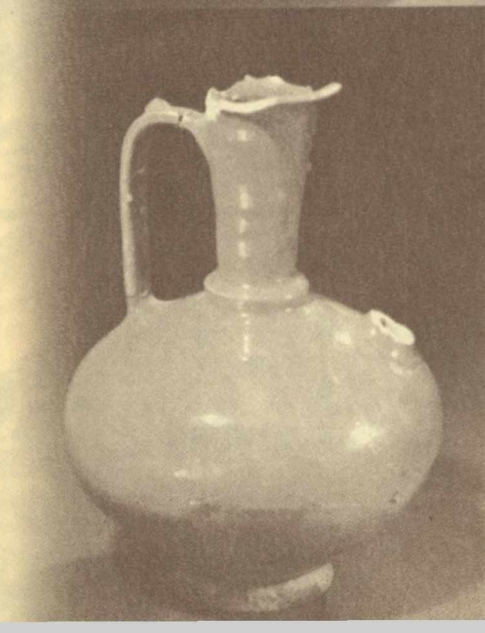
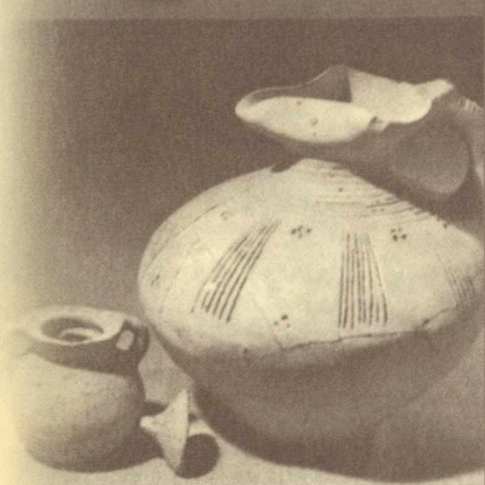
Qabların altında " ^ ° L B 1 " zavodunun möhürü vardır. Beləliklə, bəlli olur ki, çini qabların üzərində təsvir olunmuş səhnələr olduğu kimi bu zavodda təkrar istehsal olunmuş və mədəni-ticarət əlaqələri nəticəsində Bakıya gətirilmişdi.

Beləliklə, Bakıdan arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan fayans məmulatı onun həm orta əsrlərdə mədəni, iqtisadi, ticarət əlaqələrinin coğrafiyasını öyrənmək üçün, həm də yerli istehsalın mədəni səviyyəsini tədqiq etmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Şirli dulus məmulatı

İçərişəhərdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş dulus məmulatının əksəriyyətini şirli qablar təşkil edir. Bunlar əsasən qapaqlar, küpələr, çiraqlar, küplər, camlar, boşqablar və kasalardan ibarətdir. Tapılan şirli qab nümunələrini qrup halında öyrənmək daha məqsəduyğun olardı.

I qrup. Bu qrupa daxil olan möhür-damğalar əsasən beş və altıguşəli ulduzlardan və onların arasında çəkilmiş qabarıq nöqtələrdən

ibarətdir. Beşguşəli qabarıq ulduzlardan ibarət naxış ən erkən memarlıq abidəsi olan Məhəmməd məscidinin mehrabını bəzəyir. Sonralar çoxləçəkli güllərdən ibarət camların naxışı bitki zoğları ilə zənginləşir. Altılıqların mərkəzinə vurulmuş damğalar isə sanki çoxləçəkli güllərin təsvirini təkrarlayır. Tapıntıların stratiqrafiyasına əsasən, təhlil olunan cam tipi XI-XII əsrin əvvəlinə aiddir. Q.M.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi: "sənətin sosial təşkilini aydınlaşdırmaq üçün sənət nümunələrinin üzərinə vurulmuş möhür və damğaların tədqiqi çox vacibdir". Erkən dövrlərdə şirli cam və nimçələrin içinə, daha sonrakı dövrdə isə şirsiz keramikaya vurulan möhürlər, şəkil bənzərliklərinə əsasən qruplaşdırılır. Ayırı-ayrı keramika qruplarında möhürlərin şəkli müəyyən qədər inkişaf etmişdir. Tez-tez möhürlərin şəkli əlavə elementlərlə dəyişdirilirdi. Təcrübə göstərir ki, Azərbaycanın müxtəlif şəhər və yaşayış yerlərində (Köhnə Gəncə, Qəbələ, Beyləqan, Bakı, Şamaxı, Güllüstan, Quşqana, Qırxçıraq, Mişarçay, Köhnə Vayxır, Şərifan və s.) hər bir şəhərə xas möhürlərə rast gəlinir. Onların oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Şirli qabların möhürlənməsi əsasən Azərbaycan dulusçularına xas cəhətdir.

Q.M.Əhmədov belə hesab edir ki, orta əsr möhürləri (damğalar) emalatxana və sifarişçilərə yox, ayırı-ayrı sənətkar ustalara məxsusdur [20].

II qrup. Bu qrup əsasən çəhrayı rəngli, formaca dərin boşqabları xatırladan dayaz nimçələrdən ibarətdir.

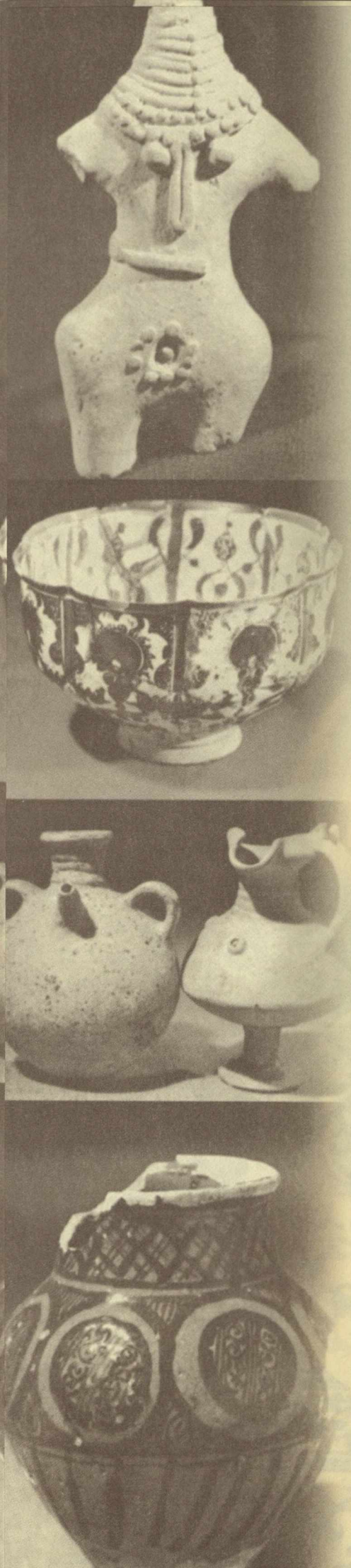
Oyma texnikasına mükəmməl yiyələndikdən sonra Bakı sənətkarları qabların səthini, anqobu qaşıyaraq bitki zoğları və spiralvari qıvrılan gövdələrlə naxışlamağa başladılar. Qabların gili yaxşı təmizlənib, bərabər bişirilib, üst tərəfdən saxsının səthi yaxşı anqoblanıb. Üfüqi qatlanmış kənarlar adətən sarımtıl-yaşıl rəngli oyma üçbucaqlarla və onların arasına çəkilmiş ləkələr ilə bəzədilirdi. Krem rəngli anqobun üzərində yaşıl lentlərin naxışvari hörgüsü tez-tez təkrarlanan şaquli ştrixlərlə uzlaşırdı. Bəzi fraqmentlər üzərində ərəb yazısına bənzət-mələr mövcuddur. Qabların boyası sarı, yaşıl, qəhvəyidir. Bu qrupun saxsı qabları naxışlanmış şəkillə bəzədilirdi.

Bu qrupa aid digər qablar öz naxışlarına görə daha məzmunludur. Sanki ustanın əsas diqqəti nimçənin mərkəzinə yönəlmişdir. Buna görə o, hətta qabın mərkəzi hissəsini digər sahədən ayırmaq məqsədilə bilərəkdən nizamsız oyma xətlərlə dairəvi haşiyə çəkirdi. Sonra yanların üzərini və ən nəhayət, nimçənin üfüqi qatlanmış kənarını naxışlayırdı. Adətən bu qabların oturmaq hissəsinə dörd, beş və altılıçəkli palmettalar, enli, üçrəngli zolaqlar, ətrafında bitki zoğları olan berrəngli (yaşıl) və ya ikirəngli badamvari fiqurlar çəkilirdi. Əksər camların halqavari altılıqlarının mərkəzində ustaların müxtəlif işarəli qabarıq damğaları var. Bu tip qablar naxışlanmış şəkillə üst-üstə düşməyən sarımtıl, yaşıl qəhvəyi boyalıdır və XII-XIII əsrlərə aiddir.

1944-cü ildə Şirvanşahlar sarayı kompleksində aparılan arxeoloji qazıntıları zamanı tapılmış iri, qalın divarlı nimçə öz orijinallığı ilə seçilir. Qabın altılığı hamarvaridir, şaquli alçaq kənarı bir qədər içəri qatlanıb, ağız hissəsinin səthi xaricə doğru kəsilib və eninə görə o, qabın divar qalınlıqlarına bərabərdir. Həndəsi və nəbatı naxış oyma üsulu ilə qabın bütün sahəsini, kənarlarını və ağız hissəsini bəzəyir. Şəklin kompozisiyası altılıçəkli güllü, bir-birilərinə keçirilmiş müstəqil, yaşıl halqalardan ibarətdir. Yan halqalarda güllər medalyonları əvəz edir. Ləçəklərin ucları

marqansla çəkilib. Halqalararası boş sahə oyma üsulu ilə qıvrım, yaşıl gövdələr və onlardan çıxan zoğ hörgüləri ilə doldurulmuşdur.

Kənarın daxili səthi kömbə ilə naxışlanmışdır. Kömbə fasilələrlə təkrarlanan salınma buruqlardan ibarətdir. Ağız səthi meandr (düz bucaqlar əmələ gətirən, sınıq xətlər şəklində uzanan həndəsi ornament növü) şəkli ilə qrafik naxışlanmışdır. Xaricdən şirli kənar novça ilə vurğulanan qabarıq vərdənəlidir. Krem rəngli anqob fonunda, rəngsiz mina altında qab sarı, yaşıl, qəhvəyi boyalıdır. Təsvir olunan qab XII-XIII əsrin əvvəllinə aiddir.

Bu şirli qablar qrupu dulusçuluq sənətinin tərəqqisindən, texnologiyasının təkmilləşməsindən, eyni zamanda dulusçu ustaların yüksək peşəkarlığından xəbər verir.

III qrup. Təhlil olunan dövrdə qabların naxışlarının kompozisiya süjetində əsas yeri heyvan və quş təsvirləri tuturdu. Belə naxış qabların bütün daxili sahəsini bəzəyirdi. Belə qablara əsasən XII əsrin sonu – XIII əsrin əvvəlinə aid təbəqələrdə rast gəlinir. Əsas etibarilə bu da yaz, qalındıvarlı, çəhrayı və açıq-çəhrayı rəngli qablardır. Halqavari altlıqların mərkəzində bəzən monqol damğasına bənzər, ovalların və bir-birindən aralı qalın nöqtələrin hörgüsündən ibarət, həmçinin kvadratlarda eyni qabarıq nöqtələrdən bütöv toru xatırladan qabarıq damğa var. Bu cür naxışlanma üsulu, dulusçuluq və təsviri sənətin birgə çuğlaşmış inkişaf tarixinin təkmilləşməsi prosesinin nəticəsidir. Belə təsvirli qrafik naxış iki (mis və dəmir oksidi), nadir hallarda üç rəngə boyanırdı. Dördüncü rəng şəffaf mina altında ağ və ya krem rəngli anqobla tamamlanırdı. Nisbətən erkən qablarda qaçan ceyran, zebu və ya bəbir təsvir olunurdu. Heyvan şəkli uclarında açılmamış gül qönçələri olan yaşıl lentlər fonunda yerləşdirilirdi. Heyvanın bədənə dəmir oksidi ilə boyanırdı, camların üfüqi qatlanmış kənarları oyma zəncirlərlə və ya aralarında nöqtəli ənənəvi üçbucaqlarla bəzənildirdi.

XII-XIII əsrlərdə quş təsvirləri daha geniş yayılmışdı. Əvvəllər başları azca yuxarı qaldırılmış, ayaqları adi quruluşlu, açıq dimdikli oxuyan quşlar, sonralar isə vəhşi quşlar kimi təsvir olunurdu. Vəhşi quş təsvirli camlar, çox güman ki, XIII əsrin birinci rübünə, yəni monqol-tatar yürüşləri dövrünə təsadüf edir. Geniş açılmış, bəbəkləri qəhvəyi rəngdə olan yumru ağ gözlər qəzəblə baxır. Yarımdairəvi dimdikli quşun başı irəli çıxır, caynaqları isə yarımqatlanmış şəkildədir. Görünür dulusçular bu təsvirlə işğalçının gücünü və məğlubedilməzliyini göstərməyə çalışıblar.

IV qrup. XIII əsrdə Bakıda polixrom naxışlama texnikası tənəzzülə uğrayırdı. Misal olaraq səliqəsiz, iki rəngə boyanmış qabları göstərmək olar. Bu cür naxışlı qablar, əvvəlcə seqment və krem rəngli anqob fonunda yaşıl və qəhvəyi və ya yaşıl və sarı rənglərə boyanırdı. Camların kənarları azca üfüqi qatlanıb və paralel ştrixləri ilə naxışlanıb. Qabın ayağı halqayabənzər formadadır. Onların gili müxtəlif qatışıqlıdır, bəzən bərabər bişirilməyib, hazır qabların üzərində qəlib və üçayaqlı altlıqların izləri müşahidə olunur. Bəzən şirli qabların səthi təsadüfi tamamlanıb. Enli, üfüqi qatlanmış kənar, artıq düz, şaquli kənarla əvəz olunur. Qablar monoxrom qab şirlidir və sadə naxışlıdır. Naxış buruqlardan, spirallardan, konsentrik yerləşdirilmiş oyma xətlərdən, sadə tordan və s. ibarətdir. Mənasız naxış adətən, qabların mərkəzinə və ya camların daxili divarlarına çəkilirdi. Tapılmış

fragmentlərin divarlarında tez-tez açıqdeşiklərə rast gəlinir. Onlar sınımış qabı təmir etmək məqsədi daşıyırdı, çünki qablar artıq lazımi miqdarda istehsal olunmurdu və qiymətləri bahalanmışdı.

Beləliklə, istehsal texnikasına, bədii xüsusiyyətlərə və dekorativ naxışlama üsullarına əsasən demək olar ki, Bakı dulusçuluq sənətində orijinal ənənələr qorunub saxlanılmışdır. Onlar dövrün əvvəlində yaranıb, XI-XII əsrlərdə isə yüksək inkişaf etmişdir. XIII əsrin birinci rübündə monqol-tatar işğalçı yürüşləri nəticəsində təcrübə ilə yaranan və əsrlərlə formalaşan Bakı bədii-tətbiqi incəsənəti tənəzzülə uğrayır.

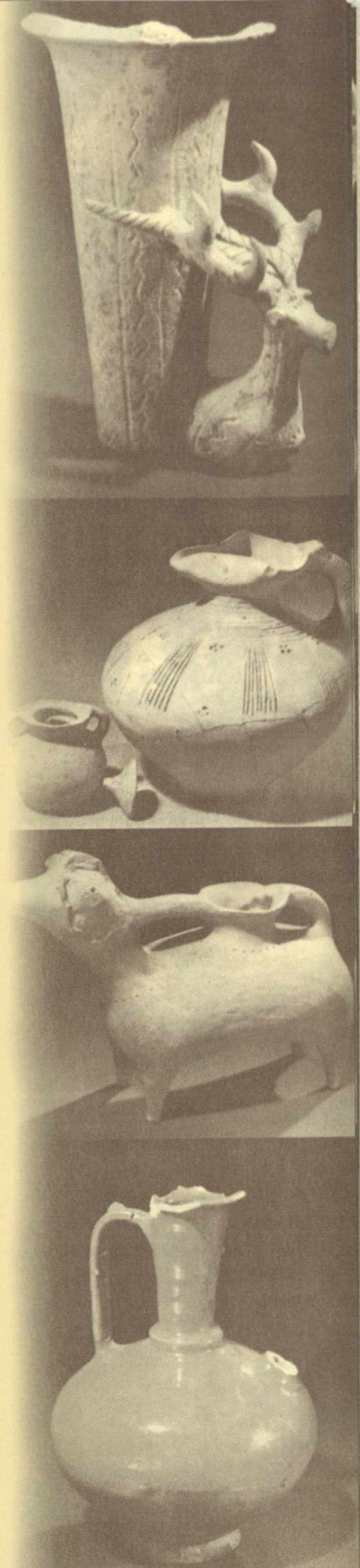
XIV-XVII əsr şirli keramikası IX-XIII əsr şirli keramikasından rənglərin sakit qamması və geniş istifadə diapazonu ilə fərqlənir. Süfrə qabları ilə yanaşı, həmçinin məişət, təsərrüfat, eyni zamanda tikinti təyinatlı qablar da şirlənirdi.

Qapaqlar. Sadə, naxışsız şirsiz qapaqlarla yanaşı, İçərişəhərdə müxtəlif qazıntı sahələrindən oyma və ya möhürlənmiş şəkilli şirli qapaqlar da tapılmışdır. İri qapaqlardan fərqli olaraq bu qapaqların diametri 8-12 sm arasındadır və çox güman kiçik qablar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Sadə, naxışsız, şirsiz qapaqlarla yanaşı, İçərişəhərdə oyma və ya möhürlənmiş şəkilli, şirli qapaqlar da tapılmışdı. İri qapaqlardan fərqli olaraq bu qapaqların diametri 8-12 sm arasındadır. Bu qapaqlar çox vaxt yastı disklidir, qulp (tutacaqlar) mərkəzdə çuxurlu, genişlənmə papalıdır. [53, s.74].

Şirli qapaqların gili çəhrayı və çəhrayı-sarı rənglidir. Onlar təmiz gili və yaxşı bişməsi ilə fərqlənir. Qapaqların səthi, diskin böyük dairəsi boyu, sonra isə qulpun ətrafında kiçik diametr boyu oyma, konsentrik xətlərlə naxışlanırdı. Görünür, belə naxış bu dövrdə geniş yayılmışdır, çünki ona şirsiz qablar üzərində də rast gəlinir. Monoxrom yaşıl rəng və ya mavi mina, ağ və ya krem rəngli oyma şəkilli anqob üzərinə çəkilirdi. Bu tip qapaqlar XIV-XV əsrə aid təbəqələrdə rast gəlinir. İçərişəhərin üst mədəni təbəqəsindən tapılan şirli qapaqlar zəif, qabarıq seqmentvari formaya malikdirlər. Əsasən onlar qırmızı rənglidirlər, gilləri də yaxşı təmizlənmişdir. Bir qayda olaraq, qapaqların səthi diskin orta perimetri boyu, dərin oyma, konsentrik xətlərlə naxışlanmış, sonra isə tünd-yaşıl, yaşıl və ya açıq-yaşıl rəngli monoxrom mina ilə şirlənmişdi. Belə qapaqlar əsasən XVI-XVII əsrə aid təbəqələrdə çox rast gəlinir.

Küpelər. Bakının orta əsrlər dövrünə aid olan küpələrin əsas xüsusiyyətlərdən biri, qabın şəffaf və bütöv, parlaq mina ilə şirlənməsidir. Bu dövrdə, səthi şirli küpələrə daha çox rast gəlinir. Bunlar əsasən, qırmızı rəngli, enli, silindrik boğazlı, bir qədər yastı, basıq şar formalı, mis və dəmir oksidli olanlardır. Polixrom boya ağ anqob fon üzərində, naxışlanmış səthə çəkilmişdir. Naxış şəffaf mina altında, boğaz hissədə növbələşən dairələr, gövdə hissəsində isə diaqonal şəklində ovulmuşdur. Boya şəkildə uyğun gəlmir. Boğazın alt hissəsi və düz ağzı hissəsinin kənarları konsentrik oyma xətlərlə bəzədilmişdir. Kəsiyə oval formalı qulp birləşdirilmişdir. Qabın gövdəsi çiysin hissəsi ilə birləşirdi. Belə bir küpə XIV-XV əsrə aid təbəqədən tapılmışdır.

Bu dövr qabları çəhrayı, sarı rəngdə bişirilmiş, kiçik ölçülü, konusvari gövdəli, halqavari yastı altlıqlı, hündür, silindirik, boruşəkilli, boğazlı və ağzı qalın köbəli küpələrlə xarakterizə edilir. Bir qövsvari oval qulp qabın boğaz və çiysin hissələrini birləşdirir. Küpələrin səthi

(krem rəngli anqob üzərində) parlaq, yaşıl monoxrom mina ilə şirlənirdi. Küpə üzərində qulpun aşağı birləşmə yeri (boğazda) dörd relyeflə bəzənmişdir. Qabın ayağı dekorativ formada şirlidir. Bu küpələr də XIV-XV əsrə aid təbəqələrdə rast gəlinir.

Bu küpələr əsasən qırmızı, qonur rənglidir. Basıq şar formalı, düz altlıqlı gövdə enli silindrik boğazla tamamlanır. Boğazın aşağı hissəsi oyma xətlərlə və ya konsentrik yerləşdirilmiş bir sıra qabarıq buruqlarla naxışlanıb. Küpələr (anqob üzərində) səliqəsizcəsinə qonur-bənövşəyi və qəhvəyi rəngli mina ilə şirlənirdi. Çox vaxt oval və ya lentvari qulp kəsikdə olurdu. Qabların ağız hissəsi sarı anqoblu şirli zolaqlarla naxışlanırdı.

Çıraqlar. İçərişəhər ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bir qrup məmulatlar içərisində çoxluq təşkil edən şirsiz çıraqlarla yanaşı, daha gec dövrlərə aid mədəni təbəqələrdə orijinal naxışlı şirli çıraqlara da təsadüf olunur. Naxış sarı anqob üzərində, şəffaf mina altında düz və ya çəp zolaqlardan ibarətdir. Bu çıraqlar iri ölçüləri və dərin qıfşəkilli camları ilə fərqlənirlər. Bu camlar isə çırağın digər hissəsindən ayrılmış şəkildədir [53, s.48].

Yuxarıda göstərilən şirsiz çıraqlardan başqa, bura həmçinin səthi şəffaf minalı çıraqlar da daxildir. Bunlarda bəzən sarı anqobun dekorativ ləkələri aydın izlənilir. Bu tip çıraqların ənənəvi xarici əlamətləri əsas naxışlar kimi öz təsdiqini tapır.

Çıraqlar qırmızı rənglidir, yarımşar formalı, yastı gövdəli, ensiz, uzun boğazlı, dərin və enli ağızlıdır. Çırağın boruşəkilli uzun iri burnu enli deşiklidir. Kəsikdə yumru, qövsvari qulp, boğaz və gövdəni birləşdirir. Altlıq yastıdır. Bu cür çıraqlar adətən, oyma konsentrik xətlərlə naxışlanırdı. Naxış gövdənin çiynlərini əhatə edirdi. Görünür, qıfşəkilli boğaz və uzadılmış burnun deşiyi arasındakı böyük məsafə, çırağın istifadəsi zamanı yanğına qarşı təhlükəsizlik yaratmaq məqsədinə xidmət edirdi.

Küplər. Feodal Bakısının küpləri öz xarakterik xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Belə ki, onların gövdələri qısa, ağız hissələri geniş və zəngin naxışlıdırlar. Həm daxildən, həm də xaricdən monoxrom şirlidirlər. Təsərrüfat qablarının bəzi ənənələrini davam etdirərək, onlar II müstəqil qrupda birləşirlər.

I qrup – yalnız onlara xas əlamətlərlə seçilir. Qablar, demək olar ki, yumurta formalı, qırmızı rənglidir. Yastı altlıq diametrinə görə boğazdan bir qədər kiçikdir. İki qövsvari kəsikdə olan oval qulpun aşağı ucları iri diametrli olub gövdənin çiynlərinə, yuxarı ucları isə boğaza birləşirdi. Küplərin səthi yaxşıca anqoblanır, daxildən və qismən xaricdən şəffaf minalanırdı. Bəzən mina altına oyma konsentrik və dalğavari xətlərdən ibarət şəkil çəkilişləri.

II qrup küplər əsasən XIV-XV əsrlərə aid mədəni təbəqələrdən bəzən daha sonrakı təbəqələrdən də əldə olunmuşdur.

Bura silindrik formalı, qırmızı, qonur rəngli qablar aiddir. Yastı altlığın diametri enli boğazın diametri ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Qabın boğazı basma novça ilə gövdədən ayrılır. Üfüqi açılmış ensiz ağızın dairəvi kənarı, sıx çəkilmiş çərtmələrlə bəzədilmişdir. Kúpün səthi yaxşıca anqoblanmış, daxili və xarici şəffaf minalıdır. Bu qabların xarakterik naxış elementi vardır. Qabların iki qövsvari oval qulpu olurdu. Onlar gövdənin çiyn hissəsinə yapışdırılırdı.

Çox vaxt təsvir olunan qabların naxışı, çiyn hissəsində səpilmisə yapma altıguşəli qabarıq işarələrdən ibarətdir. Bəzən bu naxış qulplar

üzərində də olur. Yapma relyef çıxıntılar, orta əsr xüsusən də XV-XVII əsr qablarının naxışlanmasında əsas, xarakterik elementdir. [53, s.64,68,69,71,74].

Camlar, boşqablar, kasalar. Artıq XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərinə aid təbəqələrdə əldə olunmuş saxsı qablar inkişaf xüsusiyyətləri ilə seçilir. XVII əsrin sonlarına qədər əsas xarakterik texnoloji xüsusiyyətləri ilə seçilir. [53, s.25-35,37,41,72,86,87,101,]

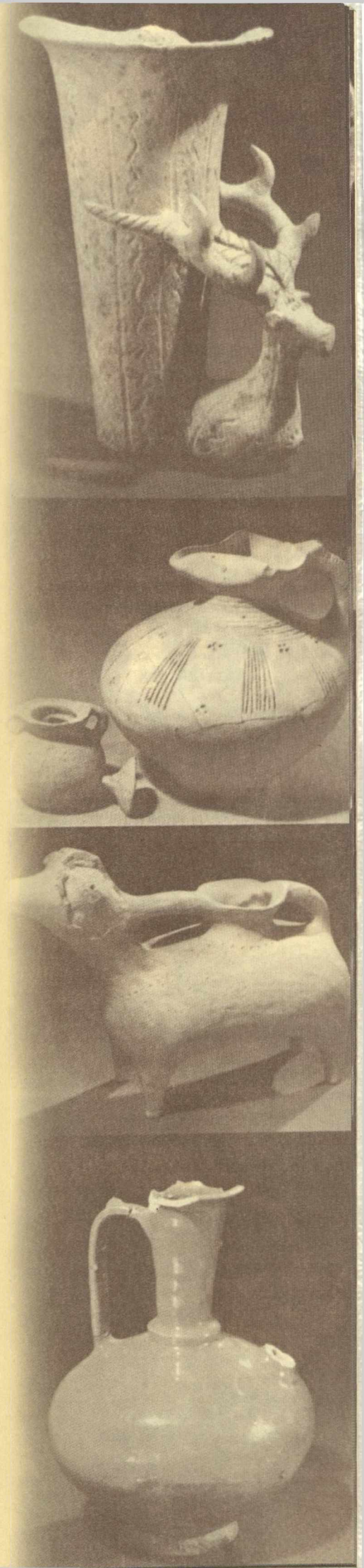
Bakının son orta əsr mədəni təbəqəsindən əldə olunmuş qabları xronoloji ardıcılığa əsasən qruplar üzrə tədqiq edərkən, uzun illər ərzində İçərişəhərdə aparılan qazıntılar zamanı aşkar olunmuş şirli keramikanın əsas tipik nümunələri seçildi.

I qrup. Bu dövrün şirli keramikasının müxtəlif qruplarını təmsil edən daha ifadəli qabların içərisində, müxtəlif ölçülü cam fraqmentlərini qeyd etmək lazımdır. Onların üzərində erkən naxışlama elementlərinin əlamətləri görünür. Hündür halqavari ayaqlı bütöv qabların formalarına, rəng çalarlarına və yüksək istehsal səviyyəsinə əsasən onları XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəlinə aid etmək olar. Bu qabların əsas xüsusiyyətlərindən biri də saxsı səthində şəklən daha qabarıq yerləşdirilməsidir. Sonralar bu naxış müxtəlif üsullarla tətbiq olunurdu. Adəti üzrə çəhrayı rəngli, halqavari alçaq ayaqlı, kənarı bir qədər açıq, qalın divarlı camların səthi, mərkəzdə kəşişən, dörd oyma xətlərlə bölünürdü. Beləliklə, sarımtıl-yaşıl fon üzərində yaranmış bu bölmələr yaşıl zolaqlarla naxışlanırdı, tor və ya ştrixlərlə doldurulurdu. Bəzi qabların naxışı əlavə buruqlar və ətraflarda nöqtələrlə zənginləşirdi. Belə naxış bəzədilmiş bölmələrin aralarına çəkilişirdi. XIV əsrdə tədqiq olunan qrupa aid qabların daha inkişaf etmiş və sadə naxışı, mərkəzdə kəşişən daha inkişaf etmiş çoxlu oyma xətlərdən ibarət idi. Əvvəlki tipdən fərqli olaraq, bu qabların səthi monoxromdur və krem rəngli anqob üzərində açıq-sarı və ya yaşıl boya çəkilmişdi. Çox vaxt camların səthində, mərkəzi hissədə rəngli ləkə olurdu. Sanki o, bütün şəxələnen xətləri toplayırdı. Təsvir olunan camların bəzi fraqmentlərinin divarları və kənarları açıq deşiklidir. Çox güman ki, bu deşiklər təmir və yenidən istifadə məqsədi güdürdü. Bəzi fraqmentlərin səthi üzərində üçayaqlı altlıqların izləri müşahidə olunur. Bəzi cam sınıqları boz, ləkəlidir. Bu da qabın yaxşı bişirilmədiyindən xəbər verir.

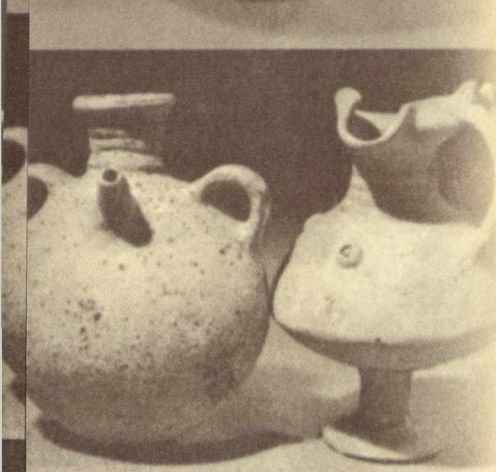
II qrup. Birinci qrup qablardan fərqli olaraq, bu qrupun qabları əsasən radial (mərkəzə doğru) şəkillə naxışlanırdı. Camların səthini bəzəyən naxış sarı mina fonunda, düz kəşişən xətlərdən ibarətdir. Bəzi hallarda, düz xətlər dalğavari xətlərlə növbələşir. Bu cür naxışlı əksər qabların minası qopubdur. Bu da saxsı qabların istehsalı, həmçinin bişirilmədə texnoloji prosesin mükəmməl olmadığından xəbər verir. Bu tip qabların bəziləri yalnız üç bölmədə qruplaşdırılmışdı. Bütövlükdə bu qablar daha yaxşı bişirilmişdir. Beləliklə, tədqiq olunan qablar XII-XIII əsrlərə aid şirli qablardan naxışlanma və yaşıl, sarı və bənövşəyi rəngə boyanma texnologiyasını mənimsəmiş və bu naxış üsulundan uzaqlaşmışdır. Qabların səthi monoxromdur və oyma xətlərlə naxışlanmışdır. Daha sonra isə belə naxışlanma sarı fon üzərində boya ilə və həndəsi naxışla əvəz olundu.

Məlumdur ki, XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəlində Şirvanda şirli saxsı məmulatının istehsalı böyük tənəzzülə uğramış və bu proses XIV əsrin ortalarına qədər davam etmişdi.

III qrup. Bu qrup qalıdivarlı cam və boşqablardan ibarətdir. Bu qrupa aid keramika əsasən çəhrayı rənglidir; gilləri sınıqda məsamə-

lidir. Qablar halqavari alçaq ayaqlıdır. Bu saxsı məmulatının səthi açıq yaşıl, yaşıl, sarı və ya tünd, sarı rənglərlə monoxrom boyanmışdır. Şirlənmədən öncə, saxsı ağ və ya krem rəngli anqobla yaxşıca emal olunurdu. Bu qrupa aid bəzi qabların üzərində üçayaqlı altlıqların izləri müşahidə olunur. Təsvir olunan camlar əsasən açıq formalıdır, enli, azca üfüqi qatlanmış kənarlarla tamamlanır. Bu qabların əsas xüsusiyyətlərindən biri də, yanlarının və ya kənarlarının daxili diametrində yerləşən qabarıq qatdır.

Hündür halqavari ayaq üzərində qalındıvarlı monoxrom qablar, əvvəlki tipin cam və boşqablarından fərqli olaraq, demək olar ki, şaquli yanlıdır, kənardan bir qədər aşağıda qatlanıb. Bu camların bəziləri xaricdən relyef konusvari yapma çıxıntılarla bəzədilib. Belə naxış sonralar, tədqiq olunan dövrün digər qablarını da bəzəyirdi. Qabların belə tipi, bu dövrdə çox nadir rast gəlinən, mavi monoxrom mina ilə şirlənirdi. Bu tipin bir çox qabları üzərində üçayaqlı altlığın izləri var. Bəzi camlar oyma naxışlıdır. Naxış yanların çöl hissəsində, konsentrik xətlərlə yerləşdirilirdi. Qabların daxili səthi naxışsız və boyasız olub, monoxrom mina ilə şirlənirdi. Cüt konsentrik xətlər arasındakı məsafələr dalğavari oyma naxışlarla doldurulur, relyefli konusvari yapma çıxıntılar isə dörd və ya altıguşəli forma alırdı. Bu qrupun müəyyən camları vaza formalıdır. Əvvəlki qablardan fərqli olaraq bu cür camlar bütünlüklə şirlənir və bişəndən sonra parıltılı olurdu. Tədqiq olunan monoxrom-şirli camları XV əsrə aid etmək olar.

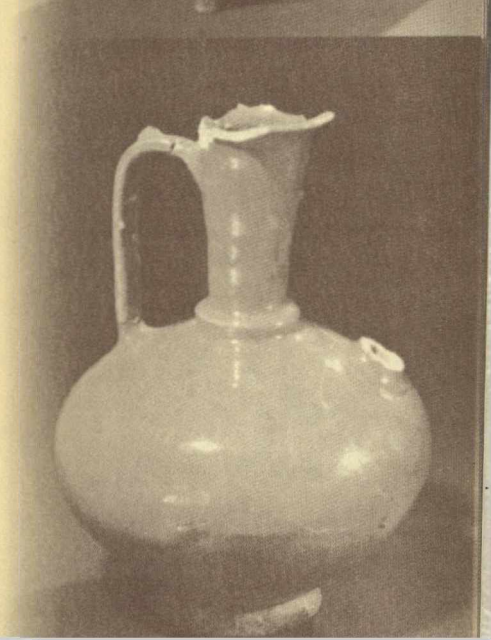
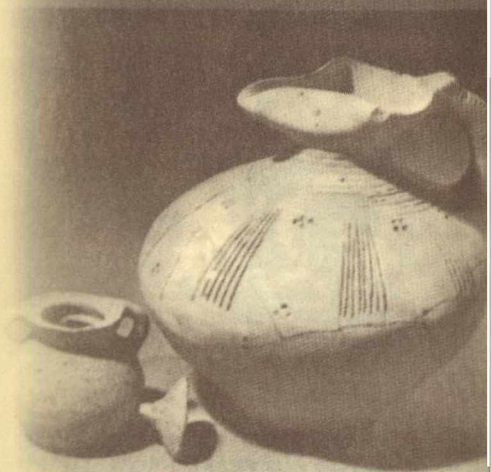
IV qrup. Bu qrupu əks etdirən materiallar böyük maraq doğurur. Camlar vaza formalıdır. Qabların divarlarında hündür halqavari ayaqları vardır. Ağ anqob üzərində yaşıl, bəzən isə açıq-qəhvəyi monoxrom mina parıltılıdır. Camların səthində üçayaqlı altlıqların izlərinə çox nadir hallarda rast gəlinir. Saxsı qırmızı rənglidir. Bəzi camların mərkəzində yerləşən dairə şəklində çuxur, qabın ümumi fonundan asılı olaraq yaşıl rənglə boyanırdı. Bəzən bu rəngli ləkələr yayılırdı və naxışı daha da gözəlləşdirirdi. Bəzi sarı, monoxrom minalı camlar üzərində yaşıl ərəb rəqəmlə, ya da vergül şəkilli naxış və ya ləkələr yaranırdı. Bəzi camların altlıqlarının mərkəzində dulusçuların spiralvari damğaları var. Sinxron (eyni vaxtda) tapılmış və tədqiq olunmuş materiallara əsasən, bu saxsı məmulat qrupu XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəlinə aid edilə bilər.

V qrup. Bu qrup İçərişəhər ərazisində qazıntılar zamanı tapılmış çoxsaylı fraqmentlərlə təqdim olunmuşdur. Onların əsas əlamətlərini xarakterizə etmək mümkün oldu. Camlar qırmızı rənglidir, gili yaxşı təmizlənmişdir və halqavari ayaqları var. Camların divarları nazikdir, şaquli qaldırılmış yanlar isə bir qədər qalınlaşdırılmış kənarla tamamlanır. Camların səthi ağ rənglə yaxşıca anqoblanıb, sonra isə sarı rənglə şirlənib. Mina altından metal oksidi ilə naxış işlənib. Naxış paralel yerləşdirilmiş konsentrik dairələrdən və onların arasına çəkilmiş yaşıl ziqzaqlardan və ya dalğavari xətlərdən ibarətdir. Qabın mərkəzi adətən şəkilsiz olurdu, lakin bu tipin bəzi camları üzərində rəngli dekorativ ləkələr və ya ziqzaqlar mövcuddur. Şaquli yanların kənarları bütöv zolaqlar ilə bəzədilirdi. Bir çox camlar üzərində qəlib və üçayaqlı altlıqların izləri müşahidə olunur. Görünür, camların bu tipi geniş yayılmışdır və nəticədə onların naxışı təkmilləşmişdi. Əvvəlki qablara nisbətən naxış camların bütüm mərkəz hissəsini doldurur. İlk vaxtlar naxış yeni xırda tor element-

lərindən ibarət idi. Bu elementlər haşiyələnmiş bölmələr və üçyarpaqları tamamlayırdı. Sonradan əsas naxışın şəkli isə camların bütüm oturacağına çəkildi. Camların naxışı zəncirli dairə boyu bütöv xətt ilə haşiyələnmiş dörd, altı və səkkizləçəkli iri güllərdən ibarətdir. Bu qablar da parıltılı, açıq sarı rəngli mina üzərində metal oksidi ilə naxışlanırdı. Anqob əsasən boz və ya krem rənglidir. Qabların gili qırmızı, nadir hallarda isə qırmızı – çəhrayıdır. Bütövlükdə, bu qrupa aid tədqiq olunan qablar XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərinə aiddir. Bu dövr, orta əsr Bakısında saxsı istehsalının yeni, yüksəliş dövrü kimi xarakterizə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, təsvir olunmuş qabların əsas xüsusiyyəti metal oksidi ilə naxışlanmış xırda tordur. Bu cür naxış üsulu getdikcə daha da inkişaf edir və növbəti qruplara aid qablarda da rast gəlinir.

VI qrup. Bu qrupa aid saxsı qablar qırmızı-çəhrayı rəngdə olub, nazik divarlıdır. Onların gili yaxşı təmizlənib və bişirilib. Camların ayaqları halqavari və hündürdür. Qabların ağız hissələri şaquli və düz formalıdır. Əvvəlki saxsı qruplarından fərqli olaraq, bu qrupa aid qabların üzərindəki naxış motivi daha dolğun və məzmunludur. Bu qabların naxışı vahid naxış kompozisiyası yaradır. O əsasən dörd, altı, səkkizləçəkli güllərdən ibarətdir. Naxışlar – güllər, buruqlu xırda çiçəklər, radial sallanmış oyma xətlər və növbələşən ovallardan ibarətdir. Bu qabların əsas xarakterik və fərqli cəhəti, yaranmış dayaz oyma naxışlı olmasıdır. Şəkildən azad sahəni rəngli tor doldurur. Saxsı istehsalı inkişaf etdikcə geniş rəng çalarları olan mis oksidi və dəmir oksidi adi boyaya çevrilir. Belə mina sadə naxışlarla müşahidə olunurdu. Görünür, daha gözəl görünmək üçün şəffaf və rəngli mina naxış üzərinə yox, nizamsız, yaşıl və sarı rəngli axarlı dekorativ ləkələr formasında müəyyən şəkillər üzərinə çəkilirdi. Ənənəvi tor öz əvvəlki əhəmiyyətini itirir və saxsının ümumi sarımtıl – yaşıl səthi fon ilə qarışır. Camın kənarı zolaqla vurğulanırdı. Xarici tərəfdən anqoblanmış camın yanları üzərində dekorativ axarlar var. Bu qrup qablar əsasən XIV əsrin II yarısına, XV əsrə aid təbəqələrdə rast gəlinir. Bu dövrdə həmçinin yaşıl, yaşıl-firuzəyi, firuzəyi, həmçinin kobalt rəngli minalar geniş yayılır. Ağ anqob fonunda, şəffaf parıltılı mina altında iki, bəzən də üç rəngin ahəngi geniş yayılmışdı.

VII qrup. Bu qablar qalındıvarlı, çəhrayı rəngli, hündür halqavari ayaqlı, ensiz üfüqi qatlanmış kənarlı cam və nimçələrin çoxsaylı fraqmentləri və hissələri ilə təqdim olunmuşdur. Qabların səthi krem və ya ağ rəngli anqobla yaxşıca örtülürdü. Daha sonra üzərinə yaygın yaşıl mina ləkələri çəkilirdi. Bu ləkələr şəffaf mina altında sarımtıl-narıncı fon yaradırdı. Xaric tərəfdən nimçələrin kənarlarının və yanlarının yaşıl və sarı minası axarlıdır. Sonralar görünür qabların xarici görünüşünü müxtəlifləşdirmək və onları satış üçün vermək məqsədilə nimçələrin mərkəz hissəsinə konsentrik oyma naxış salınır. Əvvəlcə bu naxış bir, iki və üç paralel yerləşdirilmiş dairələrdən ibarət idi. Sonralar daxili dairənin boş sahəsi oyma xallı naxışla dolduruldu. Bu tipə aid bəzi qabların üfüqi kənarı konsentrik oyma naxışlıdır. Kənar səthi xalları xatırladan buruqlar və bitki zoğları ilə bəzədilirdi. Bəzi qablar hündür və şaquli yanlıdır. Oyma xətlər həm qabların içini, həm də yanlarını bəzəyirdi. Lakin əvvəlki qablardan fərqli olaraq, bəzi qabların oğuracağının mərkəzi çoxləçəkli güllərlə bəzədilirdi. Belə güllər adətən daxili dairənin boş sahəsinə çəkilirdi. Təsvir olunan camların

yanları xarici tərəfdən krem rəngli anqob fonunda, dairə boyu dalğavari oyma naxışla bəzədilirdi. Zaman keçdikcə, tədqiq olunan qablar üzərində oyma naxış sadələşir. O, stilləşdirilmiş səkkizguşəli oyma ulduzlar şəklində iki dairə arasında yerləşdirilir. Ulduzlar xüsusi pərgar vasitəsilə çəkiliirdi. Bu qabları XIV-XV əsrlərə aid etmək olar.

VIII qrup. Bu qrupa aid qablar Bakı dulusçuları tərəfindən o qədər yüksək peşəkarlıqla istehsal olunmuşdu ki, onları gətirilmə qablardan fərqləndirmək çox çətindir. Adəti üzrə qablar çəhrayı və bəzən də qırmızı rənglidir. Nazikdivarlı camlar hündür, halqavari ayaqlıdır. Qabların yanları düz ağızla tamamlanır. Əvvəlki qrup qablarından fərqli olaraq, bu saxsı məmulatının altılıqla birlikdə həm xarici, həm də daxili hissələri ağ anqob üzərində bütöv minalıdır. Bu cür camların hündür yanları həm daxili, həm də xarici tərəfdən naxışlanırdı. Bəzi qabların oturacağına mərkəzi naxışsız olurdu, müəyyən hallarda isə qısa yaxmalar şəklində əlavə naxış elementi ilə bəzədilirdi. Camların bəzəyi əsasən tez-tez təkrarlanan gül təsvirli bitki naxışından ibarət idi. Naxış kobaltla çəkiliirdi. Bəzən şəklən kompozisiyası, ağ fon üzərində yaşıl-göy rənglərin ahəngi ilə ifadə olunmuş, stilləşdirilmiş xarakter alırdı. Bəzi qabların altılıqlarının mərkəzində, gətirilmə saxsı cam və nəlbəkilərin damğalarının tərkib elementlərindən biri olan bənzətmə işarələr vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, əksər məmulatın səthi qopuqdur. Müəyyən camların daxili diametrdə ensiz, üfüqi qatlanıb. Tez-tez belə yanların xarici kənarı bir qədər qalınlaşıb. Tədqiq olunan, İran fayansına bənzədilən məmulat qrupu gətirilmə qabların analoqlarına, həmçinin sinxron tapılmış qablara əsasən XIV əsrin II yarısı, XV əsrə aiddir. Bu dövrdə bütöv, yaşıl, yaşıl-firuzəyi, mavi, həmçinin kobalt minalar geniş yayılmışdı. Bundan başqa parıltılı mina altında, ağ anqob fonunda iki, bəzən də üç rəngin birləşməsi geniş tətbiq olunurdu. Görünür, gətirilmə, bahalı qablara tələbat artırdı, lakin şəhər əhalisinin böyük qisminin onları əldə etmək iqtidarı olmadığından fayans qablara bənzətmələr istehsal olunmağa başlandı. Bakının, Azərbaycanın digər orta əsr feodal şəhərləri ilə, həmçinin qonşu ölkələrlə geniş iqtisadi mədəni əlaqələri sayəsində şəhərə çoxlu sayda xarici mallar gətirilirdi.

IX qrup. Bunlar qalındıvarlı, qırmızı-çəhrayı rənglidir, gil yaxşı təmizlənmiş camlardan ibarətdir. Qabların ayaqları hündür və halqavari. Yanları isə şaquli düz kənarla tamamlanır. Saxsının səthi yaxşıca anqoblanıb və monoxrom, qəhvəyi rəngli parıltılı mina ilə şirlənib. Bəzi qablarda boz rəngli anqob üzərinə şəffaf mina çəkilməmişdir. Camların naxışı sarı minanın yayılmış axarlarından ibarətdir. Onlar adətən kənarlardan mərkəzə doğru axır və burada birləşib dekorativ ləkə əmələ gətirirlər. Xaric tərəfdən bu qablara şəffaf mina çəkilməmişdir.

Bu qrupa aid digər camlar, çoxguşəli ulduzlarla da naxışlanırdı. Onlar qabların mərkəzinə yerləşdirilirdi. Bu cür naxış üsulu həmdövr iri qablar üzərində də tətbiq olunurdu. Onların gili yaxşı təmizlənib, bərabər bişirilib və hündür halqavari altılıq üzərindədir. Lakin əvvəlki saxsı məmulatı ilə müqayisədə bu camlar və nazik divarlı boşqablar daha incə işlənib. Qabların boyanmasında iki rəngin vəhdəti qorunur, lakin sarı mina ilə yanaşı, şəffaf qəhvəyi boyada açıq-sarı anqob tətbiq olunur. Şəffaf qəhvəyi boya saxsı ilə birlikdə parıltılı "bal" rəngi alır. Anqobun sarı qabarıq lentləri şəklində naxış yanların kənarlarından boşqabların mərkəzinə radial

istiqamətdə davam edir. Çox vaxt yanlar xaricdən də belə naxışlanırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan cam və kiçik boşqablar üzərindəki bu lentvari naxış sisteməz xarakter daşıyırdı və heç bir müəyyən süjet fikri olmadan fırça ilə müstəqil yaxmalar şəklində çəkiliirdi.

X qrup. Bu tip qablar nazikdivarlı, qırmızı rəngli kiçik nimçələr, boşqablar və camların fraqmentlərindən ibarətdir. Onların kasa formalı altılıqları hündür halqavari. Bu qablar da sarı və açıq-qəhvəyi, iki rəngin qarışığı ənənəsini davam etdirir. Tədqiq olunan saxsı monoxrom, bütöv və ya bal rəngli şəffaf mina ilə şirlənirdi. İkincisi, mınaüstü sarı rənglərlə relyef şəkildə naxışlanırdı. Alçaq, enli qatlanmış kənar da həmçinin belə axarlı mina ilə şirlənib.

Bu qrupa aid digər məmulat tipi saxsının monoxromluğunu qoruyaraq, eyni zamanda qabarıq nəbatı və həndəsi naxışı da özündə cəmləşdirir. Naxış açıq şirlidir. Əvvəlcə üçbucaq yaradan kəşişən xətlərdən və ya ziqzaqlardan ibarət naxış şaquli qatlanmış kənarın daxili səthində yerləşirdi. Qabların mərkəzi, həmçinin xarici tərəfdən kənar hissəsi toxunulmaz qalırdı. Getdikcə qabların naxışı təkmilləşirdi. O, iki konsentrik yerləşdirilmiş xətlər və onlara toxunmayan oval və halqalar şəklində, kənarın daxili səthində çəkiliirdi. Nimçələrin mərkəz hissəsi bir halqavari xətt və onun içərisində yerləşdirilmiş stilləşdirilmiş çoxləkəli palmetta şəklində naxışlanırdı.

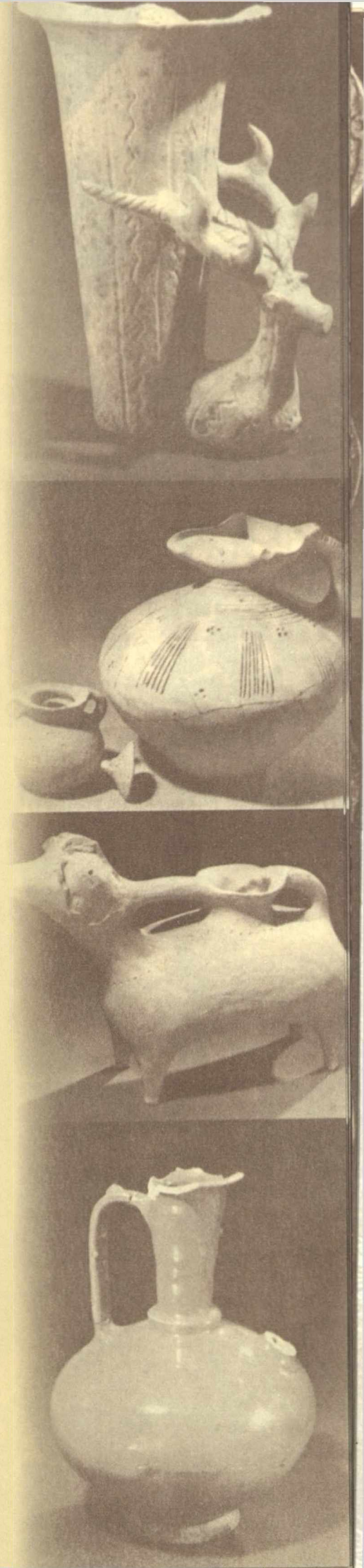
Bəzi fraqmentlər üzərində naxış dördguşəli ulduz şəklindədir. Ulduzların içərisi və guşələrinin arası naxışlıdır. Hər iki halda qabların kənarları xarici tərəfdən naxışlanırdı və onun üzəri monoxrom qalırdı. Lakin bu naxış inkişaf etdikcə, nəinki qabların mərkəzini və azca aşağı yanların daxili səthini də bəzədi. Tədqiq olunan qrupun sonrakı qablarının əsas xarakterik xüsusiyyəti, onların xarici tərəfdən yan səthlərinin qarışıq həndəsi və nəbatı naxışla bəzədilməsidir. Adətən o, simmetrik yerləşdirilmiş və bir-biriləri ilə bağlı romblara bölünürdü, naxışdan azad sahə isə altı və səkkizləkəli palmettalar və dekorativ işarələrdə doldurulurdu. Əvvəlki qablardan fərqli olaraq, bu qabların üzərindəki rəngarəng naxış qarışıq və mərmər şəkildir.

Adətən bu kiçik ölçülü, qırmızı rəngli, üfüqi qatlanmış enli kənarlı və hündür halqavari ayaqlı nimçələrdir. Onların üzərindəki naxış müxtəlif rənglərin çalarlarından ibarətdir: sarı, yaşıl, qəhvəyi-yaşıl, qəhvəyi, sarı-qəhvəyi, qırmızı-sarı. Lakin əsasən açıq-sarı və "bal" rənginin vəhdəti üstünlük təşkil edir.

XI qrup. Bunlar nazikdivarlı, qırmızı rəngli, düz kənarlarla tamamlanan hündür yanlı, halqavari ayaqlı cam fraqmentləri ilə təqdim olunmuşdu. Qabların gili yaxşı təmizlənib və bərabər bişirilib. Camlar kasa formalıdır. Onların anqoblanmış səthi həm daxildən, həm də xaricdən şirlidir. Bu camların erkən tipləri, naxış əvəzinə qatışıq açıq sarı və "bal" rəngli mina ilə şirlənirdi.

Bəzi camlar üzərində naxış, böyük ovallardan ibarət idi. Bu ovallar dörd, bəzən də üç rəng bölümü yaradırdı. Camların səthi yaxşıca anqoblanıb və açıq-yaşıl, narıncı, açıq-qəhvəyi, açıq-sarı, "bal" rəngi və s. müxtəlif rənglərdə şirlənirdi. Təqdim olunmuş nazikdivarlı camlar yaxşı bişirilmiş, səthləri parıltılı və yüksək istehsal keyfiyyətinə malikdirlər.

Bu qablar üst mədəni təbəqələrdə yer səthindən təxminən 1-1,5 m dərinlikdə tapılır. Sinxron tapılmış maddi mənbələrə əsasən, camları

XV-XVI əsrin əvvəlinə aid etmək olar. Görünür, bu dövrdə Bakıda saxsı istehsalı bir qədər yüksəlmişdir, lakin sonradan bu sənət tənəzzülə uğrayır və öz əvvəlki ənənələrini bərpa etmir.

Basma naxışlı qablar

Uzun illər ərzində İçərişəhər ərazisinin müxtəlif sahələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində zəngin həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmiş, çoxsaylı basma naxışlı qablar və fraqmentlər aşkar olunmuşdur. Bakının orta əsr saxsı məmulatında basma naxışlara, əsasən kiçik dar boğazlı sarı gildən hazırlanmış küplərin çiyin hissəsində, ikiqulaqlı mehrələrin qabarıq dairə hissəsində (diskində), qapaqların, şarkonusvari qabların və qəlyanların üzərində rast gəlinir.

Küplər. Bakı qazıntıları zamanı aşkar olunmuş basma naxışlı saxsı məmulatının əsas hissəsini darboğazlı küplər təşkil edir. Bu qabların çiyin hissəsi altıguşəli ulduzlarla yanaşı, mürəkkəb toxunuşlu, həndəsi və nəbati naxışlarla zəngin bəzədilmişdi.

İçərişəhərdə 1971-ci ildə V sahədə 2 m dərinlikdə küpün çiyin hissəsinə aid iki fraqment tapılmışdı. Onların üzəri sıx yerləşdirilmiş kiçik ölçülü qabarıq düyməciklərlə bəzədilmişdi. Bu düyməciklər üzərində altıguşəli ulduzlar əvəzinə, salyar təkər təsvir olunmuşdu.

Kombinasiya edilmiş basma naxış həmin ildə VI sahədən, 2 m dərinlikdən tapılmış orta ölçülü küpün çiyin hissəsini bəzəyir. Qabın boğazaltı hissəsi hamarşəkili vərdənə ilə (hamar, dişli, halqavari çıxıntılı silindrik alət) naxışlanıb. Küpün qövşşəkili qulpu qabın boğaz və çiyin hissələrini birləşdirir. Küpün bütün çiyin hissəsini bəzəyən və çəpinə zolaq şəklində yerləşdirilmiş aydın naxış, altıguşəli qabarıq ulduzlardan, rombvari və dördbucaq formalı həndəsi fiqurlardan ibarətdir. Lakin bu küp üzərindəki ulduzlar 1967-ci ildə I qazıntı sahəsindən tapılmış qəlibin basmaları deyil. Öz ölçülərinə görə qəlib üzərindəki ulduzlar daha iridirlər.

1970-ci ildə Bakıdan tapılmış boz gildən hazırlanmış küpün yuxarı hissəsi basma naxışla bəzədilmişdir. Bu qabın çiyin hissəsini bəzəyən naxışın qəlibi kasaşəkili olub, yarımsara bənzəyir. Küpün boğazı qıfa oxşayır. Küpün çiyin hissəsinin və boruşəkili boğazının fraqmentlərində qulpun yuxarı və aşağı birləşmə yerlərinin izləri müşahidə olunur. Küpün çiyin hissəsinin basma naxışı üç cərgə üfqi yerləşdirilmiş və bir-birilərdən ziqzaqşəkili xətlərlə ayrılmış, qabarıq rombvari fiqurlardan ibarətdir. Bu fiqurların simmetrik yerləşdirilməsinə və naxışların ümumi kompozisiyasına əsasən, bəzi iri, qalın divarlı qablarda müşahidə olunduğu kimi, onlar qəlib üzərinə ayrıca möhürlərlə salınmamış, eyni ilə birinci qəlib kimi hazırlanmışdı.

Formaca və basma naxışlarına görə bu küpə yaxın olan, XI-XIII əsrlərə aid analoji küp Şamaxının orta əsrlər yaşayış məhəlləsindən aşkar olunmuşdu.

Bakının basma keramikası forma müxtəlifliyi ilə, eləcə də zəngin həndəsi və nəbati naxışları ilə fərqlənir. Kompozisiya quruluşunda bu naxışlar bəzən öz aralarında sıx hörülür (bir-birilə sıx birləşir). Üzərində ərəb yazıları (əsasən kufi yazısı), eləcə də heyvanların və quşların müxtəlif təsvirləri olan, bədii basma qablara da rast gəlinir.

Bakının orta əsrlərə aid, sarı gildən hazırlanmış, basma naxışlı qabları içərisində diskvari (dairəşəkili) qablar da var. Küpənin birinin qabarıq çiyin hissəsi orta ölçülüdür və konsentrik dairələrlə əhatə olunmuşdur. Onun ornamentləri (naxışları) simmetrik yerləşdirilmiş dördləçəkli palmettadan, ləçəklərin içərisində və arasında isə kiçik nöqtələrdən ibarətdir. Ləçəklərin arasındakı bütün boş sahə, qismən mixi yazıları xatırladan, qabarıq uzun xətlərlə doldurulmuşdu. Dairəşəkili lövhənin mərkəzində yerləşən və adətən boğazının aşağı hissəsinin birləşdiyi, diametri 4 sm-ə yaxın olan dairədə, süzülmək üçün dörd açıq delikləri olan ələk (süzgəc) quraşdırılmışdır. Qabın çiyin hissəsi dayaz kasaşəkili, daxili hissəsi naxışlanmış qəlibdə basılmışdır (möhürlənmişdir) [53, s.67].

1976-cı ildə köhnə Bakının cənub-şərq yamacında aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində anbar tapılmışdır. Buradan aşkar olunmuş küplərin gövdə hissəsini barmaqla basılmış qurşaq əhatə edir. İri, dolu çənlərin içərisində, 1,8 m dərinliyində, üzəri qabarıq naxışlı, basma küpün çiyin hissəsi aşkar olunmuşdur. Küpün dairəşəkili çiyini üfqi qabarıq xətlərlə dörd sektora bölünmüşdür. Burada ərəb yazısının stiləşdirilmiş hərflərini xatırladan işarələr yerləşir. Diskin aşağı hissəsi isə çərtmə naxışlı və palmettalı vərdənə ilə əhatə olunmuşdu.

Sarı gildən hazırlanmış, darboğazlı, qövsvari qulplu küp 1966-cı ildə Bakının orta əsr şəhər qala divarları dairəsində tapılmışdır. Aşağı hissəsi halqavari silindrik boğaz içərisinə yerləşdirilmiş, kiçik qabarıq ulduzlardan ibarət, basma naxışla bəzədilmişdi. Bu naxış işarələri simmetrik yerləşib, çəpinə və üfqi xətt üzrə üst-üstə düşür. VIII sahədə, 1 saylı quyuda 3,6 m dərinlikdə sarı gildən hazırlanmış, üç müxtəlif basma naxışlı küpün 20 fraqmenti tapılmışdı. Bunlardan birinin yarımsar formalı hissəsində sektorlara salınmış, konsentrik qabarıq üçbucaqlar yerləşir. Bu sektorların ölçüləri isə boğazın aşağısına yaxınlaşdıqca kiçilir.

Bakıda aparılmış qazıntılar nəticəsində 1967-ci ildə aşkar olunmuş kiçik küpün basma naxışlı çiyin hissəsi böyük maraq doğurur. Qabın bütün yuxarı hissəsi sıx yerləşmiş qabarıq naxışlarla bəzədilmişdi. Qabın naxışı müxtəlif diametrlili düyməciklərdən və simmetrik yerləşdirilmiş, üzəri oyma naxışlı dördbucaq yapmalardan ibarətdi. İçərişəhər ərazisində çoxlu sayda zəngin, eləcə də müxtəlif süjetli və şəkili basma naxışlı qablar və onların fraqmentləri tapılmışdı.

1967-ci ildə köhnə Bakının birinci qazıntı sahəsindən tapılmış, sarı gildən hazırlanmış kiçik ölçülü küpün çiyin hissəsində, üzəri salyar formalı qabarıq düyməciklər təsvir olunmuşdu. Qabların ağız və yan divarlarının bəzi fraqmentləri üzərindəki basma naxış dairələrlə salınmış altı-səkkiz və çoxləçəkli palmettadan ibarətdir. Bəzi palmettaların ləçəklərinin mərkəzində badamşəkili yapmalar yerləşir. Lakin dulus məmulatın naxışı yalnız palmettalardan ibarət deyil. Bakının əksər qablarının üzərini bitki zoğlarından, ağac yarpaqlarından, qabarıq düyməciklərdən, dairə-gözcüklərdən, ulduzlardan, relyef ziqzaqlarından, (qıvrımşəkili bəzək) və müəyyən kompozisiyada işlənmiş digər fiqurlardan ibarət zəngin ornament bəzəyir. Basma keramikanın naxışları ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, tapılmış qabların üzərindəki naxışların qəlibləri, istehsalı çox vaxt və əmək tələb edən, dulusçunun çox mühüm və mürəkkəb aləti idi.

2003-cü ildə 23-cü qazma sahəsindən (Polşa səfirliyinin özülü qazılarkən) Basma naxışlı keramika məmulatı arasında boz gildən hazırlanmış küpün boğaz hissəsinin beş fraqmenti əldə olunmuşdu. Onların səthi qruplar üzrə yerləşmiş, oyma çuxurlarla (iynəşəkilli naxış) bəzədilmişdi. Geniş altlıqlı, alçaq, halqasəkilli dayaq üzərində quraşdırılmış kiçik kasa böyük maraq kəsb edir. Ağız kənarları düzdür və bir qədər içəri meyillidir. Xarici tərəfdən, kasanın ağız kənarının altında isə ərəb yazısının stilşəkil hərflərindən ibarət relyef qurşağı yerləşir. O qabın perimetrini hər tərəfdən əhatə edir. Kasanın forması, qurşağın eni və yazının təkrarlanan hərfləri göstərir ki, bu qəlibin divarlarının ayrıca, kiçik, ərəb hərfləri oyulmuş möhür istifadəsi ilə yox, üzərində yazının müvafiq hərfləri oyulmuş, silindrik qəlibin çiy divarı üzərində vərdələnməsi (fırlatma) yolu ilə çəkilmişdi.

Alt mədəni təbəqədən, dördbucaq şəkilli otağın daş divarının fundamenti altından qırmızı gildən hazırlanmış qabın ağız hissəsinin kiçik fraqmenti tapılmışdı. Xarici tərəfdən ensiz qurşaqla, qabarıq şəkildə ərəb yazı hərflərinin arasında xırda nöqtələr var.

Xaricdən, ağzın qalın kənarından aşağı, bir cərgə üzrə yerləşdirilmiş, şüaları mərkəzdən yanlara ayrılan xırda ulduzlardan ibarət basma naxış Bakının orta əsr materik üstü qatından tapılmışdı. Ulduzların asimmetrik yerləşdirilməsi onların kiçik möhürlə, əl ilə basılmasına işarə edir. Qeyd olunmuş fraqmentin yanında qabın boğaz hissəsinin bir parçası vardı. Onun üzəri iki paralel şaquli vərdenlərlə ayrılmış, şöbələrdə yerləşdirilmiş relyef ziqzaqlıdır. Bitki zoğları və qabarıq nöqtələr şəklində aydın həndəsi və nəbati naxışlarla bəzədilmiş basma naxışlı qabın kiçik parçası da tapılmışdır. Digər boz gildən hazırlanmış qabın ağız fraqmentinə də xarici tərəfdən paralel şaquli novçalar və onların arasında vərdenə ilə naxış çəkilmişdir.

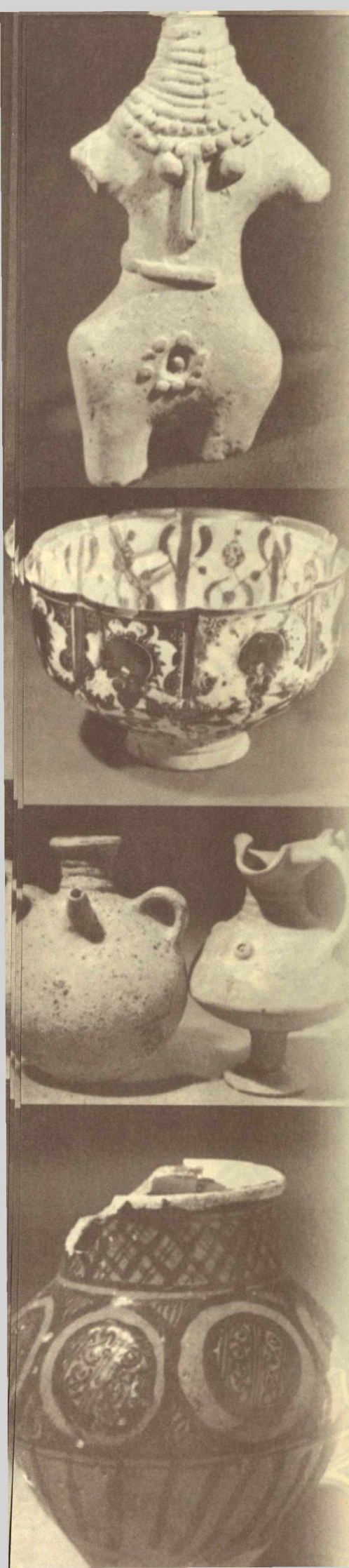
Bir-birilərini əvəz edən novçaların və vərdenlərin belə yerləşdirilməsi qismən kannelüru xatırladır. Qırmızı gildən hazırlanmış küp orta ölçülü olub, çiyin hissəsi basma naxışlıdır, yuxarıya doğru boğazı genişlənir və bir qövşəşəkilli oval kəsikli qulpa malikdir. Qabarıq naxış, iki qurşaqla çəkilmiş və üst-üstə yerləşdirilmiş ulduzlardan və üçbucaqlardan ibarətdir. Boğazı əhatə edən kiçik diametrlili yuxarı qurşaq, sıx yerləşdirilmiş qabarıq üçbucaqlarla doldurulmuşdu. Alt qurşaqla, şöbələrə görə növbələşən, müxtəlif ölçülü ulduzların arasında çıxıntıları aşağıya doğru əyilmiş, oval yarpaqlar yerləşir. Qabın çiyin hissəsini bəzəyən qəlib diametri 15 sm yaxın adi kasanı xatırladır. Çiyin hissəsinin basması qəlibdən çıxan kimi diametri 4,5 sm olan boğazı oraya bərkitmək üçün onun altı (oturacağı) kəsilmişdir. Küpün bərpa olunmuş fraqmentlərində qabın basma naxışlı yuxarı tərəfinin gövdə və boğaz hissəsi ilə birləşmə yerləri yaxşı müşahidə olunur. Baxmayaraq ki, küpün basma naxışlı çiyin hissəsinin birləşmə yerləri səliqə ilə suvanmış və hamarlanmışdı, məişətdə qabdan istifadə prosesi zamanı o məhz göstərilən birləşmə yerlərindən sınımışdı.

Analoji formalı, belə çiyin hissəli, xırda qabarıq ulduzlar fonunda dairələrə salınmış iri altıguşəli ulduzlardan ibarət, basma naxışlı küp orta əsrlər Şamaxısından tanınır və XI-XIII əsrlərə aid edilir.

Mehtərələr (matra-flyaq). Üzərində daha çox qabarıq basma naxış rast gəlinən saxsı məmulatının ikinci qrupunu qeyri-adi formalı mehtərələr təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, saxsı mehtərələr çox qədim

mənşəyə malikdirlər. Köhnə Bakı ərazisindən digər saxsı məmulatı ilə yanaşı, çoxlu sayda müxtəlif formalı qabarıq xaric hissəsində zəngin basma naxışlı saxsı mehtərələr tapılmışdır [53, s.57-63].

Bakıda tapılmış və XII-XV əsrlərə aid edilmiş mehtərələr bu qrupun inkişaf formasını nümayiş etdirirlər.

İçərişəhərdən bütöv mehtərələrlə yanaşı, həmçinin bu qabların çoxlu sayda üzərində relyef naxışlarının izləri qalmış fraqmentləri tapılmışdır. Yuxarıda qeyd olunmuş küplərin naxışlarından fərqli olaraq, qazıntılara əsasən, mehtərələrin xarici, bir qədər qabarıq hissəsini naxışlamaq üçün qeliblər dayaz, kiçik diametrli, mərkəzində heç bir dəliyi olmayan düz boşqabı xatırladır.

1970-ci ildə İçərişəhər ərazisindən tapılmış saxsı mehtərələrin içərisində orijinal və özünəməxsus basma naxışı ilə fərqlənən bir qab əldə olunmuşdu. Mehtərənin gövdəsinin üz tərəfinə bərkidilmiş, diametri 8,5 sm olan disk (dairəşəkilli lövhə) relyef naxışlarla bəzədilmişdi.

Qız qalası yaxınlığında yerləşən ibadətqahdan tapılmış (1964-cü il) saxsı mehtərənin qelibdə basılmış diskinin naxışı 8 şöbəyə bölünmüş dairədən ibarət idi. Diskin mərkəzində kiçik dairədə, ortasında kvadrat yerləşdirilmiş 8 guşəli ulduz çəkilmişdi. Ulduzların üzərini və onların arasındakı boş sahələri qabarıq nöqtələr örtmüşdür.

Köhnə Bakının yaşayış məhəlləsindən tapılmış (1971-ci il) qırmızı gildən hazırlanmış, iki qulplu və xarici qabarıq tərəfdən yumru basma diskli-medalyonlu mehtərə böyük maraq doğurur. Mehtərənin naxışı böyük bədii zövqlə aydın xətlərlə işlənilmişdi. O bütün dairəşəkilli lövhəni əhatə edir və simmetrik yerləşdirilmiş, qismən ürəkvari fiqurlara bənzəyən, üçyarpaqların müəkkəb hörgüsünü xatırladır. Üçyarpaqların fiqurları arasında çatma tağvari relyef izləri müşahidə olunur.

Bakıda tapılmış (1971-ci il), sarı gildən hazırlanmış mehtərənin, diametri 8 sm yaxın olan basma diskində, bir-birilə kəsişən, qabarıq xətlərin müəkkəb hörgüsünü təşkil edən relyefli naxış çəkilmişdir. Kəsişən xətlər svastikaya (astral təsvirlər) oxşar özünəməxsus fiqurlara bənzəyir. Svastika təsvirli naxış qədim zamanlardan mövcuddur. Bu mehtərənin stilləşdirilmiş nəbatı naxışları, öz simmetrik quruluşuna görə bir qədər 1971-ci ildə İçərişəhərdən tapılmış saxsı mehtərənin naxışını xatırladır.

Şarkonusvari qablar. Azərbaycanın bir çox qədim və orta əsr şəhərlərindən aşkar olunmuş şarkonusvari qablar təyinatına görə sirlidirlər. Şara bənzər, alt və üst hissələri konus şəklində olan bu qablara arxeoloji ədəbiyyatda şarkonusvari qablar deyirlər. Bu qablar xüsusi gildən düzəldilmiş, möhkəm bişirilmiş, əsasən cizma, basma və yapma naxışlarla bəzədilmişdir. IX – X əsr sferokonusları sadə, XII – XIII əsr sferokonusları isə zəngin naxışlanmış halda aşkar olunmuşlar. Bu barədə tədqiqatçıların fikirləri müxtəlifdir. Bir qrup alimlər bu qabların herb işində sərf olunduğunu bildirirlər. Onlar bu qablardan, tərkibində neft olan "qarura" (ərəbcə – boğazı dar olan qab) – mərmir kimi istifadə edildiyini söyləyirlər. İçində neft olan yandırıcı mərmilər qədim Şərqdə elə böyük miqdarda istehsal olunurdu ki, hətta orta əsrlərdə Avropada bu mərmilər içinə tökülən neft "Midiya yağı" və yaxud "Midiya alovu" adlandırılırdı.

Bəzi tədqiqatçılar isə bunların içində dərman, ətir, yağ və ya zəhər saxlamaq üçün tətbiq olunduqlarını iddia edirlər. Bir çoxları da arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş şarkonusvari qabların iç divarlarına civə hopduğunu əsas gətirərək, bu qablardan civə daşınması

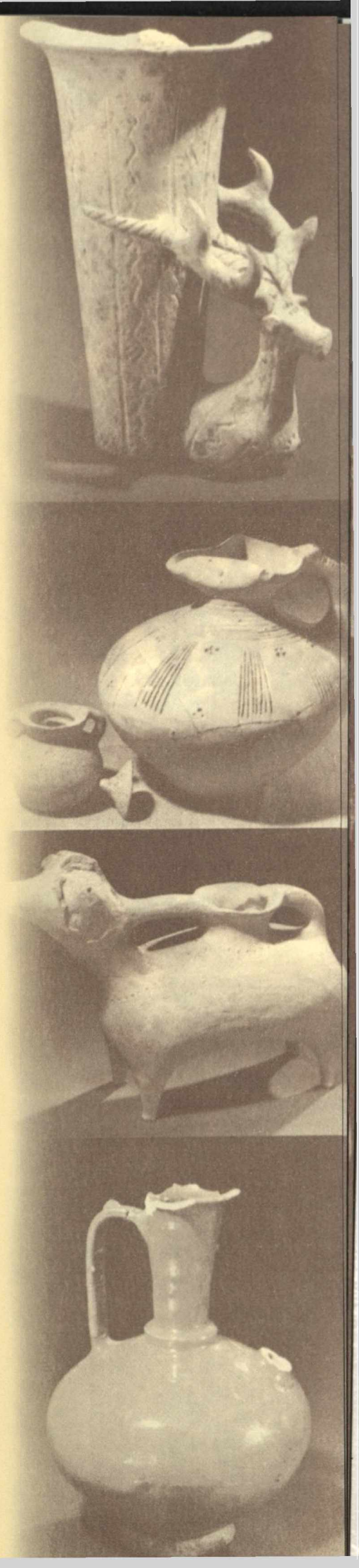
üçün istifadə edildiyini söyləyirlər. Civənin hələ e.ə. II minillikdə qədim Çin və Hindistanda, Yunanıstan və Romada istifadə edildiyini və sonralar isə müxtəlif məqsədlərlə orta əsrlər dövründə tətbiqini nəzərə alsaq, civə "fulminat"ının (latınca – ildırım sürətli deməkdir) orta əsr müsəlman Şərbində də tətbiq edildiyini fərz etmək olar. O, suda ərimeyən, lakin zərbədən, sürtünmədən, alovun təsirindən partlayan maddədir. Partlayan zaman güclü enerji buraxaraq, həm yandırır, həm də qəlpələri ilə xətər yetirirdi. Bizim fikrimizcə, digər silahlar kimi, şarkonusvari qablar da bəzəkli olub, hökmdarın və ya sərkərdənin damğası ilə örtülür, üzərində şəxsi ad və ya şüar yazılırdı. Bakıdan aşkar olan şarkonusvari qabların bəzilərinə Şərqdə geniş yayılmış "nuş olsun", "xoşbəxtlik" və ya "səxavətli hədiyyə" kimi yazılar, əlbəttə ki, istehsalı mənə kəsb edirdi. Çox qədimlərdən dünyada neft ölkəsi kimi tanınan Azərbaycanda, eləcə də Bakıda bu tip qabların tapılması təbiidir [53, s.95,96].

Bakıdan tapılmış şarkonusvari məmulatı üzərindəki, qabarıq badamvari fiqurlardan, dairələrdən, çərtmələrdən, altıyarpaqlı palmettadan, zoomorf təsvirlərdən və s. ibarətdir. Basma naxış əsasən qabın yuxarı hissəsində, nadir hallarda isə aşağı hissəsində əks olunur. Bu qrupa aid tapılmış məmulatın hərtərəfli təhlili göstərir ki, əksər şarkonusvari qabların naxışı müvafiq iz qoyan, xüsusi möhürlər-qeliblər vasitəsilə basılmışdı. Bəzi qabların üzərinə isə yazı və ya sadə naxışlar əllə çəkilmişdi. Məhz buna görə onlar səliqəsizdirlər. Üzərlərində hərflərin, eləcə də naxış işarələrinin simmetriyası pozulmuşdur. Onların çiynin hissəsi, üzərində çərtmələr olan relyef dairələrdən və mərkəzdə altıyarpaqlı palmettadan ibarət basma naxışla bəzədilmişdi. Qabların yuxarı hissəsində dörd sayda simmetrik yerləşdirilmiş dairə var. Onların aralarında isə naxışlı enli vərənlər çəkilmişdi. Dairələrin mərkəzində olduğu kimi, bu vərənlərin başında da hər iki tərəfdən eyni altıyarpaqlı palmettalar çəkilmişdir. Kiçik boğaz papaqvari qalınlıqla tamamlanır. Ondan aşağıda üzərində maili çərtmələr olan və qabın bütün çiynin hissəsini əhatə edən, relyefli qurşaq yerləşir.

Köhnə Bakının birinci qazıntı sahəsindən tapılmış (1967-ci il) boz gildən hazırlanmış, kəskin oturaclaqlı, şarkonusvari qabın aşağı hissəsində basma naxış, qabın çiynlərinə doğru gedən və qismən günəş şüalarını xatırladan üfüqi vərənlərdən ibarətdir. Dərin relyef şəklində basılmış vərənlərin arasında, iti ucları ilə aşağı, oturağa doğru yönəlmiş badamvari qabarıq fiqurlar yerləşir.

Boz gildən hazırlanmış digər şarkonusvari qabın çiynin hissəsinin basma naxışlı fraqmenti böyük maraq kəsb edir. O, 1967-ci ildə Bakı təpəsinin Şərq yamacında tapılmışdır. Maraqlıdır ki, şarkonusvari qabın fraqmentləri iki parçadan ibarətdir. Onlardan biri IX kvadratdan, 2,2 m dərinlikdən, digəri isə 2,6 m dərinlikdən tapılmışdır. Hər iki fraqment eyni şarkonusvari qabın parçalarıdır və bir-biri ilə oxşardırlar.

Qapaqlar. Basma keramikanın maraqlı qruplarından birini də qabların saxsı qapaqları təşkil edir. Bu qapaqlar genboğazlı küpələri, qazanları, küpləri və başqa analogi qabları bağlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Köhnə Bakıda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu sayda qalındıvarlı, əsasən dairəşəkilli formalı və üzərində basma naxışlı qapaqlar və onların fraqmentləri aşkar olunmuşdur [53, s.59].

Diskinin ortasında üfqi qalxan olan, silindrik qulplu, dairəşəkilli qapağın fragmenti, 1967-ci ildə İçərişəhərin I qazıntı sahəsindən, yer səthindən 1,5 dərinlikdə tapılmışdır.

Bakı təpəsinin şərq yamacından digər bir qapaq (1966-cı ildə) tapılmışdı. Qapağın perimetri bir qədər yoğunlaşıb və azca qaldırılıb. Qapağın xaric tərəfdən mərkəzində yerləşdirilmiş qulp tutacaq sınımışdır.

Bakıda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı (1978-ci ildə), 3,2 m dərinlikdən tapılmış boz gildən hazırlanmış qapaqlardan biri isə adi çıraq formalıdır.

Möhürlər. Basma keramikaya həmçinin relyef möhürlü qablar da aiddir. Onlar xüsusi möhür-qəliblərə monoxrom və polixrom naxışlarla bəzədilmiş şirli qabların, boşqabların və kasaların oturacağına arxasına basılmışdır. Möhürlər İçərişəhərdən nisbətən az tapılmışdır. Möhürlərin və nişanların tədqiqi dulusçuluq sənətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [53, s.75,84].

İnşaat materialları

Orta əsrlərdə Bakı daha çox əlverişli coğrafi şəraitə, keyfiyyətli təbii sərvətlərə və bunlarla bağlı özünəməxsus tikinti mədəniyyətinə malik olmuşdu. Şəhər tikililərinin başlıca cəhəti dulus məmulatı və təbii inşaat materiallarından geniş istifadə olunmasıdır. Aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilən tikili qalıqlarının çoxsaylı nümunələri bunu bir daha sübut etdi. İnşa edilən memarlıq abidələrinin bəzək nümunələri – kaşının tətbiqi Bakının şərq dünyasında ön sıralarda getməsinə imkan yaratmış oldu. Yerli istehsal hesab edilən kaşılardan bir çoxu 1925-26-cı illərdə Şirvanşahlar sarayı ərazisində qisməddətli arxeoloji qazıntı işləri zamanı əldə edilmişdi. Onlardan ikisi düzbucaqlı formada iri saxsı plitə şəklində olub, üzərinə naxış-ornament və mavi rəngli şirli təbəqə çəkilmişdi.

Firuzəyi rəngli kaşı nümunələri 1936-38-ci illərdə Şirvanşahlar sarayı ətrafında aparılmış arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı üzə çıxarılmışdı [53].

1967-ci ildə İçərişəhərdəki arxeoloji qazıntı işləri zamanı əldə edilən kaşılardan bir ədədi diqqəti daha çox cəlb edir. O, dulus kürəsində bişirilmiş üzəri ağ və göy rənglə, nəbati təsvirlərlə zəngin bəzədilmişdir. Kaşının on iki çıxıntısı vardır [53, s.99].

1971-ci ildə IV-V-VIII qazıntı sahələrindən tapılmış yaşıl kaşı parçasının üstü həndəsi rəsmlərlə və qazma üsulu ilə naxışlanmışdır. Aşkar edilən bəzi kaşılarda üzərindəki ovulmuş şirli təbəqənin keyfiyyət-sizliyi üzündən naxışları silinmək üzrədir.

VII qazıntı sahəsindən aşkar olunan kaşılardan biri beş bucaqlıdır. Onun gili qırmızı rəngli olub, səthi ağ şirli örtülmüş və göy rəngdə nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. VIII qazıntı sahəsindən tapılan digər kaşının səthi batıq şəklindədir. Ağ şirli təbəqəsi tünd mavi rəngli nəbati və həndəsi naxış çəkilmişdir. Digər bir kaşı üçbucaqlı formaya malik olub üzəri və yan tərəfləri mavi şirli örtülmüşdü.

İçərişəhərdən tapılan kaşılarda əksəriyyəti çox şaxəli olub, iri ölçülüdür. Bakıda, orta əsrlərdə çoxbucaqlı kaşılardan adətən ictimai binaların bəzədilməsində istifadə olunurdu. Ümumiyyətlə, bina üzlüyündə iri ölçülü, ulduzvari və çoxbucaqlı naxışlı kaşılardan hazırlanması böyük

ustalıq tələb edir. İçərişəhərdə Məhəmməd məscidinin həyətinə və Hacı Qayıb hamamının qarşısında aparılan arxeoloji qazıntılardan belə çox şaxəli kaşı qırıqları aşkar edilmişdir. Binaların fəsadının üzünmə-sində istifadə olunan kaşılar konstruktiv əhəmiyyətə malik olub, binanı hər cür təbii aşınmadan qoruya bilirdi [60c].

Kaşılarda arxa tərəfində kirəc izi aydın görünür. Kaşıya rəng çalarları vermək yüksək bədii zövq və ustalıq tələb edirdi. Şir məhlulunun kaşının səthinə möhkəm və hamar yapışmağı üçün, onun yaxşı bişirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardı. Şir məhlulu mineral və metal oksidlərdən alınır. Bakıda tapılan kaşılarda əksəriyyəti bənövşəyi, firuzəyi, şabalıdı, göy, mavi və ağ rənglidirlər. Kaşılarda əksəriyyəti ağ anqob üstündə rəngarəng boyalarla naxışlanmışdır. Orta əsrlərdə şəffaflığı və olvanlığı ilə seçilən firuzəyi rəngli kaşılar daha qiymətli sayılırdı.

Orta əsr şəhərlərinin abadlaşdırılmasında saxsı tünglərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Onlar əsasən şəhərin su təchizatı və sanitariya vəziyyəti ilə əlaqədar kanalizasiya xətlərinin çəkilişində tətbiq edilmişdi.

Aydın olmuşdur ki, xətlərin çəkilişində əsasən kərpic və daşdan səliqə ilə istifadə edilmişdi. Üzəri isə iri hamar tava daşlarla örtülmüşdü.

Saxsı tünglərdən kəmərlərin kütləvi şəklində çəkilişi inkişaf etmiş orta əsrlərdən başlanmışdır. Dulus çarxından istifadə olunması saxsı tüng istehsalını daha da artırmışdı. Tünglər mineral gillərdən hazırlanırdı və müəyyən formaya salındıqdan sonra kürədə qurudulurdu. Gilin çeşidindən asılı olaraq yandırıldıqdan sonra tünglər müxtəlif rəng alırdı. Tünglərin bir-birinin içinə geydirilməsi üçün onlar xüsusi qəliblərdə hazırlanırdı. Onların bir tərəfi ensiz dar və nisbətən nazik, digəri isə enli və qalın düzəldilirdi. Kəmərlər çəkilərkən tünglərin ensiz tərəfi enli tərəfinə geydirilir və həmin yer kirəc məhlulu ilə möhkəm suvanırdı. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan tünglərin bir qrupunun içərisi yivli düzəldilmişdir. Bu texniki üsulun tətbiqi iki məsələnin həllinə kömək edirdi. Belə yivlər suyun sərtliliyini artırmaqla bərabər hər cür təzyiqə qarşı müqaviməti artırır. İkincisi, su burulma nəticəsində borunun daxilinə düşmüş hər yad cismi aparır və tüng borularının içərisinin tutulmasının qarşısı alınır. İstifadə məqsədinə görə tüng borular müxtəlif ölçülərdə düzəldilirdi. Suyun daim sızıb axması üçün tünglər düzülərkən onların mailliyi nəzərə alınır [60].

Tünglərdən çəkilmiş kəmərlərin yerin relyefinə görə uzun məsafəyə aparılması zamanı onun təzyiqinin öyrənilib hesablanması həmin dövrdə tikinti sənətinin yüksək səviyyəsini göstərir.

Orta əsrlərdə mənbəyini şəhərin dağlıq hissəsindən götürüb Bakını su ilə təchiz edən və təsadüfi qazıntılar nəticəsində aşkar edilən saxsı tünglərdən çəkilmiş kəmərlər öz quruluşu ilə diqqəti cəlb edir.

1953-cü ildə inşaat işləri zamanı İçərişəhərə doğru gedən belə kəmərlərin qalıqları tapılmışdır. Onlardan biri keçmiş Lermontov və Krasnaya küçələrinin kəsişdiyi yerdə, digəri Hüsü Hacıyev küçəsində qədim qala divarından 400-500 m aralıda aşkar edilmişdi. Su qurğusunu təsdiq edən akademik A.Əlizadə qeyd edirdi ki, 3-3,5 dərinlikdə yerləşən tünglərin hər birinin uzunluğu 40-45 sm, enli tərəfinin diametri 9 sm, ensiz tərəfinin diametri 6,5 sm-dir [54, s.22].

Tədqiqatçı bu kəmərin çəkilməsini Şirvanşahların paytaxtının Şamaxıdan Bakıya köçürülməsi ilə əlaqələndirir və bu qurğunun XIV-XV əsrlərə aid olduğunu qeyd edir [54].

Orta əsrlərdə Bakının su ilə təchiz edilməsi haqqında mənbə məlumatları da vardır. Tədqiqatçı akademik A.Salamzadə Bakının su ilə təchiz edilməsi haqqında XVIII əsr və XIX əsrin əvvəllərində rus hərbi mühəndisləri tərəfindən tərtib olunmuş planda İçərişəhərin dağlıq hissəsindən bir çox kəmərin çəkilməsi haqqında məlumat verir. Həmin su kəmərləri öz başlanğıcını şəhərin dağlıq hissəsindəki bulaq və kəhrizlərdən götürür. 1970-ci il arxeoloji qazıntıları zamanı III qazıntı sahəsindən aşkar edilmiş tünglər çox maraqlıdır. Tünglərin bir-birinə geydirilən hissəsində kirəcin izi aydın görünür. Tünglərdən su borusu kimi istifadə olunduğunu söyləsək, onların düzülüşü və ağızlarının kirəc məhlulu ilə suvaqlanması orta əsrlərdə böyük hidrotexniki mühəndis savadı və ustalığının olduğunu göstərir [60c, s.89-93].

80-ci illərdə qala divarının şimal hissəsində, şəhərin M.Əzizbəyov və Ə.Qarayev küçəsi ilə İstiqlal küçəsi arasındakı ərazidə maraqlı su yolları aşkar olunmuşdu. Həmin su xətləri iki istiqamətdə gedir.

Hamar daşlardan səliqə ilə tikilmiş qərbdən cənub-şərqə doğru uzanan bu kanalın üstü qalın tava daşlarla örtülmüşdü.

Kanalın içərisindəki tüngləri sınımaqdan qorumaq üçün onlar daşdan yonulmuş kanalın içərisi ilə çəkilmişdir. Tədqiqatçılar bu xətlərin sənətkarlar məhəlləsinə qədər su yolu olduğunu ehtimal edirlər [60a, s.14-15].

Bakının Qız qalası divarı daxilində sanitariya-kanalizasiya məqsədilə düzəldilmiş qurğudakı bir-birinin içərisinə geydirilmiş tünglər məhz arxeoloji qazıntılar nəticəsində şəhər ərazisindən tapılan saxsı tünglərə daha yaxındır [60, s.13].

Qalanın cənub-qərb hissəsindəki divarın daxilində ikincidən başlayaraq yeddinci mərtəbəyə qədər daşdan səliqə ilə hörülmüş şırım vardır. Hər mərtəbədəki şırım olan yerdə yarımdairə şəklində taxça açılmışdır. Şırımın içərisinə uzunluğu 40-45 sm, diametri 25-30 sm, divarının qalınlığı isə 2,2 sm olan saxsı tünglər yuxarıdan aşağıya doğru bir-birinin içərisinə geydirilməklə yerləşdirilmişdir. Tünglərin bir-birinə geydirilmiş hissəsinin çöl tərəfi və divarının xarici əhəng məhlulu ilə möhkəmləndirilmişdi.

Birinci mərtəbədən başlayaraq özül hissəsinə qədər gedən tüngləri 22×18 sm, ölçüdə dördkünc formalı saxsı novçalar əvəz edir. Həmin novçalar divarın içərisi ilə çöl tərəfə yönəlir. Bu novçaların içi ilə axan maye qalaya giriş qapısının altında yerləşən qayada ovulmuş quyuya tökülürdü. Saxsı tünglər və novçalar üzərində dulus çarxının izləri aydın görünür. Onlar həcm və istifadə məqsədinə görə fərqlənirlər. İşlənilmə texnikasına, rənginə və materialına görə isə bunlar bir-birini təkrarlayırlar [60, s.14].

Qalada yerləşdirilmiş bu tünglərin hansı məqsəddə xidmət etməsi barədə müxtəlif fikirlər vardır. Bir qrup tədqiqatçı tünglərdən boru kimi istifadə edildiyini və ən üst qata qaz çəkildiyini, digər qrup saxsı tünglərdən maye axıtmaq üçün istifadə olunduğunu qeyd edirlər.

Əslində tünglərin yuxarıdan aşağıya doğru bir-birinin içərisinə geydirməklə yerləşdirilməsi borunun kanalizasiya məqsədi üçün istifadə olunduğu təstiq edir.

Tapılan materialların təhlili orta əsrlərdə Bakının inşaat işlərinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini və müxtəlif dulus nümunələrindən istifadə olunduğunu söyləməyə əsas verir.

6.3. Şüşə məmulatı

Sənətkarlığa aid olan sahələrdən biri də şüşə məmulatıdır. Bakıda aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən tapıntılar içərisində şüşə qabların – boğaz, ağız, tutacaq, divarı və oturacağının qırıqları toplanmışdı. [53, s.93].

Həmin məmulatı 2 qrupa bölmək olar.

I qrupa məişət qabları – kasalar, bardaqlar, boşqablar və vaza tipli qablar daxildir.

II qrupa isə bəzək əşyaları – bilərzik, üzük və muncuqlar aiddir.

I qrupda bərpa edilən şüşə məmulatını yarımkürə formalı, üzəri hamarlanmış, yuxarı hissəyə doğru nazikləşən incə divarlı kasalar təşkil edir. Belə kasaların oturacaqlarının daxili qabarıq, xarici isə az maili, divarların rəngi göy, parlaqdır. Ölçüləri: hündürlüyü 6-8 sm, diametrləri 7-9 sm-dir. Kasaların bəzilərinin boğaz hissələri dar olub, ağız isə xaricə meyillidir.

1977-ci ildə XII sahədə qazıntı aparılarkən 2 m dərinlikdən daxili qabarıq formalı, göy rəngli şüşə qabın oturacağı tapılmışdı. Maraqlıdır ki, oturacaq aralarında məsafə olan ikiqat divarlardan ibarətdir. Şüşə kasaların kiçik qırıqlarına XII qazıntı sahəsinin digər kvadratlarında da təsadüf edilmişdi. Belə ki, I kvadratin 2,5 m dərinliyindən formasız, nazik divarlı qabın qırıqları, həmin kvadratin qərb tərəfində 4,7 m dərinlikdən parlaq rəngli, nazik divarlı 2 şüşə qabın hissələri aşkar olunmuşdu. Bu qırıqlar IX-XIII əsrlərə aid mədəni təbəqədən tapılmışdı [53, s.93].

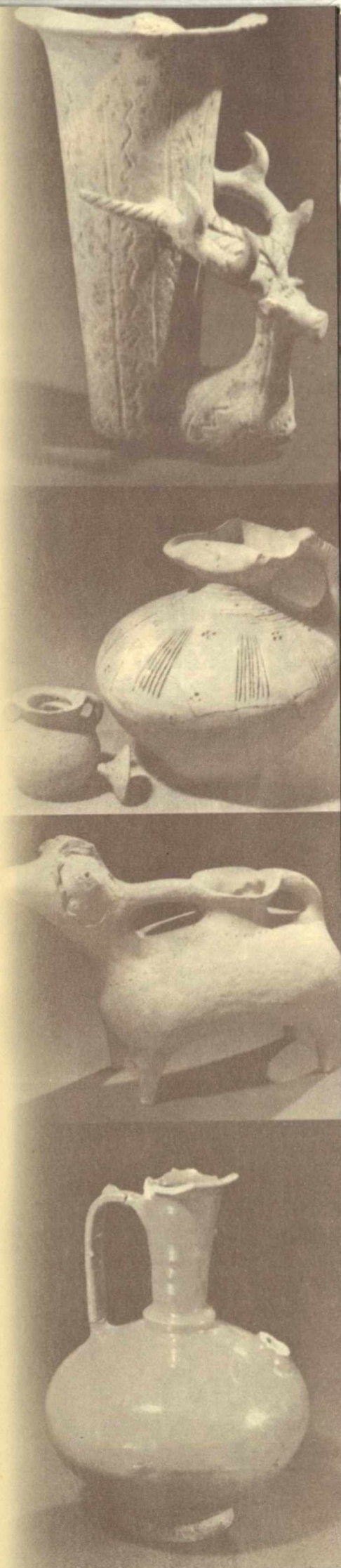
1978-ci ildə Bəylər məscidi yanındakı XIII sahənin XIV-XVIII əsr mədəni təbəqəsindən kasa formalı şüşə qabların oturacağı, divarları və ağızlarının kənarları tapılmışdı [53, s.93].

III sahənin aşağı qatından da (IX-XIII əsrlər) şüşə qabların qırıqları əldə edilmişdir.

Şüşə qırıqlarının bərpasından sonra onların düz oturacaqlı, gövdəsi qabarıq, kasayabənzər silindirik qabların olması aydınlaşdı. Bu əşyalar II kvadratda açılan böyük dairəvi quyunun yanından tapılmışdı. Həmin təbəqənin materialları içərisində çox da parlaq olmayan, nazik divarlı şüşə qabın kiçik qırıqları da vardır. Divarın yanındakı II kvadratin 2,5 m dərinliyindən göy rəngli, şarşəkilli gövdəsi olan kiçik şüşə banka tipli qabın qırıqları tapılmışdı. Toplanmış xırda şüşə gil çıxarları içərisindən üzəri til-til, paralel relyefi xatırladan nazik divarlı şüşə qabın qırıqları tapılmışdı.

V sahədəki II kvadratin 3,5 m dərinliyindən (1980-ci il) banka formalı qabın qırıqları və I kvadratda 4 m. dərinlikdən yaşıl rəngli şüşə qabın oturacağı tapılmışdır [170, s.70].

1981-ci ildə aparılan qazıntılar zamanı banka formalı qabın dairəvi oturacaqlı, yaşıl çalarlı hissələri aşkar edilmişdi. Həmçinin kənarları düz açıq yaşıl rəngli, bütövlükdə qabı əhatə edən şaquli xətlə təsvirləri olan şüşə qabın üç qırığı da tapılmışdır. Şaquli, qabırğavari xətlər yaşıl çalarlıdır. Yuxarı hissəsinin diametri 5 sm-dir. Onlar II kvadratdakı təndirdən tapılmışdı. Oxşar kasalar Bəyləqan, Qəbələ və Güllüstan qalasından aşkar olunmuşdur.

Qazıntılar zamanı divarlarında, dalğavari qabarmaları və üfqi xətlə ornamentləri olan kasanın qırıqları tapılmışdı. Oturacağın daxili qabarıq, xarici isə oval olub, divarlarının yuxarı hissəsi qalın, parlaq və sarımtıl çalarlıdır. Hündürlüyü 6 sm, diametri 6-7,5 sm-dir. Şüşə kasalar su, şərbət, qatıq, müxtəlif şirələr içmək üçün hazırlanmışdı.

Boşqaba oxşar şüşə məmulatına düz sətli, daxilə bükülü, içi boş şüşə qablar daxildir. Şüşəsi yaşıl və parlaqdır. Təxmini diametri 14-15 sm, qalınlığı 0,3 sm-dir.

Müxtəlif illərdə Bakı şəhərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən çoxlu miqdarda şüşə məmulatı içərisində bir neçə bardaq hissələrini toplayıb bərlə etməklə onların forması və ayrı-ayrı hissələri haqqında fikir söyləmək mümkün olmuşdur. Tez-tez təsadüf olunan bu növ hissələrin tutacağı yaşıl rəngli lentvari olub, uzunluqları 6 sm-dir. Ehtimal ki, onlar genboğazlı bardağa məxsus olmuşlar. Oxşar tutacaqlı şüşə bardağın nümunələrinə Gülüstan qalasında təsadüf edilmişdi. Bardağın lentvari tutacağı düz bucaq altında əyilmiş və onun üst hissəsində dairəvi çıxıntılar vardı.

Tutacağın uzunluğu boyu açılmış dərin kanalcıq sanki onun üst hissəsini iki yerə bölür. Şüşə nazik divarlı olub, yaşıl rənglidir, tutacağın uzunluğu 11,5 sm, eni 3,5 sm, diametri 1,5 sm-dir. Əldə edilən bardaq oturacağının xarici batıq, daxili isə qabarıqdır. Dairəvi altlığı açıq yaşıl və qəhvəyi rənglidir. Buna oxşar oturacaqlar 1977-ci ildə 2 kvadratın 2 metr dərinliyindən tapılmışdır.

Qazıntının 2-2,5 m dərinliyində olan təbəqədən nazik divarlı şüşə qabların formasız kiçik qırıqları alt mədəni təbəqədən nazikdivarlı, çox da parlaq olmayan, üzəri paslanmış şüşə qabın iki hissəsi tapılmışdı. XII sahədən boğaz hissəyə yaxınlaşdıqca genişlənən, ağzının kənarları yana meyilli olan bardaq əldə edilmişdi. Boğazın genişlənən hissəsinin aşağısı silindir formasında olub, şüşəsi zərif, yaşıl rənglidir. Həmin hissədən incə, dalğavari kəmərcik keçir. Aşkar edilmiş bardağın boğaz hissəsi silindir formasındadır və üzərinə basma üsulu ilə kəməre oxşar bəzəklər vurulmuşdu. Bu kəmərdən aşağı, şaquli formada 4 qabarıq xətlər yapışdırılmışdı. Şüşənin rəngi göydür [64, s.6]. Çox da böyük olmayan, üç qövs şəkilli tutacaqlı bardağın boğaz və gövdəsinin divarının üzərində dairəvi basma naxışlar vardır. Şüşənin rəngi yaşıldır.

1978-ci il ildə XIII sahədəki II kvadratdan 3 m dərinliyindən oval şəkilli şüşə tutacaq tapılmışdır.

1979-cu ildə XIV sahədəki II kvadratdan bardağın nazik boğazının qırıqları aşkar edilmişdi. Çəllək şəkilli gövdəsi ağzının kənarına yaxınlaşdıqca qalınlaşır, oturacağı çox da böyük deyildir.

Oradan həmçinin geniş ağızlı, dar boğazlı, altı daxilə meyilli, alçaq dabanlı bardağın üzəri til-til, nazik divarlı daşa bir bardağın qırıqları əldə edilmişdi. Şüşə tapıntılar içərisində gövdəsini dairəvi əhatə edən dirsək kəmərlə, göy rəngli, çox da böyük olmayan bardağın hissələri də vardır.

XV sahədən ağzı yana meyilli, kənarları qara rəngli şüşə qabın qırıqları (1980-ci il) tapılmışdı [170, s.70].

16-cı sahədən dağıdılmış zərgərlik fabrikinin ərazisindəki II kvadratın 2,8 m dərinliyindən, diametri 6 sm olan yaşıl rəngli şüşə qabın dairəvi oturacağı (1981-ci il) aşkar edilmişdi.

IV kvadratda, 3,5 m dərinlikdən divarı 0,5 sm üzərində şaquli batıqları olan digər bardaq qırıqları da tapılmışdı.

III kvadratın 2 m dərinliyindən dairəvi oturacaqlı, yaşıl rəngli şüşə qabın qırıqları əldə edilmişdi.

IV kvadratın 4 m dərinliyində şüşə bardağın qövşəşəkilli tutacağı tapılmışdır. Yenə həmin sahədən ağ rəngli, yarım dairəvi tutacaqlı qab aşkar edilmişdi [170, s.72].

Bunlardan əlavə, IV kvadratda təndirin içərisindən diametri 7 sm, yuxarı hissəsi 5 sm olan parlaq yaşıl rəngli, gövdəsində üfqi xətlərlə relyefi, dairəvi ağzı, qabarıqlı xətləri olan şüşə qırığı da tapılmışdı. Bardaqlardan mayenin saxlanması üçün, habelə süd qabı kimi də istifadə olunması ehtimal olunur.

Digər şüşə məmulatı bütöv olmayan, vazaya oxşar qabların oturacaqları, qədəhlər, bakala oxşar qabların hissələridir. Zərif hazırlanan vaza ayaqlarının qırıqları da tapıntılar içərisinə daxildir. Nazik, gövdəyə yaxınlaşdıqca, qalınlaşan şüşə qabın ayağının, hündürlüyü 4,5 sm, qalınlığı 1 sm-dir.

Vazaya oxşar qabların içi boş, oturacaqları dairəvi, ayaqları yuxarı doğru tədriclə qalınlaşıb gövdəyə birləşirlər. Divarları parlaq, göyümtül rəngli olan bu vazanın hündürlüyü 8 sm, diametri 9 sm, ayağın oturacağı 6,5 sm-dir.

XII sahənin I kvadratından, göy rəngli, dabanlı altlıqlı güldən 1977-ci ildə tapılmışdır. Bu kvadratın 1,8 m dərinliyindən qəhvəyi rəngli vazaya bənzər qabın oturacağı və yan divarlarının qırıqları tapılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, şüşə qabların yan divarlarının qırıqlarına seyrək halda təsadüf olunsa da, qazıntılar zamanı bütöv halda tapılan oturacaqlara tez-tez təsadüf edilir. Burada nazik divarlı, vazaya oxşar və formasız şüşə qabların kiçik qırıqları da vardır. XIV sahədən də vazaya oxşar qabın qırıqları aşkar olunmuşdu [64, s.8].

Alt mədəni təbəqədə daha çox kiçik, parlaq, nazik divarlı vazalara, qədəhlərə, flakonlara rast gəlmək olur. Əldə edilən hissələrə əsasən demək olar ki, bu kiçik vaza və qədəhlər bəkməz, mürəbbə və müxtəlif şirələrin saxlanması və içilməsi üçün hazırlanmışdır. Bu tip qablar Beyləqan və Qəbələ qazıntılarından da məlumdur [20, s.62].

Bakı qazıntılarından orta əsrlərə aid əldə edilən şüşə məmulatının ikinci qrupunu bəzəklər təşkil edir. Bəzəklərə əsasən çox da təsadüf olunmayan şüşə bilərzik, üzük və muncuq qırıqları daxildir.

İçərişəhərdən aşkar edilən şüşə bilərziklər hamar və burulmuş, dairəvi kəsikli, yastı qabarıqlı və üçbucaq formalıdırlar. Diametrləri 7-9 sm-dir. Üzəri qara rənglə çilənmiş bilərziklərə də təsadüf edilir ki, onlar dairəvi olub, diametrləri 6 və ya 7 sm, qalınlığı 0,4-0,5 sm-dir. Gövdəsi yastı şüşə bilərziklər də tapılmışdır ki, üzərlərindəki rənglər sap formada biri digərini əvəz edir. Məsələn, bir çox bilərziklər qara rəngdə olub, üzərindən qırmızı, parlaq göy xətlər keçir. Ölçüləri 5-5,5 sm, qalınlıqları 0,3-0,4 sm-dir.

Qara rəngli digər şüşə bilərzikin qırıqları üzərində müxtəlif rənglər vardır. Üzəri hamar və qabarıqdır, diametri 8-9 sm-dir.

Digər bilərzik qara və yaşıl rəngli, burulmuş, dairəvi formalıdır. Diametri 8-9 sm-dir.

Dairəvi formalı başqa bir bilərzikin üzəri hamar və buruqdur, yaşıl, qara, göy rənglidir, diametri 5,5-7 sm-dir.

Göy və qara rəngli, üzəri hamar, qabarıqlı bilərzikin qırıqları, diametri 5,5-6 sm olub XIII sahədən aşkar olunmuşdu.

Buradan yarım dairəvi formaya malik mavi rəngli bilərziklər də əl-

də edilmişdi. Bu sahənin aşağı təbəqəsinin tapıntıları içərisində yarım-dairəvi ağ rəngli iki şüşə bilərziyin qırıqları da vardır.

Onların biri I kvadratdakı divarın özülü yanından, 3-4 m dərinlikdən, ikincisi isə II kvadratdan dağıdılmış təndirin yanından, 3,5 m dərinlikdən tapılmışdı.

1979-cu ildə XIV sahənin I kvadratında, 3,2 m. dərinlikdən üçbucaq kəsiyi olan göy rəngli 2 bilərziyin qırığı da tapılmışdı.

1981-ci ildə XVI sahədəki III kvadratın 3,5 m dərinliyindən yarım-dairəvi, göy rəngli iki şüşə bilərziyin qırığı əldə edilmişdi. Digər qırıq isə 3 m dərinlikdən tapılıb və o, iri kəsikli, qara rəngli bilərziyə məxsusdur. Diametri 4 sm-dir. Oxşar formalı bilərzik IV kvadratın 3,5 m dərinliyindən məlumdur. Yenə IV kvadratdan 4 m dərinlikdən və I kvadratda 2,8 sm dərinlikdən 2 qara və ağ rəngli hamar bilərziklər tapılmışdır. Tapılmış bilərziklərin hamısı Bakı əhalisinin qol bəzəyi olmuşdur. Qeyd edilən bilərziklərin oxşarları Beyləqan və Qəbələdən məlumdur. Bakı qazıntıları zamanı bəzəkər qrupuna daxil olan muncuqlar da əldə edilmişdi. Onlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- a) silindir formalılar;
- b) zərif dalğavari bəzəklilər;
- c) köndələn istiqamətdə sarımtıl xətləri olanlar.

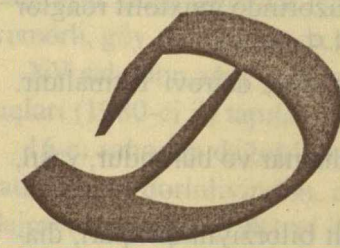
Onlardan biri sanki eyni formalı digər muncuğa qaynaq edilmişdir. Ehtimal ki, onlar qabarıq formada olub, üzərləri sarımtıl rəngli qara dairelərlə əhatələnmişdir.

1979-cu ildə XIII sahənin II kvadratının 3,3 m dərinliyindən tilli, bikonik formalı, açıq-sarı rəngli çox da böyük olmayan şüşə muncuq tapılmışdır. Muncuqları adətən "göz qaytarmaq" üçün boğazda, əldə və ya paltarda gəzdirmişlər [169, s.75].

Qeyd etmək lazımdır ki, qazıntılar zamanı üzüklər də tapılmamışdır. Yuxarıda göstərilənlərdən məlum olur ki, Bakı qazıntılarından əldə edilən şüşə məmulatı kasa, boşqab, vazaya oxşar qablardan, bəzəkər isə bilərzik və muncuqlardan ibarətdir. Bakıdan tapılan bəzəkər göy, qara və yaşıl rəngli bilərziklərdən ibarət olub, dairəvi, hamar və qabarıqdırlar. Göy, mavi, sarı qara rənglər tünd sarı dalğavari xətləri olan muncuqlar da toplanmışdı.

Bakı qazıntılarından tapılan bir çox şüşə məmulatının oxşarları isə Beyləqan, Qəbələ və Gəncə qazıntılarından məlumdur.

6.4. Daşıqlama

Daşıqlama sənətinin qədim bir tarixi vardır. Qədim insanlar ilk əvvəllər daşdan əsasən müxtəlif silah və əmək alətləri hazırlamışlar. Orta əsrlərdə daşdan müxtəlif sahələrdə geniş istifadə edilmişdir. Daş yataqlarının zənginliyi və daşların müxtəlif növlü olması daşıqlama sənətinin yaranmasına və sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Xüsusilə orta əsrlərdə Abşeron, o cümlədən Bakı daşıqlama sənətinin əsl mərkəzi idi.

Ən qədim daşıqlama mərkəzlərindən biri Qobustanın qaya rəsmləridir. Daşıqlama sənətinin nadir nümunəsi olan bu qaya rəsmləri ən qədim dövrlərdən başlamış orta əsrlərə qədər azərbaycanlıların tətbiqi incəsənətinin yüksək texniki səviyyəsinin göstəricisidir.

Abşeron zonasının daş materialı ilə zənginliyi burada həmin sənətin yüksək inkişafına şərait yaratmışdır. Mahir ustalar daşdan təkə inşaat və məişət materialı kimi deyil, həm də dekorativ bəzək materialı kimi geniş istifadə etmişlər. Qədim Bakı şəhəri başdan-başa daşıqlamanın mərkəzinə xatırladır.

Orta əsrlərdə Bakıda daşıqlama sənəti əsasən üç istiqamətdə inkişaf etmişdi:

1. Daş inşaat materialı kimi.
2. Daş dekorativ-tətbiqi sənət əsəri kimi.
3. Daş məişət və təsərrüfat materialı kimi.

Daş inşaat materialı kimi. Tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, əsrlər boyu İçərişəhər ərazisində intensiv həyat nəticəsində qalın mədəni təbəqələr yaranmışdır. Müxtəlif tarixi dövrləri əks etdirən iki əsas mədəni təbəqənin varlığı müəyyən edilmişdi. Şəhərin XIV-XVII əsrlərə aid tarixini əks etdirən birinci-üst mədəni təbəqədə kompleks tikinti qalıqları çoxdur. Düzbucaqlı və kvadrat formalı otaqların divarları yonulmuş və nisbətən hamar daşlardan hörülmüşdür. Binaların qarşısındakı kiçik həyətlərdə xeyli məişət obyektləri aşkar olunmuşdu. Həyətlərə yastı daşlar döşənmişdir.

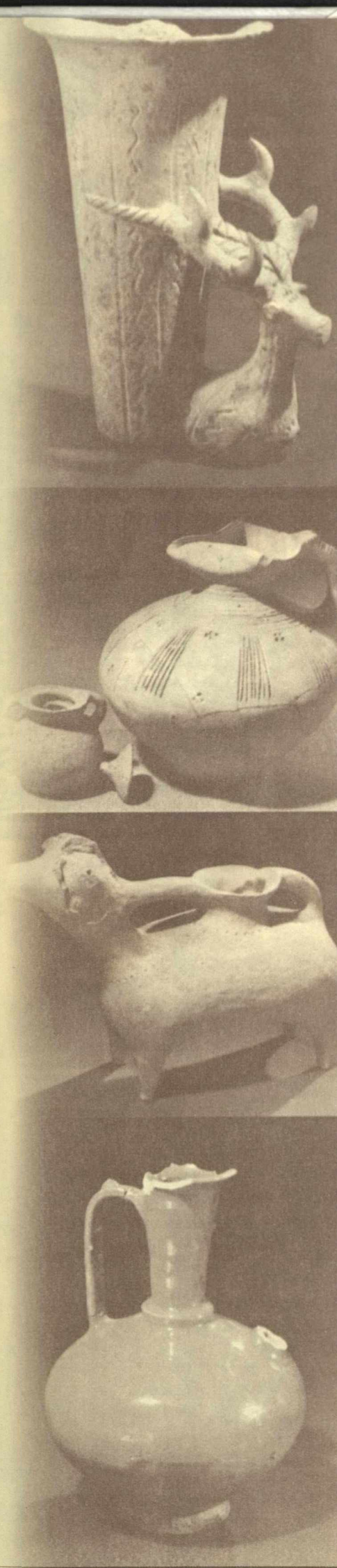
Şəhərin cənub-qərb hissəsindəki qazıntılar zamanı ilk dəfə iri anbar qalığı aşkar edilmişdir. Otağın içərisində qarşı-qarşıya, biri digərindən 1 metr aralı yonulmuş daşlardan səki formalı divarlar hörülmüşdü. Divarın üstündə yanaşı altı ədəd böyük təsərrüfat küpləri yerləşdirilmişdi. Məhsul saxlanılan bu küplərin hər birinin altına daş oturacaq qoyularaq çənin oturacağı kirəclə daşa bərkidilmişdi. Daş çənlərdən birinin çöl tərəfi kannelür formasında kəsmə və oyma yolu ilə zəngin naxışlanmışdı.

Bakının qədim dövrünü əks etdirən IX-XIII əsrlərə aid ikinci alt mədəni təbəqəsi haqqında məlumatlar olduqca azdır. Həmin dövrün memarlığı və incəsənəti ilə əlaqədar isə heç bir yazı yoxdur. Ona görə də bu təbəqədən tapılan maddi-mədəniyyət və memarlıq tapıntıları şəhərin qədim dövrünə aid daha etibarlı mənbədir.

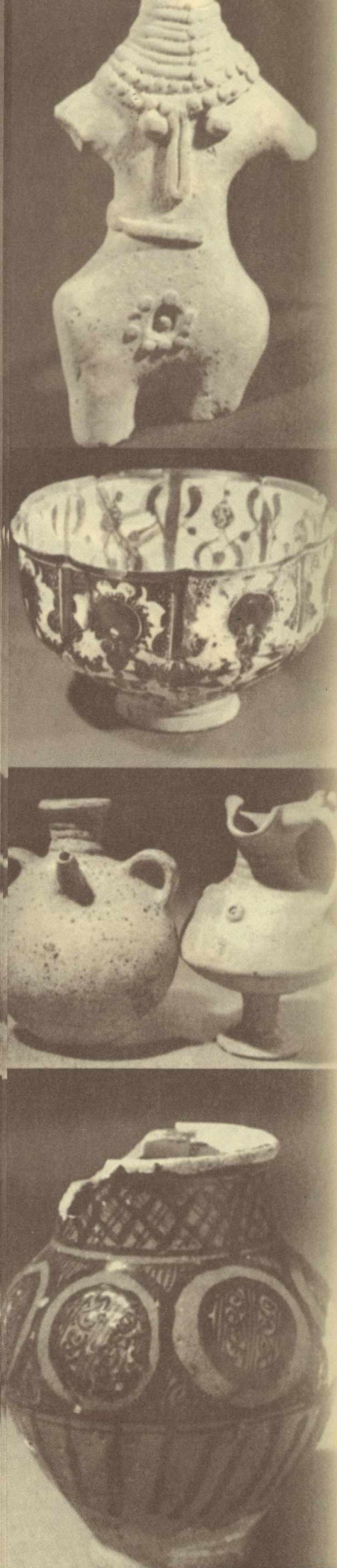
Həmin təbəqədən aşkar edilən müxtəlif tikintilərin özülləri qaya üzərində yerləşir. Burada tikinti qalıqları seyrəkdir. Üst təbəqəyə nisbətən binaların divarları qalın olub, bəzən eni 1 metrə çatır. Ölçülərinə görə xeyli kiçik olan otaqların əksəriyyəti düzbucaqlı formada az yonulmuş daşlardan tikilmişdi.

Qədim təbəqənin yerləşdiyi qayada müxtəlif formalı və ölçülü quyular vardı. Daşıqlamada tətbiq olunan çapma və oyma texnikası vasitəsilə qayanı dairəvi formada dələrək dərin su quyularının qazılması nəticəsində bu dövrdə şəhərin əhalisi quyu suyundan geniş istifadə etmişlər. Azərbaycanın başqa orta əsr şəhərindən fərqli olaraq Bakı əhalisi taxıl və digər məhsulların saxlanması üçün kövrək saxsı qabların əvəzinə, qayada oyulmuş təsərrüfat quyularından istifadə etmişlər. Məişətlə əlaqədar qayada oyulmuş müxtəlif ölçülü çalalar saxsı qabları əvəz edərək, həm də ucuz başa gəlirdi.

Bakı körfəzindəki adanın üstündə tikilmiş qalanın tikintisində isti-

fadə olunan daşlar daşıqlama sənətinin incilərindəndir. Burada daşlar üzərində ərəb əlifbası ilə yazılmış və naxış kimi görünən iri yazılar nəbati ornament, real və əfsanəvi insan, heyvan, quş surətlərlə birlikdə verilmişdir.

Bəlli olduğu kimi, vaxtilə ərəb yazılarından tək-cə kitab tərtibatında deyil, memarlıqda, dekorativ-tətbiqi və təsviri sənətin bir çox sahələrində də naxış- bəzək kimi istifadə olunmuşdu.

Şirvanşahlar sarayının daimi eksponatları olan "Bayıl daşları", daş kitəbələrde həkk olunan rəngarəng yazı növləri, naxışları zəngin ornamentlər, insan, heyvan, quş təsvirləri bu sənətin dövrün memarlığı ilə bağlı olduğunu təlqin edir.

Aşkara çıxarılmış daşlar içərisində yazısı nisbətən kiçik olan iki ədəd daşda qalanı tikən memarın adı yazılmışdı. Dənizin içindən tapılan daşlar üzərindəki yazılarda Bakı, Şamaxı şəhərlərinin, həmçinin Şirvanşahların adları çəkilir.

Bu nadir kitabların tam halda oxunması qədim qəsrin sirlərinin açılmasına, Bakı tarixinin bəzi məsələlərinin işıqlandırılmasına səbəb olardı.

Daşların üzərində insan təsvirləri ilə yanaşı, heyvanın sakit dayanmış və qaçan at, şir, oturmuş it, yatmış dəvə, yem yeyən və sakit oturmuş öküz təsvirləri vardır.

Şəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı öküz və şir təsvirləri aşkar edilən maddi-mədəniyyət qalıqları içərisində tez-tez təsadüf olunmuşdu.

Hətta İçərişəhərin Qoşa qala qapıları üstündəki iri daş üzərində oyma yolu ilə həkk edilmiş iki şir arasında öküz başı həkk edilmişdi. Bu təsvirlərin nə mənə daşması və nə üçün qala qapısı üzərində həkk edilməsi indiyə qədər tədqiq edilib açıqlanmışdı.

Maraqlıdır ki, 1964-cü ildə Bakı Qız qalasının yaxınlığında arxeoloji qazıntı apararkən XI-XIII əsrlərə aid materiallarla birlikdə üzərində öküz başı təsviri həkk edilmiş (68×70×12 sm ölçüdə) bir daş tapılmışdı. Öküz kəlləsi anfas görünüşündə daşın üzərində qazılmışdır. Onun buy-nuzu və qulaqları canlı şəkildə işlənmişdi. Öküzün şiş buyuzlarının ucları bir-birinə doğru əyilmişdir. Gözləri qazıma yolu ilə işlənmiş, qaşaltı hissə dərinə salınmışdı. Bu tapıntı qala darvazası üzərində olan təsvirlərin sirrini açmağa müəyyən dərəcədə kömək edir. Görünür, öküz təsviri Bakının rəmzi nişanı rolunu oynayırdı [53, s.100].

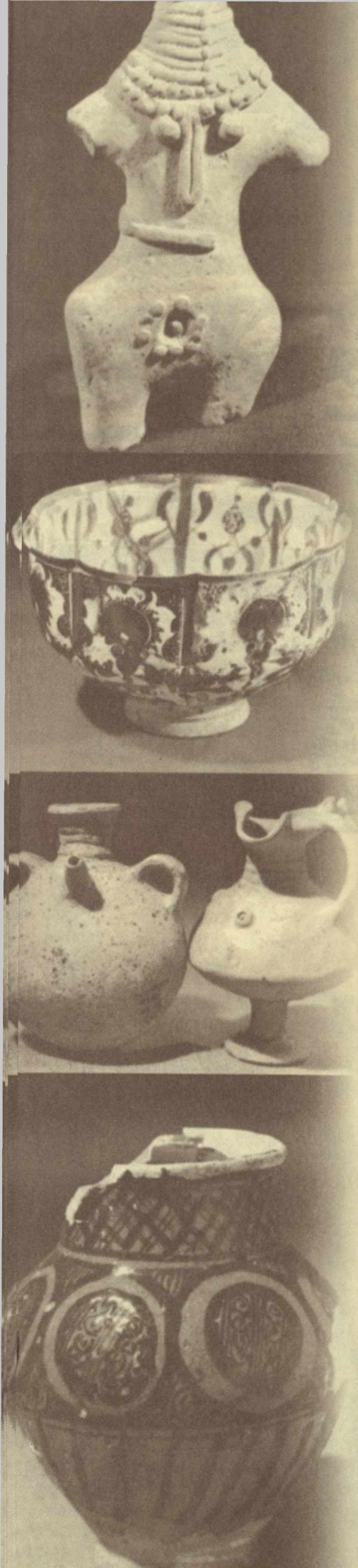
Tədqiqatçılar ən qədim dövrlərdən başlayaraq orta əsrlərə qədər bu növ təsvirlərin Qobustan qayaları üzərində rəsm edilməsini həmin ərazidə yaşayan insanların təsərrüfatında öküzün böyük rol oynaması ilə əlaqələndirirlər.

Azərbaycanın qədim və orta əsr abidələrindən tapılan gil və daşdan olan öküz fiqurları, həmçinin maddi-mədəniyyət nümunələri üzərindəki öküz başı təsvirləri bu heyvana sitayişli (totemizmlə) əlaqələndirilir.

Öküz fiqurlu təsvirlərə ilk və orta əsr abidələrində də rast gəlmək olur. Mingəçevirdə dulus kürəsindən tapılan gildən düzəldilmiş öküz kəlləsi, Beyləqandan tapılan və XII-XIII əsrlərə aid edilən gildən öküz başları buna sübutdur. Bu dövrə aid Bakı buxtasından tapılan və üzərində ərəb əlifbası ilə yazılmış sözlərlə yanaşı, öküz kəlləsi təsviri olan daşlar da maraqlıdır.

Bu daşlar XV əsrə aid olan Səbail qalasının divarlarını bəzəmişdi. Deyilənlərdən aydın olur ki, öküz fiquru və təsvirləri yerli şərəit, əhəlinin təsərrüfatı, din, adət və ənənəsi ilə əlaqədar qədim zamanlardan meydana çıxmış və orta əsrlər dövrünə gəlib çatmışdı. Bunu Bakı qala divarlarında olan öküz təsviri, Qız qalasının yaxınlığından tapılan daş üzərindəki öküz kəlləsinin təsviri və şəhərin darvazası üzərindəki öküz rəsmləri bu fikri tamamlayır.

Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, qədim dövrlərdə bir çox şəhər və qalaların özünəməxsus əlamət və simvolik nişanı olmuşdu. Tədqiqatçıların fikrincə, daş üzərində həkk olunmuş öküz təsviri də qədim dövrlərdə Bakı qala divarının qüdrətini və alınmazlığını göstərən simvolik nişan olmuşdu.

Daş dekorativ – tətbiqi sənət əsəri kimi. Orta əsrlər Azərbaycanın da dekorativ-tətbiqi sənətlərin bütün növləri inkişaf etmişdi. Daşışləmə həmin sənət sahələrindən biri sayılır. Daşın üzərini bəzəmək, oyma yolu ilə həndəsi və nəbatı naxışlar açıb insan, heyvan və başqa təsvirlər həkk etmək inkişaf etmiş və son orta əsrlərdə dekorativ-tətbiqi sənətdə geniş yayılmışdı.

Həndəsi naxışlarla bəzədilmiş daş oymaları İçərişəhərdə aparılmış qazıntı işləri zamanı aşkara çıxarılmış daş pəncərə çərçivələri (XII-XIII əsrlər) nümunəsində göstərmək olar.

Daş üzərində oyma işlərinin nəbatı ornamentlərlə bəzədilmiş nümunəsinə XIII əsrə aid Bayıl qəsri abidəsinin daşlarını göstərmək olar. Daş üzərində dərin oyma üsulu ilə bəzədilmiş bu daşların ən maraqlı cəhəti yazılarla birlikdə canlıların təsvir olunmasıdır. Tədqiqatçılar bu bəryeqlərdə həkk edilmiş insan və heyvan fiqurlarının yalnız sırf bədii xarakter daşımayıb, eyni zamanda dini məzmun daşdığını da güman edirlər.

Azərbaycanın memarlıq abidələrindəki ən gözəl oyma işləri XV əsrə aid Şirvanşahlar sarayında tam əks olunur. Şirvanşahlar kompleksinə daxil olan divanxana və türbə xüsusilə qiymətlidir. Burada tətbiq olunan oyma bəzəkləri öz bədiiyyəti və zərifliyi ilə adama heyran edir. Sənətkarlar oyma üsulu ilə həmin bəzəkləri işləmək üçün müxtəlif texniki üsullardan istifadə etmişdirlər. Divanxana qapısının tağı üzərindəki naxışlar həm kompozisiyası, həm də icra cəhətdən seçilir. Qabarıq naxışlar ətrafında oyulmuş çuxurlar dərin kölgə salaraq bu bəzəkləri aydınlaşdırır və onların zərif rəsmnin gözə çarpmasını təmin edir. Bakıda daşışləmə sənətinin xüsusiyyətlərindən biri də naxış və rəsmlə yanaşı, daşlar üzərində yazıların həkk edilməsidir. Orta əsrlərdə Şərqdə xəttatlıq tətbiqi incəsənətinin ən çox inkişaf etmiş növlərindən biri sayılırdı. Daş ustası ərəb əlifbasının elementlərindən istifadə edərək həndəsi və nəbatı naxışların oxşarlığına uyğun şəkildə onlardan yazıda istifadə edirdi.

Tədqiqatçı M.Nemətə görə, XIV əsrin II yarısına qədər epigrafiq yazılarda yalnız kufi xəttindən istifadə olunmuşdu. Onun fikrincə, inşaat yazılı abidələrində XI əsrdən çiçəkli kufi xətti geniş yayılmışdı [218, s.19].

İçərişəhərdə şərq qala divarının yaxınlığındakı sahədə arxeoloji qazıntı işləri apararkən 3 metr dərinlikdə daşışləmə emalatxanası aşkar edilmişdi. Maraqlıdır ki, buradan daş parçaları və qəlpələrinin içərisindən üstündə ərəb əlifbasının kufi xətti ilə yazı olan, bir tərəfi düzbucaqlı formalı daş parçası tapılmışdır. Yazı daşın yalnız bir küncündə

qalmış, qalan hissəsi qırılmışdır. Bir neçə hərf saxlanılmış bu yazı "Əl Məlik Ə-zəm", yəni "Böyük Məlik" kəlməsi ilə başlayır.

Orta əsrlərin müxtəlif dövrlərinə aid üzərində bir neçə hərfdən ibarət yazı olan başqa daş qırıqları tapılmışdı. Hələlik bu yazıları oxumaq mümkün olmamışdı.

İçərişəhərdə qədim yazılı abidə olan Məhəmməd məscidinin (Sıniqqala) (1078-1079) və Bakı Qız qalasının üstündə də kufi xətti ilə yazılmış kitabelər indi də qalmaqdadır.

Sonrakı əsrlərdə kufi xəttinin oxunuşunun çətinliklərini nəzərə alan xəttatlar daha aydın şriftli nəsx xəttinə keçirlər. Məhz arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan çoxlu sayda qəbirüstü daşlar bunu bir daha təsdiq edir. Qazıntı zamanı çox sayda zəngin naxışlı və yazılı qəbir daşları tapılmışdır. Ərəb və fars dilindəki yazıların məzmunu əsasən, Quran ayələri və mərhumun ölümü ilə əlaqədardır. Yazılar XIV-XV yüzilliklərə aid edilir.

Daş məişət və təsərrüfat materialı kimi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Bakıda məişət və təsərrüfatda istifadə olunan xeyli miqdarda daş məmulatı aşkara çıxarılmışdı. Bunların içərisində dəyirman və kirkirə daşları, bülöv, çəki, daban daşları, dam üçün novçalar, hovuzlar, duz qabları, daş qapaqlar, həvəng və s. göstərmək olar.

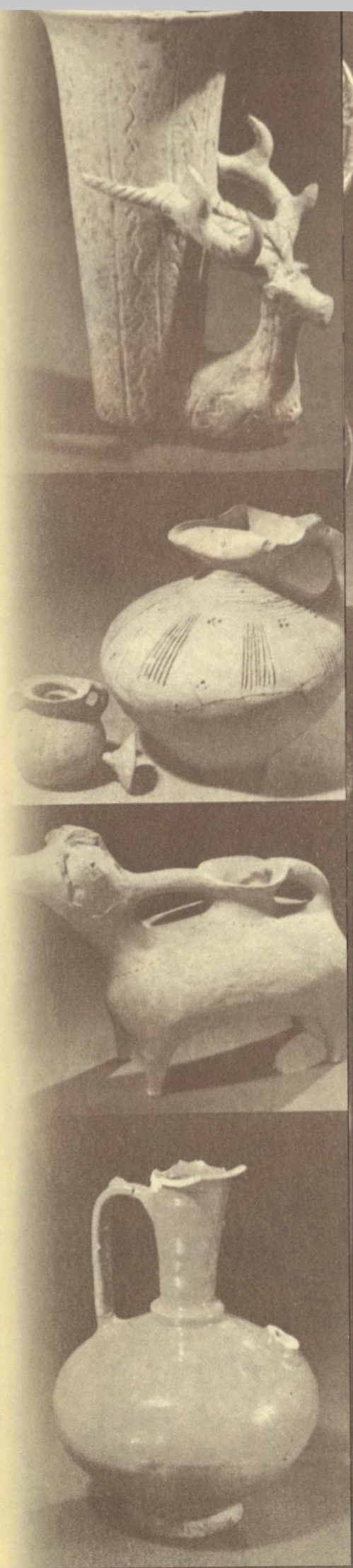
Tapıntıların içərisində əl dəyirmanı-kirkirə daşları çoxluq təşkil edir ki, bu da əhəlinin məişəti ilə bağlı olmuşdu. Qeyd etməliyik ki, bir qazıntı sahəsində 5 ədəd kirkirə daşı tapılmışdı [63, s.19]. Onların ölçüləri əsasən oxşar olub, tək-tək hallarda fərqlənir. Bu tip daşlar əsasən bazalt və əhəng daşlarından hazırlanmışdı. Əl dəyirmanı-kirkirədən etnoqrafik məlumatlara görə dən üyütmək, yarma çəkmək, duz əzmək və başqa məqsədlər üçün istifadə edilmişdi.

İçərişəhərdə ikimərtəbəli karvansarayının həyətindən tapılan kirkirə daşlarından biri çox iri ölçüdə olub, məlum olanlardan formasına görə xeyli fərqlənir. Belə ki, onun dən deşiyinin ətrafı dairəvi formada qazılmışdı. O həcmcə böyük olduğundan, çox guman ki, başqa güc vasitələrindən istifadə edilərək işlədilmişdi [191, s.12].

Qazıntılar zamanı daş novçalara da çox təsadüf edilir. Bu novçalar hazırda İçərişəhərdə olan, orta əsrlərdə tikilmiş XIV-XV əsrlərə aid "Buxara" və "Multan" karvansaraylarının damındakı novçalara oxşayır.

Bakı qazıntılarından tapılan bülöv, çəki daşları, duz dası, daş qapaqlar, həvəng və s. şəhərdə daşışləmə sənətinin inkişaf tarixini göstərir.

Orta əsrlərdə Bakıda daşışləmə sənəti özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, zəngin yerli materiallardan bacarıq və məharətlə istifadə edən mahir sənətkarlar əsl sənət əsərləri yaratmışlar.

6.5. Sikkələr

Bakıdan tapılan metal əşyalar içərisində çox sayda mis və gümüş sikkələr də vardır. Pullar həm arxeoloji qazıntılar, həm də təsadüfi tapıntılar nəticəsində aşkar edilmişdi. Bakı ərazisindən tapılmış müxtəlif sikkələr ticarət əlaqələrindən xəbər verir. Bakı ilə digər bölgələr arasında ticarət əlaqələri hələ Sasanilər dövründən mövcud olmuşdur. Bunu Bakıdan tapılmış 83 ədəd gümüş Sasani sikkələri dəfinesi də təsdiq edir. Onlardan ən erkəni I Xosrovun hakimiyyətinin 12-ci ilinə, yaxud eramızın 542-ci ilinə, ən sonuncusu isə III Ərdəşirin hakimiyyətinin 2-ci ilinə, yaxud eramızın 629-cu ilinə aiddir.

Bakıdan 86 ədəd gümüş Sasani sikkəsindən ibarət yeni dəfinənin tapılması maraq doğurur. Onlardan ən erkəni I Qubadın hakimiyyətinin 4-cü ilinə, yəni eramızın 490-cı ilinə aiddir. Sonuncu sikkə isə II Xosrovun adından 638/9-cu ildə kəsilmişdi.

Bu sikkələr həmin dövrdə Bakı şəhərinin mövcud olduğunu, eləcə də onun başqa ölkələrlə ticarət əlaqələrinin inkişaf etdiyini göstərir. Keçmiş Bakı quberniyasının ərazisində və Azərbaycanın digər rayonlarında da bir neçə Sasani sikkələri dəfinesi tapılmışdı.

Bakı qalasında (İçərişəhərdə) bürcün yaxınlığında (Bakı İcra Hakimiyyəti ilə İqtisadiyyat Universitetinin binalarının arasında) tapılmış Abbasi sikkəsi VIII əsrə aid ilk ərəb sikkəsidir.

IX əsrə aid numizmatik tapıntılar arasında Bakı ərazisindən, liman körpüsü yaxınlığında dənizdən torpaq çıxarılarkən, suyun altında təqribən 7-8 metr dərinlikdən tapılmış bir sikkə böyük maraq doğurur. Bu, kəsildiyi yer göstərilməyən, hicri tarixi ilə 207-ci (822-23) ilə aid qızıl əqləbi dinardır. Dəniz qırağında, su altından bu sikkənin tapılması, ərəb mənbələrində qeyd edildiyi kimi, IX əsrin birinci yarısında, Bakıda gəmiçiliyin mövcud olduğunu göstərir.

Bakıda bu dövrlərdə Abbasi xəlifələrinin kəsdiyi qızıl, gümüş və mis pullar dövriyyədə olmuşdur. IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünaslarından İbn əl-Hövqəl Azərbaycanda işlədilən pulun əsasən qızıl və gümüşdən ibarət olduğunu bildirir.

VIII əsrdə mis sikkələrin geniş yayılması və kəsilməsi, şəhərdaxili və şəhərlərarası ticarətin inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Həm tək-tək, həm dəfinə şəklində tapılan sikkələr arxeoloji qazıntılar zamanı mədəni təbəqələrin və əldə edilən materialların dövrünü dəqiq təyin etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Maraqlı burasıdır ki, pulların bir çoxu Bakıda zərb olunmuşdu. Tədqiqatçı S.B.Aşurbəyli bütün bunlara əsaslanaraq Bakıda orta əsrlərdə zərbxananın olduğunu qeyd edir [129, s.35].

Bizə elə gəlir ki, Bakı ərazisində təsadüfən tapılan ilk orta əsrlərə aid pul dəfinələri də şəhərin qədim tarixinin araşdırılması baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Bakıdan tapılan pulların içərisində Şamaxı, Təbriz, Pənahabad, Gəncə, Dərbənd, Şabran, Mahmudabad, İrəvan, Ani, Qızıl orda, Kaşan, Sarayölcədid, Buxara, Qəzvin, Sultaniyə, Güstəbi və s. şəhərlərdə zərb olunanları da vardır. Həmin şəhərlərdə zərb edilən sikkələrin Bakıdan tapılması, orta əsrlərdə bu şəhər-

lərlə Bakı arasında güclü iqtisadi, mədəni və ticarət əlaqələrinin olduğunu göstərir [243, s.23].

Tapıntılar arasında Dar-əş-Salamda zərb edilmiş Abbasi xəlifələri əl-Mənsurun (754-755), Harun ər-Rəşidin (786-809), əl-Məmunun (813-833), əl-Vasikin (842-847) adından zərb olunmuş pullara da təsadüf olunur. Eləcə də qazıntılar zamanı Şirvanşahların mis pullarına, El-dəğəzlərin, Səlcuqların, Elxanilərin gümüş və mis pullarına, Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların, həmçinin Səfəvilərin gümüş və mis pullarına, o cümlədən XVIII əsr xanlıqlarının sikkələrinə də rast gəlinmişdir.

Bunlardan əlavə, son 15 il ərzində İçərişəhərdən, yeni tikinti sahələrində aparılan torpaq işləri zamanı bir neçə daha qədim gümüş və mis sikkələrə rast gəlinmişdi. Bunlar Roma, Bizans və İtaliya pullarından ibarətdir [30 s.].

Arxeoloji qazıntılar və kəşfiyyat işləri nəticəsində aşkar olunmuş bu sikkələr, təsadüfi tapıntı olsa da, Bakı şəhərinin ərazisində hələ eramızın əvvəllərində böyük şəhər tipli yaşayış məskəni olduğundan xəbər verir. Əldə olunmuş yaxşı qalmış pulların xronoloji ardıcılıqla verilməsi məqsəduyğundur.

Selevki gümüş sikkəsi. II Demetri Nikator (e.ə.129-125-ci illər) dövrünə aid – 2 ədəd gümüş sikkə.

1) Çəkisi = 2,9 qr., d = 21,0 – 22,0 mm,

2) Çəkisi = 2,7 qr., d = 18,0 – 19,0 mm-dir.

AV (əsl üzü). Nöqtəvari çərçivə ilə əhatələnmiş II Demetri Nikatorun üzü sağa baxan təsviri verilmişdir. Onun uzun burnu, kobud çənəsi, ensiz alnı, pırpızlaşmış saçları var.

RV (tərs üzü). Nöqtəvari dairənin içində sağa hərəkət edən, başında yunan dəbilqəsi, sağ əlində dairəvi qalxan, sol əlində uzun nizə tutmuş, əynində uzun ətləri olan enli paltar geymiş Afinanın (yunan mifologiyasına görə müharibə tanrısı) təsviri verilmişdi. Afinanın qarşısında yunanca: – "DİMİTRİO" sözü zərb edilmişdir. İkinci sikkədəki təsvir birincini təkrarlayır.

Pont bürünc sikkəsi. Pont çarı VI Mitridat Yevpator (e.ə. 120-63-cü illər) dövründə kəsilmiş bürünc pul.

Çəkisi = 4,3 qr., d = 25,0 – 26,0 mm-dir.

AV (əsl üzü). Sikkənin mərkəzində üzü sağa baxan Pont çarı VI Mitridat Yevpatorun təsviri verilmişdir. Şəkil həddən artıq nəfis tərtib edilmiş və yunan (Makedoniya və Selevki) pullarına bənzəyir. İmperator yaraşıqlı, iri gözlü, qıvrımsaç, başında diadema ilə təsvir edilmişdir. Diadema alnından bir az yuxarı "lavr"la başlayıb başının arxasında düynəlir. Diademanın alt və üst tərəfində altı ürəkşəkilli yarpaq həkk olunmuşdur. Şəkil düzxətli çərçivə ilə əhatələnmişdir.

RV (tərs üzü). Sikkənin sağ tərəfində üzü sağa, qanadlarını yığmış, iki tərəfdən 3 xətlə araya alınmış kürə üzərində oturmuş qartal təsvir edilmişdir. Quşun ayaqlarının önündə sağda "T" işarəsi verilmişdir. Sikkənin yuxarı tərəfində dəşik açılmışdır. Bu da onun bəzək əşyası kimi istifadə edilməsindən xəbər verir.

Roma mis sikkəsi. İmperator Avqust (e.ə.27-ci il – b.e. 14-cü ili) dövründə zərb edilmiş mis sikkə.

Çəkisi = 3,8 qr., d = 12,0 – 13,0 mm-dir.

AV (əsl üzü). Sikkənin mərkəzində Avqustun sağa baxan təsviri verilmişdir. Şəkildə o, gənc, uzun burunlu, arıq, başında boynunun ar-

xasından düyünlənmiş, diadema ilə təsvir edilmişdir. Şəkilin ətrafında sikkənin sahəsindən kənara çıxan, latınca əfsanə verilmişdir. Solda: – "VET...", sağda: – "AVGUS..." sözləri zərb edilmişdi.

RV (tərs üzü). Sikkənin mərkəzində başında dəbilqə, sol əlində qalxan, sağ əlində isə uzun nizəni yerə uzanmış döyüşçünün köksinə batıran piyada döyüşçü həkk olunmuşdur. O, sağ ayağını düşmənin üzərinə qoyduğu halda təsvir edilmişdir. Yerə yıxılmış döyüşçünün başı üzərində latın "T" hərfi, sağ tərəfdən isə dairəvi: – "REPAPAT" sözü zərb edilmişdir. Ayaq üstə olan döyüşçünün ayağının altında düz xətdən aşağı, yarı silinmiş: – "...MT" sözü oxunur.

Roma gümüş sikkəsi. İmperator Qalba (b.e. 68-69-cu illəri) dövründə zərb olunmuş gümüş sikkə.

Çəkisi = 3,1 qr., d = 17,0 mm-dir.

AV (əsl üzü). Sikkənin mərkəzində üzü sağa baxan imperator Qalbanın büstü zərb edilmişdir. Şəkilin ətrafında dairəvi latın yazısı var: – "SERVIVS GALBA CAESARV" – (Servius Qalba Sezar Avqust) Çərçivə görünür.

RV (tərs üzü). Sikkənin mərkəzində taxtda oturmuş, sol əlində əsa, sağ əlində halqa tutmuş imperator Avqustun (Yupiter?) təsviri verilmişdir.

Şəkilin ətrafında dairəvi, yarıpozulmuş latın yazısı həkk olunmuşdur. Solda: – "AVGV..." (Avqust) sağda: – "ST..." zərb edilmişdir.

Roma mis sikkəsi. İmperator Mark Avreli (b.e. 161-180-ci illəri) dövründə zərb edilmişdir.

Çəkisi = 3,5 qr., d = 20,0 mm-dir.

AV (əsl üzü). Sikkənin mərkəzində imperator Mark Avrelinin sağa baxan təsviri verilmişdir. Şəkildə o, qıvrım saçlı, uzun düz burunlu gənc kimi təsvir edilmişdir. Sikkə Mark Avrelinin hakimiyyətinin ilk illərində zərb olunmuşdur. Şəkilin ətrafında yarı silinmiş dairəvi latın yazısı zərb edilmişdir: – "IMP CAES MAX AVRELIVS NVM..." (İmperator Sezar Maksimus Avrelius).

RV (tərs üzü) Sikkənin mərkəzində Roma mifologiyası tanrılarının (Hermes?) birinin təsviri verilmişdir. Onun sağ əlində əyri xəncər (buynuz, balıq?), sol əlində isə hakimiyyət rəmzi olan halqa təsvir edilmişdir. Tanrının ayaqları altındakı düz xəttin altında latın yazısı zərb edilib: – "SMAL".

Onun sağ ayağının yanında: – "S", sol ayağının yanında: – "C" epigramları həkk olunub. Şəkilin ətrafında yarıpozulmuş latın yazısı: – "...POPVL" verilmişdi.

Roma mis sikkəsi. İmperator Diokletian (b.e. 284-305-ci illəri) dövründə zərb edilmiş 3 ədəd mis sikkə.

Çəkisi (hər üçünün) = 3,2 qr., d (hər üçünün) = 24,0 mm-dir.

AV (əsl üzü) Sikkənin mərkəzində imperator Diokletianın üzünün sağa təsviri verilmişdir. Onun başında, boynunun arxasından düyünlənmiş diadema var. Təsvirin ətrafında dairəvi şəkildə: – "...İMCGVALDİOCLETİANUS AVG" epitetləri zərb olunmuşdur. (imperator Sezar Valerius Diokletianus Avqust). Əfsanə düzxətli və nöqtəvari çərçivə ilə əhatələnmişdir.

RV (tərs üzü). Sikkənin mərkəzində Yupiterin (Roma mifologiyasında baş tanrı) təsviri verilmişdir. Onun sol əlində üzərinə ilan dolanmış əsa, sağ əlində isə hakimiyyət rəmzi olan halqa zərb olun-

muşdur. Yupiterin ətrafında dairəvi şəkildə yarı silinmiş latın yazısı verilib: – "GENI POPVL ..... ROMANI".

Yupiterin ayaqları altında latınca: – "SERD" sözləri həkk olunmuşdu. Yazılar dairəvi və nöqtəvari çərçivə ilə əhatələnmişdi.

Orta əsr İtaliya gümüş sikkəsi.

Çəkisi = 2,4 qr., d = 22,0 mm-dir.

AV (əsl üzü). Kiçik dairənin içində dənizdə üzən yelkənli ticarət gəmisi zərb edilmişdir. Hər tərəfdən üç kəndirlə bərkidilmiş dor ağacının üstündə bayraq, bayrağın altında isə müşahidəçi yeri təsvir olunmuşdur. Gəminin arxasında kapitan kayutası, önündə isə anlaşılmayan bir təsvir verilmişdir. Sikkədə dəniz ləpələri aydın seçilir. Çərçivənin çölündə dairəvi şəkildə yarı pozulmuş latın yazısı var: – "A. AVIGATIO FELIC. A". Əfsanə düzxətli çərçivəyə alınmışdır.

RV (tərs üzü). Sikkənin mərkəzində dairəyə alınmış aşağısı künçvari qotik olan qalxanvari gerb var. Gerbin mərkəzində qanadlarını açmış quş təsvir edilmişdir. Quşun başı üzərindəki düz xətt qalxanın sağ və sol küncələrini birləşdirir. Kiçik və böyük dairəvi çərçivənin arasında latın yazısı verilmişdir: "... ROLUSEIGRADV...".

Bizans gümüş sikkəsi.

Çəkisi = 2,8 qr., d = 19,0 – 20,0 mm-dir. AV (əsl üzü). Taxt üzərində imperator oturmuş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Başının arxasında müqəddəslik halqası və xaç təsvir edilib.

RV (tərs üzü). Əlindəki bayrağı imperatora təqdim edən müqəddəs Pyotr təsvir edilmişdir. Aşağıda, onların ayaqlarının yanında xaç işarəsi, bayrağın altında "DX" hərfləri zərb olunub. Sikkənin sağ və solunda oxunmayan yazılar verilmişdir.

Bizans mis sikkəsi (anonim). Çəkisi = 3,4 qr., d = 25,0 mm-dir.

AV (əsl üzü). Güclü korroziyaya uğradığından oxunmaz hala düşmüşdür. Üzərində dörd sətirli latın yazısı var. Yalnız üçüncü sətir oxunur: – "SILEVER" (Gümüş).

Gümüş sözü fikrimizcə, gümüş böhranı zamanı mis pullar üzərinə vurulmuşdur. Bu onların məcburi gümüş sikkə kimi tədavülə buraxılması ilə əlaqədardır.

RV (tərs üzü). Sikkənin mərkəzində erroziyaya uğramış böyük xaç işarəsi var. Sikkənin vəziyyəti onun kimyəvi təmizlənməsinə imkan vermir.

Anonim dirhəm. Abbasilərin hakimiyyəti zamanı xəlifə əl-Mənsurun (754-771) zamanında Dar-əs-Salamda zərb olunmuşdur. Çəkisi = 2,8qr., d = 24 mm-dir. Zərb olunma tarixi 138 il (hicri), 775 ildir (miladi) [53, s.44].

AV (əsl üzü). Onun üz tərəfində 3 cərgəli ərəb yazılı "Allahdan başqa Allah yoxdur, onun şəriki yoxdur" sözləri dairə boyu kufi yazısı ilə əhatələnmişdir. Bu dirhəm Allahın adı ilə 138-ci ildə Dar əs-Salamda zərb olunmuşdur.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində iki xətti dairə ilə üç cərgədə ərəb hərfləri ilə "Məhəmməd Allahın elçisidir" sözləri həkk edilmişdi. Kənar və iç dairələr arasında ərəbcə Quran ayələrinin birindən "Məhəmməd Allahın elçisi edilmişdir ki, hər kəsə və hər yerdə düzgün inam və doğru yol göstərsin, hətta inanmayanlara da" sözləri yazılmışdır.

Dirhəm. Harqun ər-Rəşidin hakimiyyəti vaxtı hicri tarixi ilə 1976-cı ildə BaBalha şəhərində oğlu "əl-Möminün" adından zərb olunmuşdur. Çəkisi = 2,9 qr., d = 20 mm-dir [53, s.44].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində çox az fərqlə yuxarıdakı yazılar təkrarlanır.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində "Məhəmməd Allahın elçisidir" "dirhəm əmir əl-Möminünün əmri ilə zərb olunmuşdur". Yuxarıda "huva" – (bu) sözü, aşağıda "bax" (xoşbəxt) sözləri həkk olunmuşdur. Kənar və iç dairə xətləri arasında Quran ayələrinin birindən fraqmentlər həkk olunmuşdur.

Bu sikkə böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik olub, Abbasilərin yerləşdiyi və əmir əl-Möminünün hakimlik etdiyi Xorasan vilayətində zərb olunmuşdu [243, s.36].

Dirhəm. Abbasilərin hakimiyyəti dövründə xəlifə əl-Basikin adından hicri tarixi ilə 232-ci ildə (846 miladi) Mədinat əs-Salamda zərb edilmişdir. Çəkisi = 2,9 qr., d = 26 – 27 mm-dir [53, s.44].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində ikiqat dairə arasında, üçcərgəli ərəb yazısı ilə "Allahdan başqa Allah yoxdur" sözləri həkk edilmişdi. Bu sözlər boyu dairə şəkildə digər yazı həkk olunmuşdur: "Allahın adı ilə bu dirhəm Dar-əs-Salam şəhərində 232-ci ildə zərb olunmuşdur".

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində dördqat dairə arasında dörd sətirdə "Məhəmməd Allahın elçisidir, əl-Basik billah" sözləri həkk olunmuşdur. Kənar iç dairələr arasında Quran ayələrinin birindən fraqmentlər verilmişdi.

Şirvanşah Yezid ibn Əhməd (974-1027) sikkəsi. Çəkisi = 4,3 qr., d = 20 – 23 mm-dir [53, s.44].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairəvi dördsətirli ərəb yazısı ilə "Məhəmməd Allahın elçisidir" (əl Müzəffər əbu Nasir) "Yezid ibn Əhməd Şirvanşah" sözləri həkk olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində dairəvi dördsətirli ərəb yazısı ilə müsəlmançılığın imam simvolu və "xəlifə ət Tai və billah (974-991)" sözləri, Allahdan başqa Allah yoxdur" sözləri həkk olunmuşdur.

Sultan Ortuq Əbdül Qazi I Məlik əl-Nasi Mustakinə (1104-1122) aid mis dirhəm. d=33 mm-dir [53, s.44].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində nöqtəli dairə içində sultanın baş hissəsinin rəsmi həkk olunmuşdu. Rəsmnin ətrafında ərəb kufisi ilə "əl-müəzzəm sultan Abu Qazi" yazısı var.

RV (tərs üzü). Arxa hissəsində nöqtəli dairə içərisində 4 sətirli "ən-Nasir li- Din Allah əl-Məlik əl-Nasir" sözü ətrafında isə zərb tarixi həkk olunmuşdur.

Şəmsəddin Eldəgəzin (1136-1175) sikkəsi. Çəkisi = 3 qr., d = 21 mm-dir [53, s.44].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairə boyu sikkənin qıraq tərəfində ərəbcə "Eldəgəz" sözü altıbucaqlı ulduz forması, iki üçbucağın bir-birinə geydirilməsi şəklində olan bir bəzək həkk edilmişdi.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində dairənin sahəsi boyu üç sətirli ərəb yazısı ilə "Bakuyyada zərb edilmişdir" sözləri həkk olunmuşdur.

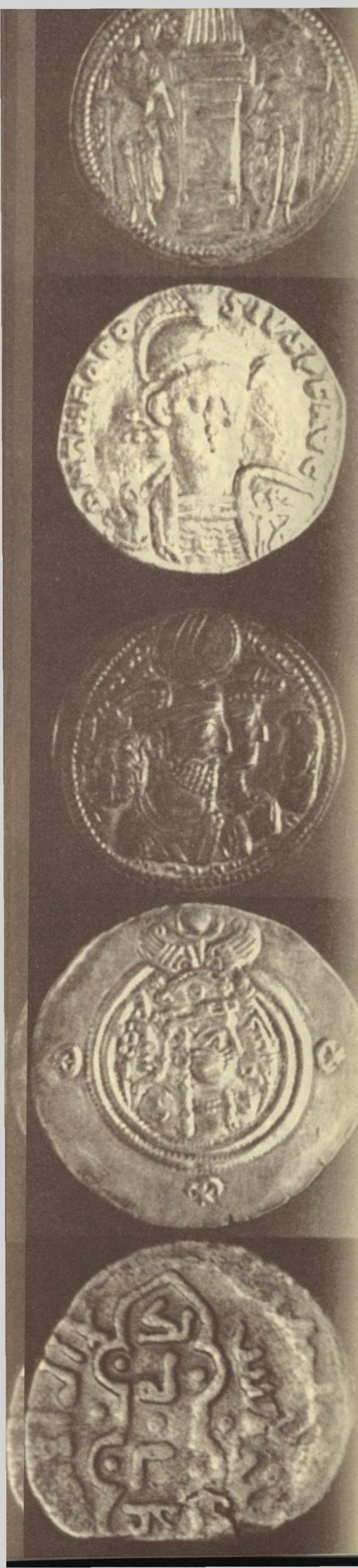
Dairədəki nöqtəvari kvadratın sahəsində üçsətirli xətt boyu ərəbcə müsəlmançılıq inamının simvolu həkk olunmuşdur.

Şəmsəddin Eldənin oğlu Arslanşahın (1161-1176) mis sikkəsi. d=20 mm-dir [53, s.45].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairənin mərkəzində əlində ox-kaman olan süvari əsgər təsvir olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində nöqtəli dairə içində 3 sətirli yazı var. "Əs-sultan əl-muəzzəm Arslan".

Sultan III Toğrul ibn Arslanşahın (1176-1194) mis sikkəsi. d = 26 mm-dir [53, s.44].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairədə bir əlində kaman, o biri əlində xəncər tutmuş III Toğrulun təsviri verilmişdi.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində dairədə ərəbcə "ən Nasir li-Din Allah" sözləri həkk olunmuşdu.

Şirvanşah Axistan ibn Mənuçöhrün (1164-1197) gümüşə tutulmuş mis dirhəmi. d = 12 – 20 mm-dir [53, s.45].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairədə 4 sətirdə ərəbcə "Məhəmməd Allahın elçisidir, məlik Axsitan bin Mənuçöhr Şirvanşah" sözləri həkk olunmuşdur.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində dairədə 5 sətirdə ərəbcə "Allahdan başqa Allah yoxdur" sözləri həkk olunmuşdu.

Biştəkin bin Məhəmmədin (1155-1210) mis sikkəsi. d = 23 – 24 mm-dir [53, s.45].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində nöqtəli dairə içində atın ayaqları arasında it rəsmi təsvir olunmuşdur. Daxilə və xaricə çəkilmiş dairələr arasında Biştəkin bin Məhəmmədin adı həkk olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa hissədə dairədə xətlərdən çəkilmiş kvadrat təsvir olunmuşdu. Kvadratin sahəsində üç sətirdə ərəbcə "Ən-Nasir li-Din, Allah bu mədinət Axar" sözləri həkk olunmuşdu. Yuxarıda sağ tərəfdə zərb tarixi var.

Nüsrət əd-din Məhəmməd ibn Biştəkinin (1210-1231) mis sikkəsi. d = 25 – 27 mm-dir [53, s.44].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairənin mərkəzində 5 sətirdə ərəbcə "Atabəy Özbək ibn Məhəmməd əl-məlik, Məhəmməd bin-Biştəkin" sözləri həkk olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində dairə içərisində 6 sətirli ərəbcə müsəlmanların inam simvolu sayılan "Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd onun elçisidir, Allahın himayəsində olan ən-Nasir li-Din Allah" sözləri və sağda "Axarda 610-cu ildə zərb edilmişdir" sözləri həkk olunmuşdu.

Kaan əl-Adilin (1252) gümüş dirhəmi. d = 24 – 25 mm-dir [53, s.45].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairənin mərkəzində nöqtəli üçbucağın içində ərəbcə "ədalətli kaan" sözləri həkk olunmuşdur.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində dairənin mərkəzində nöqtəli kvadratin içində 3 sətirli ərəbcə müsəlmanların inam simvolu və ətrafda "Təbrizdə 650-ci ildə rəcəb ayında zərb olunmuşdur" sözləri həkk olunmuşdur.

Qara Arslan Hülaki xanın (1260-1292) mis sikkəsi. d = 24 – 25 mm-dir [53, s.44].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairədə 4 sətirli "Ali Kaan Kara Arslan" sözləri həkk olunub.

RV (tərs üzü). Arxa hissəsində dairədə Hülaki xanın relyef təsviri vardır. Ətrafda zərb tarixi həkk olunmuşdur.

Qazan xanın (1295-1304) gümüş dirhəmi. d = 24 – 25 mm-dir [53, s.46].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairədə 6 sətirli yarıpozulmuş ərəbcə "Qazan-Mahmud" və uyğurca "Allahın köməyi ilə Qazan zərb etdi" sözləri həkk olunmuşdur.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfinin mərkəzində fiqurlu üçbucağın içində

müsəlmanların inam simvolu, Məhəmməd sözünün üstündə isə altıbucaqlı ulduz həkk olunmuşdur. Aşağıdakı sətirlərdə zərb yeri "Basit" olaraq göstərilir və 702-ci ildə zərb olunduğu vurğulanır. "Allah" sözü isə yuxarıda həkk olunmuşdur.

Hülaki xanın oğlu Abaqa xanın dirhəmi (1265-1282). Çəkisi = 3,21 qr., d = 24 mm-dir. 633-cü ildə (1265) Təbrizdə zərb olunmuşdur [53, s.46].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində iki konsentrik xarici və daxili dairə cızılmışdı. Daxili dairədə 5 sətirli "Kaan (Əzəmətli Abaqa) ilhan öz xalqının əzəmətli hakimidir. Allah onun xanlığını daha uca və uzun ömürlü etsin" sözləri həkk olunmuşdu.

Daxili və xarici dairələr arasında ərəbcə bu sözlər yazılmışdır. "Bu dirhəm 660-cı ildə Təbrizdə zərb edilmişdir".

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində daxili dairədə 5 sətir ərəb əlifbası ilə "Allahdan başqa Allah yoxdur. Məhəmməd bağışlayan Allahın rəsuludur" sözləri yazılmışdır.

Elxanilər sülaləsindən Əhməd Xanın (1282-1284) mis pulu. Çəkisi = 3,5 qr., d = 24-25 mm-dir. Təbrizdə hicri tarixi ilə 683-cü ildə zərb olunmuşdu [53, s.46].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində nöqtələrdən ibarət dairənin mərkəzində 4 sətirli uyğur dilində yazı var. 3 -cü sətirdə ərəbcə Əhməd sözü yuxarı tərəfdə 2 altıbucaqlı ulduz həkk olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində 2 sətirli dairə mərkəzində ərəb əlifbası ilə "Hakimiyyət Allaha məxsusdur" sözü yazılmışdır. Aşağı hissədə şir rəsmi həkk olunmuşdu. Bütün bunlar 2 qat xətlə çevrəyə alınmışdı. Nöqtəli xətlə düz xəttin arasında ərəbcə "Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd onun rəsuludur" sözləri həkk edilmişdi.

Elxanilər sülaləsindən Olcaytu Sultan "Məhəmməd Xuda-bəndə"yə aid ikiqat dirhəm (1304-1317). Amul şəhərində hicri tarixi ilə 710-cu (1310-11) ildə zərb olunmuşdu. Çəkisi = 4,2 qr., d = 24 – 25 mm-dir [53, s.46].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində 4 yarımdairənin əmələ gətirdiyi simmetrik fiqurun mərkəzində 7 sətirli ərəbcə yazı var.

"Böyük sultan Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti zamanı zərb edilmişdir." Fiqurun kənar dairəsi boyu Qurandan sitat götürilir. "Əvvəl və axır hamısı Allahın əlindədir" sözləri yazılmışdır.

Cucilərdən Qızıl Orda xanı "Canıbəy" in dirhəmi (1341-1357). Bağdadda zərb olunmuşdur. Çəkisi = 2,45 qr., d = 19 – 20 mm-dir [53, s.47].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində mərkəzində 3 sətir ərəb hərflərilə "Böyük sultan Canıbəy; Allah onun hakimiyyətini uzatsın" sözləri həkk olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində mərkəzində 5 sətirdə ərəbcə "Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd onun rəsuludur" sözləri və ətraflarda isə 4 xəlifənin adı həkk olunmuşdu.

Ulcaytu sultanın (1304-1317) gümüş sikkəsi. d = 25 mm-dir [53, s.46].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairənin mərkəzində, 7 yarımdairədən ibarət fiqurlu çərçivənin içində 4 sətirdə ərəbcə "Ulcaytu sultanın zamanında zərb olunmuşdur, Allah onun hakimiyyətini uzun etsin" sözləri və digər fiqurlu çərçivənin içində 5 sətirdə ərəbcə şiələrin inam simvolu yazılmışdı.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Bakıdan müxtəlif vaxtlarda

Ulçaytu sultanın daha 2 sikkəsi aşkar olunmuşdu.

Elxani Əbu-Səidin (1317-1335) gümüş dirhəmi. d = 24 – 25 mm-dir [53, s.46-47].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairədə fiqurlu çərçivənin içində 3 sətirlə ərəbcə "əbu Səidin sultanlığı dövründə zərb edilmişdir, Allah onun hakimiyyətini uzun etsin", aşağıdakı sağdan sola "Sultaniyyədə 719-cu ildə zərb olunmuşdur" sözləri həkk olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa hissəsində dairənin içərisində arkavari müsəlman inam simvolu, alt tərəfdə isə 4 xəlifənin adı və yuxarıda Qurandan ayə həkk olunmuşdur.

Səfəvi şahı I Hüseynin (1694-1722) gümüş sikkəsi (abbasi). Çəkisi = 3,4 qr., d = 25 – 26 mm-dir [53, s.47].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində üçqat dairənin mərkəzində farsca "Müqəddəs qanun qulu Hüseyn, 1131-ci ildə (hicri tarixi ilə) İrəvanda zərb olunmuşdur" sözləri həkk olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində 4 sətirdə ərəbcə "Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd onun elçisidir, Əli onun davamçısıdır" sözləri həkk olunmuşdu.

Nadir şah (1736-1747) Əfşarın gümüş dirhəmi. d = 20 mm-dir [53, s.47].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində dairədə "əs Sultan Nadir" sözləri həkk olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində "Allah onun hakimiyyətini uzatsın". "Təbrizdə, 1151-ci ildə zərb edilmişdir" sözləri həkk olunmuşdu.

Qarabağ xanı Pənahəli xanın Pənahabad adlı (XVIII əsr) mis pulu. Şuşada zərb olunmuşdur. Çəkisi = 2, 9 qr., d = 24 mm-dir [53, s.47].

AV (əsl üzü). Üz tərəfində mərkəzdə, dairə içində Pənahəli xanın gerbi həkk olunmuşdu.

RV (tərs üzü). Arxa tərəfində dairənin mərkəzində "Pənahabadda zərb olunmuşdur" sözləri həkk edilmişdir.

Bunlardan başqa, Bakıdan II Yekaterinanın, I Pavelin, I Aleksandrın, II Aleksandrın, III Napoleonun adından zərb olunmuş sikkələr də məlumdur.

Təqdim etdiyimiz sikkələrin təyinatında göstərdiyi köməyə görə numizmat A.Quliyevə minnətdarlığımızı bildiririk.

Selevki gümüş sikkəsi.
II Demetri Nikator (e.ə.129-125-ci illər)

Pont bürünc sikkəsi.
Pont çarı VI Mitridat Yevpator (e.ə. 120-63-cü illər)

Roma mis sikkəsi.
İmperator Avqust (e.ə.27-ci il – b.e. 14-cü ili)

Roma gümüş sikkəsi.
İmperator Qalba (b.e. 68-69-cu illəri)

Roma mis sikkəsi.
İmperator Mark Avreli (b.e. 161-180-ci illəri)

Roma mis sikkəsi.
İmperator Diokletian (b.e. 284-305-ci illəri)

Orta əsr İtaliya gümüş sikkəsi.

Bizans gümüş sikkəsi.

Bizans mis sikkəsi (anonim)

"Bakı IX-XV əsrlərdə" adlı tədqiqat işinə daxil edilən zəngin arxeoloji və mənbə materiallarının elmi təhlili aşağıdakı nəticəyə gəlməyə əsas verir. IX əsrdən şəhər kimi formalaşan, orta əsrlərdə inkişaf etmiş və uzun müddət Şirvanşahların siyasi mərkəzi olmuş Bakı ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri şəhərin iqtisadi həyatının, xüsusən sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin yüksək inkişaf etdiyini göstərir.

Bakıda İçərişəhər adlanan ərazidə Azərbaycanın tanınmış arxeoloqlarının apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrini və tikinti qalıqlarının yazılı mənbələrlə müqayisəli təhlili onu söyləməyə əsas verir ki, IX-XV əsrlərdə Bakıda sıx məskunlaşmış güclü iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəz olmuşdu. Qədim yaşayış yeri üzərində salınan şəhər tərəqqi edərək, özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdi. Nərinqala, Şəhristan və Rabaddan ibarət olan şəhərdə uzun müddət aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, burada iki mədəni təbəqə vardır. I mədəni təbəqə IX-XII əsrlərə, II mədəni təbəqə XIII-XVII əsrlərə aid olub, müxtəlif tikinti dövrlərini əhatə edir.

Arxeoloji qazıntılarla yanaşı, Bakının memarlıq abidələrində və müdafiə tikililərində də tədqiqat işləri aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, müdafiə tikililərindən olan qala divarları tağbənd darvazalardan, mazqalları olan bir ədəd dördbucaq və yarım dairəvi bürclərdən ibarət idi. Epiqrafik yazılar qala divarının 1138-1939-cu illərdə Şirvanşah III Məniçöhrün (1120-1149) göstərişi ilə tikildiyini sübut edir.

Son zamanlaradək möhtəşəm Qız qalasının tikilmə tarixi haqqında müxtəlif fikirlər olsa da, orada aparılan arxeoloji tədqiqatları və qalanın tikinti quruluşunu nəzərə alaraq, onun Bakı qala divarları ilə eyni dövrdə tikildiyini və şəhərin müdafiəsinə xidmət etdiyini söyləmək olar. Bununla bərabər, Qız qalasının daha qədim dövrə aid olması haqqındakı ehtimallar, eyni zamanda onun tarixi ilə əlaqədar çıxarılan nəticələr kitabda öz əksini tapmışdır. Əsərdə Qız qalasının tarixi keçmişi araşdırılır, son zamanlar arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri fonunda müqayisəli təhlili verilir.

Əsərdə keçən əsrin II yarısında Qız qalası yanında aşkar edilmiş sıratəgəli abidənin ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar təhlil edilir, müxtəlif ehtimallar sayəsində abidənin təyinatı verilir.

Şəhəratrafi komplekslər olan Səbail qalası və Bayıl daşları da arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuşdu. Səbail qalasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı otaq və qapı yerləri, müxtəlif saxsı məmulatı, kitabə və s. aşkar edilmişdi.

Kitabəyə əsasən qalanın 632-ci ildə (1234-1235) Əbu Rəşid oğlu Zeynəddin tərəfindən tikildiyi müəyyən olmuşdur. Körfəzdən 300 m aralı kiçik adadakı tikilidə sualtı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində 700-ə qədər daş kitabələr tapılmışdı. Daş kitabələrdə Şirvanşahların adları, Şah Sultan titulları, yer adları, insan və heyvan təsvirləri verilmişdi. Onlar bizə gəlib çatan ilk frizlənmiş yazı növlərinin nümunələridir. Yəni üstü abidələrdən biri, Şərq memarlığının şah əsərlərindən olan "Şirvanşahlar saray ansamblı"dır.

Orta əsrlərdə Bakı memarlığı özünün ən yüksək mərhələsinə qayalar üzərində inşa edilmiş Şirvanşahlar sarayının tikinti kompleksində çatmışdır. Sarayın əsası XV əsrdə I Xəlilullah dövründə qoyulmuş və sonralar müxtəlif tikililərlə zənginləşdirilmişdi. "Şirvanşahlar sarayı ansamblı" 3 həyətdə yerləşərək 9 tikilini özündə birləşdirir. Saray uzun müddət Şirvan hakimlərinin iqamətgahı olmuşdu. Kompleksə rotunda və portalında zəngin memarlıq elementi olan divanxana, 52 otaqdan ibarət olan saray binası, türbə, saray məscidi, saray alimi Dərviş türbəsi, Key Qubad məscidi, hamam, ovdan və XVI əsrə aid edilən "Murad" darvazası daxildir.

Əsərdə ilk dəfə olaraq orta əsrlər Bakısının su təchizatı, kanalizasiya sistemi geniş şərh edilmişdir.

Şəhərin su ilə təchiz edilməsini qayaları oymaqla, kəsməklə çəkilən və arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar

edilən su kəmərinin qalıqları, su anbarı, tikililərinin mövcudluğu təsdiq edir. Məlum olmuşdur ki, Dağüstü sahədən gələn su xətti şəhərə daxil olaraq paylayıcı qollar və quyular vasitəsilə əhalinin suya olan tələbatını ödəmişdi. XIV əsrin sonu - XV əsrə aid edilən belə mürəkkəb su qurğularının inşasından əvvəlki dövrlərdə, şübhəsiz kəhriz sistemindən istifadə olunmuşdu. Götürülən yeraltı su nümunələrinin fiziki-kimyəvi analizi bu suların içmək üçün yararlı olduğunu təsdiq etmişdi.

Əsasən İçərişəhər ərazisində və qala divarlarından kənarda aparılan çoxillik arxeoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinin əsas hissəsini sənətkarlıq məmulatı təşkil edir. Bu məmulata və dulusçuluq metalışləmə sənəti nümunələri aiddir. Fikrimizi arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan sənətkar alətləri - çəkic, maşa, isgənə, həmçinin təsərrüfat və məişətdə işlədilən alətlər - toxa, bel, çin, balta, bıçaq, dəhrə və s.-nin kütləvi əldə olunması təsdiq edir. Mövcud materiallarla etnoqrafik məlumatların təhlili göstərir ki, tədqiq edilən dövrün sənətkarlarının metalışləmə texnologiyasıyla müasir dövrdə metalışləmə ilə məşğul olan sənətkarlar arasında oxşarlıq vardır. Metal alətlərin hazırlanmasında əsasən isti döymə üsulundan geniş istifadə edilməsi hələ də qalmaqdadır.

Tədqiqatlar zamanı əldə edilən metal məmulatı silahlar - nizə və ox ucları, xəncər, qılınc, toppuz və zirehli geyim, dəbilqə, qalxan idi. İçərişəhərdə aparılan tədqiqatlar zamanı məişət və təsərrüfatda geniş yayılan əşyalar - zoomorf formalı metal və gil çiraqlar, mis təbəqədən hazırlanmış şamdan, ərsin, həvəngdəstə, tərəzi gözləri, zıncırovlar və daş bülövlər əldə edilmişdi.

Bunlardan əlavə, tapıntılar içərisində XII-XIV əsrlərə aid metaldan hazırlanmış cam, dolça, çaynik formalı qab, sərpus və ləyənlər də vardı. Tikintidə istifadə edilən mıx, cəftə, halqa, qırmaqlar aşkar edilən materiallar içərisində üstünlük təşkil edir.

Maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində metaldan hazırlanmış bədii sənətkarlıq nümunələri olan zəngin bəzək əşyalarına - qaşlı və qaşsız üzüklərə, sırğalara, sancaqlara, asmalara, toqqa bəzəklərinə, bilərziklərə təsadüf edilir. Tədqiqat işində bəzək əşyaları qruplaşdırılmış və onların tipoloji təhlili verilmişdir. Xüsusən müəyyən edilmişdir ki, metal əşyalar hazırlanarkən zərətmə, cızma, lehimləmə, tökmə, qaynaqetmə, bəndətmə, məftilçəkəmə, pərçimləmə və s. texniki üsullardan geniş istifadə olunmuşdu.

Bakıdan əldə edilən arxeoloji materiallar içərisində dulusçuluq sənəti məmulatı üstünlük təşkil edir. IX əsrdən başlayaraq saxsı qabların istehsalında keyfiyyət dəyişikliyi, növ müxtəlifliyini, bədii tərtibatdakı yenilikləri aydın izləmək olur. Xüsusən monoxrom və polixrom qabların bəzədilməsində yeni texniki üsullar (qazıma və qaşımaya) yaranır. Boyalı gil qablar əsasən zərif hazırlanan küpələr və boşqablardan ibarət olub, üzərləri buta, günəş, həndəsi ornamentlərlə, habelə dairəvi, konnilyur naxışlarla bəzədilmişdi.

İçərişəhərdən əldə edilən fayans qablar - kasa, vaza və boşqablar bədii cəhətdən zəngin çeşidli olub, naxışlarına görə həndəsi, nəbatı, qabarıq və zər naxışlı qablara bölünürlər. Fayans qabların müəyyən hissəsi ticarət əlaqələri zamanı Bakıya gətirilmişdi. Yerli-fayans məmulatı gilinə, bişirilmə səviyyəsi və naxışlarına görə gəlmə qablardan fərqlənirlər.

Qeyd olunmalıdır ki, saxsı məmulatının oxşar nümunələrinə Şamaxı, Qəbələ, Beyləqan, Bərdə, Gəncə, Şabran, Dərbənd, Naxçıvan, Şəki, həmçinin Yaxın Şərq ölkələrinin bəzə yaxın olan abidələrində təsadüf edilir.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilən şüşə məmulatı kasa, bardaq, boşqablardan, həmçinin bəzək əşyalarından ibarətdir.

Məlumdur ki, İçərişəhər başdan-başa daş qalanı xatırladır. Şirvan-Abşeron bölgəsinin daşlarla zənginliyi, xüsusən İçərişəhərin IX-XIII əsr tikili qalıqlarının qayalar üzərində yerləşməsi burada daşışləmə sənətinin yüksək inkişafına hərtərəfli şərait yaratmışdı. Daşın təsərrüfatda istifadəsi 3 sahədə: a) daş inşaat materialı; b) daş dekorativ - tətbiqi sənət əsəri; v) daş məişət və təsərrüfat materialı kimi yararlı olmuşdu.

Arxeoloji qazıntılar zamanı əksəriyyətinin Bakıda zərb edildiyi çoxlu saylı mis və gümüş sikkələr də tapılmışdır.

Numizmatik materiallar içərisində Roma, Yunan və digər antik sikkələrlə yanaşı Şamaxı, Təbriz, Gəncə, Dərbənd, Mahmudabad, İrəvan, Ani, Kaşan, Buxara, Qəzvin, Sultanıyyədə zərb edilən metal pullara da təsadüf edilir ki, bu da öz növbəsində bu şəhərlərlə Bakı arasında geniş mədəni və ticarət əlaqələrinin olmasını təsdiq edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aleksandr Düma. Qafqaz səfəri. Yazıçı nəşriyyatı, Bakı, 1985, 140 s.
2. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. Azərneşr, Bakı, 1998, 356 s.
3. Babayev İ.A. Qafqaz Albaniyasında qliptika əşyalarının istehsalına dair. AMM, VII c., 1973, s.208.
4. Dostiyev T. M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı, BUN, 2001, 395 s.
5. Bünyadov T.A. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, Azərneşr, 1960, 236 s.
6. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Elm, 1989, 334 s.
7. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, Elm, 1985, 266 s.
8. Ciddi H.Ə. Gülistan qalası, Bakı, 1967, 115 s.
9. Ciddi H.Ə., İbrahimov F.Ə. Şamaxıdan tapılmış zəngin naxışlı mis qab. Azərb. SSR EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1978, №3, s.72-75.
10. Əbdürrəşid Əl-Bakuvi. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri (ərəbcədən tərcümə, müqəddimə və şərhləri Z.Bünyadovundur), Bakı, 1992, 174 s.
11. Əliyev F.M. XVIII əsrin II yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Elm, 1960, 134 s.
12. Əliyev Ə.N. Tarixi şəhərsalma örnəyimiz. Elm və həyat jurn., № 6, Bakı, 1978, s.30-33.
- 12a. Əliyev Ə.Ə., Ələkbərov A. Göyçay rayonu ərazisində arxeoloji tapıntılar. Azərb. SSR EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1986, №1, s.85-92.
- 12b. Əliyev Ə.Ə., Qoşqarlı Q.O. Canaxar abidəsi haqqında ilk məlumat. Azərb. SSR EA Məruzələri. Bakı, 1984, IX c., №5, s.81-84.
13. Əsgərova N.S. Metal üzərində naxışlar. Bakı, Dövlət nəşriyyatı, 1974, 65 s.
14. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan zərgərlik incəsənəti, Bakı, 1978.
15. Əfəndiyev R.S. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri, Bakı, 1976.
16. Əfəndiyev R.S. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı. Bakı, 1966, 37 s.
17. Əhmədov Q.M., Nəbiyev Q.N., Ramazanov H.X. 1983-cü ildə Qəbələ şəhərinin qala hissəsində IV və VII sahələrində aparılan arxeoloji qazıntıların hesabatı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxivi, f.1, iş 1126, s. 16-22.
18. Əhmədov Q.M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı, 1959, 142 s.
19. Əhmədov Q.M. Qədim Beyləqan. Bakı, Azərneşr, 1997, 138 s.
20. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri, Bakı, 1979, 197 s.
- 20a. Əhmədov Q.M. Qız qalası haqda yeni mülahizə. Elm və həyat jurn., № 7, Bakı, 1986.
21. Əhmədov Q.M. Ören qala. Bakı, 1962, 109 s.
22. Fərzəli Ə.Ə. "Bakı" sözünün mənası. Elm və həyat jurn., № 1, Bakı, 1987, 31 s.19.
23. Gül Q.K. Xəzər dənizi, Bakı 1957, 62 s.
24. Gül.Q.K. Azərbaycan SSR fiziki coğrafiyası, Bakı, 1976, 44 s.
25. Hüseynov Ə. Bakı şəhərinin tarixinə dair qiymətli sənəd, Azərbaycan tarixinə dair materiallar, ATMƏ, Bakı, 1982, s.68-72.
26. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərneşr, 1978, 321 s.
27. Xanəliyev V.M. Bakı şəhərinin su təchizatı tarixi. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 1994, s.12-13.
28. Xəlilov C.Ə. Xımışlı daş heykəlləri. Azərb. SSR EA Məruzələri, № 2, 1960, s.125-128.
29. Xəlilov C.Ə. Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəniyyəti, Bakı, 1985.
- 29a. Xəlilov M.C. Bakı "Qız qalası" Alban-Sasani əlaqələrinin inikası. Azərbaycanın Beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrində Bakının rolu. Bakı, Elm, 1977.
30. İbrahimov K.F. Bakıdan tapılan gil qəlyanlar və onların təsnifatı. Tarix və onun problemləri jurn., № 4, Bakı, 2002, s.12-14.
- 30a. İbrahimov K.F. Bakıdan tapılan keramika inşaat bəzəkləri. Azərbaycan dövlət quruluşunun bərpa olunması gününə həsr olunmuş elmi konfransın əsərləri. Bakı, 1991.
- 30b. İbrahimov K.F. Son illərdə İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 2003.
- 30c. İbrahimov K.F. Bakıdan aşkar olunmuş antik sikkələr. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası jurn., Bakı, 2006, №1.

31. İbrahimov K.F. Bakının İçərişəhər hissəsində tapılmış bəzi dulus inşaat məmulatı haqqında. Azərbaycan arxeologiyası jurn., № 1-4, Bakı, 2001, s.89-92.
- 31a. İbrahimov K.F. İçərişəhərdə son illərdə aparılan arxeoloji qazıntıların yekunlarına dair. Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1992.
- 31b. İbrahimov K.F. İçərişəhərdə arxeoloji tədqiqatlar. Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu S.M.Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 1994.
- 31c. İbrahimov K.F. Bakıda-İçərişəhərdə təsadüfi tapıntılar. Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu S.M.Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 1994.
- 31d.İbrahimov K.F. Qız qalası qarşısındakı abidələr haqqında bəzi mülahizələr. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası jurn., Bakı, 2004, №1, s.99-103.
- 31e. İbrahimov K.F. Orta əsr əcnəbi alim, coğrafiyaşünas, tacir, diplomat və səyyahların Bakı haqqındakı görüşləri. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası jurn., Bakı, 2004, №2, s.132-142.
32. İbrahimov F.Ə. Bakı orta əsrlərdə. Azərbaycan arxeologiyası jurn., №3-4, Bakı, Xəzər Universiteti, 1999, s.77-79.
33. İbrahimov F.Ə. Bakıda ən qədim memarlıq abidəsi. Azərbaycan jurn., № 2-3, Bakı, 1999, s. 75-76.
34. İbrahimov F.Ə. 1986-cı ildə İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntının hesabatı, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxivi, f.1, iş 1986/0-19, s.6-14.
35. İbrahimov F.Ə. Abidənin sirri. Elm və həyat jurn., № 3, Bakı, 1989, s.16-18.
36. İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın orta əsrlərdə Mərkəzi Cənubi Asiya ölkələri ilə qarşılıqlı mədəni əlaqələri. Azərbaycan çoxəsrli qarşılıqlı çoxşəhəli mədəni əlaqələrdə., IV Bakı Beynəlxalq Simpoziumu məruzələrinin məcmuəsi. Bakı, Nasir, 1999, s.280-284.
37. İbrahimov F.Ə. Bakı tarixinin səhifələrindən. Elm və həyat jurn., № 9, Bakı, 1987, s.12-14.
38. İbrahimov F.Ə. Bakıda 1982-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntının hesabatı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxivi, f.1, 0-16, iş 9916/12, s.6-8.
39. İbrahimov F.Ə. Bakıda metalşləmə tarixi. Bakı, Elm, 1994, 87 s.
40. İbrahimov F.Ə. Bakının qədim tarixinə dair arxeoloji tapıntılar. Elm və həyat jurn., № 10, Bakı, 1990, s.5-6.
41. İbrahimov F.Ə. Qədim Bakıda yeraltı yol. Elm və həyat jurn., № 9, Bakı, 1983, s.26-28.
42. İbrahimov F.Ə. Qədim bir abidə haqqında. Elm və həyat jurn., № 11-12, Bakı, 1991, s.20-21.
43. İbrahimov F.Ə. Qədim musiqi aləti. Elm və həyat jurn., № 6, Bakı, 1990, s.21-22.
44. İbrahimov F.Ə. İsmizadə Ö.Ş., Fomenko V.P. 1971-ci ildə Bakıda beş sahədə arxeoloji qazıntıların hesabatı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxivi, h-72, s.4-19.
45. İbrahimov F.Ə. İçərişəhərdə 1988-ci ildə arxeoloji qazıntılar. Azərbaycanda Arxeologiya və Etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, Bilik, 1992, s.67-69.
46. İbrahimov F.Ə. İçərişəhərdə Məhəmməd məscidində 1988-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntının hesabatı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxivi, h-88, s. 9-18.
47. İbrahimov F.Ə. İçərişəhərin son tapıntıları. Elm və həyat jurn, № 10, Bakı, 1985, s.14-16.
48. İbrahimov F.Ə. Nadir tapıntı. Elm və həyat jurn, № 1, Bakı, 1990, s.19-22.
49. İbrahimov F.Ə. Sənətkarlar məhəlləsinin su təchizatı. Elm və həyat jurn, № 2, Bakı, 1988, s.21-26.
50. İbrahimov F.Ə. Örenqaladan tapılmış metal bilərəzliklər və onların texnologiyasına dair. Azərb. SSR EA Xəbərləri (Tarix,fəlsəfə və hüquq seriyası). 1967, №2, s.97-99.
- 50a. İbrahimov F.Ə. Bakının qədim dövr tarixinə dair. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası jurn., Bakı, №2, 2003.
51. İbrahimov F.Ə. Qədim əsrlərdən gələn musiqi səsləri. İrs jurn, №4-5, Bakı, 2000, s.35-37.
52. İbrahimov F.Ə., Babayev F.İ., İbrahimov K.F. İçərişəhərdə son illərdə aparılan arxeoloji qazıntıların yekunlarına dair. Elmi konfransın materialları. Bakı, Bilik, 1992, s.82-86.
53. İbrahimov F.Ə., İbrahimov K.F. Bakı İçərişəhər. I c., Bakı, Oka-ofset, 2002, 112 s.
54. İbrahimov F.Ə., İsmizadə Ö.Ş. Bakının qədim su kəməri. Elm və həyat jurn., № 6, Bakı, 1981, s.22-24.
55. İbrahimov F.Ə., İsmizadə Ö.Ş. Bakının orta əsr boyalı qabları haqqında. Azərb. EA Xəbərləri, № 1, 1981, s.56-59.
56. İbrahimov F.Ə., İsmizadə Ö.Ş. Qədim Bakının sirləri. Elm və həyat jurn., № 5, Bakı, 1978, s.18-19.
57. İbrahimov F.Ə., Osmanov F.L. Orta əsrlərdə Azərbaycanın Asiya və Avropa ölkələri ilə əlaqələrində Bakının yeri. Azərbaycanın Beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrində Bakının rolu. III Bakı Beynəlxalq simpoziumu. Bakı, Elm, 1997, s.172-174.
58. İbrahimov F.Ə., Hüseynova S.B. Bakıda "İçərişəhərdə" 1983-cü ildə aparılan arxeoloji qazıntının hesabatı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxivi, h-79, s.4-8.
59. İbrahimov F.Ə. Örenqalada böyük şəhərin şimal-qərb qala divarındakı arxeoloji qazıntılar. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxivi, fond 1, siyahı 13, iş 53-65, s.16.
60. İbrahimov K.F. Bakının Qız qalası daxilindəki tıng borular haqqında. ÜİLKGİ-nin 70-illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 1989, s.13- 14.
- 60a. İbrahimov K.F. Bakının orta əsr tıngları. Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1992.
- 60b. İbrahimov K.F. İçərişəhərdə aparılan son arxeoloji kəşfiyyat işlərinin yekunları haqqında. Azərbaycanın antik və orta əsr arxeologiyası problemləri. Ö.Ş.İsmizadənin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunur. Bakı, 2006, s.142-147.
- 60c. İbrahimov K.F. Bakının İçərişəhər hissəsində tapılmış bəzi dulus inşaat məmulatı haqqında. Azərbaycan arxeologiyası

- журн., Bakı, 2001, №1-4, s.89-93.
61. İsmizadə Ö.Ş. Bakı Qız qalasının özülü haqqında. AMM, VI c. Bakı, 1962, s.223-232.
  62. İsmizadə Ö.Ş. Qədim Qafqaz Albaniyasında zərgərlik sənəti haqqında. AMM, VII c., Bakı, 1973, s.217-220.
  63. İsmizadə Ö.Ş., Qədirov F.V. 1967-ci ildə Bakıda aparılan arxeoloji qazıntının hesabı. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxiv, 0-09; №18; 0-09/2, s.19.
  64. İsmizadə Ö.Ş., İbrahimov F.Ə. 1977-ci ildə Bakıda arxeoloji qazıntılar. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxiv, 0-12; №2, s.16.
  65. İsmizadə Ö.Ş., İbrahimov F.Ə., Fomenko V.P. Bakıda "İçərişəhər"də arxeoloji tədqiqatlar. 1971-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar, Bakı, Elm, 1972, s.22-27.
  66. İsmizadə Ö.Ş., Ciddi H.Ə. Bakı Qız qalası yaxınlığında aşkar edilmiş abidə haqqında, AMM, VII c., Bakı, 1973, s.343-355.
  67. İsmizadə Ö.Ş., Ciddi H.Ə. Bakı Qız qalası yaxınlığındakı abidədən tapılan məzar daşları haqqında, AMM, VIII c., Bakı, 1976, s.184-198.
  68. İsmizadə Ö.Ş., Ciddi H.Ə. Bakı Qız qalası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968, 34 s.
  69. İsmizadə Ö.Ş., Ciddi H.Ə. Orta əsr Bakısının simvolik nişanı. Elm və həyat jurnalı, № 2, Bakı, 1965, s.15-17.
  70. İsmizadə Ö.Ş., Ciddi H.Ə., Məmmədşad K.M. Qız qalası yaxınlığında aşkar edilmiş abidə. Elm və həyat jurnalı, № 12, Bakı, 1964, s.13-14.
  71. Kərəmov N.K. Odlar yurdunun səyyah və coğrafiyaşünasları. Bakı, 1985, 205 s.
  72. Qadirov A., Qurbanova L., Mirzoyan İ., Krasilova L. Bakının mineral suları. Elm və həyat jurnalı, № 12, 1982, s.9-12.
  73. Qaziyev S.M. Qəbələdə aparılmış arxeoloji tədqiqat və qazıntıların yekunları. AMM, VI c., 1965, s.153-158.
  74. Qaziyev S.M. Mingəçevirdən tapılmış bəzi silahlardan, AMM, II c., 1951, s.13-16.
  75. Qacar C. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, Nicat nəşriyyatı, 1997, 303 s.
  76. Quliyev H.A., Bəxtiyarov A.S. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı, 1968, 110 s.
  77. Quliyev H.A., Tağızadə N.N. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı, 1968, 140 s.
  78. Quliyev H.M. XIX və XX əsrin əvvəllərində Lahic qəsəbəsində mis qab istehsalı. Azərb. SSR EA Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), № 1, 1962, s.28-30.
  79. Qədirov F.V. Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları. Bakı, Elm, 1984, 150 s.
  80. Qədirov F.V. Qəbələ şəhərində zərgərlik sənətinə dair. Azərb. SSR EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1983, № 2, s.71-73.
  81. Minkeviç-Mustafayeva N.P. Qədim Bakının sirləri açılır. Elm və həyat jurnalı, №4, Bakı, 1967, s.20-21.
  82. Mirzəyev F.M., Məmmədov H.H. İçərişəhərin planlı quruluşu. Elm və həyat jurnalı, № 11, Bakı, 1979, s.15-17.
  83. Muradov V.Q. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1983, 155 s.
  84. Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. Bakı, Elm, 1979, 117 s.
  - 84a. Muradova F.M. Sarıtopədə ilkin Alban dövrünə aid məbəd-atəşgah (e.ə. V-IV əsrlər). Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası jurnalı, Bakı, №1, 2004.
  - 84b. Muradova F.M. Bakı və Abşeronda atəşpərəstlik və Hindistanla əlaqələr. Azərbaycanın Beynəlxalq Çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrində Bakının rolu. Bakı, Elm, 1977.
  85. Muradova F.M., Rüstəmov C.N. Yazılı təpədə arxeoloji qazıntılar. AMM, XI c., Bakı, 1993, s.98-101.
  86. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi-mədəniyyəti. Bakı, 1977, 157 s.
  87. Münəccimbaşı. Tarix-e Əl-Bab və Şirvan. V.P.Minorskinin tərtib etdiyi mətn. M., 1963, 68 s.
  88. Məmmədşad K.M. Azərbaycanda inşaat sənəti. Bakı, 1978, 207 s.
  89. Nəmətova M.S., Allahverdiyev S.N. Bakı tarixinin daş səhifələri. Elm və həyat jurnalı, № 3, 1981, s.11-12.
  90. Nəmətova M.S. Mehmet Rihtimin "Seyid Yahya Bakuvi və xəlvətlik" əsəri haqqında mülahizələr. Elm qəzeti., 9 sentyabr 2005.
  - 90a. Nəmətova M.S. Azərbaycanda bəzi sufi cəmiyyətləri haqqında (XI-XIX). Şərq fəlsəfəsi problemləri. Beynəlxalq dini-nəzəri jurnalı, № 1-2, 2002.
  - 90b. Nəmətova M.S. Azərbaycanda pirlər. Bakı, 1992.
  - 90v. Nəmətova M.S. Azərbaycanın epigrafiya abidələri. Bakı, Elm, 1963.
  91. Nəmətova M.S. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair. Bakı, 1959.
  92. Nəmətova M.S. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı, 1987, 44 s.
  93. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı, Elm, 1981, 150 s.
  94. Nəsirova S.X. Səbailin sirri. Azərbaycan arxeologiyası jurnalı, № 1-2, Bakı, Xəzər Universiteti, 1999, s.14-18.
  95. Nəsirova S.Ə. Bayıl qəsri. Bakı, Işıq, 1977, 22 s.
  96. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1982, 157 s.
  97. Osmanov F.L. Qəbələdən tapılan şüşə biləzliklər haqqında Azərb. SSR EA Məruzələri, 1963, № 1, s.63-65.
  98. Osmanov F.L. Qəbələnin metal məmulatı haqqında. Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 1966, s.41-43.
  99. Osmanov F.L. İsmayilli rayonu ərazisindən tapılmış antik dövrə aid antropomorf fiqurlar haqqında. AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxiv (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1971, f.2, iş 6955/0-106, s.61-64.
  100. Osmanov F.L., İbrahimov F.Ə. Nüydindən tapılmış antik dövrə alban silahları. Azərb.SSR EA Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 4, s.56-57.

101. Rzayev N.Ş. Bak-i qülləsi. Elm və həyat jurnalı, № 2, 1995, s.7-8.
- 101a. Rzayev N.Ş., Rzayev Ş.N. Bakının adı və tarixi haqqında. Azərbaycanın Beynəlxalq Çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrində Bakının rolu. Bakı, Elm, 1977.
102. Rüstəmov S. Qobustan dünyası. Bakı, 1994, 173 s.
103. Salamzadə Ə.B., Məmmədşad K.M. Arazboyu abidələr. Bakı, Elm, 1979, 71 s.
104. Salamova A.A., Sadıxov B.A. Moltanı karvansarayında bərpə işləri. Azərbaycan abidələri (elmi-kütləvi məcmuə), № 1, Bakı, 1984, 116 s.
105. Sarabski H.M. Köhnə Bakı. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1982, 251 s.
106. Süleymanov M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Dövlət nəşriyyatı, 1987, 319 s.
107. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978, 289 s.
108. Teymurov Q.S., Rəməzanov Q.X., İbrahimov F.Ə. Bakının orta əsr tikintilərinin bərkidici məhlulunda hörgü əlavələrin rolu haqqında. Elmi konfransın materialları, Bakı, Elm, 1992, s.76-78.
109. Vəlixanlı N.M. Naxçıvan - Ərəblərdən Monqollaradək. Bakı, Elm, 2005, 151 s.
110. Vəlixanlı N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərneşr, 1993, 153 s.
111. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlar Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974, 222 s.

Rus dilində

112. Азимова Л.А. Привозная как источник торгово-экономических связей Баку VIII-IX вв. Страницы истории Баку и Апшерона. Баку, 1990, 105 с.
113. Ал-Балазури. Книга завоевания стран. Пер. П.К.Жузе. Материалы по истории Азерб., вып. III, Баку, 1927.
114. Александрович-Насыфи Дж. Легенды о Девичьей башне в Баку. Изв. Азкомстарис, вып.3, Баку, 1927, с. 163-164.
115. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. Сб.: Архитектура Азербайджана эпохи Низами. М., 1947.
116. Алескерзаде А.А. Саламзаде А.А. О надписи на Девичьей башне. ДАН Азерб. ССР, т. XI, № 5, Баку, 1955.
117. Алиев И.Г., Османов Ф.Л. Бассейн рек Геокчай - Гирдманчай - Ахсучай в античное время. СА, № 1, М., 1975, с.190-192.
- 117a. Алиев А.А. Оружие древних албанов. Тбилиси, 1978, с. 3-21.
118. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Баку, 1956, с. 42.
119. Ал-Истахри. Книга путей и царств. Пер. Н.А.Караулова СМОМПК, вып.29, Тифлис, 1901, с.25-26.
120. Аль-Мугаддаси. Лучшее из делений для познания климатов. Пер. Н.А.Караулова СМОМПК, вып. 38, Тифлис, 1908.
121. Аракелян Б.Н. Развитие ремесла и товарного производства в Армении в IX-XIII вв. СА, XXVI, М., 1965, с.46-47.
122. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыгзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана, Баку, 1966, с.43.
123. Атагарриев Е. Материальная культура Шехр-Ислама. Ашхабад, 1973, 98 с.
124. Ахмедов Р.Дж. Керамика Баку IX-XVII вв. Баку, Элм, 1992, 148 с.
125. Ахмедов Р.Дж. О керамических курительных трубках из средневекового Баку. Известия АН Азерб. ССР (серия: история, философия и право). №2, Баку, 1979, с.85-87.
126. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, Азернешр, 1986, 309 с.
127. Ахундов Д.А. О происхождении, назначении и датировке Бакинского башенного храма (Гыз галасы). - УЗВМВИССО Азерб.ССР, X серия, № 1, Баку, 1974, с.18-19.
128. Ахундов Т.И. К датировке крепостных стен Ичери шехер. Страницы истории Баку и Апшерона. Баку, 1990, 105 с.
129. Ашурбеили С.Б. Государство Ширваншахов, Баку, Элм, 1983, 342 с.
130. Ашурбеили С.Б. История города Баку. Баку, Азернешр, 1992, 401 с.
131. Ашурбеили С.Б. Очерки истории Средневекового Баку. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1964, 333 с.
132. Ашурбеили С.Б. Скульптура Азербайджана древнего периода и период средневековья. Труды Музея История Азербайджана, №1, Баку, 1965, с. 82-84.
133. Ашурбеили С.Б. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией средние века. Баку, Элм, 1990, 149 с.
134. Бабаев И.А. Памятники глиптики Азербайджана античной эпохи и раннего средневековья. Автореф. диссер. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1965, 6-9.
135. Бадалов А.Г. Гончарное ремесло Азербайджана античного периода. Баку, Элм, 2003, 185 с.
136. Бакыханов А. Гилянстан-Ирам. Баку, Элм, 1991, 304 с.
137. Бартольд В.В. Отчет об осмотре древнего мусульманского кладбища в г. Баку. ИИАК, вып.16, СПб., 1905, с. 116-119.
138. Березин И.Н. Путешествие по Востоку. Из путевого журнала, прибавления к журналу МНП., за 1847 г., кн. I, Казань, 1850, с.146-177.
139. Бочаров Г.Н. Художественный металл Древней Руси. М., Искусство, 1984 317 с.
140. Бретаницкий Л.С. Архитектурно-художественные памятники. М.-Л., Искусство, 1965, с.75.
141. Бретаницкий Л.С. К вопросу назначения и датировки "Диван-хана". Искусство Азербайджана, вып.V, Баку, 1956,

- с.140-141.
142. Бретаницкий Л.С., Вейторп Б.В. Искусство Азербайджана. М., Искусство, 1976, 269 с.
  143. Бретаницкий Л.С., Датиев С.М., Елькин Г.А., Мамиконов Л.Г., Мотис Д.А. Архитектура Азербайджана эпохи Низами. М., 1947, с.96-101.
  144. Велиев С.Е. Где находился Баку во время Абд ар-Рашида Ал-Бакуви, СИБИА, Баку, 1990, с. 24-25.
  145. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, Элм, 1991, 549 с.
  146. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, Элм, 1986, 190 с.
  147. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств естества. СПб, 1875, с.3-9.
  148. Гусейнзаде А. О происхождении топонима Баку, СТ, №3, Баку, 1970, с.82-84.
  149. Гусейнова С.В. Тайны древней крепости. Azərbaycan arxeologiyası jurn., №1-2, Bakı, Xəzər Universiteti, 1999, с.12-16.
  150. Джаббаров А.М., Мамедзаде Ф.К. О вновь выявленной мечети в крепости Ичери шехер, в Баку. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985), Баку, Элм, 1986, с.153-154.
  151. Джабиев Г.Дж. Позднесредневековая керамика Азербайджана Автореф. диссерт. на соиск канд ист. наук. Киев, 1985, с.2-25.
  152. Джабиев Г.Дж. О некоторых спорных вопросах истории Баку. Страницы истории Баку и Апшерона. Баку, 1990, с.22-24.
  153. Джафарзаде И.М. Археологические раскопки 1946 г. в Бакинской бухте. Изв. АН Азерб.ССР, 1947, №7, с.9-11.
  154. Джафарзаде И. М. Историко-археологической очерк Старой Гянджи. Баку, 1949, с.81.
  155. Джафарзаде И.М. Гобустан (наскальные изображения), Баку, 1973, с.24-25.
  156. Джафарзаде И.М. Наскальные изображения Гобустана. Труды Ин-та истории АН Азерб. ССР, т. XIII, Баку, 1958, с.75
  157. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVШШ в. Баку, 1981, 174 с.
  158. Джидди Г.А., Джидди Н.Г. Районы распространения "Девичьих башен" (Гыз галасы) и исторические корни этого названия. МКА, IX т., Баку, Элм, 1980, с.142-144.
  159. Дорн Б. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря. ТВОИАО, ч. 8, СПб, 1864, с.302-304.
  160. Дьяконов М.М. Ширванский бронзовый воделей 1206 г. Памятники эпохи Руставели, Гос. Эрмитаж. Л., с.247-254.
  161. Ибн ал-Факих. Книга о странах. Перевод Н.А. Караулова, СМОМПК вып. 31, отд. I, 1902, с.23-26.
  162. Ибн Хаукаль. Книга путей и царств. Пер. Н.А.Караулова. СМОМПК, вып.38, Тифлис, 1908, с.98-99.
  163. Ибрагимов К.Ф. О связи средневекового Баку с сопредельными странами. Тезисы докладов научной конференции. Тбилиси, 2002, с.44-46.
  164. Ибрагимов Ф.А. Археологические раскопки 1985 года на территории Ичери шехер. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985), Баку, Элм, 1986, с.51-53.
  165. Ибрагимов Ф.А. Звуки, дошедшие до нас из глубины веков. Азярбайджан ирс журн., № 4-5, Баку, 2000, с.21-23.
  166. Ибрагимов Ф.А. Металлообрабатывающее ремесло в средневековых городах Азербайджана в IX-XIII вв. Автореф. диссерт. на соиск канд ист. наук. Баку, 1969, с.12-16.
  167. Ибрагимов Ф.А., Гусейнова С.Б. Археологические исследования крепости "Ичери шехер". Тезисы докладов научной конференции. Баку, 1985, с.155-157.
  168. Ибрагимов Ф.А., Исмизаде О.Ш., Минкевич-Мустафаева Н.В., Фоменко В.П., Ахмедов Р.Дж. Археологические раскопки 1976 г. в Баку. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1976 г.), Баку, Элм, 1979, с.42-46.
  169. Ибрагимов Ф.А., Исмизаде О.Ш., Фоменко В.П., Ахмедов Р.Дж., Гусейнова С.Б. Археологические раскопки 1979 года на территории "Ичери шехер". Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1979). Баку, Элм, 1984, с.72-76.
  170. Ибрагимов Ф.А., Исмизаде О.Ш., Фоменко С.Б. Археологическое исследование территории Ичери шехер в 1980 году. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1980-1981 гг.). Баку, Элм, 1986, с.70-73.
  171. Иессен А.А. Пять чаш из Бейлакана. Исследования по истории культуры народов Востока. М.-Л., 1960, 94 с.
  172. Исмизаде А.Ш. Историко-археологические исследования города Баку, (VIII-XVII вв), НАИАИЭ, с.11-79.
  173. Исмизаде О.Ш. Археологические находки в Исмаиллинском районе. Изв. Аз.ФАН СССР, № 4, 1941, с.25-28.
  174. Исмизаде О.Ш. Археологические раскопки 1969 г. в Баил Гесри (Баиловский замок.) Изв. АН Азерб. ССР, № 2, Баку, 1971, с. 69-71.
  175. Исмизаде О.Ш. Крепостное сооружение в Бакинской бухте. СА, № 1, М., 1966, с.278-279.
  176. Исмизаде О.Ш. О Девичьей башне в Баку. СА, № 2, М., 1968, с.292-295.
  177. Исмизаде О.Ш. О результатах археологического исследования территории "Ичери Шехер" в 1966. АММ, т.VIII, Баку, 1976, с.179-181.
  178. Исмизаде О.Ш. О ювелирном ремесле в древней Кавказской Албании. АММ, VII т., Баку, 1973, с.277-278.
  179. Исмизаде О.Ш. Обследование Девичьей башни. Изв. АН Азерб. ССР, №5, Баку, 1965, с.18-26.
  180. Исмизаде О.Ш., Гадилов Ф.А., Ибрагимов Ф.А. Отчет о работе Бакинской археологической экспедиции в 1968 г. НАИАИЭ Азерб. республики, ф.1, оп.17, д.7498/о-37, с.30-36.
  181. Исмизаде О.Ш., Джидди Г.А. Новые данные о двух средневековых крепостных сооружениях города Баку. Доклады АН Азерб.ССР, т.XXI, №12, Баку, 1965, с.66-70.
  182. Исмизаде О.Ш., Джидди Г.А., Мамедзаде К.М. Об итогах археологических исследований крепостной части города Баку в 1964 г. Тезисы докладов научной конференции, Баку, изд-во АН Азерб.ССР, 1965, с.151-155.
  183. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А. О результатах археологических работ на территории "Ичери шехер" в 1969 году. МКА, IX т., Баку, Элм, 1980, с.161-166.
  184. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А. О средневековых тендирах из раскопок в городе Баку. ДАН Азерб.ССР (серия: история, философия и право). Баку, 1974, № 2, с.58-60.
  185. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А. Художественная штампованная керамика средневекового Баку. Баку, Элм, 1983, с.107 с.
  186. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А., Минкевич-Мустафаева Н.В., Фоменко В.П. О раскопках у северных стен Баку. АИА, Материалы докладов научной конференции (1973 г.), Баку, Элм, 1974, с.55-59.
  187. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А., Минкевич-Мустафаева Н.В., Фоменко В.П. Археологические раскопки в Баку (Ичери шехер) в 1975 году (участок № 10). Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1975 г.), Баку, Элм, 1978, с.48-53.
  188. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А., Минкевич-Мустафаева Н.В., Фоменко В.П. Раскопки в крепостной части города Баку. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1974 г.), Баку, Элм, 1975, с.56-57.
  189. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А., Фоменко В.П. Археологические раскопки 1971 г. в Баку. Тезисы докладов сессии. Баку, Элм, 1972, с.34-36.
  190. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А., Фоменко В.П. Об археологических раскопках 1972 г. в Баку. Тезисы докладов научной сессии. Баку, Элм, 1973, с.22-27.
  191. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А., Фоменко В.П. Отчет о работе Бакинской археологической экспедиции в 1970-1971 гг. на участке № 5. НАИАИЭ Азерб.республики, ф.1, оп.17, д.7498/ш-72, с.12-22.
  192. Исмизаде О.Ш., Минкевич-Мустафаева Н.В., Ибрагимов Ф.А., Фоменко В.П. Отчет о раскопках в Ичери шехер на участке № 8 в 1973 г. НАИАИЭ Азерб.республики, ф.1, оп.17, д.7498/о-103, с.12-14.
  193. Исмизаде О.Ш., Ф.А.Ибрагимов. Отчет о раскопках в Ичери шехер в 1976 г. НАИАИЭ, Азерб. республики, ф.1, оп.17, д.6478/о-97, с.7-9.
  194. Историческая география Азербайджана. Баку, Элм, 1987, 146 с.
  195. История архитектуры Азербайджана. М., 1963, 396 с.
  196. Каталог монет из коллекции музея "Комплекс Дворца Ширваншахов". Баку, 1990, 53 с.
  - 196а. Карахмедова А., Квачидзе В., Агаев Г., Велиев Е. Храмы огня Кавказской Албании. Azərbaycan arxeologiyası jurn., №1-2, Bakı, Xəzər Universiteti, 2000, с.65-71.
  197. Квачидзе В.А. К итогам подводных археологических работ 1969 г. на Каспийском море. Материалы по истории Азербайджана. Баку, Элм, 1973, с.35-37.
  198. Керимов В.И. Оборонительные сооружения Азербайджана. Баку, Огуз эли, 1998, 132 с.
  199. Кильчевская З.А. Азербайджанский женский костюм XIX века из селения Оджек Халданского района. МКА, т. II, Баку, 1951, с.192-195.
  200. Кранковский И.Ю. Вторая записка Абу Дулафа в географическом словаре якута. ИАН. Азерб. ССР, 1944, № 8, с.72-73.
  201. Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М., 1982.
  202. Левиатов В.Н. Археологические раскопки 1945 года при Ширваншахов в городе Баку. Изв.АН Азерб.ССР, № 1, 1948, № 1, с.115-117.
  203. Левиатов В.Н. Археологические раскопки 1946 г. в крепостной части гор. Баку. Изв. АН Азерб ССР, № 4, Баку, 1948, с.120-130.
  204. Левиатов В.Н. Археологические раскопки близ дворца Ширваншахов в г.Баку, МКА, т.I, Баку, 1949, с.111-143.
  205. Левиатов В.Н. К истории Дворца Ширваншахов в Баку. Изв. Аз.ФАН СССР, № 5, Баку, 1940, с.26-27.
  206. Левиатов В.Н. Керамика старой Гянджи. Изд. Аз.ФАН СССР, Баку, 1940, с.18-19.
  207. Левиатов В.Н. Памятники азербайджанской культуры. Баку, 1944, с.27.
  208. Литвинский Б.А. Среднеазиатские железные наконечники стрел. СА, № 2, 1965, с.70-73.
  209. Литвинский Б.А. Средневековые поселения области Нисы севернее Копетдага в IX - XX вв. Ташкент, 1950, с.94-96.
  210. Макарова Т.И. Поливная керамика Таманского городища. М., 1963, 73 с.
  211. Мамед-заде К.М. Строительное искусство Азербайджана. Баку, Элм, 1983, 332 с.
  212. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста, предисловие и указатели - В.М.Бейлиса. М., 1970; НАИАИЭ, фонд I, дело 6126, с.142-143.
  213. Масуди. Луга золота и рудники драгоценных камней. Пер. Н.А.Караулова. СМОМПК, вып. 38, Тифлис 1908, 57-58.
  214. Минкевич-Мустафаева Н.В. Гробницы в усыпальнице Ширваншахов ДАН Азерб. ССР, 1947, №1, с.17-19.
  215. Минкевич-Мустафаева Н.В., Рагимов А.В. Перстни из Байлакана. ДАН Азерб. ССР, № 9, 1965, с.89-91.
  216. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1963, 89 с.
  217. Моисей Каганкатвацци. История Агван. Пер. К.Потканова, СПб, 1861, с. 5.
  218. Нейматова М.С. Эпиграфические памятники Баку и Апшерона о военных должностных лицах XII-XIV вв. Страницы истории Баку и Апшерона. Баку, 1990, с.19-22.

219. Нейматова М.С. Эпиграфические памятники и их значение в изучении социально-экономической истории Азербайджана (XIV-XIX вв.), Автореф. диссер. на соиск. док. ист. наук, Баку, 1968, с.93-94.
- 219а. Нейматова М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.1, Баку, 1991.
- 219б. Нейматова М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.2, Баку, 2002.
220. Османов Ф.Л. Орудия производства из раскопок. Нюди. ИАН Азерб. СССР, 1984, № 1, с.66-74.
221. Пахомов Е.А. Бакинский дворец Ширваншахов. В журн., Путь школы, изд. БОНО, 1924, № 3, с.107-109.
222. Пахомов Е.А. Девичья башня и ее легенда. Изв. ААК, вып. I, Баку, 1925, с. 35-36.
223. Пахомов Е.А. Доисламские печати и резные камни музея Истории Азербайджана, МКА, т. I. Баку, 1964, с.104-105.
224. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. IX, Баку, изд-во АН Азерб.ССР, 1966, с.101-104.
225. Пахомов Е.А. Обследование развалин крепости в Бакинской бухте. Изв. Аз.ФАН СССР, № 6, Баку, 1940, с.116-119.
226. Пахомов Е.А. Отчет о работах по шахскому дворцу в Баку. Изв. ААК, вып. II, Баку, 1926, с.4-8.
227. Пахомов Е.А. Первоначальная очистка шахского дворца в Баку. Изв. ААК, Баку, 1926, вып. II, с.3-6.
228. Пахомов Е.А. Старинные оборонительные сооружения Апшерона, ТИИ им. А.Бакиханова, т. I, Баку, 1947, с.3-6.
229. Пахомов Е.А. Статуэтка из Молла-Исаклинского сельбища и ее датировка, Изв. Аз.ФАН СССР, 1937, №2, с. 25-27.
230. Пахомов Е.А. Уточнение даты крепости в Бакинской бухте. Изв. Аз. ФАН СССР, № I, Баку, 1941, с. 90-92.
231. Пашазаде Э.М. Мечети и церкви старого Баку. 1997, 206 с.
232. Пашазаде Э.М. Три исчезнувших собора Баку. 1991, 231 с.
233. Петрушевский И.П. Иранские источники по истории Азербайджана XVI-XVIII вв. ССИА, вып. I, Баку 1949, с.
234. Рагимов А.В. Бакинский клад. МКА, т. III, Баку, 1953, с.98-126.
235. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана. Баку, 1997, 232 с.
236. Распопова В.И. Металлические изделия раннесредневекового Согда, Л., 1980, с.116-117.
237. Рахмани А.А. "Тарих-и-алам арай-и-Аббаси" как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960
238. Рзаев Н.И. Северные ворота крепостных стен города Баку, Памятники архитектуры Азербайджана, Баку, 1950.
239. Рзаев Н.Ш. Мечеть Мухаммеда. Архитектура Азербайджана. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1952, с.636-638.
240. Саламзаде А.В., Авалов Э.В., Салаева Р.Д. Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Баку, Элм, 1979, с.88-89.
241. Саламзаде А.В. О Бакинском водопроводе феодального периода, ДАН Азерб. ССР, т. XII, № 3, Баку, 1956, с.22-24.
242. Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII-XV вв. Баку, Элм, 1978, 264 с.
243. Сейфеддини М.А., Гулиев А.А., Гулиев Т.А. Монеты Баку. Баку, Элм, 2000, 106 с.
244. Сейфеддини М.А., Гулиев А.А. Нумизматика Азербайджана. т. III, Баку: Элм, 2002, 304 с.
245. Сенигова Т.Н. Осветительные приборы Тараза и связь с культом огня. СА, № 1, 1968, с.208-209.
246. Сысоев В.М. Краткий очерк истории Азербайджана. Баку, 1925, 63 с.
247. Фитунни А. П. Легенда о бакинской Девичьей башне. Изв. Азкомстарис, вып. 3, Баку, 1927, с.150-156.
248. Фоменко В.П. Стекланные изделия VIII-X вв. городища Оренкала. (серия общественных наук), № 7, Баку, 1962, с.38-39.
- 248а. Фатуллаев-Фигаров Ш.С. Архитектурная энциклопедия Баку. Баку-Анкара, 1998, 542 с.
249. Ханьков Н.В. О некоторых арабских надписях. ТВОИАО, ч. 2, СПб., 1856, с.7-8.
250. Худуд ал-Алем. Рукопись Тумонского с введением и указаниями В. Бартольда. Изд. АН СССР, Л., 1930, с.33-34.
251. Челеби Эвлия. Сиясетнаме. Перевод с турецкого яз. С.Саламовой НАИИАН Азерб. республики, № 1, с.207-208.
252. Щелбыкин И.П. Краткий очерк истории дворца Ширваншахов в Баку, Баку, изд. Аз.ФАН СССР, 1939, с.18-22.
253. Юнитский А.И. Исследование церквей и приходов Бакинской губернии. Баку, 1906, 98 с.
254. Якобсон А.Л. Археологические исследования городища Оренкала в 1957 г., МИА СССР, №133, М.-Л., 1965, с.18-20.
255. Якобсон А.Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры. Санкт-Петербург, Наука, 1985, 150 с.
256. Якобсон А.Л. Раскопки на городище Орен-Кала в 1953-1955 гг., МИА СССР № 67, М.-Л., 1959, с.140-144.
257. Якобсон А.Л. Художественная керамика Байлакана. МИА СССР, № 67, т. I, М.-Л., 1959, с.47-49.
258. Ямпольский З.И. О статуе, найденной на территории Кавказской Албании. КСИИМК, № 60, М., 1955, с.155-158.

İngilis dilində

259. İbrahimov K.F., İbrahimov E.F. About results of Archeological excavations carried out in "İcheri Sheher" (Old City) Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2003,
260. İbrahimov K.F. Medieval tendirs of Baku. Azərbaycan arxeologiyası jurn., №1, Bakı, 2002, s.29-30.

1. UZVMİSSO Azeb.ССР. Ученые записки Министерства Высшего и Среднего специального образования Азербайджанской ССР.
2. ДАН Азерб.ССР - Доклады Академии Наук Азерб.ССР.
3. Изд.Аз.ФАН СССР - Известия Азербайджанского филиала Академии наук СССР.
4. АЭИА - Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане.
5. АИА - Археологические исследования в Азербайджане.
6. АО - Археологические открытия
7. Изв.Азкомстариса - Известия Азербайджанского комитета охраны памятников старины
8. МИА СССР - Материалы и исследования по археологии СССР.
9. МКА - Материальная культура Азербайджана
10. СА - Советская археология
11. Труды Аз.ФАН - Труды Азербайджанского филиала Академии наук СССР
12. СМОМПК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
13. Изв.АН Азерб.ССР - Известия Академии наук Азербайджанской ССР.
14. Изв.ААК - Известия Азербайджанского Археологического комитета
15. НАИИАН - Азерб.республики - Научный архив Института Истории Академии наук Азербайджанской республики
16. ТВОИАО - Труды Восточного Отделения Императорского Археологического общества.
17. ИИАК - Известия Императорской Археологической Комиссии.
18. Изв.АН Туркменской ССР - Известия Академии наук Туркменской ССР.
19. АТМӘ - Azərbaycan Tarix Muzeyinin Əsərləri
20. НАИНАИЭ - Научный архив Института Археологии и Этнографии
21. СПбГПБ - Санкт-Петербургская Государственная Публичная Библиотека
22. ССИА - Сборник статей по истории Азербайджана
23. ТИИ - Труды Института Истории
24. Изв.АзФАН СССР. Известия Азербайджанского филиала Академии наук СССР.
25. СТ - Советская тюркология.
26. СИБИА - Страницы истории Баку и Апшерона
27. КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры
28. Изв.АЗМНОХИП - Известия Азербайджанского Министерства Народного Образования и просвещения.
29. АИА - Археологические изыскания в Азербайджане
30. МНП - Министерство Народного Просвещения
31. ÜİLKĞİ - Ümumittifaq Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı

M Ü N D Ə R İ C A T

ÖN SÖZ	3
I FƏSİL. ŞƏHƏRSALMA VƏ SİYASİ TARİX	
1.1. Şəhərsalma tarixindən	9
1.2. Siyasi tarixdən səhifələr	15
II FƏSİL. TARİXİ İCMAL	
2.1. Qədim mənbələr Bakı haqqında	25
2.2. Orta əsr əcnəbi səyyahların Bakı haqqında görüşləri	30
2.3. Şəhərin arxeoloji cəhətdən öyrənilmə tarixi	35
2.4. Bakı toponimi haqqında	41
2.5. Bakı qədim dövrdə	43
III FƏSİL. İÇƏRİŞƏHƏRDƏ ARXEOLoji QAZINTILAR	
3.1. Qız qalası yanında aparılan arxeoloji qazıntıların təsnifatı	57
3.2. Şirvanşahlar sarayı ərazisində (Narıncalada) qazıntılar	62
3.3. Şəhər ərazisində (Şəhrstanda) qazıntılar	74
3.4. Qala divarından kənarda (Rabadda) qazıntılar	80
3.5. Son illər İçərişəhərdə aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri	86
IV FƏSİL. ARXEOLoji VƏ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ	
4.1. Yerüstü abidələr	97
Müdafiə tikililəri	97
İctimai tikililər	114
4.2. Arxeoloji abidələr	146
İctimai tikililər	146
Dini abidələr	148
V FƏSİL. ŞƏHƏRİN ABADLIĞI	
5.1. Su təchizatı	155
5.2. Buzxana	157
5.3. Su qurğusu	158
5.4. Kanalizasiya və sanitariya sistemi	160
VI FƏSİL. SƏNƏTKARLIQ	
6.1. Metalışləmə	165
Əmək alətləri	165
Silahlar	170
Məişət-təsərrüfat əşyaları və inşaat materialları	172
Bəzək əşyaları	182
Metalın bədii işlənməsi və sənətkarlıq təşkilatları	186
6.2. Dulusçuluq	190
Şirsiz dulus məmulatı	194
Boyalı qablar	200
Fayans qablar	203
Şirli dulus məmulatı	205
Basma naxışlı qablar	216
İnşaat materialları	222
6.3. Şüşə məmulatı	225
6.4. Daşışləmə	228
6.5. Sikkələr	234
NƏTİCƏ	244
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	246
ŞƏRTİ İXTİSARLAR	249

Kamil Fərhad oğlu İbrahimov 1962-ci ildə Bakıda ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu, Bakı şəhəri tarixinin tədqiqatçısı, Bakı arxeoloji ekspedisiyasının sabiq rəisi Fərhad İbrahimovun oğludur. K.İbrahimov 1979-cu ildə orta məktəbi əla qiymətlərlə bitirərək, Şirvanşahlar Sarayı Dövlət Tarixi-Memarlıq Qoruq Muzeyinin arxeoloji fonduna laborant vəzifəsinə qəbul olunur. 1980-88-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində təhsil alır. 1985-ci ildə AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji muzey-sərgisinə elmi işçi vəzifəsinə qəbul olunmuş və bu günə kimi həmin institutun Azərbaycanın ilk orta əsrlər arxeologiyası şöbəsində baş elmi işçi vəzifəsində işləyir. K.F.İbrahimov 20 ildən artıq bir müddət ərzində Azərbaycanın bir çox ərazilərində, o cümlədən Bakı, Şamaxı, Gəncə, Şabran, Yenikənd və digər arxeoloji ekspedisiyaların tərkibində yaxından iştirak etmişdir. Bakı arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik edir. "Bakı IX-XV əsrlərdə" mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək, alimlik dərəcəsi almışdır. 3 kitab və 50-dən çox elmi məqalənin müəllifidir. Əsərlərinin əksəriyyəti Bakı şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqinə həsr olunmuşdur. Orta əsrlər Bakı şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqatçısı olaraq Azərbaycanı bir çox Beynəlxalq konfranslarda və elmi görüşlərdə təmsil etmişdir.

Evlidir, iki övladı var.

İbrahimov Kamil Fərhad oğlu
BAKİ İÇƏRİŞƏHƏR

"Ş-Q" Nəşriyyatının direktoru
Oqtay SADIQZADƏ

"ÇİNAR-ÇAP" Müəssisəsinin prezidenti
Qoşqar İSMAYİLOĞLU

Elmi redaktor

F.Ə. İbrahimov

Rəyçilər

Məşədixanım Nemət,

T.e.d. professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Vəli Əliyev,

T.e.d. professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Oqtay Əfəndiyev,

T.e.d. professor, AMEA-nın müxbir üzvü

Şamil Fətullayev,

memarlıq doktoru, professor

Qüdrət İsmayılov,

T.e.d. professor

Fazil Osmanov, t.e.n.

Əsgər Əliyev, t.e.n.

Sevda Hüseynova

Mir-Teymur

Aidə Məmmədova, t.e.n.

Cəfər Əliquliyev

Rasim Süleymanov

Cavanşir Əzizov

Hökümə Ağayeva

Bədii tərtibat və illüstrasiyalar

Texniki redaktor

Rəssam

Korrektor

Kompüter dizaynı

Kompüter yığımı

Kitabda rəssam Mir-Teymurun fotoarxivindən istifadə olunub

Müəllifin razılığı olmadan kitabda gedən materiallardan istifadə etmək yasaqdır.

✉ "Ş-Q" nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış
Tel.: 310 92 60

və

✉ "ÇİNAR-ÇAP" müəssisəsində
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
Tel.: 4937255, 4902757

